

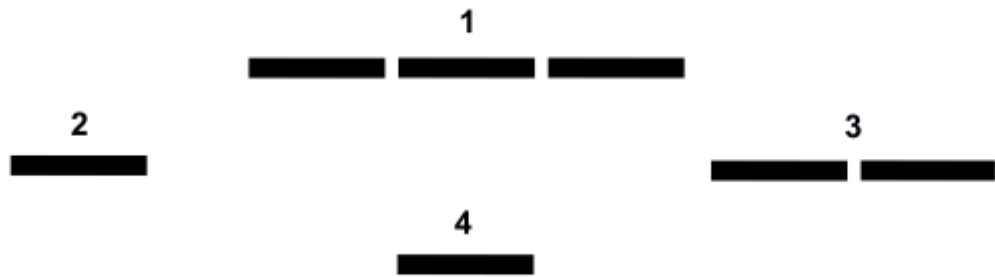
მამუკა წერწუმია

შუა საუკუნეების ქართული ლაშქარი (900-1700)
ორბანიზაცია, ტაქტიკა, შეიარაღება

დისერტაციის დანართი

ა ლ ბ ო მ ი

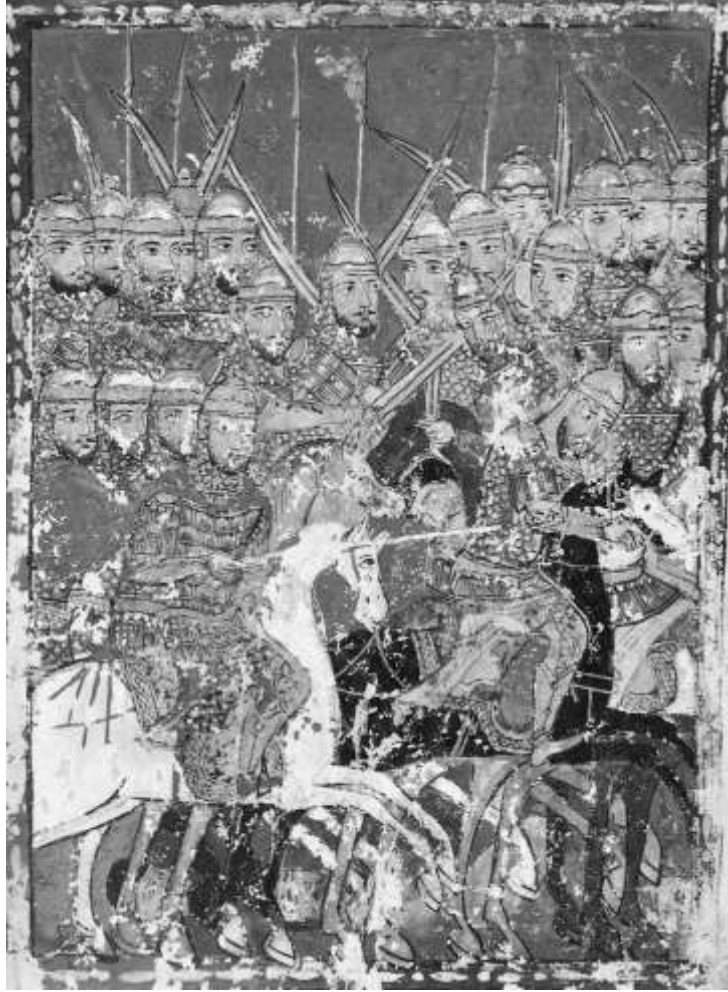
ილუსტრაციათა ალბომი

სურ. 1 – ქართული ლაშქრის სამხაზიანი წყობა: 1. წინამბრძოლი, 2. მარცხენა ფრთა, 3. მარჯვენა ფრთა და 4. რეზერვი.

სურ. 2 – წმინდა ევსტათე წავრძელებული შუბით. მარტვილის ტაძრის აღმოსავლეთი ფასადი, ავტორის ფოტო.

სურ. 3 – წინა პლანზე მხედარი წაგრძელებული შუბით გმირავს მოწინააღმდეგეს.
H1665 დავითნი, გვ. 222r, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.

სურ. 4 – წმ. გიორგი გველეშაპს გმირავს წაგრძელებული შუბით. XV საუკუნის
უიბიანის ხატი, ერმაკოვის ფოტო.

სურ. 5 – მარცხენა მხარეს გამოსახული მხედართა ჯგუფი უტევს წაგრძელებული შუბებით. „ვეფხისტყაოსნის“ თავაქარაშვილისეული ნუსხა, H599 ხელნაწერი, გვ. 138, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.

სურ. 6 – XI საუკუნის მეორე ნახევრის შემოქმედის ხატი.

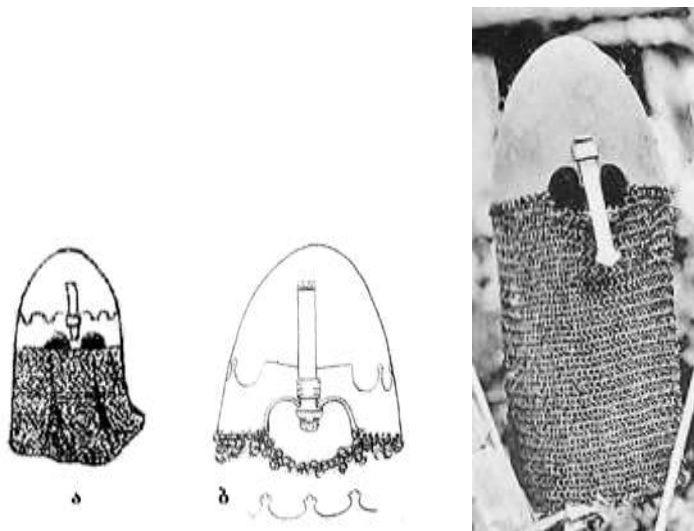
სურ. 7 – მებრძოლები მთლიანჭედილი და სეგმენტური სფეროკონუსური მუზარადებით ჯრუჭის II ოთხთავიდან. ხელნაწერი H1667, გვ. 186v-ს ფრაგმენტი, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.

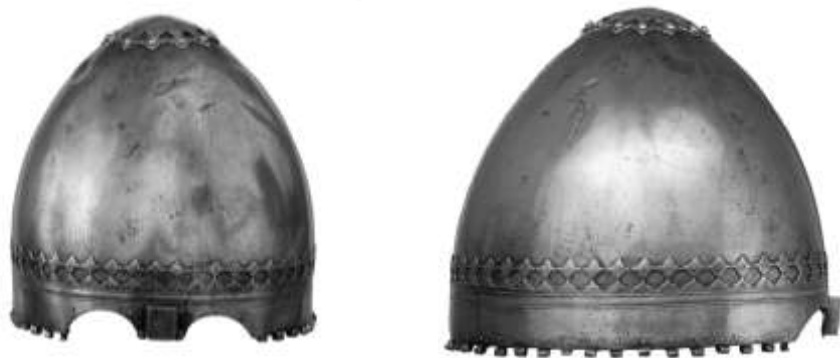
სურ. 8 – ე.წ. ჯაღალ ად-დინის მუზარადი. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, ავტორის ფოტო.

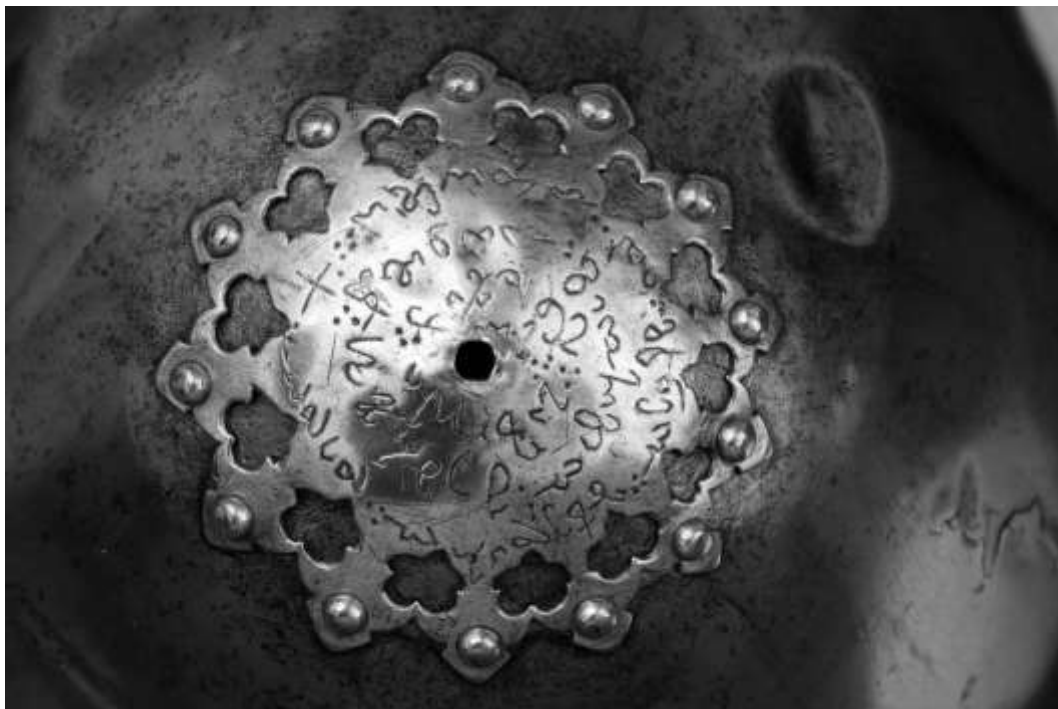
სურ. 9 – ჩაუაშის მაცხოვრის ეკლესიის ფასადზე გამოსატული მუზარადი. ს. სარჯველაძის ფოტო.

სურ. 10 – ბაყათარის მუზარადი: ა) ვ. პუაფის 1869 წლის ჩანახატი, ბ) ა. მილერის 1928 წლის ჩანახატი, კუზნეცოვის მიხედვით, გ) ნიორაძის ფოტო.

სურ. 11 – XIV საუკუნის მუზარადი ვაველის მუზეუმიდან.

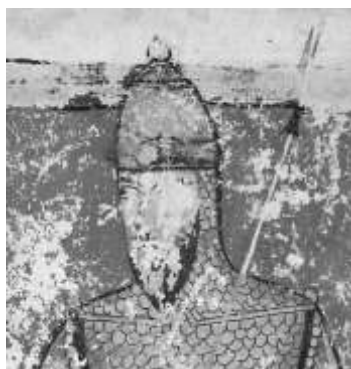
სურ. 12 – ვაგელის მუზარადის როზეტი ქართული წარწერით.

სურ. 13 – ერმიტაჟში დაცული ვაგელის ტიპის მუზარადი. პ. დემიდოვის ფოტო.

სურ. 14 – დავითის სფეროკონუსური მთლიანჭედილი მუზარადები. ხელნაწერი H1665, გვ. 233r, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.

სურ. 15 – გოლიათი მუზარადით, რომელზეც არ ჩანს საცხვირე. ხელნაწერი H1665, გვ. 230r-ის ფრაგმენტი, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.

სურ. 16 – იგივე მუზარადი საცხვირეთი თავმოკვეთილი გოლიათის გვერდით. ხელნაწერი H1665, გვ. 230v-ს ფრაგმენტი, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.

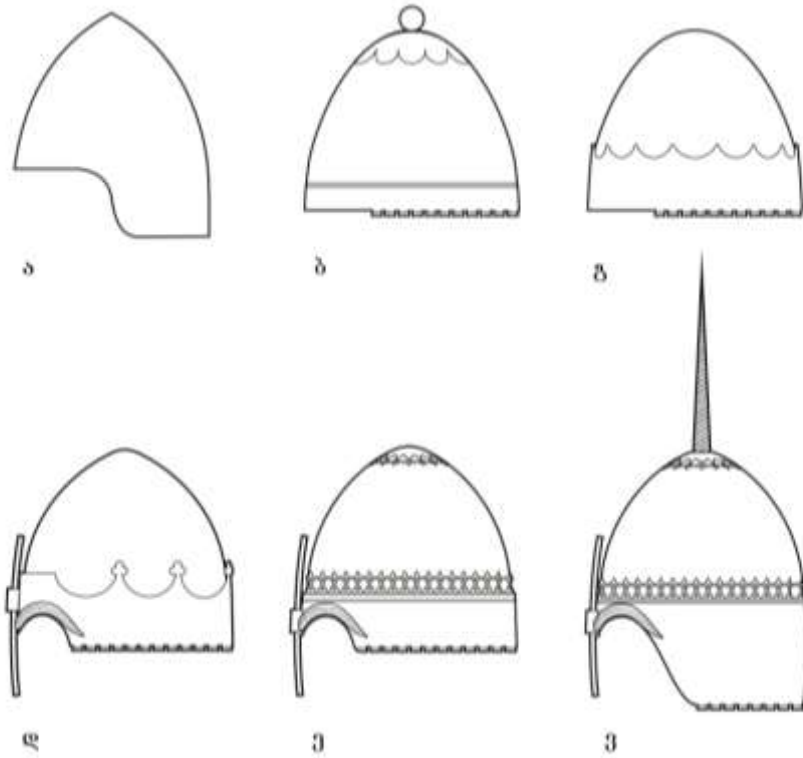
სურ. 17 – ავთანდილი ვაკელის ტიპის მუზარადით უნაგირის ტახტაზე. „ვეფხისტყაოსნის“ თავაქარაშვილისეული ნუსხა, H599 ხელნაწერი, გვ. 255, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.

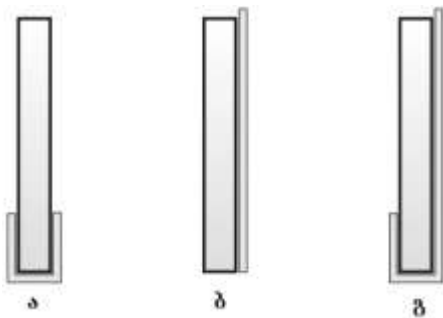
სურ. 18 – ვახტანგ გურიელი, კასტელის მიხედვით.

სურ. 19 – მამია გურიელის მუზარადი, კასტელის მიხედვით.

სურ. 20 – სფეროკონუსური მუზარადის განვითარების გზა საქართველოში: ა. შემოქმედის ხატი (XI ს.), ბ. ჯრუჭის II ოთხთავი (XII ს.), გ. ჯალალ ად-დინის მუზარადი (XIII ს. მეორე ნახევარი), დ. ბაყათარის ზუზი (XIII ს. ბოლო), ე. ვაველის მუზარადი (XIV ს.), ვ. კასტელის და თავაქარაშვილის ჩანახატები (XVII ს.).

სურ. 21 – ლამელარის ფირფიტა გვერდიდან: ა. კიდეზე შემოფენილი ტყავით, ბ. უკან ტყავის საფენით, გ. ფირფიტის უკან და მის წინა ქვედა ნაწილზე ამოფენილი ტყავით.

სურ. 22 – ბერელში ნაპოვნი აბჯრის ფირფიტები, რადლოვის მიხედვით; უსტ-იშიმის ტყავით შემოფენილი ლამელარის ფირფიტები, სოლოვიევის მიხედვით.

სურ. 23 – ჩუკულის წმ. გიორგი ტყავის საფენიანი ღამელარით, ჩუბინაშვილის მიხედვით.

სურ. 24 – ჩიხარეშის წმ. გიორგი ორ-მოკლონიანი აბჯრით, ჩუბინაშვილის მიხედვით.

სურ. 25 – ნაკურალეშის წმ. გიორგი ორ-მოქლონიანი ლამელარით, ჩუბინაშვილის მიხედვით.

სურ. 26 – წმ. პროკოფი ორ-მოქლონიანი ლამელარით. ხელნაწერი A648, გვ. 60r, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.

სურ. 27 – ორ-მოქლონიანი აბჯრის ფირფიტა, სოლოვიევის მიხედვით.

სურ. 28 – წმ. გიორგი ორმაგმოქლონიანი ხაზიანი ლამელარით მრავალძლის ხატზე.
თ. კიუნეს ფოტო.

სურ. 29 – ფარახეთის წმ. გიორგი ორმაგმოქლონიანი ხაზიანი ლამელარით. თ.
კიუნეს ფოტო.

სურ. 30 – ნაკიფარის წმ. გიორგი ორმაგმოქლონიანი „ამობრუნებული“ ღამელარით. ს. სარჯველაძის ფოტო.

სურ. 31 – იფარის წმ. გიორგი ზოლიანი უმოქლონო ღამელარით, ჩუბინაშვილის მიხედვით.

სურ. 32 – ლაბეჭინის წმ. გიორგი ზოლიანი და ორ-მოქლონიანი ღამელარით, ჩუბინაშვილის მიხედვით.

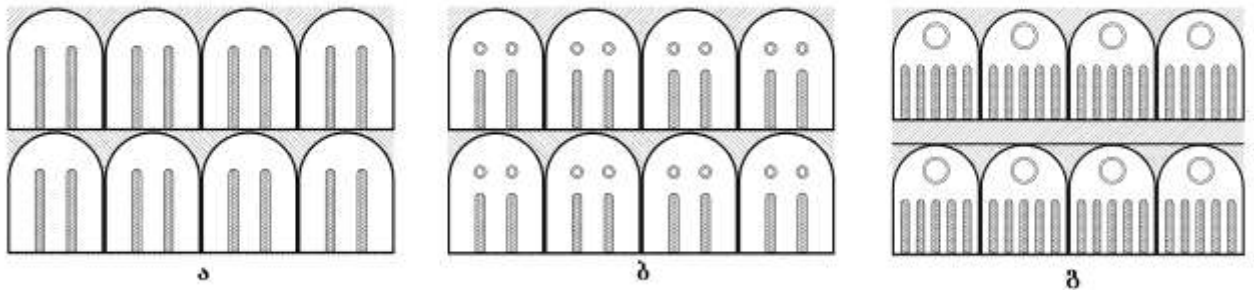
სურ. 33 – სუფის წმ. გიორგი ზოლიანი, მოქლონიანი, „ამობრუნებული“ ღამელარით. ს. სარჯველაძის ფოტო.

სურ. 34 – სუფის ქვეითი წმ. გიორგი ტიპური ზოლიანი მოქლონიანი ღამელარით. ს. სარჯველაძის ფოტო.

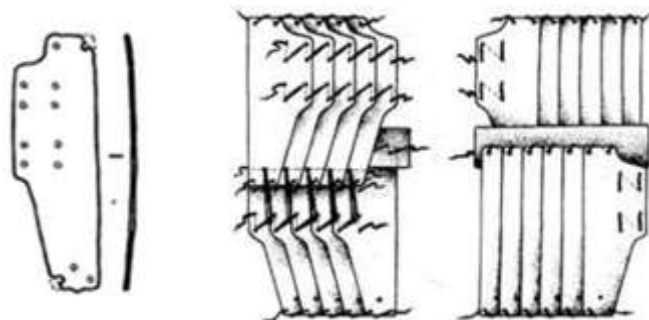
სურ. 35 – ადიშის წმ. მეომარი (თევდორე?) ტიპური ზოლიანი მოქლონიანი ღამელარით. ს. სარჯველაძის ფოტო.

სურ. 36 – ა. ლამელარული აბჯრის ევოლუციის I ეტაპი – ტყავის საფენის გაჩენა თასმიანი ფირფიტების უკან (ჩუკულის ტრიპტიხის მიხედვით), ბ. ევოლუციის II ეტაპი – ხაზიანი ლამელარი ორმაგი მოქლონით (მრავალძღის წმ. გიორგის მიხედვით), გ. III ეტაპი – ტიპური ზოლიანი მოქლონიანი ლამელარი (ადიშის ფრესკების მიხედვით). სხვადასხვა მხარეს დახრილი შტრისებით ნაჩვენებია სხვადასხვა ლამელარული რიგის ტყავის საფენი.

სურ. 37 – წმ. გიორგი მართკუთხა ფირფიტებიანი ლამელარით ადიშის ეკლესიის ფასადზე. ს. სარჯველაძის ფოტო.

სურ. 38 – გომელში ნაპოვნი ფირფიტის ტიპი და აბჯრის რეკონსტრუქცია, მაკუშნიკოვის და ლუპინენკოს მიხედვით.

სურ. 39 – ჯახუნდერის წმ. გიორგი თასმადამალული ღამელარით, ჩუბინაშვილის მიხედვით.

სურ. 40 – ხიდისთავის წმ. გიორგი პროტუბერანცული აბჯრით, ჩუბინაშვილის მიხედვით.

სურ. 41 – ფაენისის წმ. მეომარი პროტუბერანცული ლამელარით, პრივალოვას მიხედვით.

სურ. 42 – ტიმოთესუბნის წმინდა მეომარი ქვემოთ მიმართული პროტუბერანცული ლამელარით. ს. სარჯველადის ფოტო.

სურ. 43 – ალექსანდრე ბატონიშვილის პორტრეტი.

სურ. 44 – ხევსური მეომარი ოთხნაჭრიანი ჩარ-აინით.

სურ. 45 – ივანე მუსრანბატონის ჩარ-აინა. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, აგტორის ფოტო.

სურ. 46 – მახვილი ხევისურეთიდან, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი.

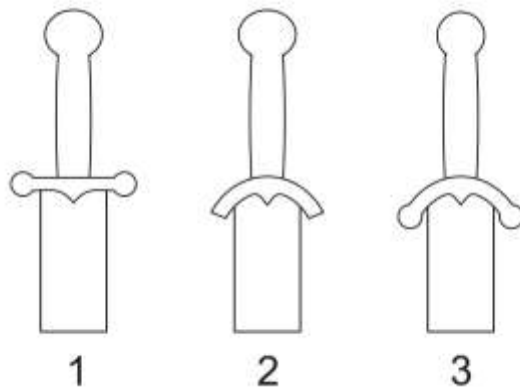
სურ. 47 – წმ. ევსტათე. ატენის სიონის ფრესკა.

სურ. 48 – წმ. გიორგის ფრესკა მაცხვარიშის ეკლესიაში.

სურ. 49 – ნიშაპურის თასი, ვიქტორიას და ალბერტის მუზეუმი.

სურ. 50 – X-XII საუკუნის ქართული ხმლების ტიპოლოგიური სქემა: 1. მახვილი სწორი ვადით, X საუკუნე; 2. მახვილი დაშვებული ვადით, XI საუკუნის დასაწყისი; 3. მახვილი დაშვებული ვადით, ლანგეტით და მცირე ზომის ქუდით, XI საუკუნის მიწურული – XII საუკუნის პირველი ნახევარი.

სურ. 51 – ვანის ხმალი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. ავტორის ფოტო.

სურ. 52 – გოხნარის საფლავეის ქვა. ეთნოგრაფიული მუზეუმი ღია ცის ქვეშ. კომპიუტერული ნახაზი.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი

საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი

მამუკა წურწუმია

შუა საუკუნეების ქართული ლაშქარი (900-1700)
ორბანიზაცია, ტაქტიკა, შიარაღება

ისტორიის დოქტორის (Ph.D.) აკადემიური ხარისხის
მოსაპოვებლად წარმოდგენილი

დ ი ს ე რ ტ ა ც ი ა

სამეცნიერო ხელმძღვანელი: ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი გონა ჯაფარიძე

თბილისი

2014

სარჩევი

შესავალი -----	3
თავი I: ფეოდალური საქართველოს სამხედრო ორგანიზაცია -----	16
ქართული ლაშქრის სოციალური შემადგენლობა და კომპლექტაცია -----	16
სამხედრო ორგანიზაცია ფეოდალურ საქართველოში -----	37
თავი II: ქართული ლაშქრის ტაქტიკა შუა საუკუნეებში -----	53
თავი III: თავდაცვითი საჭურველი -----	74
1. მუზარადი -----	74
1.1. სფეროკონუსური მუზარადი -----	76
1.2. ჩაბლახი -----	85
1.3. ჩახქანი -----	87
1.4. რკინის ქუდი -----	88
2. სხეულის აბჯარი -----	89
2.1. ქერცლოვანი აბჯარი -----	90
2.2. ღამელარული აბჯარი -----	92
2.3. ღამინარული აბჯარი -----	104
2.4. ჯაჭვის აბჯარი -----	105
2.5. ბეგთარი -----	112
2.6. ჩარ-აინა -----	115
3. კიდურების დაცვითი საშუალებები -----	117
3.1. საბარკული -----	117
3.2. სამუხლე -----	118
3.3. საწვივე -----	119
3.4. ქაფი -----	120
3.5. სამკლავე -----	122
3.6. თათმანი -----	124
4. ფარი -----	125
თავი IV: შეტევითი იარაღი -----	129
1. საძვერებელი იარაღი -----	130
2. მკვეთელი იარაღი -----	138
2.1. მახვილი -----	139
2.2. პალაში -----	144

2.3. მოხრილი ხმალი -----	146
2.4. ცული -----	154
3. დასარტყმელი იარაღი (დახტი) -----	157
4. დისტანციური იარაღი -----	162
4.1. მშვილდ-ისარი -----	162
4.2. შურდული -----	177
ქართული შეიარაღების კომპლექსი შუა საუკუნეებში -----	179
შემოკლებები -----	197
ბიბლიოგრაფია -----	198

შესავალი

შუა საუკუნეების სამხედრო საქმე ქართული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი ყველაზე სუსტად შესწავლილი დარგია. საკმარისია ითქვას, რომ დღემდე არ არის გამოკვლეული ქართული ლაშქრის ბრძოლის სტილი და მისი ტრანსფორმაცია შუა საუკუნეების მანძილზე; ცალკეული ცდების მიუხედავად, არ არის ფუნდამენტურად, მონოგრაფიულად შესწავლილი შუა საუკუნეების ქართველი მებრძოლის შეიარაღება და აღჭურვილობა. შედეგად, ქართველი ხალხი არ იცნობს თავის მებრძოლებს, არ იცის თუ როგორ გამოიყურებოდა ქართველი მოყმე განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე, რა ეცვა ან რითი იყო შეიარაღებული.

შეიარაღებისა და სამხედრო ისტორიის კვლევის მხრივ საქართველოში არსებული სახარბიელო მდგომარეობა კარგა ხანია აღიარებულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში: „სამხედრო საქმის არაერთი საკითხის ჩაღრმავებული კვლევა ქართული ისტორიოგრაფიის გადაუდებელი ამოცანაა“, წერდა ე. ხოშტარია-ბროსე 1990-იანი წლების დასაწყისში (ხოშტარია-ბროსე 1991: 179). ათი წლის შემდეგ უკვე პ. ზაქარაია აღნიშნავდა, რომ „საქართველოში ათასი წლების განმავლობაში გამოყენებული საბრძოლო იარაღის ისტორია სპეციალურად არავის შეუსწავლია, მაგრამ არის ცალკეულ სახეობათა ნაწილობრივი წარმოდგენის ცდები“ (ზაქარაია 2002: 223). ამავე პრობლემებზე გულახდილად წერს ი. გაგოშიძეც: „რაოდენ პარადოქსულადაც არ უნდა მოგვეჩვენოს, ფაქტია, რომ დღეს სწორედ სამხედრო ხელოვნებისა და ომების ისტორიაა საქართველოს ისტორიის ყველაზე ნაკლებად შესწავლილი სფერო“ (მარგიშვილი 2008: 5). ასეთ ვითარებაში, როდესაც სამხედრო საქმის კვლევა ისტორიოგრაფიულ პრობლემადაა ქცეული, აშკარაა საკვლევი **თემის აქტუალურობა**.

აღნიშნულ ვითარებას, სხვადასხვა სუბიექტურ და ობიექტურ მიზეზებთან ერთად, ისიც განაპირობებს, რომ სამხედრო ხელოვნებისა და შეიარაღების კვლევა თავისთავად რთული საქმეა, დარგთაშორისი დისციპლინის კატეგორიას მიეკუთვნება და მრავალი დარგის (მომიჯნავისა თუ დაშორებულის, ჰუმანიტარულისა თუ ტექნიკურის) მიღწევების გამოყენებას საჭიროებს. ბიზანტიური სამხედრო საქმის ცნობილი მკვლევარი ტ. კოლიასი მართებულად მიუთითებს, რომ შეიარაღების კვლევა მოითხოვს სოციალური, ეკონომიკური და სამხედრო ისტორიის შესწავლას, ისევე როგორც ზოგადად ისტორიის, არქეოლოგიის, ტექნოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის ცოდნას (Kolias 1988: 29). როგორც ვხედავთ, სამხედრო ისტორია და მისი დარგი იარაღთმცოდნეობა არის სფერო, რომელიც ითხოვს ინტერდისციპლინარულ

მიდგომებს და ისტორიის, არქეოლოგიის, ხელოვნებათმცოდნეობის, ეთნოგრაფიის, წყაროთმცოდნეობის, ლინგვისტიკის მიღწევების გათვალისწინებას. მხოლოდ ამ შემთხვევაში მიიღება ხელშესახები შედეგი და კვლევითი სიახლე.

სამხედრო საქმის შესწავლის პროცესში ერთმანეთთან განუყრელადაა დაკავშირებული შეიარაღების, ტაქტიკისა და სამხედრო ორგანიზაციის საკითხები. ტაქტიკისა და სამხედრო ხელოვნების სრულფასოვანი შესწავლა შეუძლებელია ადჰურვილობის შესწავლის გარეშე. იმისათვის, რომ გავარკვიოთ ომის წარმოების ხერხები, უპირველესად უნდა გამოვიკვლიოთ შეიარაღების ტექნიკური საკითხები, რადგანაც სამხედრო ხელოვნების ისტორიაში ასეთი საკითხები უმნიშვნელოვანესია (Vale 1981: 100). ცნობილია, რომ შეიარაღება განსაზღვრავს ტაქტიკას (Glover 1996: 177). ტაქტიკა და შეიარაღება განუყრელია, შეიარაღების შესწავლა შეუძლებელია ბრძოლის ველისაგან მოწყვეტილად: ბრძოლის მეთოდების შესწავლის დროს უნდა ისწავლებოდეს ამ დროს გამოყენებული იარაღი და მათი ურთიერთგავლენა (Tantum 1979: 188). ასევე წარმოუდგენელია სამხედრო ორგანიზაციის განცალკევება საბრძოლო ტაქტიკისაგან, რადგანაც ბრძოლის საჭიროება დიდწილად განაპირობებს არმიის სტრუქტურას (Hollister 1962: 127).

იარაღი ერის კულტურის ნაწილს წარმოადგენს (Квасневич 2005: 18). შეიარაღებისა და სამხედრო საქმის შესწავლა საშუალებას გვაძლევს ვიმსჯელოთ ერის მატერიალურ ყოფაზე, სამხედრო და საიუველირო ხელობის შესაძლებლობებზე, ვაჭრობისა და ეკონომიკის განვითარების დონეზე (Кирпичников 2006: 42). საუკუნენახევრის წინ იოზეფ ლეპკოვსკი, იაგელონის უნივერსიტეტის რექტორი წერდა: „შეიარაღება შეიძლება იყოს გასაღები იმ ადამიანთა შემეცნების დონის გასარკვევად, რომლებიც მათ იყენებდა; აჩვენეთ სპეციალისტს რომელიმე ერის შეიარაღება და ის გეტყვით მისი განვითარების დონეს“ (Szymczak 2006: 5).

არც ერთი ქვეყნის, მითუმეტეს ევროპა-აზიის შესაყარზე მდებარე საქართველოს სამხედრო საქმის კვლევა არ შეიძლება იზოლირებულად, მისი გარემომცველი სამყაროს სამხედრო საქმის შესწავლის გარეშე. სამხედრო საქმე მგრძობიარეა გარემომცველი სამყაროს მიმართ, იგი თავისებური ლაკმუსის ქაღალდია, რომელიც ყოველგვარ ცვლილებებზე რეაგირებს (Медведев 1987: 206). იშვიათად თუ ვრცელდებოდა რაიმე ისე სწრაფად, როგორც სიახლე სამხედრო საქმეში. სწრაფად ხდებოდა ტექნიკური სიახლეების დანერგვაც, რაც საბოლოო ჯამში იწვევდა ერთიანი ან მსგავსი შეიარაღების კომპლექსის ჩამოყალიბებას დიდ

სივრცეებზე (Бехайм 1995: 6; Соловьев 1987: 49-50).¹ ეს კი საშუალებას გვაძლევს მეზობელი კულტურების მაგალითების მიხედვით ვიმსჯელოთ ეროვნულ შეიარაღების კომპლექსზე და შევავსოთ უცნობი დეტალები.

წინამდებარე ნაშრომი ფეოდალური საქართველოს ლაშქრის ტაქტიკისა და შეიარაღების კომპლექსური შესწავლის პირველი ცდაა ქართულ ისტორიოგრაფიაში, რაშიც გამოიხატება **ნაშრომის სიახლე**. ამ პროცესში ავტორის მიერ თავმოყრილი და გაანალიზებულია 800 წლის მანძილზე არსებული ცნობები და მასალა, სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანილია ან ახლებურად ინტერპრეტირებულია აქამდე უცნობი წყაროები თუ არტეფაქტები, დადგენილია იარაღის ტიპოლოგია და ტერმინოლოგია და მოცემულია მათი საერთო კლასიფიკაცია.

კვლევის მიზანია შუა საუკუნეების ქართული ლაშქრის ორგანიზაციის, ტაქტიკისა და შეიარაღების შესწავლა. კვლევის მიზნიდან გამომდინარე, გადასაწყვეტია შემდეგი **ამოცანები**: ქართული ლაშქრის ორგანიზაციისა და ტაქტიკის შესწავლა და საუკუნეების მანძილზე მათი ტრანსფორმაციისათვის თვალის გადევნება; ქართული შეიარაღების კომპლექსის შესწავლა და მისი განვითარების პერიოდების დადგენა; ქართულ შეიარაღებაში გარეშე ზეგავლენებისა და ნასესხობების დადგენა; შესაბამისი მასალის არსებობის შემთხვევაში შეიარაღების ცალკეული ელემენტების ტიპოლოგიის დადგენა და ტიპოლოგიური სქემების შემუშავება.

კვლევის მიზნის მისაღწევად და დასახული ამოცანების გადასაწყვეტად შემდეგი სქემა არის არჩეული:² ჯერ შესწავლილია ფეოდალური საქართველოს სამხედრო ორგანიზაცია, შემდეგ – მის მიერ წარმოშობილი ლაშქარი და ამ ლაშქრის საბრძოლო ტაქტიკა; ცალკე არის გარჩეული შუა საუკუნეების ქართველი მებრძოლის პანოპლია და მისი შემადგენელი ნაწილები. ყოველივე ეს განხილულია ისტორიზმის პრინციპების დაცვით, საუკუნეების მანძილზე განცდილი ცვლილებების ასახვით; კვლევაში მოცემულია პერიოდიზაცია და მთლიანობაშია აღწერილი ყოველი პერიოდის შეიარაღების კომპლექსი.

ნაშრომის **ქრონოლოგიური ჩარჩოები** მოსაზღვრულია იმ ხანგრძლივი პერიოდით, რომლის განმავლობაშიც მძიმე ცხენოსანთა დარტყმა პრიორიტეტულ

¹ მეზობელ ქვეყნებში ახალი იარაღის გამოჩენა მეტნაკლებად დროის ერთ შუალედში ხდებოდა (Шервашидзе 1964: 59).

² ი. ხუდიაკოვის მიხედვით, ყოველი ერის თუ კულტურის სამხედრო საქმის შესწავლისას იკვლევენ მის იარაღს, შეიარაღების კომპლექსს, სამხედრო ორგანიზაციას და სამხედრო ხელოვნებას (Худяков 1986: 7).

ტაქტიკას წარმოადგენდა საქართველოში. ეს პერიოდი იწყება X საუკუნეში, როდესაც საქართველოში ცხენოსანთა ბრძოლის ახალი წესი – წაგრძელებული შუბით ბრძოლა ინერგება, რასაც თან მოსდევს ახალი ტაქტიკის – ცხენოსანთა ტარანული დარტყმის დამკვიდრება. ზედა ქრონოლოგიური ზღვარი კი XVIII საუკუნეა, როდესაც ცეცხლსასროლი იარაღის ახალმა ტექნოლოგიებმა საუკუნეების მანძილზე არსებული ბრძოლის წესი შეცვალა.

მართალია, ცეცხლსასროლი იარაღი საქართველოში XV საუკუნეში ჩნდება (წურწუშია 2011: 65-88), ხოლო XVI საუკუნის მეორე ნახევარში ქართულ შეიარაღებაშიც გვხვდება, მაგრამ ბრძოლის ველზე საგრძნობ როლს მხოლოდ XVIII საუკუნიდან თამაშობს, რის გამოც მას არც ვიკვლევთ ნაშრომის ფარგლებში და ცივი იარაღის შესწავლით ვიფარგლებით. შუბით ბრძოლა, რომელსაც შუასაუკუნეების მანძილზე ყოველთვის იყენებდა ქართული ლაშქარი, მხოლოდ XVIII საუკუნის შუახანებისათვის კარგავს მნიშვნელობას (Анчабадзе 1990: 204).³ XVII საუკუნის პირველ ნახევარშიც კი, მიუხედავად თოფის გაგრძელებისა, ქართველი აზნაური ანუ ლაშქრის ცხენოსანი შემადგენლობა მას პრაქტიკულად არც იყენებდა. გ. ანჩაბაძე სწორად აღნიშნავს, რომ კასტელის სურათებში არ გვხვდება თოფით აღჭურვილი დიდგვაროვანი (ანჩაბაძე 1985: 69). ისიც გასათვალისწინებელია, რომ XVII საუკუნეშიც კი, დიდი გამანადგურებელი ძალის მიუხედავად, ცეცხლსასროლი იარაღი კვლავაც ჩამოუვარდებოდა მშვილდს სროლის სიმორესა და სისწრაფეში.

რაც მთავარია, ცეცხლსასროლი იარაღის გამოყენება მხოლოდ XVIII საუკუნეში ახდენს ძირეულ გავლენას ქართულ ბრძოლის წესზე და იწვევს ტაქტიკურ ცვლილებებს ბრძოლის ველზე. ამიტომაც, ცეცხლსასროლი იარაღის უფრო ადრეული გაგრძელების მიუხედავად, XVIII საუკუნემდე ქართული სამხედრო ხელოვნებისა და შეიარაღების კომპლექსის განვითარება შესაძლებელია განვიხილოთ ერთი ტაქტიკური მონახაზის (ცხენოსანთა დარტყმითი ტაქტიკის) ფარგლებში და ერთ ტექნოლოგიურ (ცივი იარაღის განვითარების) ჭრილში.

საკითხის ისტორიოგრაფია. ქართულ ისტორიოგრაფიაში დღემდე არ არსებობდა საგანგებო ნაშრომი, რომელიც ფეოდალური ქართული ლაშქრის ტაქტიკასა და შეიარაღებას განიხილავდა. თუმცა, ეს არ ნიშნავს, რომ

³ პ. ზაქარაიასაც მიაჩნია, რომ ცეცხლსასროლი იარაღის გამოყენებაში რადიკალური გარდატეხა, რის შემდეგაც ის გადამწყვეტი ფაქტორი ხდება, XVIII საუკუნის 30-40-იან წლებში მოხდა (ზაქარაია 2002: 233). პრაქტიკულად იგივე აზრისაა ვ. ელაშვილიც, რომელიც თვლის, რომ ცეცხლსასროლი იარაღს საქართველოში გადამწყვეტი მნიშვნელობა მხოლოდ XVII საუკუნის დასასრულიდან ენიჭება (ელაშვილი 1959: 24).

საქართველოში ეს საკითხები საერთოდ შეუსწავლელია. ქართული საჭურველის შესახებ კვლევებიდან ყურადღების ღირსია ი. ჯავახიშვილის „მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის“, რომლის მეოთხე ტომი საომარ საჭურველსა და სამხედრო საქმეს ეძღვნება. ქართველი მეომრის სამხედრო აღჭურვილობას თითო თავი აქვს დათმობილი ნ. ჩოფიკაშვილის, („ქართული კოსტიუმი“) გ. აკოფაშვილის („რაინდობა შუა საუკუნეების საქართველოში“), ს. მარგიშვილის („მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ“) და ჯ. შარაშენიძის („ქართული სამხედრო ხელოვნება“) შრომებში. ქართულ იარაღთმცოდნეობაში ყველაზე ვრცლად დღემდე მოღწეული ეთნოგრაფიული იარაღი არის შესწავლილი, რომელსაც ეძღვნება ვ. ელაშვილის, გ. გასიტაშვილის, კ. ჩოლოყაშვილის, მ. ქაფიანიძის შრომები. არქეოლოგიური კვლევების შედეგად მოპოვებული შუა საუკუნეების საჭურველის ცალკეული ასპექტებია განხილული ლ. ჭილაშვილის კვლევებში. შეიარაღების კვლევის კუთხით ქართული იკონოგრაფიული მასალა დავითნის მინიატურების მაგალითზე ყველაზე ფართოდ აქვს გამოყენებული ლ. შერვაშიძეს (К вопросу о Средневековой Грузинской Светской Миниатюре (Миниатюры Батальной Тематики в Джручской Псалтыри)).

შუა საუკუნეების ქართული ლაშქრის ტაქტიკა და ბრძოლის წესი სისტემატურად იყო განხილვის საკითხი გ. ანჩაბაძის შრომებში. ქართული სამხედრო საქმის სხვადასხვა ასპექტების შესახებ კვლევები აქვთ ლ. გარსიაშვილს, ი. გედევანიშვილს, ი. შაიშმელაშვილს, ქ. ჩხატარაიშვილს, ა. კლიმიაშვილს, კ. კახაძეს, ჯ. სამუშიას, ს. მარგიშვილს, ჯ. შარაშენიძეს. ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივი მოწყობის შესწავლისას სამხედრო ორგანიზაცია განხილულია მ. ბერძენიშვილის („საქართველო XI-XII საუკუნეებში“), ი. ანთელავას („საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI-XIII საუკუნეებში“), ჯ. სტეფნაძის („საქართველო XII და XIII საუკუნის პირველ მეოთხედში“), მ. ბახტაძის („ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში“) გამოკვლევებში. სამხედრო საქმის სოციალური მხარეს იკვლევდა ნ. ბერძენიშვილი, ე. ხოშტარია-ბროსე, დ. გოგოლაძე, გ. აკოფაშვილი, გ. ჯამბურია, ზ. რატიანი, მ. სანაძე, ტ. ახალაია.

ყველა ეს შრომა გამოყენებულია წარმოდგენილ სადისერტაციო ნაშრომში. ამასთან, გარდა ქართველი ავტორებისა, მასში მაქსიმალურადაა გათვალისწინებული საკვლევი თემის გარშემო არსებული უცხოელ ავტორთა პუბლიკაციები და მონოგრაფიები, რაც საშუალებას გვაძლევს ყოველისმომცველად, თანამედროვე ისტორიულ მეცნიერებაში არსებული ცოდნისა და უახლესი მიღწევების

გათვალისწინებით განვიხილოთ, შევავასოთ და გადავწყვიტოთ კვლევისას წამოჭრილი საკითხები.

წერილობითი წყაროები. სამხედრო საქმის სრულყოფილი შესწავლა მხოლოდ ყველა სახის მონაცემთა კომპლექსური ანალიზის საფუძველზეა შესაძლებელი. ჩვენს ხელთ არსებული წყაროების – წერილობითი, გამომსახველობითი და არქეოლოგიური – რიგიდან ყველაზე დიდი და მრავალფეროვანი ინფორმაცია წერილობით წყაროებშია დაცული.

იარაღის ტაქტიკური დანიშნულების გამოსარკვევად მნიშვნელოვანია მისი ტიპოლოგიის დადგენა, რაც თავად ნიმუშის მიხედვით ხდება, თუმცა იარაღის გამოყენების შესახებ გადამწყვეტ ინფორმაციას წერილობით წყაროებში ვკითხულობთ. მიუხედავად იმისა, რომ წერილობითი წყაროების ცნობები ხშირად წყვეტილი და შემთხვევითი ხასიათისა,⁴ მათი სისტემაში მოყვანა და ტიპურის გამოკვეთა მნიშვნელოვან შედეგს იძლევა (Кирпичников 1971: 62).

წერილობითი წყაროების კომპლექსი მოიცავს ნარატიულ და დოკუმენტურ ძეგლებს. ნარატიულ წყაროებს მიეკუთვნება ისტორიული მატრიანები და ქრონიკები, რომელთაც თავისუფლად შეიძლება მიგაკუთვნოთ ქართული ისტორიული პოემებიც („დიდმოურავიანი“, „შაჰნავაზიანი“, „გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთველისა“), აგიოგრაფიული მწერლობა, მხატვრული ლიტერატურა, ხალხური შემოქმედება (განსაკუთრებით, მთის ხალხების პოეზია), სამეცნიერო და ლექსიკოგრაფიული ნაშრომები (ვახუშტი ბატონიშვილი, სულხან-საბა ორბელიანი,⁵ თეიმურაზ ბაგრატიონი). დოკუმენტურ წყაროებს შეადგენს ქართული ისტორიული საბუთები, სამეფო კარის რეგლამენტი, აღწერის წიგნები, ეპიგრაფიკული ძეგლები (Анчабадзе 1990: 5-7). სამხედრო წყაროთმცოდნეობის საკითხები თავის დროზე საფუძვლიანად აქვს დამუშავებული გ. ანჩაბაძეს (Анчабадзе 1985: 90-95; Анчабадзе 1990: 1-256), რაც გვათავისუფლებს მათი დაწვრილებითი განხილვისაგან; ქვემოთ მხოლოდ ცალკეული მომენტების აღნიშვნით დავკმაყოფილდებით.

⁴ გ. ანჩაბაძის სამართლიანი შენიშვნით, „მიუხედავად იმისა, რომ საისტორიო წერილობით წყაროებში ხშირად იხსენიება ქართველთა ბრძოლები და ომები, ცნობები ქართული ლაშქრის მოქმედების სტრატეგიული და ტაქტიკური ფორმების შესახებ მაინც მწირია“ (ანჩაბაძე 1984: 93). ძუნწია ცნობები ქართული ლაშქრის რიცხოვნების, შეიარაღებისა და ორგანიზაციის შესახებაც (Анчабадзе 1985: 93).

⁵ სულხან-საბა ორბელიანის ენციკლოპედიური ხასიათის ლექსიკონს უზარმაზარი მნიშვნელობა აქვს არა მარტო ქართული სამხედრო ტერმინოლოგიის დადგენისათვის, არამედ იარაღის ცალკეული ტიპების, მათი გავრცელების დროის, გამოყენების ხასიათის და სხვ. საკითხების კვლევის საქმეში.

შუა საუკუნეების ნარატიული წყაროების განხილვის დროს შესამჩნევია, რომ ნაწარმოებების უმეტესობა სასულიერო პირებს ეკუთვნის,⁶ რაც თავისებურ დაღს ასვამს თხრობას. ისინი იშვიათად თუ აქცევენ ყურადღებას ბრძოლისა და სამხედრო საქმის დეტალებს. ამ მხრივ, პირველხარისხოვან წყაროთა შორის სასიამოვნო გამონაკლისია თამარის პირველი ისტორიკოსი და უამთააღმწერელი.

კვლევისას ქართული წყაროების ფრაგმენტულობის და სხვა ნაკლის კომპენსაციას შეძლებისდაგვარად ვახდენ უცხოური წყაროების გამოყენებით, სამხედრო ყოფის რეკონსტრუქციას კი ვცდილობ ბიზანტიური და ისლამური სამხედრო ტრაქტატების დახმარებით.

საგანგებოდ მინდა შევაჩერო ყურადღება მხატვრული ხასიათის ლიტერატურაზე და მისი სანდოობის საკითხზე, რადგანაც ასეთ ცნობებს უხვად ვიყენებ სადისერტაციო ნაშრომში. წყაროების მიმართ ისეთი კრიტიკულად განწყობილი ისტორიკოსიც კი, როგორც იყო ივანე ჯავახიშვილი, თამამად იყენებდა ლიტერატურულ წყაროებს თანადროული სოციალურ-კულტურული რეაქციების გადმოსაცემად. საქართველოს ეკონომიკურ ისტორიაზე მუშაობისას ის ეყრდნობოდა რუსთაველს, არჩილს, „ვისრამიანს“ და სხვა მხატვრულ ძეგლებს. ერთგან, „ვეფხისტყაოსანთან“ დაკავშირებით შენიშნავს, რომ პოემაში აღწერილი უცხოქვეყნელები „აზროვნებენ, ცხოვრობენ, იბრძვიან“, როგორც ქართველები (სართანია 2004: 166-167).⁷ სალიტერატურო წყაროებს მრავლად ვხვდებით ი. ჯავახიშვილის ნაშრომში „მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის“, რომლის ერთი ნაწილი სამხედრო საქმეს ეძღვნება.

ეპიკური და რაინდული ლიტერატურა სამხედრო წრისათვის იქმნებოდა, მათთვის ვინც წინ უძღოდა და წამყვან როლს თამაშობდა შუა საუკუნეების არმიებში. ამ აუდიტორიისათვის მისაღები რომ ყოფილიყო, მათ გარკვეულწილად რეალისტურად უნდა აესახათ სამხედრო ყოფა. რადგანაც ეპიკური და რაინდული ლიტერატურა მშობლიურ ენაზე იწერებოდა, ისინი იყენებენ იმავე ლექსიკონს, რასაც

⁶ სულხან-საბა მწიგნობრულ ქართულს საერთოდ სამღვდელო ენას უწოდებს (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 321).

⁷ „ვეფხისტყაოსნის“ მნიშვნელობა სამხედრო ისტორიისათვის კარგად არის ცნობილი ქართველი ისტორიკოსებისათვის. ლ. გარსიაშვილის აზრით, „ვეფხისტყაოსანი“ სამხედრო ხელოვნების ისტორიისთვისაც მეტად საინტერესო და საგულისხმო მასალას გვაძლევს“ (გარსიაშვილი 1937: 4). მას კვერს უკრავს ი. გედევანიშვილი, რომლის მიხედვითაც „ვეფხისტყაოსანში“ აღწერილი „ბრძოლების წარმოება, ტაქტიკა და სტრატეგია, სხვადასხვა საბრძოლო ხერხები და ილეთები და აგრეთვე შეიარაღება, წყობილება სინამდვილიდან არის აღებული და ისტორიულად სავსებით გამართლებული“ (გედევანიშვილი 1939: 16).

მომრები და გვაწვდიან აბჯრის, იარაღისა და არმიის ნაწილების სწორ დასახელებებს (Nicholson 2004a: 9). სწორედ ამიტომ დიდია „ვეფხისტყაოსნის“, „ამირანდარეჯანიანის“, „რუსუდანიანის“, „ომიანიანის“ მნიშვნელობა შუა საუკუნეების საქართველოს სამხედრო საქმის კვლევასა და ტერმინოლოგიის დადგენაში.

სამხედრო ყოფა ასახულია ნათარგმნ ლიტერატურაშიც, სადაც ხშირად ძველი ამბებიც კი მთარგმნელის თანამედროვე რეალობას გადმოგვცემს (Кирпичников 1971: 62). ამავე დროს, ნათარგმნი ლიტერატურის გამოყენებისას განსაკუთრებული სიფრთხილეა საჭირო, რომ შეცდომით უცხო ქვეყნის რეალიები (ბრძოლის წესი, ტაქტიკა) ქართულში არ აგვერიოს. ამიტომ, საგანგებოდ ავარიდე თავი ნათარგმნი ლიტერატურის ფართოდ გამოყენებას და „შაჰ-ნამეს“ ქართულ ვერსიებს მხოლოდ ტერმინოლოგიის დაზუსტების თვალსაზრისით ვიყენებ.

არქეოლოგიური მონაცემები. შეიარაღების დადგენისა და შესწავლის თვალსაზრისით ყველაზე რეალურ და ხელშესახებ მონაცემებს არქეოლოგიური აღმოჩენები იძლევა. სამწუხაროდ, იმ მონაცემებს შორის, რომელთა მიხედვითაც უნდა მოხდეს შუა საუკუნეების საქართველოს სამხედრო საქმის რეკონსტრუირება, სწორედ არქეოლოგიური მასალა არის ყველაზე მწირად წარმოდგენილი.

საქართველოს ტერიტორიაზე ქრისტიანობის ადრეული (IV ს.) გავრცელებისა და დასაფლავების ქრისტიანული წესის დამკვიდრების გამო ფეოდალური ეპოქის სამარხების ინვენტარი საკმაოდ ღარიბია.⁸ განსაკუთრებით ეს ეხება იარაღს, რომელსაც საგანგებოდ უფრთხილდებოდნენ მაღალი ფასისა და სოციალური პრესტიჟის გამო (Медведев 1959: 121).

რამდენიმე გამონაკლისის გარდა, შუა საუკუნეების საქართველოს არქეოლოგიაში ჯერჯერობით არ არის აღმოჩენილი შეტვევითი თუ თავდაცვითი იარაღის მნიშვნელოვანი ნიმუშები (მაგ., სხვადასხვა ტიპის ხმლები, მუზარადი, აბჯარი), რაც მეტად ართულებს თანადროული ქართული შეიარაღების კვლევის საკითხს.

არქეოლოგიური მასალის ნაკლებობის დროს, აღჭურვილობისა და შეიარაღების რეკონსტრუქციისას, პარალელებსა და ანალოგიებს მეზობლად ეძიებენ (Sarnacki, Nicolle 2008: 19), რაღა თქმა უნდა, არსებული წერილობითი თუ იკონოგრაფიული მონაცემების გათვალისწინებით. ასე მაგალითად, არქეოლოგიური მასალის სიმცირის გამო, ადრეული პერიოდის ბიზანტიის შეიარაღების შესასწავლად

⁸ ცნობილი რუსი არქეოლოგი ა. არციხოვსკი პირდაპირ წერს, რომ უმეტეს შემთხვევებში ქრისტიანული სამარხები სრულიად უსარგებლოა არქეოლოგიისათვის (Арциховский 1946: 5).

მკვლევრები იძულებული არიან დაეყრდნონ იმპერიის გარშემო არსებული სხვადასხვა ხალხის წარმართული სამარხების მონაცემებს (Haldon 2002: 65). ასევე, ქართული აღჭურვილობის აღდგენისას, შესაძლებელია გამოვიყენოთ ჩრდილოეთ კავკასიაში სხვადასხვა დროის და სხვადასხვა ხალხის (მომთაბარისა თუ ადგილობრივის) შესახებ არსებული არქეოლოგიური კვლევის შედეგები.

ამავე დროს, ბუნებრივია, რომ „მწირი არქეოლოგიური მასალის გამო, მკვლევარი მეტად უნდა დაეყრდნოს ხელოვნების ნიმუშების გამოსახულებებსა და წერილობით წყაროებს“ (Hoffmeyer 1966: 31). არქეოლოგიური მასალისა და სხვადასხვა გამოსახულების შეჯერების დროს, ძალზე მნიშვნელოვანია „გვახსოვდეს, რომ ყველაფერი, რისი გამოსახულებაც გვაქვს, არ არის ნაპოვნი არქეოლოგიურად, მაგრამ ყველაფერი რაც ნაპოვნი, უკვე წარმოდგენილია გამოსახულებებში“ (Yotov 2011: 116).

იკონოგრაფიული წყაროები. იკონოგრაფიული გამოსახულებების მიხედვით სამხედრო აღჭურვილობის რეკონსტრუქცია ნაცადი მეთოდია, რომელსაც პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭება სხვა (პირველ რიგში, არქეოლოგიურ) მონაცემთა სიმცირის პირობებში.

რა თქმა უნდა, იკონოგრაფიული მასალის მიხედვით აღჭურვილობის რეკონსტრუქციისას გარკვეული სიფრთხილე გვმართებს. ამ დროს უნდა გავითვალისწინოთ ზოგადად მართლმადიდებლური სამყაროსათვის დამახასიათებელი ნორმები და კანონები, ადგილობრივი, ქართული ხელოვნების მიმართება ბიზანტიურთან, უნდა გავარკვიოთ როდის მისდევს ის ბრმად ბიზანტიურ ტრადიციას და როდის არის დამოუკიდებელი, უნდა ვიცოდეთ რამდენად არის საეკლესიო მხატვრობა კონსერვატული და რა დოზით ასახავს ის რეალობას; თუკი შესაძლებელია, ყოველთვის უნდა ვცადოთ გამოსახულების შეჯერება არქეოლოგიურ არტეფაქტთან, რათა საბოლოოდ დავრწმუნდეთ მის სანდოობაში. ასევე, უნდა გვახსოვდეს, რომ საქმე გვაქვს სამ-განზომილებიანი ობიექტის (აღჭურვილობის) გადმოცემასთან ორ-განზომილებიან გამოსახულებაში (ფრესკა, მინიატურა, ილუსტრაცია) (Grotowski 2006: 2). გასათვალისწინებელია მხატვრის ტექნიკური შესაძლებლობებიც, თუ რა მასალაზე (ლითონზე, ქვაზე) უწევს მას მუშაობა და აქედან გამომდინარე, რა შეზღუდვების წინაშე დგას იგი.

დღესდღეობით, შეიარაღების რეკონსტრუქციის პროცესში იკონოგრაფიული წყაროების სანდოობის საკითხი ყველაზე ამომწურავად განხილული აქვს პ. გროტოვსკის (Grotowski 2010). მას საგანგებოდ აქვს გამოკვლეული ბიზანტიურ სამყაროში წმინდა მხედართა აღჭურვილობა და მისი დასკვნები აქტუალურია

ქართული იკონოგრაფიის მიმართაც, რომლის მონაცემებს თავადაც აქტიურად იყენებს. ავტორის დასკვნით, რომელსაც მეც ვეთანხმები, ბიზანტიელი მხატვრები მხოლოდ კლასიკურ იკონოგრაფიულ სქემებს კი არ იმეორებდნენ, არამედ აქტიურად ნერგავდნენ ახალ ელემენტებსაც, რაც თანადროულ რეალობას ეფუძნებოდა. პ. გროტოვსკი კარგად აჩვენებს იმ ცვლილებებს, რომელსაც ბიზანტიური იკონოგრაფია განიცდიდა შეიარაღებაში მომხდარი რეალური ცვლილებების კვალდაკვალ, აგრეთვე, იმას, თუ როდის და რამდენად უნდა ვენდოთ იკონოგრაფიას იმდროინდელი აღჭურვილობის აღდგენისას (Tsursumia 2012a: 363-369.) პ. გროტოვსკის შეფასებით, რაც უფრო დაშორებულია მხატვარი (ან სამხატვრო სკოლა) იმპერიის ცენტრს, მით უფრო ნაკლები კონსერვატიზმია მის შემოქმედებაში. ის მიუთითებს ქართული ხელოვნების მნიშვნელოვან დამოუკიდებლობაზე და შეიარაღების ცალკეული ელემენტებისა და კონსტრუქციის მიმართ ისეთ ყურადღებაზე, რაც მთელ რიგ შემთხვევებში რეკონსტრუქციის კარგ შესაძლებლობას გვაძლევს (Grotowski 2010: 401-402).

კანონიკური იკონოგრაფიული გამოსახულებების (ხატები, ფრესკები) გარდა, ინფორმაციის დიდი მასივია შემონახული მინიატურებში, რომელთაც ა. არციხოვსკიმ მოხდენილად უწოდა „სარკმელი გამქრალ სამყაროში“ (Арциховский 1944: 4). თუმცა, აქაც უნდა გვახსოვდეს, რომ შუა საუკუნეების მხატვარი სულაც არ ცდილობდა დოკუმენტური მოწმობის დატოვებას მომავალი თაობებისათვის და მას საკუთარი, ხშირად ჩვენთვის უცნობი, მიზანი ამოძრავებდა (Porter 2000: 6, 18). ასევე ხშირი იყო ასლის გადაღება, რომლის დროსაც დედანი მახინჯდებოდა (Porter 2000: 18). ამის საუკეთესო მაგალითი ორი ქართული დასურათებული დავითნია – H1665 და H75. ეს უკანასკნელი პირველის შერყვნილ და უხეშ ასლს წარმოადგენს. საბედნიეროდ, დედანი გადარჩენილია და პირველხარისხიანი ინფორმაციას გვაწვდის თანადროული ეპოქის შეიარაღებაზე.

სამწუხაროდ, არც შუა საუკუნეების საერო მხატვრობით ვართ განებივრებულნი, რომელიც შესაძლებლობას მოგვცემდა უფრო მეტი სიზუსტით დაგვედგინა შეიარაღება. ქართულ ხელნაწერებში „XVI საუკ. დამლევამდე, თითქმის არ ჩანს (ე. ი. არ შემოგვრჩა) წმინდა საერო სიუჟეტების შემცველ ხელნაწერთა დასურათების ნიმუშები“ (ხუსკივაძე 1976: 5-6).⁹

საერო მინიატურული მხატვრობა საკმაო მასალას განსჯისათვის მხოლოდ XVII საუკუნეში იძლევა. განსაკუთრებით საყურადღებოა „როსტომიანის“ (S1580

⁹ იშვიათი გამონაკლისია 1188 წლის „ასტრონომიული ტრაქტატი“, მაგრამ მისი დასურათება ჩვენ საგანს ცოტას თუ მატებს.

მანუსკრიპტი) და თავაქარაშვილისეული „ვეფხისტყაოსანის“ (H559 მანუსკრიპტი) მინიატურები. როგორც თავის დროზე შენიშნა ლ. შერვაშიძემ, „ვეფხისტყაოსანის“ მინიატურების ავტორი ცდილობს ყოველთვის ზუსტად ასახოს აღჭურვილობა და მისი დეტალები, სწორად გადმოგვცეს მისი ტარებისა და გამოყენების წესები (Шервашидзе 1964: 131, 141). უაღრესად მნიშვნელოვანია, რომ ავტორი, რომელიც საერო პირია, ზუსტად გადმოგვცემს შუბის ჭერისა და ბრძოლის მანერას.

ვრცელი ბატალური სცენებიც მხოლოდ სვანეთში შემოგვრჩა. ლაშთხვერის მთავარანგელოზთა და ჩაჟაშის მაცხოვრის ეკლესიის გარეთა კედლებზე გამოსახული ამირანის ეპოსის ამსახველი სცენები ეკლესიის კედელზე გამოსახული საერო სიუჟეტის ერთადერთ მაგალითებად რჩება (Шервашидзе 1964: 136).¹⁰

ცალკე აღნიშვნის ღირსია იტალიელი მისიონერის დონ კრისტოფორო დე კასტელის მიერ XVII საუკუნეში შესრულებული ჩანახატების ალბომი. მისი ჩანახატები თვითმხილველის მიერ გადმოცემული უნიკალური წყაროა იმდროინდელი საქართველოს შესახებ, რომლის მნიშვნელობა ძნელია გადაჭარბებით შეაფასო.

საბოლოოდ რომ დავასკვნათ, არსებულ ვითარებაში ყველა ის იკონოგრაფიული წყარო, რომელთაც ჩვენამდე მოაღწია (ბარელიეფები, ხატები, ფრესკები, მინიატურები, ნუმიზმატიკური მასალა), ფასდაუდებელ და, ხშირ შემთხვევაში, ერთადერთ მონაცემს გვაწვდის შუა საუკუნეების ქართველი მებრძოლის აღჭურვილობის რეკონსტრუქციის საქმეში.

ნაშრომში გამოყენებული საკვლევი **მეთოდოლოგია**, ზოგადისტორიულის გარდა, მოიცავს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული, ხელოვნებათმცოდნეობითი და ლინგვისტური კვლევის მეთოდებს; კვლევისას დაცულია ქრონოლოგიური და ისტორიზმის პრინციპები. მონაცემები დამუშავებულია კომპლექსური სისტემური მიდგომის საფუძველზე, რომლის დროსაც ხდება წერილობითი წყაროების მონაცემების შეჯერება იკონოგრაფიულ მასალასა და მატერიალურ ნიმუშებთან. შედარებით-ტიპოლოგიური ანალიზის შედეგად ხდება ტიპოლოგიის დადგენა და შესაბამისი სქემების შემუშავება. განსაკუთრებით ფართოდ არის გამოყენებული შედარებით-ისტორიული კვლევის მეთოდი, როდესაც ქართული სამხედრო საქმე

¹⁰ ჩვენამდე არ მოუღწევია ბატალურ სცენებს, რომლებითაც საქართველოს მეფეთა სასახლეები ყოფილა მოხატული. გიორგი III-ის გარდაცვალებისას მემატანე აღწერს სასახლის კედლებს: „იხილეს კედლებიცა სრისა სავსე მეომართა, რაზმები, სპები, მონასპები, ქალაქები და ციხეები აწყუდილი და ოკერ-ქმნილი“ (ისტორიანი და აზმანი 1959: 25). რუსი ელჩები ნ. ტოლოჩანოვი და ა. იველევი, რომლებიც 1650-52 წლებში სტუმრობდნენ იმერეთს, აღწერენ ქუთაისის სასახლის კედლის მხატვრობას, რომელიც ძველ მეფეთა ბრძოლებს ასახავდა (რეხვიაშვილი 1978: 202).

განიხილება გარემომცველი სამყაროს ტაქტიკური და ტექნოლოგიური ცვლილებების კონტექსტში.

კვლევის შედეგებს აქვს **პრაქტიკული მნიშვნელობა** ყველა ისტორიკოსისათვის, ვინც ქართულ სამხედრო საქმეს შეისწავლის. მას ხელთ აქვს შუა საუკუნეების ქართული შეიარაღებისა და ტაქტიკის სურათი, იცის ქართული ლაშქრის შესაძლებლობები, რომელთა გათვალისწინებით შეუძლია შეიწავლოს ქართველთა მიერ ჩატარებული სამხედრო კამპანიები თუ ბრძოლები და მოახდინოს წარსულის ობიექტური რეკონსტრუქცია. ნაშრომის მიხედვით შესაძლებელია თვალი გავადევნოთ სხვადასხვა რეგიონისა და ქვეყნის ზეგავლენას ქართულ მატერიალურ კულტურაზე; შევაფასოთ ქართული საზოგადოების განვითარების დონე სხვადასხვა ეპოქებში. ნაშრომი შეიძლება გამოვიყენოთ აღჭურვილობის კონკრეტული ნიმუშების ატრიბუციისათვის, კატალოგების შესადგენად თუ გამოფენების მოსაწყობად, რაც განსაკუთრებით ფასეულია მუზეუმის თანამშრომელთათვის.

ნაშრომის აპრობაცია. სადოქტორო ნაშრომის ძირითადი დებულებები ასახულია ავტორის საკონფერენციო მოხსენებებსა და პუბლიკაციებში, როგორც ქართულ, ისე უცხოურ გამოცემებში.

ნაშრომის სტრუქტურა. ნაშრომი შედგება შესავლის, 4 თავისა და დასკვნისაგან. მას ერთვის ბიბლიოგრაფია და ილუსტრაციების ალბომი.

თავი I. ფეოდალური საქართველოს სამხედრო ორგანიზაცია

ქართული ლაშქრის სოციალური შემადგენლობა და კომპლექტაცია

ყოველი ერის სამხედრო ორგანიზაცია მისივე სოციალურ წყობას ასახავს, ისე რომ, ერთის ცვლილების შემთხვევაში, მეორეც იცვლება: სოციალური ცვლილებები აისახება სამხედრო ორგანიზაციაზეც. სოციალური ორგანიზაცია განაპირობებს ერის სამხედრო კომპონენტის შემადგენლობას, რაც, თავის მხრივ, განსაზღვრავს ტაქტიკას.

ცხადია, რომ შუა საუკუნეების საქართველოს სოციალური ორგანიზაციის დადგენას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება სამხედრო საქმის კვლევისას. ქართულ ისტორიოგრაფიაში საყოველთაოდ მიღებული აზრია, რომ შუა საუკუნეების ქართული საზოგადოებრივი წყობა ჰგავს დასავლეთევროპულ ფეოდალიზმს (აკოფაშვილი 1990: 4; ჯამბურია 2007: 5).¹¹ ამ დებულებას ყველა ქართველი ისტორიკოსი იზიარებს.¹²

რით ემსგავსება ქართული ფეოდალიზმი ევროპულს? მ. ბლოკის ფორმულირებით, საზოგადოებას მხოლოდ მაშინ შეიძლება ეწოდოს ფეოდალური, თუკი დადგინდება მისი მსგავსება ევროპული ფეოდალიზმის ძირითად ნიშნებთან (Bloch 1961: 441, 446). ასეთ ნიშნებად ბლოკს მიაჩნდა დაქვემდებარებული გლეხობა, პროფესიონალ მეომართა კლასის ბატონობა, პირადი დამოკიდებულება მფარველობისა და მორჩილების პირობით (ვასალიტეტი), მიწა (ჯამაგირის ნაცვლად) მსახურების საზღაურად, ძალაუფლების ფრაგმენტაცია (Bloch 1961: 443-446).

უკლებლივ ყველა ეს ნიშანი სახეზეა ქართულ სინამდვილეში: ევროპის მსგავსად, შუა საუკუნეების საქართველოში ნატურალური მეურნეობა იყო გაბატონებული და მიწა საკუთრების უმთავრესი ფორმას წარმოადგენდა; მიწაზე

¹¹ ქართული ფეოდალიზმის კვლევის დასაწყისის ისტორიოგრაფიული მიმოხილვა იხ. ჯანაშია 1987: 276-309. ქართული პატრონჟიმის კვლევის საკითხში, ს. ჯანაშია აკადემიკოს მარი ბროსეს ყველაზე დიდ დამსახურებად მიიჩნევდა, რომ მან პირველმა წარმოგვიდგინა საქართველოს სოციალური წყობა ფეოდალიზმის სახით და აღნიშნა მისი მსგავსება ევროპის ქვეყნებთან (ჯანაშია 1987: 283-284).

¹² ივანე ჯავახიშვილის აზრით, „ქართული პატრონჟიმობა გასაოცრად მიემსგავსება და გვაგონებს დასავლეთ ევროპის საშუალო საუკუნეების ფეოდალურს წესწყობილებას“ (ჯავახიშვილი 1982: 249). მას ეთანხმება ს. ჯანაშიაც, რომელიც თვლის, რომ პატრონჟიმობა არის „ურთიერთობა, რომელიც დამყარებულია საადგილმამულო დამოკიდებულებაზე, სამხედრო სამსახურის პირობით“ (ჯანაშია 1952: 434). გ. მამულიას და ე. ხოშტარია-ბროსეს აზრით, ქართული პატრონჟიმობის ინსტიტუტი იგივე ევროპული ვასალიტეტია (მამულია 1987: 5; ხოშტარია-ბროსე 2006: 89-90). ი. ანთელავა ქართულ ფეოდალიზმს ტიპოლოგიურად დასავლეთევროპულის მსგავსად თვლიდა (ანთელავა 1978: 169-170).

მონოპოლიურ საკუთრებას ფეოდალები ფლობდნენ; დაყმევებული გლეხობა თავისი შრომით (ბეგართ) ინახავდა თავად-აზნაურთა კლასს, რომელიც პროფესიონალ მებრძოლებს წარმოადგენდნენ; ჩამოყალიბებული იყო საერო და სასულიერო მიწათმფლობელობის სენიორალური სისტემა;¹³ ქვეყანა დაქსაქსული იყო ფეოდალურ სამფლობელოებად („სიმრავლე მთავართა“); ფეოდალი ფლობდა იმუნიტეტს („შეუვალობა“) ანუ საგადასახადო, სასამართლო და ადმინისტრაციულ პრივილეგიებს;¹⁴ საქართველოში არსებობდა მრავალსაფეხურიანი განვითარებული ვასალიტეტი.¹⁵

ფეოდალიზმის, როგორც სისტემის საფუძველი იყო პატრონსა და ქვეშევრდომს შორის პირად ურთიერთობებზე და მიწის ფლობაზე დაფუძნებული სამხედრო ვალდებულება (Nicholson 2004a: 46).¹⁶ ვასალიტეტი სენიორისა და ვასალის ურთიერთვალდებულებებს ემყარებოდა. მფარველობის წილ, სენიორი ვასალისაგან

¹³ რისი უტყუარი ნიშანიც საქართველოს ტერიტორიაზე განფენილი ფეოდალური ციხესიმაგრეების ფართო ქსელია (მუსხელიშვილი 1980: 157; მუსხელიშვილი 1986: 171-172).

¹⁴ ი. ჯავახიშვილი თვლიდა, რომ დასავლეთ ევროპასთან შედარებით ქართული იმუნიტეტი ნაკლები მასშტაბებისა და უფლებების იყო (ჯავახიშვილი 1982: 252). იმავე აზრისაა მ. დუმბაძეც, რომლის მიხედვითაც, ევროპისაგან განსხვავებით, საქართველოში შეუვალობა ძირითადად საგადასახადო სფეროზე ვრცელდებოდა და მხოლოდ მოგვიანებით, სათავადოების გაჩენისა და გაძლიერების შემდეგ, გვხვდება ხანდახან სასამართლო შეუვალობაც (დუმბაძე 1980: 88-89). მათგან განსხვავებით, გ. ჯამბურია ამჩვენა, რომ ქართული იმუნიტეტი თავისი შინაარსით ევროპულს უახლოვდებოდა (ჯამბურია 2007: 46-64).

¹⁵ ეს იერარქიული კიბე (კლდეკარის ერისთავი, აზნაური, მსახური) ერისთავთერისთავ ლიპარიტის ვასალების („ყოველნი ერთგულნი“) მაგალითზე განხილული აქვს მ. ბერძნიშვილს (ბერძნიშვილი 1970: 59, 95). 1047 წლით დათარიღებული ხელნაწერის მინაწერში ვკითხულობთ: „უფალო, შეიწყაღენ ყოველნი ერისთავნი და აზნაურნი, მღვდელნი და ყოველნი მსახურნი ერისთავთა ერისთავისა, მაკისტროზისა ლიპარიტისნი, და დაიცვენ“. ასეთივე შინაარსის მინაწერია 1048 წლის ხელნაწერზეც: „უფალო იესუ ქრისტე, შეიწყაღენ და დაიცვენ ყოველნი ერისთავნი და აზნაურნი, მღვდელნი და დიაკონნი, მსახურნი და, რასაღა განვამრავლებდე სიტყუათა, ყოველნი ერთგულნი, ადიდენ ღმერთმან, ძლიერისა ერისთავთა ერისთავისა და მაგისტროზისა ლიპარიტისნი“ (სილოგავა, „ბადვაშთა ფეოდალური სახლის მემორიალური წიგნები და მათი ანდერძ-მოსახსენებლები“, *Dedicatio: ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი* (თბილისი, 2001), 265, 272). ლიპარიტის „ერთგულნი“ მისი ვასალები არიან.

¹⁶ ფეოდალიზმის თეორია დღეს მძაფრ კრიტიკას განიცდის ზოგიერთი ისტორიკოსის მხრიდან, რომლებიც აღნიშნავენ, რომ ასეთი მოდელი ძალიან მარტივია შუა საუკუნეების ევროპაში სამხედრო ვალდებულების ყველა ასპექტის ახსნისათვის. მართლაც, მიწას ყოველთვის სამხედრო სამსახურის პირობით არ ფლობდნენ და ლაშქრად გამოსვლას, მიწის გარდა, თანამდებობაც განაპირობებდა (Nicholson 2004: 44-46). ფეოდალიზმის კონცეფციის ყველაზე მძაფრი კრიტიკისათვის იხ. ს. რეინოლდსის ნაშრომი (Reynolds 1994). მიუხედავად ამისა, მთელი რიგი დაშვებების გათვალისწინებით, ამ ეტაპზე ფეოდალიზმის ტრადიციული თეორია მაინც რჩება ისტორიკოსის სამუშაო იარაღად.

ერთგულებასა და სამსახურს ელოდა. სავსებით სწორად შენიშნავს მ. დუმბაძე, რომ ევროპის მსგავსად, საქართველოში ვასალიტეტი გამოიხატებოდა სენიორისადმი ერთგულ სამსახურში და, პირველ რიგში, მხედრულ სამსახურში. [დუმბაძე 1980: 86.]

ვასალური ხელშეკრულების გაფორმების (კომენდაციის) ქრესტომათიული აქტია IX საუკუნეში ლიპარიტ ბაღვაშის მიერ დავით I კურაპალატის პატრონად გამოცხადება: „შეიპყრნა ლიპარიტ ქუეყანანი თრიალეთისანი, ალაგო ციხე კლდეკართა და იპატრონა დავით ბაგრატის ძე“ (მატიანე ქართლისა 1955: 258). ლიპარიტი კურაპალატის ვასალი ხდება დაპყრობილი მიწით, ამ აქტში გაერთიანებულია ფიეფი (ფეოდი) და ვასალობა, რაც სწორედ ფეოდალიზმისათვისაა დამახასიათებელი და ჩანს ვასალური კავშირის ორი მთავარი ელემენტი: „პიროვნული“ (ყმობის აღიარება) და „რეალური“ (მიწა, ფიეფი).¹⁷ ვასალის (ლიპარიტის) უპირველესი მოვალეობა პატრონის (დავით კურაპალატი) წინაშე სამხედრო სამსახურია, რასაც ის ასრულებს კიდევ, როდესაც დავითის მხარდამხარობის ნასრას, გუარამ მამფლის ძის, წინააღმდეგ. (მატიანე ქართლისა 1955: 258-9; ჯამბურია 2007: 26.)

შუა საუკუნეების საზოგადოებაში, სადაც სოფლის მეურნეობა დომინირებდა, მიწა იყო სიმდიდრისა და ძალაუფლების წყარო. მიწის, მამულის ფლობა კი პირდაპირ იყო დაკავშირებული სამხედრო სამსახურთან, რაც კარგად არის გადმოცემული XVII საუკუნის ერთ საბუთში: „მეფეს მამულიც ეძლია სადიდკაცო, რადგან მამულის მქონებელს ლაშქარი, პირობა და სამსახური მეფისა ქონიათ...“ (ქართული სამართლის ძეგლები 1970: 527). მიწის ნაკვეთის მფლობელიდან იარაღით სამსახურს ელოდნენ, ამიტომაც, მიწის მიცემა-წყალობა უშუალოდ იყო დაკავშირებული ამირსპასალარის, უმაღლესი სამხედრო მოხელის, სახელოსთან: „ამირ-სპასალარი საბატო ვეზირი არის და თავადი ლაშქართა და უმისოდ ქვეყანა არ გაიცემის, არცა ვინ სამამულოდ შეიწყალებს“ (გარიგება ჰელმწიფის კარისა 1965: 96). გიორგი ბრწყინვალის ძეგლის დადებაში ჩანს, რომ მამულის ფლობა დაკავშირებულია სამხედრო სამსახურთან და ეს ვალდებულება მემკვიდრეს მამულთან ერთად გადაეცემოდა: თუ სიბერის გამო „მამას სამსახური არ შეეძლოს... შვილმან მამულით გუმსახუროს“ (ქართული სამართლის ძეგლები 1963: 409). იმავე სამართლის ნორმით, უპატრონოდ დარჩენილი მამულის („ბეითაღმან პარტახტის“) მიმღებს „საჯარო და სალაშქრო“ სამსახური ეკისრებოდა (ქართული სამართლის ძეგლები 1963: 413).

¹⁷ ვასალური კავშირის კლასიკური გაგებისათვის იხ. Poly, Bournazel 1991: 47.

ამავე დროს, გასათვალისწინებელია, რომ ჯარის ფორმირების პრინციპი ფეოდალურ საზოგადოებაშიც არ იყო ერთგვაროვანი და მიწის ფლობის გარდა, სხვა ვალდებულებაზეც იყო დაფუძნებული. ასე მაგალითად, სამხედრო ვალდებულები იყვნენ და ომის დროს ლაშქარი გამოყავდათ ერთიანი ქართული მონარქიის დიდმოსხელებს – ერისთავებს, რომელთაც ეს ვალდებულება დაკავებული თანამდებობის კვალობაზე ჰქონდათ დაკისრებული.¹⁸

ფეოდალიზმის და მასთან დაკავშირებული სამხედრო ვალდებულების ზოგადი პრინციპების მიმოხილვის შემდეგ, უკვე შეგვიძლია გადავიდეთ ქართული ფეოდალური ლაშქრის სოციალური შემადგენლობის განხილვაზე.

ფეოდალთა წრე: დიდებული (თავადი) და აზნაური

სიტყვა „ერი“ ქართული მწერლობის უძველეს ძეგლებში ხალხსაც აღნიშნავდა და ჯარსაც (ჯავახიშვილი 1982: 192). ადრეფეოდალურ საზოგადოებაში ჯარი ხალხის ფართო მასებისაგან გამოდიოდა, სადაც ყოველი მამაკაცი სამხედროვალდებულად განიხილებოდა. შემდგომში, ფეოდალური ურთიერთობების განვითარებასთან ერთად, „ერი“ ჯარის მნიშვნელობას ჰკარგავს და მის ნაცვლად „სპა“ და „ლაშქარი“ შემოდის (ჯავახიშვილი 1982: 193).¹⁹ ა. ბოგვერაძე სამართლიანად მიიჩნევდა, რომ ახალი ტერმინების დამკვიდრება საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მიმდინარე ღრმა ცვლილებებს ასახავდა და ერის ზედა ფენების სოციალური დაწინაურება მათ უკეთესი შეიარაღების საშუალებას აძლევდა, რაც სამხედრო ორგანიზაციაშიც იწვევდა ცვლილებებს (ბოგვერაძე 1979: 211). ადრეფეოდალურ ხანაში თავისუფალი მიწისმოქმედნი შეიარაღებული ძალების საფუძველს და ყველაზე მრავალრიცხოვან ნაწილს წარმოადგენდნენ. ფეოდალურ ურთიერთობათა გაღრმავებას მოყვა მათი დაყმევება და ცხენოსანი ლაშქრის როლის და რაოდენობის ზრდა. ცხენოსანი ბრძოლის ტაქტიკის განვითარება და შეიარაღების შემდგომი გაუმჯობესება ანუ სიმძიმის და, შესაბამისად, ფასის ზრდა საზოგადოების სულ უფრო მცირე ნაწილს აძლევდა მისი ფლობის საშუალებას. **მიწის ნაკვეთის სიდიდე პირდაპირ იყო დაკავშირებული მისი პატრონის აღჭურვილობის ხარისხთან.** საზოგადოების ზედა

¹⁸ შუა საუკუნეებში თანამდებობასთან დაკავშირებული სამხედრო ვალდებულება კაროლინგების მაგალითზე აღნიშნული აქვს ს. რეინოლდსს (Reynolds 1994: 111-114).

¹⁹ სიტყვა „ლაშქარი“ X საუკუნეში უკვე დამკვიდრებულია ქართულ მეტყველებაში, რის გამოც ი. ჯავახიშვილი მის შემოსვლას IX საუკუნის მეორე ნახევრიდან ვარაუდობს (ჯავახიშვილი 1962: 213-215). ეს დიფერენცირებული, ერისაგან გამოყოფილი სპა და ლაშქარი ი. ჯავახიშვილს დასავლეთეფროპულ რაინდობას აგონებს (ჯავახიშვილი 1982: 223).

ფენა (დიდებულ-აზნაურები) უპირველესი მიწისმფლობელები იყვნენ, რაც განაპირობებდა მათ სამხედრო პოტენციალს და ვალდებულებასაც. ამ წრისათვის სამხედრო საქმიანობა უკვე პროფესიას წარმოადგენს.²⁰

შუა საუკუნეების ევროპას ხშირად უწოდებენ „საზოგადოებას ორგანიზებულს ომისათვის“, რაც იმას ნიშნავდა, რომ იმდროინდელი საზოგადოებისა და მისი ელიტისათვის ომი იყო ჩვეული, ყოველდღიური საქმიანობა (Morillo 1994: 19-20). ეს სიტყვები თამამად შეგვიძლია გავიმეოროთ ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებასთან მიმართებაშიც. არისტოკრატისათვის სამხედრო სამსახური, მოვალეობის გარდა, პრივილეგიაც იყო. არისტოკრატის წევრი აზნაურნი, შერაცხილნი²¹ სამეფო კარზე არიან წარმოდგენილნი და „მხედართა“, მეომართა სოციალურ კატეგორიას მიეკუთვნებიან. ეს კარგად ჩანს „მამათა სწავლანში“, სადაც მხედართა წრეში ყოფნა აშკარა პრივილეგიაა, განსხვავებით იმათგან, „რომელი დივანსა მეფისასა არა დაწერილნი არნ და რიცხუსა მკედართასა არა შერაცხილ არნ“ (მამათა სწავლანი 1955: 107; ახალაია 1987: 72). ლაშქარში ყოფნა, ევროპის მსგავსად, საქართველოშიც ყოველი კეთილშობილის საპატიო უფლება იყო. დასჯის მიზნით, დამნაშავეს ამ უფლებას ჩამოართმევდნენ ხოლმე. 1263 წლის საეკლესიო კრების ძეგლისწერის მიხედვით, შერისხული კაცი ხელისუფლების მიერ „ლაშქართა შიგან არ შემუშებულა“ (ქართული სამართლის ძეგლები 1970: 163; ჯავახიშვილი 1982: 223-224).

ერის დაწინაურებულ ფენას, არისტოკრატებს, საქართველოში აზნაური ერქვა. აზნაური ირანული წარმოშობის სიტყვაა და ნიშნავს ცნობილს, წარჩინებულს (ანდრონიკაშვილი 1966: 220-221). აზნაურის თავდაპირველი მნიშვნელობა „თავისუფალი“ იყო, როგორც ეს ჩანს ქართული ოთხთავისა და ბიბლიის უძველეს ტექსტებში (ჯანაშია 1987: 310; ბოგვერაძე 1961: 92-93). დროთა განმავლობაში აზნაური კეთილშობილის მნიშვნელობით მკვიდრდება. ლეონტი მროველის ცნობაში, საურმაგის მიერ აზნაურთა წარჩინებულებად გახდომის შესახებ („წარჩინებულ ყვნა აზნაურნი“) (ლეონტი მროველი 1955: 27) უთუოდ არეკლილია თავისუფალთა (აზატთა) ერთი ნაწილის გაკეთილშობილების პროცესი სამხედრო სამსახურის გზით (ბოგვერაძე 1961: 95).

აზნაურის უპირველესი მოვალეობა სამხედრო სამსახური იყო; ამიტომაცაა, რომ ვახუშტი აზნაურობის მთავარ მახასიათებლად, ჩამომავლობის (გვარის) შემდეგ, ციხეს („სიმაგრე რადმე“), ცხენ-იარაღს („ძალ-ედვას გამოსლვა მარქაფითა“) და

²⁰ მებრძოლის, როგორც პროფესიონალის ჩამოყალიბება იწყება მაშინ, როდესაც მისი აღჭურვილობის საფასური საგრძნობი ხდება (Barber 1995a: 4).

²¹ შერაცხილის სოციალური შინაარსისათვის იხ. ახალაია 1987: 68-73.

კარავს („კარავითა და მათითა გაწყობილებითა“) ასახელებს: „ხოლო აზნაურსა აქუნდა გუარი და ჩამომავლობა, და სიმაგრე რადმე მათთა ანუ ბართა, და დაბნებნი, და ძალ-ედვას გამოსლვა მარქაფითა, კარავითა და მათითა გაწყობილებითა, და თვნიერ ამისა არა იწოდებოდა აზნაურად“ (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 17-18). ვახუშტის მიხედვით, აზნაურს, სულ ცოტა, ორი ცხენი, საბრძოლო და სათადარიგო (მარქაფა), უნდა ჰყოლოდა. მას მესამე ცხენიც – სატვირთო (სატალახე), რომელიც აღჭურვილობა-კარვის საზიდად იყო აუცილებელი, ეყოლებოდა.

მძიმე აღჭურვილობა (ლითონის მუზარადი, აბჯარი და ა.შ.) აზნაურთა წრის დამახასიათებელი ნიშანი იყო. ტ. ახალაიამ ყურადღება მიაქცია, რომ ოშკის ბიბლიის (X ს.) ქართველმა მთარგმნელმა მეფეთა პირველი წიგნის ბერძნულ ტექსტში აღწერილ შეიარაღებულ გოლიათში აზნაური „ამოიცნო“ და ასეც თარგმნა ეს მონაკვეთი: „სახელი მისი გოლიად... აზნაურად ჭურვილი ჯაჭვთ ჩაბალახითურთ“ (I მეფეთა, 17.4-5). მკვლევრის სამართლიანი განმარტებით, „ის გარემოება, რომ ქართველმა მთარგმნელმა „ჯაჭვ-ჩაბალახოსან“ მეომარში სოციალურად აზნაური შეიცნო, იმის უცილებელი მოწმობა უნდა იყოს, რომ „ჯაჭვ-ჩაბალახი“ ქართლის წარჩინებულთა სოციალური ფენის გარეგნული „მიუცილებელი“ ნიშანი იყო და რომ „ჯაჭვ-ჩაბალახში“ ჩაჯდომა „აზნაურული წესით“ შეჭურვას ნიშნავდა“ (ახალაია 1992: 54).

აზნაურთა ფენა IX-X საუკუნეებისათვის უკვე დიფერენცირებულია და მათში გამოირჩევა „დიდი აზნაური“²² „დიდი აზნაური“, „დიდებული აზნაური“ (დიდებული) მსხვილ ფეოდალურ არისტოკრატიას წარმოადგენდა და ეკონომიკური შეძლებით (დიდი მამული) და პოლიტიკური გავლენით (თანამდებობა, ციხეები, მრავალრიცხოვანი ყმა) ხასიათდებოდა. *მემამულე*, შთამომავლობით აზნაურთა გვერდით არსებობდნენ *მოსაკარგავე* აზნაურებიც, რომლებიც სამეფო ხელისუფლებიდან დროებითი მფლობელობის ფორმით და სამსახურის პირობით იდებდნენ *საკარგავს* (უმრავლეს შემთხვევაში, მიწის ნაკვეთს) (ჯანაშია 1987: 310-311).

XV საუკუნეში საქართველოში დიდებულები თავადთა წოდების სახით ჩამოყალიბდნენ. XV საუკუნის შემდეგ სათავადოთა სისტემაში მოქცეული აზნაურთა ფენა განიცდის დამცრობას და კარგავს დამოუკიდებლობას. აზნაური აღარ არის თავისი მამულის ერთადერთი მესაკუთრე და იყოფს ამ უფლებას ბატონთან.²³ XVI-

²² მხოლოდ „შუშანიკის წამების“ XI ს. ხელნაწერის ცნობაზე დაყრდნობით, უფრო ადრე, V-VII საუკუნეებში, აზნაურთა დიფერენცირება უსაფუძვლო ჩანს, იხ. ბოგვერაძე 1961: 97-101, 141-142.

²³ გ. აკოფაშვილი თვლიდა, რომ კახეთის სამეფოში აზნაურებმა, გამონაკლისის სახით, ძირითადად მოახერხეს დამოუკიდებლობის შენარჩუნება (აკოფაშვილი 1968: 89-103). საწინააღმდეგო აზრი გააჩნია

XVII საუკუნეებში აზნაურობა საბოლოოდ მოექცა მეფის, თავადისა და ეკლესიის დამოკიდებულებაში (ჯანაშია 1987: 311-312). საქმე იქამდე მივიდა, რომ დასავლეთ საქართველოში, ზოგ შემთხვევაში, აზნაურები, მსახურთა მსგავსად, მსუბუქად დაიბეგრნენ კიდევ გამასპინძლებით („პურის ჭამით“) (კაკაბაძე 1928ა: 13; კაკაბაძე 1928ბ: 28; სანაძე 1979: 163.). ამ დროისათვის ვახტანგ VI-ის სამართალი სამი ხარისხის აზნაურს განარჩევს: დიდ, შუა და ცალმოგვ აზნაურს, რომელთა სისხლის ფასი ერთიორად აღემატება უფრო დაბალ საფეხურზე მდგომისას (ქართული სამართლის ძეგლები 1963: 489).

ფეოდალურ საქართველოში აზნაურ-დიდებულთა ფენა მიწის ყველაზე დიდ ნაკვეთებს ფლობდა, რაც აპირობებდა მათ ფინანსურ კეთილდღეობას და, შესაბამისად, შეიარაღების მაღალ ხარისხს. შუა საუკუნეების საქართველოში აზნაურები და დიდებულები (თავადები) წარმოადგენდნენ შეიარაღებული ძალების ელიტას და ქართული ლაშქრის ყველაზე კარგად აღჭურვილ მებრძოლებს – მძიმედ შეიარაღებულ ცხენოსნებს. საბრძოლო წყობაში ისინი არავის დაუთმობდნენ წინა ხაზზე ბრძოლის პრესტიჟს, რასაც ხელს უწყობდა მათი საუკეთესო თავდაცვითი აღჭურვილობაც.

მსახური

დიდებულ-აზნაურთა ფენა საკმაოდ მცირერიცხოვანი იყო და კარგი შეიარაღებისა და ელიტარულობის მიუხედავად, შეუძლებელია დამოუკიდებლად შეესრულებინათ სახელმწიფოს წინაშე მდგომი სამხედრო ამოცანების მთელი სპექტრი. მეტიც, ისინი საკმარისი არ იყვნენ არმიის, თუნდაც, მხოლოდ ცხენოსანი კომპონენტის სრულფასოვანი დაკომპლექტებისთვის. ამისათვის მათ დამხმარე ესაჭიროებოდათ. თავად-აზნაურთა გარდა, ვინ იყო მოლაშქრე საქართველოში, ვინ შეადგენდა ქართული ფეოდალური ლაშქრის ყველაზე მრავალრიცხოვან ნაწილს?

ნ. ბერძენიშვილის აზრით, XII საუკუნემდე ქართული ფეოდალური ლაშქრის ძირითად ნაწილს ე.წ. მდაბიორ-მოლაშქრენი ქმნიდნენ, რომლებიც ერთის მხრივ, მატერიალური დოვლათის მწარმოებლები და პირადად თავისუფალნი იყვნენ, მეორეს მხრივ კი, ლაშქრობა ევალებოდათ: „მდაბიორ-მოლაშქრის ფეოდალური მოვალეობის შესრულების საფუძველი სრულფუძიანობა იყო“. XII საუკუნეში გადარიბებულ მდაბიორ-მოლაშქრეთა ფენა გაქრა, ის გლეხობაში გადავიდა (ბერძენიშვილი 1973: 55-

ამ საკითხზე გ. ჯამბურიას, რომელმაც დაასაბუთა, რომ კახეთის სამეფოშიც აზნაურები თავადებზე იყვნენ დამოკიდებულნი (ჯამბურია 2007: 153-161).

60). მდაბიორ-მოლაშქრეთა შესახებ ამ შეხედულებას იზიარებდა მ. ბერძნიშვილი (ბერძნიშვილი 1970: 25, 83).

ნ. ბერძნიშვილის მოსაზრება გააკრიტიკა ქ. ჩხატარაიშვილმა, რომელმაც მდაბიორ-მოლაშქრეს ხელოვნური ტერმინი უწოდა და ევროპელ მინისტერიალებთან ასოციაციით, მსახური, ქვედა ფენებიდან დაწინაურებული ცხენზე ამხედრებული მებრძოლი, ჩათვალა ქართული „ლაშქრის ძირითად, ყველაზე უფრო მრავალრიცხოვან მასად“ (ჩხატარაიშვილი 1979: 32, 107-119). ჩხატარაიშვილის პოზიცია გაიზიარა გ. აკოფაშვილმა, რომელმაც მსახური მიიჩნია ფეოდალური საქართველოს მოლაშქრედ. მისი ლოგიკური არგუმენტით, მდაბიორ-მოლაშქრეთა ფენა, რომც არსებულებოდა, XII საუკუნეში ვერ გაქრებოდა, რადგანაც ეს ეპოქა ხშირი და წარმატებული ლაშქრობების ხანაა, რაც პირიქით, ხელს შეუწყობდა მოლაშქრეთა აღმავლობას (რაც მოხდა კიდევ მსახურთა ფენასთან მიმართებაში) (აკოფაშვილი 1984: 69-71). მსახურთა შესახებ იგივე აზრის იყო ზ. რატიანი: „მსახურთა ინსტიტუტმა უდიდესი როლი ითამაშა საქართველოს ისტორიაში. სწორედ მსახურნი ... იყვნენ საქართველოს სამხედრო პოტენციალის მთავარი ძალა“ (რატიანი 1974: 152).

ნ. ბერძნიშვილის კონცეფცია დაიცვა ე. ხოშტარია-ბროსემ. ქართული წყაროების „ერი“, „წვრილი ერი“ ანუ ადრეფეოდალური ხანის თავისუფალი მიწისმოქმედნი მან გააიგივა *მდაბიორ-მოლაშქრესთან* და უარყო ამ ტერმინის ხელოვნურობა. მისი აზრით, XII საუკუნემდე, „სწორედ „ერი“ („წვრილი ერი“) იყო ამ ხანის ქართული ლაშქრის, კერძოდ, მისი „არაფეოდალური“ ნაწილის „ძირითადი მასა“ (ხოშტარია-ბროსე 1981: 114, 118; ხოშტარია-ბროსე 1990: 123-4, 128). ე. ხოშტარია-ბროსემ ეჭვი შეიტანა მსახურთა წრის მრავალრიცხოვნობაში და ლაშქრის სოციალური შემადგენლობის განმსაზღვრელად რაოდენობრივი კრიტერიუმი შემოიტანა. მკვლევარი თვლიდა, რომ ევროპულისაგან განსხვავებით, ქართული ლაშქარი მრავალრიცხოვანი იყო და ათეულობით ათას მეომარს მოითვლიდა: „ქართული ლაშქრის სოციალურ შემადგენლობაზე მსჯელობისას რაოდენობრივი მხარეც უნდა იქნეს გათვალისწინებული. მარტო მსახურები, ალბათ, ვერ შექმნიდნენ ამ ლაშქრის „ძირითად მასას“ (ხოშტარია-ბროსე 1981: 114-115).²⁴

²⁴ ავტორის შეცდომის სათავე გახლავთ მოსაზრება, რომ აღმოსავლური არმიები ასობით ათას მეომარს ითვლიდა (ხოშტარია-ბროსე 1981: 115).

ბერძენიშვილის და ჩხატარაიშვილის პოზიციების მორიგება სცადა დ. გოგოლაძემ. მისი აზრით, ბერძენიშვილის „მდაბიორ-მოლაშქრე“ იგივე „მსახურ-მოლაშქრეა“ (გოგოლაძე 1981: 161).²⁵

როგორც ვხედავთ, ქართული ფეოდალური ლაშქრის შემადგენლობის დადგენისას, მთავარი პრობლემა, რასაც ქართული ისტორიოგრაფია აწყდება, გახლავთ მოლაშქრის სოციალური შინაარსის განსაზღვრა. ყველა თანხმდება უმაღლესი ეშელონის – დიდებულ-აზნაურთა შესახებ, მაგრამ ღვაწლად იწვევს მოლაშქრის (მსახური თუ ე.წ. მდაბიორ-მოლაშქრე) ვინაობა და ადგილი ქართულ სამხედრო ორგანიზაციაში. საკითხის გადასაწყვეტად ჯერ უნდა გავარკვიოთ კამათის საგანი – თუ რას წარმოადგენდა მოლაშქრე და შემდეგ ვიმსჯელოთ მის სოციალურ შემადგენელზე. ფეოდალურ საქართველოში მოლაშქრე იყო მძიმედ შეჭურვილი ცხენოსანი მებრძოლი, რომელიც ძვირადღირებულ თავდაცვით და შეტევით აღჭურვილობას, ცხენებს და ბრძოლის სპეციფიკურ ხერხებს ფლობდა. ცხენზე ამხედრებული მძიმედ შეჭურვილი მებრძოლი კი შეუძლებელია მასობრივად გამოდიოდეს „ერისგან“ ანუ თავისუფალი მიწისმოქმედებისგან, როგორც ეს მიაჩნდათ ნ. ბერძენიშვილს და ე. ხოშტარია-ბროსეს. იმდროინდელი სამხედრო რეალიების გათვალისწინებით, თავისუფალი მიწისმოქმედის მიერ მოლაშქრედ გასვლა პრაქტიკულად გამორიცხული იყო ორი ძირითადი მიზეზის გამო:

ა) VIII საუკუნიდან, უზანგის მასობრივი გავრცელების შემდეგ, ცხენოსნის აღჭურვილობა დამძიმდა და გაძვირდა. შეირაღების დამძიმებამ და გაუმჯობესებამ გახადა ის ძვირი, და, ამავე დროს, ძნელად მოსახმარიც და კიდევ უფრო გააძნელა მისი ფლობა მათთვის, ვინც შეძლებული არ იყო (Bloch 1961: 290-291). საკმარისია ითქვას, რომ უკვე IX საუკუნის დასაწყისში მძიმედ შეჭურვილი მხედრის გამოსაყვანად საჭირო მიწის ოდენობა ჩრდილო-დასავლეთ საფრანგეთში 12 მანსს ანუ ადგილისდა მიხედვით, 120-216 ჰექტარს უდრიდა (Ganshof 1996: 37). ყველაზე უფრო კარგად აღჭურვილობის სიძვირე ჩანს იმდროინდელ სასოფლო-სამეურნეო ფასებთან და რიგითი, თავისუფალი მიწათმოქმედის შესაძლებლობებთან შედარებით: რიპუარული კანონის (*Lex Ripuarica*) მიხედვით VIII საუკუნეში ფრანკთა სამეფოში ცხენოსნის აღჭურვილობის ფასი 45 სოლიდი იყო, რაც 45 ძროხას ან თითქმის 23 ხარს შეესაბამებოდა (Дельбрюк 2001: 7; Кардини 2000: 298-299; Verbruggen 1997: 23). X საუკუნის ესპანეთში საშუალო ხარისხის შეიარაღების მქონე ცხენოსანიც კი 250 სოლიდის ღირებულების აღჭურვილობას ატარებდა, რაც 4 საშუალო სიდიდის

²⁵ მკვლევრის ეს მცდელობა არ ითვალისწინებდა ნ. ბერძენიშვილის მთავარ შეცდომას, რომელიც მოლაშქრეს მიწისმოქმედად მიიჩნევდა (ბერძენიშვილი 1965: 51).

მამულს ან 250 ცხვარს შეესაბამებოდა (Кардини 2000: 302). ეს მრავალრიცხოვანი მაგალითები იმიტომ მოვიხმეთ, რომ თვალნათლივ წარმოგვედგინა, თუ რა ძვირი ჯდებოდა ცხენოსანი მოლაშქრის აღჭურვა და როგორი წარმოუდგენელია ამ სიმდიდრის მატარებლად დაესახოთ XI-XII საუკუნეების თავისუფალი ქართველი მიწათმოქმედი, მეთემე, ჰეროვანი თუ წვრილი ერისგანი. ქართველ მხედარს მოვალეობის სრულყოფილად შესასრულებლად ესაჭიროებოდა საბრძოლო და მარჯაფა ცხენი, ხმალი, შუბი, ფარი, მუზარადი, ჯაჭვის პერანგი, რომ აღარაფერი ვთქვათ ქაფზე, საბარკულზე, კარავზე და საბარგო ცხენებზე (კარავი და ცხენი „მათითა გაწყობილებითა“).²⁶ ყოველივე ეს კი დიდ სახსრებს მოითხოვდა. მ. ბლოკის ლაკონური თქმით, „საბრძოლო ცხენის ყოლა და თავით ფეხებამდე აღჭურვა შეეძლოთ მხოლოდ მდიდრებს ან მდიდრის დახმარებით“ (Bloch 1961: 152; Brown 1984: 28-29). შეიარაღების სიძვირე ქართული წყაროებშიც ჩანს. *ნიკორწმიდელის დაწერილიდან* ვიგებთ, რომ XI საუკუნეში მეომართა ფენა იძულებულია გაყიდოს მიწა, რათა შეიძინოს საჭირო აღჭურვილობა და შეინარჩუნოს პროფესიონალის სტატუსი: დებორიანის ძე ყიდის მიწას და გლეხებს და ყიდულობს ცხენს, ჯაჭვის აბჯარს, ქაფს და ჩაბალახს; ასევე, წორბელი და ვახტანგი მიწის სანაცვლოდ ორ ჯაჭვს ყიდულობენ; აბულათაძის ძე ვენახის და ყანის ნაცვლად კარგ ანუ საბრძოლო ცხენს ყიდულობს; ფარსმანისძენი ყანას თმობენ ჯაჭვის აბჯრის სანაცვლოდ; აბულახტარი გლეხს ცვლის ცხენებში და რკინის ავშარაში; საწირეში ჯაჭვს და ჩაბალახს ცვლიან ყანაში (ქართული ისტორიული საბუთები 1984: 40, 42-43). XI-XII საუკუნეებში მძიმედ შეიარაღებული ქართველი მოყმის აღჭურვილობა დაახლ. 37-44 ოქრო ღირდა, რაც ამავე რაოდენობის ძროხის ღირებულებას შეესაბამებოდა.²⁷

ბ) აღჭურვილობაზე უფრო ძვირი პროფესიონალიზმი ჯდებოდა. მხოლოდ იარაღისა და ცხენის ფლობა და მასზე ჯდომა არ იყო საკმარისი. მძიმე აღჭურვილობით დამძიმებულ მხედარს მუდმივად უნდა ევარჯიშა, რომ ბრძოლაში ცხენი ემართა და უნაგირიდან იარაღი ეფექტურად გამოეყენებინა (Bloch 1961: 152, 184). ასეთ წვრთნასთან ერთად, ცხენოსანს მონაწილეობა უნდა მიეღო სხვადასხვა სპორტულ თამაშობებში, ნადირობაში და ა.შ. მძიმე აღჭურვილობის ქონასთან ერთად, კარგი წვრთნის გავლა შუა საუკუნეებში მმართველი კლასის სოციალურ მოვალეობადაც კი ითვლებოდა (Keen 1984: 226). ცხენოსან მეომრად ყოფნა გულისხმობდა ადრეული ასაკიდანვე, მთელი ცხოვრების განმავლობაში შესაბამის

²⁶ დამატებით, მოლაშქრეს უნდა ჰქონოდა ცხენის ნალები ლურსმნებით, საგზალი და სხვადასხვა სამზარეულო (ქვაბი და სხვ.) და სამეურნეო (ნაჯახი და სხვ.) მოწყობილობა (Verbruggen 1997: 26).

²⁷ შეიარაღების ფასებისათვის იხ. წურწუშია 2013-2014: 156-159.

წვრთნას, ცხენოსნობისა და იარაღის დაუფლებას და წყობაში ბრძოლის ათვისებას (Brown 1984: 29). ხშირად დამოწმებული კაროლინგური ანდაზის მიხედვით, „მხედარი ყმაწვილობიდან თუ გახდები, შემდგომ ეს შეუძლებელია“ (Bloch 1961: 152). როგორც ცნობილი მინეზინგერი ჰარტმან ფონ აუე ამბობდა, „ვინც თორმეტი წლამდე სწავლობდა და ცხენი არ გაუჭენებია, მისგან მხოლოდ მღვდელი თუ დადგება“ (Bloch 1961: 293-294). ცხენოსანი მებრძოლი თითქმის მთელ დროს პროფესიულ სრულყოფაზე ხარჯავდა და მას დრო არ რჩებოდა მიწის დასამუშავებლად. გამომდინარე, ის აუცილებლად საჭიროებდა სხვისი შრომის ექსპლუატაციას.²⁸

როგორც ვხედავთ, თავისუფალ მიწათმოქმედთა ფენას არც შეეძლო ტიპური მოლაშქრის ანუ მძიმე ცხენოსნის გამოყვანა; თავად ტერმინი „მდაბიორ-მოლაშქრე“ შეიცავს თავის თავში წინააღმდეგობას: **მდაბიორი მოლაშქრე ვერ იქნებოდა, მას ამისათვის საჭირო მატერიალური შეძლება არ ჰქონდა.** ამრიგად, საკითხის განხილვის შემდეგ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ მოლაშქრედ თავისუფალი ვერ გამოვიდოდა და ეს მოვალეობა მხოლოდ პატრონის მიერ აღჭურვილ მსახურს შეეძლო ეტვირთა.

ვინ იყო და რას წარმოადგენდა მსახური? *მსახური* ნაწარმოებია სიტყვიდან „სახ-ლ-ი“: მ-სახ-ური ანუ სახლის კაცი და აღნიშნავს ადამიანს, რომელიც ფეოდალის კარზე სამეურნეო, ადმინისტრაციულ და სამხედრო-პოლიციურ საქმიანობას ეწევა (ჩიქობავა 1942: 147; აკოფაშვილი 1981: 139).²⁹ ქართველი *მსახური* იგივეა, რაც ევროპელი *მინისტერიალი*, ორივე ეს ტერმინი – *მსახური* და *ministerialis* – ერთი შინაარსის და წარმოშობისაა: *minister* ითარგმნება როგორც მსახური, თანაშემწე

²⁸ ამიტომ არაღამაკმაყოფილებელია ნ. ბერძენიშვილის პოზიციის ახსნის მცდელობა დ. გოგოლაძის მიერ, რომელიც მიიჩნევდა, რომ მსახური მშვიდობიანობის პერიოდში სახლში თავის მეურნეობას უწვდიდა და როდესაც სალაშქროდ მიდიოდა, ამ საქმეს მისი ოჯახი აგრძელებდა (გოგოლაძე 1981: 159-160). აქ არ არის გათვალისწინებული ის ფაქტი, რომ პროფესიონალი მხედარი მშვიდობიანობის პერიოდშიც წვრთნას საჭიროებდა და, რაც მთავარია, მხოლოდ ერთი კომლის შემოსავალი საკმარისი არ იყო ცხენოსანი მეომრის შესანახად. ამისათვის, სულ ცოტა, 8 კომლის შემოსავალს თვლიდნენ საჭიროდ. სხვადასხვა ქვეყნებში 9 საგლეხო მეურნეობიდან ერთი მებრძოლის გამოყვანის შესახებ იხ. ჩხატარაიშვილი 1979: 19-21.

²⁹ ბ. ლომინაძის საინტერესო შედარებით, მსახურის მოვალეობას ქრისტიანობაც მსგავსად განმარტავდა: „ზეცის იერარქიაში ანგელოზები ითვლებიან „მსახურებად“, რომლებიც ღმერთის (პატრონის) „წინაშემდგომელნი“ და მოლაშქრე-„მხედრები“ არიან“ (ლომინაძე 1979: 765, შენ. 4).

და ნიშნავს არათავისუფალ ან ნახევრად თავისუფალ ადამიანს, რომელიც სენიორის კარზე მსახურობს (აკოფაშვილი 1981: 145).³⁰

მსახურები ადრეფეოდალურ ხანაშივე ჩანან დიფერენცირებულნი და მათგან „დაწინაურებულია სამხედრო-ადმინისტრაციული სამსახურის აღმასრულებელ „მსახურთა“ ფენა“ (სარჯველაძე 1998: 102). ამ ხანაში მსახურთა კონტინგენტი ძირითადად თავისუფალ მიწათმოქმედთა ფენიდან – „ერიდან“ გამოდიოდა, უმეტესობაში კი დაწინაურებულ გლეხთა წრიდან (ხოშტარია-ბროსე 1981: 112). 1084 წელს პეტრიწონის მონასტრისათვის შედგენილი გრიგოლ ბაკურიანის ძის ტიპიკონის მიხედვით, მსახური ის პირია, ვინც თან ახლავს პატრონს ლაშქრობებში და ეხმარება მას ყოველდღიურ საქმიანობაში (ბერძენიშვილი, 1977: 59).

ახნაურთა წოდება შევსებას მსახურებისგან იღებდა (გოგოლაძე 1990: 61; ლომინაძე 1979: 766-767). სამხედრო სარბიელზე თავის გამოჩენა მათ სოციალური დაწინაურების საშუალებას აძლევდა (ჩხატარაიშვილი 1979: 75; ხოშტარია-ბროსე 1988: 184). როგორც ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, „საქართველოში ფეოდალური საზოგადოება კასტობამდის არასოდეს მისულა და ახნაურთა წოდებაში შესასვლელი არასოდეს დახშულა“ (ბერძენიშვილი 1974: 84).

თავისი პროფესიული მოვალეობის (მოლაშქრეობა) შესასრულებლად მსახური მძიმე და ძვირადღირებულ აღჭურვილობას საჭიროებდა. ის ან ბატონს უნდა აღეჭურვა და მუდმივ კმაყოფაზე ჰყოლოდა (სახლეული, ტაძრეული) ან თავისი პატრონისაგან მუდმივი შემოსავლის წყარო (მიწის ნაკვეთი) უნდა ჰქონოდა. საქართველოში ანაზღაურების ორივე მეთოდი ჩანს, თუმცა ნატურალური მეურნეობის სიჭარბის პირობებში, მიწის ნაკვეთით დაკმაყოფილება უფრო გავრცელებული იქნებოდა.³¹

1782 წლის ვახტანგ ბატონიშვილის *განჩინება ბარისა და მთიურთა ადგილთა* გარკვევით ამბობს, რომ მსახურს მიწას სამსახურის სანაცვლოდ, ბენეფიციუმის სახით აძლევენ, რათა თავისი მოვალეობის შესრულება შეძლოს: „მსახური თავის მამულს ვერ გაჰყიდის, ამიტომ რომ ის მამული, ჩვენის სამსახურის სანუქფოთა აქვს მიცემული“ (ქართული სამართლის ძეგლები 1965: 452).

³⁰ ქართულ ისტორიოგრაფიაში მსახურთა საკითხი შესწავლილი აქვს ქ. ჩხატარაიშვილს (ჩხატარაიშვილი 1979). გერმანელი მინისტერიალების შესახებ იხ. Arnold 1985. აშკარაა ქართველი მსახურების და ევროპული მინისტერიალიტეტის მსგავსება წარმოშობის, შესრულებული როლის და ფუნქციების მიხედვით, რაშიც დ. გოგოლაძე ევროპული და ქართული ფეოდალიზმის სიახლოვის კიდევ ერთ დასტურს ხედავდა (გოგოლაძე 1981: 153).

³¹ მ. სანაძის აზრით, მსახურის კარვონობა მამულის ქონაზე მიუთითებს (სანაძე 1979: 34). მსახურის მამულისათვის იხ. ჩხატარაიშვილი 1979: 94.

XV საუკუნიდან საქართველოს პოლიტიკურ-ეკონომიკური დაცემის და სათავადოთა ჩამოყალიბების შემდეგ, მსახურთა ფენა დაქვეითებას განიცდის. XVI საუკუნიდან მათ, ცხენით სამსახურის გარდა, გარკვეულ გლეხურ ვალდებულებებსაც აკისრებენ (ძირითადად მასპინძლობა, ხანდახან უფრო მძიმე ბეგარაც).³² ეს ასახავს ქვეყნის გაუარესებულ ეკონომიკურ მდგომარეობას, როდესაც პატრონისათვის მხოლოდ სალაშქრო სამსახური არ იყო საკმარისი.³³ ცხადია, დაბეგრული მსახური ნაკლებ დროს დაუთმობდა თავის პროფესიულ სრულყოფას და ნაკლებ ეფექტური იქნებოდა ბრძოლის ველზე. XVII საუკუნეში აღმოსავლეთ საქართველოში მსახურთა ფენის დაკნინების გამო მნიშვნელობას კარგავს მსახურთუხუცესის თანამდებობაც. დასავლეთ საქართველოში ეს უფრო ადრე, XVI საუკუნეში ხდება. განსაკუთრებით სწრაფად ქვეითდება მსახურთა ფენა საქართველოში სათავადოების ჩამოყალიბების შემდეგ, როდესაც ისინი მეტად დამოკიდებულნი ხდებიან მიწის მეპატრონეზე, თავადზე (კახაძე 2004: 27-31).

მიუხედავად გარკვეული დაქვეითებისა, მსახურთა წოდება ქართული ფეოდალური წყობის ბოლომდე არსებობდა და, რაც მთავარია, ბოლომდე ინარჩუნებდა სამხედრო ფუნქციას, ასრულებდა რა პროფესიონალი მოლაშქრის მოვალეობას. რაც შეეხება მათ ადგილს ბრძოლის ველზე, ქართულ საბრძოლო წყობაში, გასათვალისწინებელია, რომ შუა საუკუნეებში „მებრძოლთა“ კატეგორიას, სოციალური სტატუსის გარდა, მათ ხელთ არსებული იარაღისა და ცხენების რაოდენობაც განსაზღვრავდა (Housley 1999: 126). ბექას სამართალი ადგენს მსახურის სისხლის ფასს და, ამავე დროს, აღწერს მის დამახასიათებელ ნიშნებს: „ქოთლოსნისა და აბჯროსნისა, და კარვოსნისა, და პატრონთან რომ ხელი აქვდეს ანუ ჰქონებოდეს, მისი სისხლი თორმეტი ათასი თეთრი იყოს, ამად რომე კარვოსნობა ესე ყოველთა წესია, აზნაურული სჭირს, და რომელსა მსახურსა ისი ყველა საქმე სჭირს, – ისრე სრულად“ (ქართული სამართლის ძეგლები 1963: 428).³⁴ ქოთლოსან-აბჯროსან-კარვოსანი მსახური აზნაურთა დარად მსახურებს ლაშქარში, იგი შეიარაღებული და აღჭურვილია (აბჯროსანი), სალაშქროდ კარავი მიაქვს და

³² დასავლეთ საქართველოს მაგალითისათვის იხ. კაკაბაძე 1928ბ: 12-13, 15, 20.

³³ ასეთ ეკონომიკურ ვითარებას უნდა მოწმობდეს გლეხთა გადიდებული ბეგარაც XVI საუკუნეში (კაკაბაძე 1928ბ: 19).

³⁴ ფეოდალურ საზოგადოებაში განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა და პრივილეგიები გააჩნდა მეომარ ფენას. ეს კარგად ჩანს ბექა-აღბუდას სამართლის დიფერენცირებულ მიდგომაში სხვადასხვა ფუნქციების მქონე მსახურთა მიმართ: მსახურთა იმ ნაწილის, რომელიც მეომარი და მოლაშქრე იყო, სისხლის ფასი 6-12,000 თეთრია, სხვა საქმიანობით (ადმინისტრაციულ-პოლიციური) დაკავებულების კი – მხოლოდ 1,000 თეთრი (ახალია 1992: 59).

რამდენიმე ცხენი, მათ შორის *ქოთალი*, ჰყავს. ი. დოლიძის და ქ. ჩხატარაიშვილის აზრით, *ქოთალი* მარქაფა ცხენია (ქართული სამართლის ძეგლები 1963: 768; ჩხატარაიშვილი 1979: 100-101). ეს ტერმინი გამოწველილვით შეისწავლა დ. გოგოლაძემ, რომელმაც დაადგინა, რომ სომხურ და სპარსულ ენებში *ქოთალი* სატვირთო ცხენს ნიშნავს (გოგოლაძე 1985: 142-143). მკვლევარი სავსებით მართალია, როდესაც თვლის, რომ მიიმედ შეჭურვილ მსახურს კარავის, საჭურველის და სურსათის საზიდად სატვირთო ცხენი სჭირდებოდა (გოგოლაძე 1985: 142). მიუხედავად ამისა, მაინც მიგვაჩნია, რომ *ქოთალი* ქართულ ენაში სამარქაფო ცხენს ნიშნავდა, როგორც არის ის განმარტებული სულხან-საბას ლექსიკონში.³⁵ ეს მოსაზრება შუა საუკუნეების სამხედრო საქმის სპეციფიკიდან გამომდინარეობს. საქმე იმაშია, რომ შუა საუკუნეებში სატვირთო ცხენის ფასი მნიშვნელოვნად ჩამორჩებოდა მარქაფა ცხენის ფასს.³⁶ ცხადია, რომ ბექას სამართალში კანონმდებელი აქცენტს უფრო ძვირ ცხენზე გააკეთებდა, რადგანაც უბრალო სატვირთო („სატალახე“) ცხენის ფლობა არ იყო ისეთი პრივილეგია, რომ ის საბრძოლო და სამხედრო აღჭურვილობის („აბჯროსნობის“ და „კარვოსნობის“) რიგში მოეხსენებინათ. ამ მოსაზრებას ისიც ამაგრებს, რომ ტ. ახალაიას დაკვირვებით, ბექას სამართლის წიგნის *ქოთალი* ვახუშტი ბატონიშვილის *მარქაფას* შეესაბამება (ახალაია 1992: 55-56). ასეთ მსახურს უკვე სამი ცხენი გამოუდის: საბრძოლო, სამარქაფო და სატვირთო (სატალახე).³⁷ გასაკვირი არ არის, რომ ფეოდალური საზოგადოებისათვის მისი მნიშვნელობა (სისხლის ფასი) აზნაურისას ეთანადება.

მსახურთა აღჭურვილობაში საგანგებოდაა ხაზგასმული კარვის ფლობა, რაც ლაშქრობაში აუცილებელი იყო და მისი მფლობელის პრივილეგიებულ მდგომარეობაზე მიუთითებს („კარვოსნობა აზნაურულია“). კარავი უკვე ნიშნავს, რომ მისი მფლობელი მარტო არ არის სალაშქროდ წასული, მას თან მხლებლებიც

³⁵ ამ გარემოებაზე პირველად თავად დ. გოგოლაძემ მიუთითა (გოგოლაძე 1981: 158).

³⁶ *ნიკორწმიდელის დაწერილის* მიხედვით, მარქაფა ცხენი 3-ჯერ ძვირი იყო (წურწუშია 2013-2014: 143). კიდევ უფრო დიდი იყო ეს სხვაობა ევროპაში (Davis 1989: 67).

³⁷ დ. გოგოლაძე მიიჩნევს, რომ ასეთ მსახურს მხოლოდ ორი ცხენი – საბრძოლო და სატვირთო (*ქოთალი*) – ჰყავდა და არ გააჩნდა მარქაფა, რადგანაც მისი აზრით, სათადარიგო ცხენის ბრძოლაში გამოყენება მეზობელს გაუჭირდებოდა (გოგოლაძე 1985: 143-144). ამ აზრს ვერ გავიზიარებ, რადგანაც სამარქაფო ცხენის არქონა ნიშნავს, რომ მეომარი საბრძოლო ცხენზე ამხედრებული გადაადგილდებოდა და ბრძოლაში უკვე დადღილი ცხენით შედიოდა, რაც ძნელი წარმოსადგენია. ამასთან, მარქაფა ცხენი ბრძოლაში თავად მეომარს კი არ მიჰყავდა, არამედ მის დამხმარეს. მარქაფას მიღევნების წესი აღწერილია ქართულ ცხენის კარაბადინშიც (ჩხატარაიშვილი 1979: 196).

ახლავს.³⁸ ამ მხრივ, კარავი პიროვნების საბრძოლო შესაძლებლობების ერთგვარი ინდიკატორი იყო. ასეთივე სიტუაციაა XII საუკუნის ესპანეთში, სადაც ლეონის მეფეების ბრძანებით, სრულად აღჭურვილი და კარვანი რაინდის ფისკალური პრივილეგიები 8 კაცზე ვრცელდებოდა, მაშინ როდესაც ფართო, შუბით და მუზარადით აღჭურვილი, მაგრამ უკარვო რაინდის – მხოლოდ ორზე (Lourie 1966: 57).

რა თქმა უნდა, ყველა მსახურს ვერ ეყოლებოდა მხლებელი და არც მისი აღჭურვილობა იქნებოდა ყოველთვის დიდებულ-აზნაურთა აღჭურვილობის დარი სისრულითა თუ ხარისხით. მსახურები შეადგენდნენ ქართული ცხენოსანი ლაშქრის ყველაზე მრავალრიცხოვან ნაწილს, მაგრამ ფეოდალებთან შედარებით ნაკლები შეძლება ჰქონდათ და, შესაბამისად, მათზე ნაკლებად იყვნენ შეჭურვილნი (თუმცა, გამონაკლისიც იქნებოდა). ლოგიკურია ვივარაუდოთ, რომ ბრძოლის დროს მსახურები თავად-აზნაურთა უკან იქნებოდნენ დაწყობილნი და ცხენოსანთა მომდევნო რიგებს შექმნიდნენ.

გლეხობა და სამხედრო საქმე

შუა საუკუნეების ცნობილი ფორმულა, – „სამღვდელოება ღოცულობს, რაინდები ომობენ, ერი მუშაობს“, – რომელიც შემდგომ ასე აიტაცეს ლათინმა საეკლესიო მწერლებმა, პირველად, IX საუკუნის ბოლოს, უესექსის მეფე ალფრედ დიდმა (871-99) ჩამოაყალიბა (Barber 1995a: 14). ეს მოცემულობა, რომელიც სრულად ვერ ასახავს შუა საუკუნეების სინამდვილეს და კლასთა შორის რთულ ურთიერთობას, შემდგომში იდეალად იქნა მიჩნეული.³⁹ ამ ფორმულის სუფთა სახით განხორციელება შუა საუკუნეებში არასოდეს არ მომხდარა.⁴⁰ „სამი წოდების“

³⁸ ველზე აღმართულ კარავს, როგორც კეთილშობილის დროებით სასახლეს, გარკვეული სოციალური ფუნქციაც ჰქონდა. უფრო ვრცლად იხ. ახალაია 1992: 52-53.

³⁹ საქართველოს სინამდვილეში ეს ფორმულა შოთა რუსთაველთან გვხვდება: „რაცა ვის რა ბედმან მისცეს, დასჯერდეს და მას უბნობდეს: მუშა მიწვივ მუშაკობდეს, მეომარი გულოვნობდეს“ (შოთა რუსთაველი 2009: სტრ. 11). ამ შედარებისათვის იხ. ჩხატარაიშვილი 1979: 19. მას იმეორებს ს. მარგიშვილი, რომელიც ასეთ სოციალურ დიფერენციაციას ფეოდალური სამყაროს ერთ-ერთ მთავარ მახასიათებლად კი მიიჩნევს (მარგიშვილი 2008: 36). რუსთაველის ეს სტრიქონები, გარდა საზოგადოების წოდებებად დაყოფისა, მათი შენარჩუნების აუცილებლობაზეც მიუთითებს. აქ მოცემულია შუა საუკუნეებში მოქმედი კიდევ ერთი დებულება, რომელიც პავლე მოციქულის, ნეტარი აგუსტინესა და ტერტულიანის იდეებს ეფუძნებოდა და ჩამოყალიბებული იყო შარლემანის კანონებში: „უკლებლივ ყოველი ადამიანი უნდა მიჰყვეს თავის ცხოვრებისეულ დანიშნულებას და პროფესიას“ (Duby 2009: 70-71).

⁴⁰ ა. გურევიჩი აღიარებს, რომ „სამი წოდების“ მწყობრი სქემა ძირეულად განსხვავდებოდა სოციალური ცხოვრების პროზისაგან (Гуревич 2006: 357).

სოციალური მოდელის თანახმად გლეხებს უნდა ეშრომათ და არ ებრძოლათ; მაგრამ, საკმაოდ ხშირად, ისინი იძულებულნი იყვნენ ებრძოლათ, თავიანთი პატრონის დაძახილზე ან თავის დასაცავად (Nicholson 2004a: 59-60).⁴¹

განსხვავებული შეხედულება აქვს ამ საკითხზე ქართველ ისტორიკოსთა ერთი ნაწილს, რომლებიც, სავსებით მართებულად, მიუთითებენ რა მოლაშქრობის სოციალურ არსზე და მის პრივილეგიურობაზე, თვლიან, რომ ასეთ ვითარებაში გლეხს არ შეეძლო მონაწილეობა მიეღო ფეოდალურ სამხედრო ორგანიზაციაში და ეს კრიზისის ნიშნადაც კი მიაჩნიათ. გლეხის ლაშქარში მონაწილეობას ფეოდალიზმის თვალთახედვით „სიმახინჯეს“ უწოდებს ქ. ჩხატარაიშვილი (ჩხატარაიშვილი 1979: 23). ის კატეგორიულად აცხადებდა, რომ გლეხი სამხედრო ორგანიზაციაში მონაწილეობას არ ღებულობდა (ჩხატარაიშვილი 1991: 12).⁴² ასეთივე შეხედულება აქვს ს. მარგიშვილსაც (მარგიშვილი 2008: 35-36). ქართული სამხედრო ორგანიზაციის კრიზისად მიიჩნევს ე. ხოშტარია-ბროსე „ერის“ გაქრობასა და გლეხობის მონაწილეობას ომში.⁴³

ეს მოსაზრებები ზედმეტად მაქსიმალისტურია და არ ითვალისწინებს ერთ მეტად მნიშვნელოვან გარემოებას: ქვეითთა ფაქტორს შუა საუკუნეების არმიებში და, რაც მთავარია, ქართულ ჯარში ქვეითი ნაწილების არსებობას და მათ სოციალურ შემადგენლობას. ჯარის დაყოფა ქვეითებად და ცხენოსნებად ასახავდა მათ, როგორც ფუნქციურ, ასევე, სოციალურ სხვაობას. აქ უნდა განვასხვაოთ გლეხის მოლაშქრობა და ომში მონაწილეობა. მოლაშქრობა ნიშნავდა ცხენზე ამხედრებულად ბრძოლას, ომში მონაწილეობა კი ქვეითადაც შეიძლებოდა. ქვეითის იარაღი საკმაოდ მარტივი იყო (შუბი ან მშვილდი), ძვირადღირებული ცხენი და აბჯარი აუცილებლობას არ წარმოადგენდა (საკმარისი იყო ფარი, დალიანდაგებული ქსოვილის აბჯარი, შესაძლოა – მუზარადიც), ამის შეძლება კი გლეხთა გარკვეულ კატეგორიას ყოველთვის ჰქონდა. რა თქმა უნდა, მცირემასშტაბიან ბრძოლებში, შეტაკებებში თუ რეიდებში მონაწილე⁴⁴ მცირერიცხოვანი ფეოდალური რაზმების შემადგენლობაში, ძირითადად, სწორედ ცხენოსანი აზნაურ-მსახურებია საგულისხმო,

⁴¹ ავტორის ხატოვანი ფორმულირებით, სოციალური თეორიის მიუხედავად, შუა საუკუნეებში „ომში ყველა და ყოველი იყო ჩაბმული“ (Nicholson 2004: 65).

⁴² მკვლევარი მიიჩნევს, რომ გლეხი სამხედრო საქმიანობაში იშვიათად, მხოლოდ უკიდურესი გასაჭირის, თავდაცვითი ომის დროს მონაწილეობდა. იქვე, 10-11.

⁴³ მკვლევარი თვლის, რომ ერიდან ცხენოსანი გამოდიოდა და მისმა გადაშენებამ ლაშქრის რიცხვი შეამცირა (ხოშტარია-ბროსე 1985: 435; ხოშტარია-ბროსე 1988: 183).

⁴⁴ სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ ფეოდალური ეპოქის სამხედრო მოქმედებები ხშირად ასეთი გახლდათ.

მაგრამ ქვეითთა გარეშე შეუძლებელია ციხე-სიმაგრეთა აღყა, რომელიც შუა საუკუნეებში ბრძოლის ერთ-ერთი ძირითადი ფორმა იყო.⁴⁵ სააღყო მოქმედებების წარმოებისათვის, სხვადასხვა სახის სპეციალისტებთან (ინჟინრები, მესანგრეები) ერთად, საკმაო ოდენობით რიგითი ფეხოსნები იყო საჭირო. ასევე, მნიშვნელოვანი ბრძოლების დროს, როდესაც ბრძოლის ველზე მრავალრიცხოვანი ლაშქარი გამოდიოდა, ჯარის ძირითად მასას ქვეითები ქმნიდნენ, რომლებიც მოსახლეობის დაბალი ფენის წარმომადგენლებით კომპლექტდებოდნენ (წვრილი ერი, გლეხობა).

გლეხებზე ასეთი ვალდებულების დაკისრება საქართველოშიც მოხდებოდა. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან XII საუკუნის შემდეგ, ბატონყმობის გამარჯვებისა და დაბალი ფენების საბოლოო დაყმევების შემდეგ, ქვეითი ჯარის გამოსაყვან წყაროდ ბარის საქართველოში მხოლოდ გლეხი რჩება.⁴⁶ უფრო ადრე, XI-XII საუკუნეებში, შერეული იქნებოდა ქვეითთა დაკომპლექტება ფეოდალთა რაზმებში, სადაც წვრილი ერის გარდა, გლეხიც მოხვდებოდა. შესაძლოა, ეს პროცესი უფრო ადრეც იყო დაწყებული, X საუკუნიდან მაინც, როდესაც გლეხთა რიცხვი საგრძნობი გახდა.⁴⁷ სენიორის (პატრონის) მიერ მოსახლეობის ყველა ფენის (მათ შორის, გლეხების) გაწვევის უფლება გარკვევით ჩანს ჩვენამდე მოღწეულ სალაშქრო ვალდებულებებთან ამსახველ დავთრებში. სამწუხაროდ, ასეთი ადრეული წიგნები არ მოგვეპოვება, მაგრამ სენიორის ამ უფლებას ვხედავთ გელათისადმი ბაგრატ მეფის 1545 წლის შეწირულების წიგნში, სადაც მეფის მიერ ეკლესიისათვის შეწირულ გლეხებს ლაშქარ-ნადირობა მაინც ევალებათ (ქართული სამართლის ძეგლები 1965: 185).⁴⁸

⁴⁵ ამისათვის იხ. წურჭუშია 2012ა: 121.

⁴⁶ აღბუღას სამართალი, რომელიც XIV საუკუნის ძეგლია, იცნობს შემთხვევებს, როდესაც გლეხის ოჯახში აბჯარი ინახება და მემკვიდრეობით გადაეცემა: დაქვრივებულის ქონების განაწილებისას „გლეხთა ესე ქნან: ...თუ ვაჟიცა დარჩეს, აბჯარი ვაჟსა, და საქონელი ქალსავე“ (ქართული სამართლის ძეგლები 1963: 456-457). ბუნებრივია, სამართალი ზრუნავს, რომ აბჯარ-იარაღი გლეხის ვაჟს გადაეცეს, რათა მომავალში მანვე გამოიყენოს ომსა და ლაშქრობაში.

⁴⁷ X-XI სს. ხელნაწერებში გლეხის ხსენებისა და მისი მნიშვნელობისათვის იხ. აბულაძე 1959: 169-175; ბერძნიშვილი 1960: 139; ბოგვერაძე 1979: 220-224. ქართული სოფლის სოციალური სურათის შესწავლისას დ. გოგოლაძე იმ დასკვნამდე მიდის, რომ X საუკუნის შემდეგ, ანუ XI-XII საუკუნეებში მდლიორთა მიწაზე მიმაგრება ძირითადად დასრულებულია და თავისუფალი მიწისმოქმედი უკვე გაგლეხებულია. X საუკუნიდან ტერმინ *გლეხის* გავრცელებაც ამ პროცესზე მიუთითებს (გოგოლაძე 1992: 51-59).

⁴⁸ ამ საბუთში ასახული მეტეგრე გლეხთა სალაშქრო ვალდებულებების შესახებ იხ. სანაძე 1979: 149. გლეხების სალაშქრო ვალდებულება ჩანს ალექსანდრე II-ის 1579 წლის სიგელშიც, რომლითაც გლეხებს არაფერი არ ევალებათ „თინიერ ლაშქარ-ნადირობისა“ (ქართული სამართლის ძეგლები 1965: 201). სხვა ასეთი საბუთებისათვის იხ. ჩხატარაიშვილი 1979: 156.

გასაწვევთა სიაში გლეხი ჩანს XIV საუკუნეშიც. გიორგი V-ის 1339 წლის სიგელში შალვა მეაბჯრეთუხუცესისადმი ვკითხულობთ: „და ვინც ამისი ხართ აზნაურისშვილი, მსახური და გლეხი, ყუელაი მსახურებით ერდგულად და თავდადებით. ვინც ლაშქარს წავიტანოს, ლაშქარს წაჰყვეთ, ვინცა შინა დაგაგდოს, შინა მსახურებით“ (ქართული ისტორიული საბუთები 2013: 39).

გლეხი ყოველთვის მონაწილეობდა შუა საუკუნეებში მიმდინარე ომებში, მხოლოდ მისი როლი და წილი მკვეთრად განსხვავდებოდა აზნაურისაგან. რა თქმა უნდა, არ უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ ომში გლეხთა ფართო ფენები მონაწილეობდნენ. **სამხედრო საქმიანობაში ჩართული იყო მათი მხოლოდ მცირე ნაწილი**, საერთო ჯამში, გლეხთა ფენის მეტად მცირე წილი.

მიუხედავად იმ უწყურადღებობისა, რასაც, ჩვეულებრივ, მატიანეები იჩენენ გლეხთა მიმართ, მათში გაბნეული კანტი-კუნტი ცნობებიც ადასტურებს გლეხთა მონაწილეობას საბრძოლო მოქმედებებში. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ დიდგორის ბრძოლაში გლეხებსაც კი დაუტყვევებიათ მუსლიმი დიდებულები: „და რამეთუ გლეხთა იხილემცა, ოდეს არაბთა მეფენი მოჰყვანდეს ტყუედ. და სხუათა გოლიათთათუს რადლა რამცა გუნდოდა თქმად“ (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 1955: 341-342). ამ ცნობის საფუძველზე გ. მელიქიშვილი უთითებდა სოციალური იერარქიის ყველაზე დაბალ საფეხურზე მდგომთა (გლეხთა) მონაწილეობას სამხედრო ორგანიზაციაში („ზოგიერთ შემთხვევაში მაინც“) (მელიქიშვილი 1973: 74). ტაშისკარის ბრძოლის ანალოგიით, როდესაც გაქცეულ თათრებს დედაკაცებიც კი იჭერდნენ, ამის უარყოფას შეეცადა ქ. ჩხატარაიშვილი და ჩათვალა, რომ „დავითის ისტორიკოსის ამ სიტყვებიდან ... არ ჩანს, რომ გლეხები მოლაშქრეები იყვნენ...“ თავისი მოსაზრების შესამაგრებლად, მკვლევარმა მეტად უცნაური და არარეალური ტაქტიკური ხერხი მიაწერა დავით აღმაშენებელს: „გამორიცხული არც ისაა, რომ... დავითმა ლაშქართან ერთად გლეხობაც („ქუდზე კაცი“) გამოიყვანა და დიდგორის მიდამოებში რეზერვად დააყენა“ (ჩხატარაიშვილი 1979: 18). საუბარს აღარ გავაგრძელებ სამხედრო თვალსაზრისით „რეზერვად დაყენებული“ გლეხთა მასის სრულ მიზანშეუწონელობაზე, მხოლოდ ვიტყვი, რომ წარმოდგენილი ანალოგია ვერ უარყოფს მემატინის ცნობას ომში დაბალი ფენების მონაწილეობის თაობაზე: დავითის ისტორიკოსი გარკვევით (და სოციალური სტატუსის ერთგვარი დაპირისპირებით) ჩამოთვლის ქართული ჯარის წევრებს – გლეხებს და გოლიათებს (რაინდებს). მემატინის ეს ცნობა არავითარ ეჭვს არ იწვევს ნ. ბერძენიშვილში, რომელიც მასზე დაყრდნობით პირდაპირ აცხადებს: „აქედან ცხადია, გლეხი მეომართა რიგებში არის“ (ბერძენიშვილი 1979: 95). მეტიც, მკვლევარი

იქვე განმარტავს, რომ ეს გლეხი არც თავისუფალი მიწისმოქმედია და არც მსახური, არამედ სოციალური კიბის უდაბლეს საფეხურზე მდგომი, დაბევრილი და ომში მსუბუქი იარაღით გასული პირი (ბერძენიშვილი 1979: 96). ნ. ბერძენიშვილს კარგად ესმოდა, თუ რა ფორმით მონაწილეობდა გლეხი ომში: „გლეხის ლაშქრობა მარტივი იყო. ის ქვეითი იყო და ბატონის უშუალო მომსახურეობას ეწეოდა...“ (ბერძენიშვილი 1979: 186).⁴⁹

ქართულ ჯარში გლეხებს მოიხსენიებს არაბი ისტორიკოსი აბდ ალ-ლატიფ ალ-ბაღდადიც (1161/2-1231), რომელიც 1221 წელს მონღოლებთან ბრძოლაში ქართველთა დამარცხებაზე მოგვითხრობს: „და როცა [თათრებმა] ქართველთა ქვეყანას მიაღწიეს, ქართველებმა შეჰყარეს თავიანთი ჯარები და შეხვდნენ მათ, მაგრამ დამარცხდნენ. მოიკლა მათგან [ქართველთაგან] 8 ათასი რჩეული მეომარი და დიდძალი ქვეშევრდომი და **გლეხი** (*მინ ალ-ითბა გა ლ-ფაღლაპინა*)“ (ჯაფარიძე 1980: 135; ჯაფარიძე 2012: 237). *რჩეული მეომარი* აქ აზნაურს შეესატყვისება, *ქვეშევრდომში* (*ალ-ითბა*) აზნაურულად მსახური უნდა ვიგულისხმოთ, *ალ-ფაღლაპუნა* კი გლეხებია,⁵⁰ რომლებიც ბრძოლის ველზე დაცემულთა შორის მოიხსენიებიან.

„ისტორიანი და აზმანის“ ავტორი მოგვითხრობს ერთ შემთხვევაზე, როდესაც მუსლიმთა უეცარი თავდასხმისაგან დამარცხებული გიორგი III-ის ჯარი მძიმე დანაკარგების გარეშე გადარჩენილა: „არა დიდებული, არა აზნაური, არა ვარგი და საცნაური აზნაურის ყმაცა დაკლებულ იქმნა მათ ლაშქართა შინა“ (ისტორიანი და აზმანი 1959: 14). ამ ცნობის საფუძველზე, ნ. ბერძენიშვილი ჩამოთვლის ომში მონაწილეებს: დიდებული, აზნაური და აზნაურის ყმები, რომლებიც ორი კატეგორიის იყვნენ („ვარგი და საცნაური“ და ჩვეულებრივი) (ბერძენიშვილი 1979: 127). ჩემი აზრით, ეს აზნაურის ყმები მისი მსახურებია: 1) „ვარგი“ – ცხენოსანი და 2) ჩვეულებრივი – ქვეითი. ორივე ეს კატეგორია დაბალი ფენიდანაა გამოსული – პირველ კატეგორიას ცხენით „აზნაურულად“ სამსახური შეეძლო, მეორეს კი პატრონის სამსახური (კარვის გაშლა, ცხენების მოვლა, აღჭურვილობის მოვლა და შეკეთება, პატრონის შეჭურვა, საკვების მომზადება, ასევე, ბანაკის დაცემა,

⁴⁹ მართალია, ნ. ბერძენიშვილი ბევრგან წერს, რომ გლეხი მოლაშქრე არ იყო და ლაშქრობა არ ევალებოდა, მაგრამ ამან არ უნდა შეგვაცდინოს. მკვლევარი ერთმანეთისაგან ასხვავებდა მოლაშქრეობას (ცხენოსნად) და ომში მონაწილეობას (ქვეითად): „ომში გასვლას მოლაშქრეობა არ ეწოდებოდა. ომში ყველა შეეძლოთ გაეწვიათ. ამით ისინი მოლაშქრეები ვერ ხდებოდნენ... ლაშქარს წასვლა ან ლაშქრად წასვლა **მკვდრ** წასვლას გულისხმობდა. ცხადია, ლაშქრობა და ომში წასვლა ერთი და იგივე არაა. ლაშქრობა კი ნიშნავს ომში წასვლას, მაგრამ ყოველი მეომარი მოლაშქრე არაა“ (ბერძენიშვილი 1979: 218).

⁵⁰ შდრ. ზ. ბუნიატოვი, რომელიც ასევე თარგმნის – крестьян. (Бунятов 1982: 162).

თხრილების („ხანდაკის“) გათხრა, მესერის („სხრტის“) შემოვლება, ბრძოლის ველის დათვალიერება, ტყვეთა მიხედვა, ნადავლის აკრეფა, დაჭრილი პატრონის მოვლა და ა.შ.⁵¹ შეუძლებელია წარმოვიდგინოთ, რომ ყველა ამ „შავ სამუშაოს“ აზნაურულად მებრძოლი მსახური ასრულებდა. მართალია, რიგ შემთხვევებში აზნაურებს (რაინდებს) კეთილშობილთა ოჯახებიდან გამოსული ახალგაზრდა მეაბჯრე თუ საჭურველთმცვირთველი ემსახურებოდათ,⁵² მაგრამ, ეს მხოლოდ რჩეულ და დიდგვაროვან აზნაურთა ხვედრი იქნებოდა. აზნაურ-რაინდთა ძირითად მასას, ისევე როგორც ევროპაში, მდებო წარმოშობის დამხმარე ეყოლებოდა.

ჩემი აზრით, თამარის ისტორიკოსის ფრაზაში, – „გააზნაურდეს ქუეყანისა მოქმედნი“ (ისტორიანი და აზმანი 1959: 34) – იგულისხმება გლეხები („ქუეყანისა მოქმედნი“), რომლებიც სამხედრო სამსახურის წყალობით გახდნენ აზნაურნი. ე. ხოშტარია-ბროსე, რომელსაც ეჭვი არ ეპარება, რომ ამ ფრაზით მემპტიანე სამხედრო დამსახურების შედეგად გარკვეული ფენის სოციალურ წინსვლას აღნიშნავს, „ქვეყნისმოქმედნი“ რატომღაც ძველი „ერის“ წარმომადგენლებს („მდაბიორ-მოლაშქრებს“) ხედავს და არა გლეხებს (ხოშტარია-ბროსე 1981: 117), რომლებზეც, როგორც საზოგადოების მწარმოებელ („ქვეყნისმოქმედ“) ნაწილზე, პირდაპირ მიუთითებს წყარო. ი. ჯავახიშვილი გარკვევით ამბობდა, რომ „ქუეყანის-მოქმედი“ გლეხი იყო: „რაკი გლეხები სოფლის მუდმივი მკვიდრნი იყვნენ და მათი ერთადერთი საცხოვრებელი და მარჩენალი მიწისმოქმედება იყო, ამიტომაც არის, რომ ხშირად მათ მარტივად „ქუეყანისა მოქმედნი“ ეწოდებოდათ“ (ჯავახიშვილი 1982: 206). როგორც ვხედავთ, ე. ხოშტარიას მცდარი დასკვნის მიზეზი ისაა, რომ მკვლევარი კატეგორიულად გამორიცხავდა XII საუკუნეში გლეხობის ომში მონაწილეობას, და შესაბამისად, გააზნაურების საშუალებას.

საყურადღებოა, რომ საბუთებში, ხშირად მხოლოდ ცხენოსანი მოლაშქრენი გვხვდება და ქვეითად მებრძოლნი არ არიან ნახსენები, თითქოს ისინი არც არსებობდნენ.⁵³ ფეოდალური საზოგადოების დამოკიდებულება მდებო ქვეითებისადმი

⁵¹ ასეთ მსახურებს „უჩინარ ადამიანებსაც“ კი უწოდებენ, რადგან გლეხი მოსამსახურეების პოვნა შუა საუკუნეების ლიტერატურაშიც და მხატვრობაშიც ძალიან ძნელია (Brzezinski 2006: 61).

⁵² ასე მაგალითად, სამცხის ათაბაგის შვილი სარგისი „აღზრდილ იყო აბჯრისმტკროველად“ (უამთაადმწერელი 1987: 207).

⁵³ ქ. ჩხატარაიშვილმა ყურადღება მიაქცია ვახტანგ VI-ის ერთ საბუთს, სადაც „სამცხეთო ჯარში“ მხოლოდ „მსახურ-აზნაურიშვილები“ არიან მოხსენიებულნი, მაშინ როდესაც სალაშქრო დავთრები ზუსტად ასახავენ გლეხთა მასობრივ მონაწილეობას იმავე ჯარში (ჩხატარაიშვილი 1979: 23).

გასაკვირი არ არის,⁵⁴ მაგრამ არ უნდა ჩავთვალოთ, რომ ისინი ქართულ ჯარში საერთოდ არ არსებობდნენ. ქვეითი ჯარი ქართული ფეოდალური ლაშქრის განვითარების ყველა ეტაპზე არსებობდა და იგი ყველაზე დაბალი ფენიდან (წვრილი ერი, გლეხობა) გამოდიოდა. გლეხის სისხლის ფასი ოთხასი თეთრი იყო, მაგრამ თუ მას „პატრონნი იცნობდენ სიკეთეზედა, მისიცა ათასი თეთრი იყოს“ (ქართული სამართლის ძეგლები 1963: 429). ისეთი გლეხის სისხლი, რომელიც პატრონს ახლდა და „მსახურებდა“, ჩვეულებრივ გლეხთან შედარებით ორნახევარჯერ ძვირი ღირდა (ფურცელაძე 1979: 40). „სიკეთეზედ ცნობა“ პატრონის სასარგებლოდ გლეხის მრავალგვარ სამსახურს გულისხმობს და, ალბათ, ომში ხლებასაც.⁵⁵

ზემოთ გამოთქმული მოსაზრებები, ცხადია, ბარის საქართველოს ეხება, რომელიც ფეოდალური იყო. რაც შეეხება საქართველოს მთიანეთში მცხოვრებ თავისუფალ მეთემეებს („პეროვანი“), მათი მონაწილეობა ფეოდალურ ლაშქარში გარკვეული სპეციფიკით ხასიათდებოდა. საქართველოს მთაში ფეოდალიზმმა ბოლომდე ვერ შეაღწია (ე.წ. „პროტოფეოდალიზმი“),⁵⁶ სასოფლო თემები ვერ მოსპო, სოციალური დიფერენციაცია სუსტი იყო და მოსახლეობამ თავისუფლება მეტ-ნაკლებად შეინარჩუნა.⁵⁷ მთის ლაშქარი „სამხედრო დემოკრატიის“ პრინციპებზე იყო აგებული, სადაც ყოველი მამაკაცი მოლაშქრე იყო. ეს განაპირობებდა მთიელთა ლაშქრის სახალხო ხასიათს და შედარებით მრავალრიცხოვნობას და, ამავე დროს, ქვეით ხასიათსაც.

მთიელთა მონაწილეობამ ფეოდალური საქართველოს ლაშქარში მეტი მნიშვნელობა შეიძინა ერთიანი მონარქიის დაშლის შემდეგ, როდესაც ისინი აკომპლექტდნენ აღმოსავლეთ თუ დასავლეთ საქართველოს მეფეთა მცველ რაზმებს: „ხოლო შემდგომად განყოფილებისა და განხეთქილებისა სამეფოსათა ამისა... არღაცა იყვნენ როქით სპანი მეფისანი, არამედ სახასონი აზნაურნი და მსახურნი გლეხნი კეობათაგან იყვნენ მცველნი მეფისანი, და უმეტეს მოკვეყ-

⁵⁴ შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელია, რომ საზოგადოების და არმიის მაღალ ფენებზე ბევრად მეტი ვიციით, ვიდრე უბრალო ჯარისკაცებზე (Nicolle 1994: 5).

⁵⁵ საყურადღებოა, რომ მ. სანაძის შეხედულებით, „სიკეთეზედ ცნობილი“ გლეხი, „თავისი ვალდებულებითა და მდგომარეობით, უახლოვდება მსახურს“ (სანაძე 1979: 123). მსახურთან დაახლოება კი, პირველ რიგში, გლეხის სამხედრო საქმიანობაში მონაწილეობას ნიშნავდა.

⁵⁶ ამ ტერმინისათვის იხ. მელიქიშვილი 1976: 169-170.

⁵⁷ მთიელთა სამხედრო ორგანიზაციის შესახებ იხ. ჩხატარაიშვილი 1979: 25-31; ხოშტარია-ბროსე 1984: 97-108, 124-126. თავის მხრივ, მთის კუთხეებიც განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან სოციალური განვითარების დონით: მაგალითად, სვანეთში უფრო იყო განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობები, ვიდრე აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (ხოშტარია-ბროსე 1984: 122).

მთიულნი... ხოლო იმერთა – რაჭა და სრულიად ლეჩხუმი, ხოლო კახთა – ქისიყი“ (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 31).

საბოლოოდ, შუა საუკუნეების საქართველოს სამხედრო მოწყობა ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ: 1. წამყვან როლს თამაშობდნენ აზნაურ-დიდებულები, რომლებიც ცხენზე ამხედრებულნი, მძიმედ შეჭურვილები გადიოდნენ ბრძოლაში; 2. მათი რიცხვი საკმარისი არ იყო ომის საწარმოებლად და მათ რიგებს ავსებდნენ ქვედა ფენებიდან დაწინაურებული მსახურები, რომლებიც ასევე ცხენით (აზნაურული წესით) იბრძოდნენ; 3. პატრონ-აზნაურებს ომში თან ახლდნენ დაბალი ფენის წარმომადგენლები („წვრილი ერი“, გლეხობა), რომლებიც პატრონს ემსახურებოდნენ და ქვეით ჯარს შეადგენდნენ; ქვეითი ჯარის რიცხვს ავსებდნენ მთის სხვადასხვა თემიდან გამოსული ქვეითი მოლაშქრეებიც.

სამხედრო ორგანიზაცია ფეოდალურ საქართველოში

ჩვენამდე მოღწეული ინფორმაციის საფუძველზე შეუძლებელია დეტალურად მივადევნოთ თვალი საუკუნეების მანძილზე ქართული სამხედრო ორგანიზაციის ცვლილებებსა და ტრანსფორმაციას, თუმცა, ზოგადი სურათის წარმოჩენა სავსებით შესაძლებელია.

სამხედრო ორგანიზაციის სათავეში მეფე იდგა. მას ემორჩილებოდა სამხედრო აპარატი, რომლის უფროსი ერთიანი მონარქიის ხანაში ამირსპასალარი იყო. ამირსპასალარის ინსტიტუტს ხანგრძლივი ტრადიცია გააჩნდა და მისი წინამორბედი ადრეფეოდალურ ხანაში იყო სპასპეტი, შემდეგ კი, XI საუკუნეში მაინც, სპასალარი (ანთელავა 1983: 127-129). ამირსპასალარის თანამდებობის შემოღება XII საუკუნის პირველ მეოთხედში დავით აღმაშენებლის სახელს უკავშირდება (მესხია 1972: 47; მესხია 1979: 18-20). ამირსპასალარი იყო „თავადი ლაშქართა“ და მისი ფუნქცია-მოვალეობები სამხედრო მინისტრისა („ლაშქრობის ვეზრობა“) და სარდლის („ლაშქრობად“) ერთგვარ ნაზავს წარმოადგენდა: „ლაშქრობად და ლაშქრობის ვეზრობა ამირ-სპასალარის კვლთ არის“ (გარიგება კვლმწიფის კარისა 1965: 86). სამეფო კარის რეგლამენტით სამხედრო საკითხებზე თათბირის დროს პირველი სიტყვა მას ეკუთვნოდა: „მას წინათ არავინ იტყვს, რად ვეზრობა იყოს“ (გარიგება

ველმწიფის კარისა 1965: 86). როდესაც მეფე არ ლაშქრობდა,⁵⁸ მაშინ ჯარს ამირსპასალარი მიუძღოდა (ჯავახიშვილი 1982: 285; სტეფნაძე 1985: 168). ამირსპასალარს ექვემდებარებოდნენ სპასალარები და ერისთავები. მას ემორჩილებოდა ამილახორი,⁵⁹ რომელიც უშუალოდ განაგებდა საჯინბოს⁶⁰ და რომელსაც, თავის მხრივ, ემორჩილებოდა მეაბჯრეთუხუცესი თავისი მეაბჯრეებით,⁶¹ ამირჩქარი – მალემსრობლთა უფროსი და მერემეთუხუცესი, რომლის მოვალეობა ცხენების მოშენება-ხედნა იყო (ანთელავა 1983: 64-66). სამეფო რეგლამენტის მიხედვით წელიწადში ერთხელ სამეფო არსენალი (ზარადხანა) ამილახორისა და მეაბჯრეთუხუცესის მეტვალყურეობით ზარადხანის უხუცესს და მწიგნობარს უნდა აღეწერა (გარიგება ველმწიფის კარისა 1965: 87).

ქართული ფეოდალური ლაშქარი ორი ტიპის ნაწილებისაგან შედგებოდა – მცირერიცხოვანი მუდმივი ნაწილებისა (ტადრეული, მონასპა) და საჭიროების შემთხვევაში შეკრებილი ფეოდალური რაზმებისაგან, რომელთაც ხშირად მოქირავნეებიც ემატებოდათ. ამათ გარდა, სამეფოს ციხე-ქალაქებს მათი გარნიზონები იცავდა.

1) მეფის ტადრეული მცირერიცხოვან, მაგრამ მუდამ მეფესთან მყოფ რჩეულ რაზმს წარმოადგენდა.⁶² ტადრეული არ ემორჩილებოდა ამირსპასალარს და მას მსახურთუხუცესი ხელმძღვანელობდა (ანთელავა 1983: 132, 143). ტადრეულის საშუალებით მეფეს შეეძლო დამოუკიდებლად, სხვა ფეოდალთა რაზმების მოწვევის გარეშე, ჩაეტარებინა მცირე მასშტაბის სამხედრო მოქმედებები. ის წარმოადგენდა ლაშქრის ბირთვის, რომლის გარშემო იკრიბებოდა სხვადასხვა რაზმები.

ტადრეული წარმოდგება სიტყვიდან ტადარი და სიტყვასიტყვით „სასახლისეულს“ ნიშნავს.⁶³ ტადრეული (ინგლისური *houshold*, რუსული *дружи́на*,

⁵⁸ საქართველოსთვის დამახასიათებელი იყო პრაქტიკულად ყველა მისი მეფის ბრძოლაში მონაწილეობა, რისი მთავარი მიზეზიც ფეოდალური ორგანიზაციის ხასიათი იყო, სადაც წინამძღოლის (მეფის) პირად მაგალითს ყოველთვის მიესალმებოდნენ.

⁵⁹ „ამილახორი ვეზირი არის ამირ-სპასალარისა“ (გარიგება ველმწიფის კარისა 1965: 86).

⁶⁰ ამილახორისა და მეჯინბეთუხუცესის იგივეობისათვის იხ. ანთელავა 1983: 59-64.

⁶¹ „მეაბჯრეთ-უხუცესი და მეაბჯრენი, და მესარტყლენი, და საჯინბოს შემავალნი ყოველნივე ამილახორის კელისანი არიან“ (გარიგება ველმწიფის კარისა 1965: 86).

⁶² „რჩეულნი ჭაბუკნი, რომელნი სამარადისოდ თანა ჰყვებოდეს მეფესა“ (ქართლის ცხოვრება 1959: 450; ჩხატარაიშვილი 1979: 50).

⁶³ მეფის (ფეოდალის) სასახლეს ძველად „ტადარი“ ან „პალატი“ ეწოდებოდა (ჩხატარაიშვილი 1979: 47; Меликишвили 1959: 423-424; გოგოლაძე 1992: 37). ამ ტიპის პროფესიონალ მებრძოლთა რაზმები, – *პალატინები* გავრცელებული იყო კაროლინგურ ევროპაში, სადაც მათ თავიანთი სახელიც კი დაუტოვეს გერმანიის ერთ მხარეს – პალატინატი ანუ პფალცი (Nicolle 1984: 7).

ქართული სახლეული) ფეოდალის (მეფის, დიდებულის) სამხედრო რაზმს წარმოადგენდა (აკოფაშვილი 1986: 65, 75), რომელიც შედგებოდა როგორც ფეოდალური სახლის წევრებისაგან, ასევე მსახურთაგან (პაპუაშვილი 1989: 27). ტაძრეულის წევრები მცირემიწიანი ან უმიწო ფეოდალთა კლასის წარმომადგენლები იყვნენ, ასევე წარჩინებული გვარების უმცროსი და ახალგაზრდა წევრები, რომელთაც ბრძოლებში მონაწილეობით დაწინაურების კარგი შანსი ეძლეოდათ. ეს იყო პოლიტიკური ინსტიტუტი, რომლის წევრები ახლო ურთიერთობაში იყვნენ მეფესთან (სენიორთან);⁶⁴ სახლეულის მორალი და მოტივაცია მაღალი იყო და თავისი სენიორისა და მეფის უმთავრეს დასაყრდენს წარმოადგენდა. ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით, „რაჟამს მოკუდის ერისთავი, ანუ მთავარი, ანუ ჳელისუფალნი, ანუ აზნაურნი ჩინებულნი, მოართვიან მეფესა მის მომკუდრისა კრმალი, ცხენი და უხუცესი ძე მისი... და კრმალსა მოარტყმიდა წინაშე მეფისა მსახურთუხუცესი ძესა მის მომკუდრისასა, და დააწესიან ტაძრეულად ანუ სხუათა სამეფოთა მსახურებათა შინა ღირსებისაებრ“ (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 31-32). ჩანს, რომ მეფის ტაძრეულში უმაღლესი არისტოკრატიის წარმომადგენლებიც ირიცხებოდნენ, რომელთაც მეფესთან ახლოს ყოფნით და მის წინაშე ბრძოლებში თავის გამოჩენით შემდგომი წინსვლის საშუალება ეძლეოდათ. ცხადია რომ, ტაძრეული ერთგვარ სამხედრო სკოლას წარმოადგენდა, სადაც ახალგაზრდა დიდებულ-აზნაურნი იწვრთნებოდნენ და სამხედრო ხელოვნებას ეუფლებოდნენ. ტაძრეულნი ჰყავდა მეფეს და დიდ ფეოდალებსაც. მაგალითად, მონღოლებთან ბრძოლაში დამარცხებულმა მურვან გურკლელმა ბევრი ტაძრეული დაკარგა: „შეიბნეს ძლიერად, სძლეს თათართა და მრავალი ტაძრეული აზნაური მოკლეს, და ივლტოდეს გურკლელი“ (უამთააღმწერელი 1987: 138). ყოველდღიურ ცხოვრებაში მათ ეკისრებოდათ წარმომადგენლობითი და დაცვითი ფუნქციები, კონფლიქტების დროს კი შეიარაღებული ძალების ბირთვის წარმოადგენდნენ (Reuter 1997: 32). მათი აღჭურვილობით უზრუნველყოფა თუ სრულყოფა, აგრეთვე, ყოველდღიური რჩენაც ფეოდალს ეკისრებოდა; სენიორის მოვალეობა იყო ბრძოლებში დანაკარგის (იარაღისა თუ ცხენების) ანაზღაურებაც (Brown 1989: 36). გარკვეულ ფულად სარგოს (როჭიკს) მათ საქართველოშიც უხდიდნენ, როგორც ამას „მამათა სწავლანის“ X საუკუნის ტექსტში ვკითხულობთ: „მკვედარი, რომელმან დაიწერის თავი თვისი

⁶⁴ ბექას სამართლის მიხედვით, რომელიც XIII-XIV საუკუნეების მიჯნაზეა დაწერილი, ტაძრეული აზნაურის სისხლის ფასი 20 000 თეთრია, რაც აღემატება ჩვეულებრივი აზნაურის სისხლის ფასს (12 000 თეთრი) და დიდებულის სისხლის ნახევარს შეადგენს (ქართული სამართლის ძეგლები 1963: 426-427).

დივანსა შინა მეფისასა და მიერთგან წამოიღებნ იგი განწესებულსა როჭიკსა ერის კაცთასა, ვერღა შემძლებელნ არნ იგი თავით თვისით განთავისუფლებად მსახურებისა მისგან“ (მამათა სწავლანი 1955: 120). ასეთი, „სამსახურისგან თავდაუღწეველი“ მხედრები მუდმივად მეფის კარზე არიან: „მარადის მდგომარე არნ იგი წინაშე მეფისა შეჭურვილი საჭურველითა და განმზადებული ბრძოლად მტერთა მეფისათა თავგაწირვით“ (მამათა სწავლანი 1955: 120). მუდმივად მეფის რაზმში მომსახურე პირი ფეოდალურ საზოგადოებაში მხოლოდ მეფის ტაძრეულის წევრი შეიძლება იყოს.⁶⁵ ტაძრეულის ანაზღაურების რა ნაწილს შეადგენდა როჭიკი ან როდემდე გრძელდებოდა ეს პრაქტიკა, ცნობილი არ არის. ამავე დროს, ნათელია რომ, ტაძრეულში სამსახურის ერთ-ერთ მთავარი მოტივი სამსახურის სანაცვლოდ მიწის ნაკვეთის მიღების მოლოდინი იქნებოდა.

ტაძრეულის რიცხოვნობა საკმაოდ მცირე იყო. ქართული წყაროების მონაცემები ამ რიცხვის დადგენის საშუალებას იძლევა. მეფეთა და მთავართა სახლეულს ადრე შუასაუკუნეებშივე ვხვდებით საქართველოში.⁶⁶ VIII საუკუნეში არჩილ მეფე მიწებს ურიგებს და აზნაურობას ანიჭებს თავის ტაძრეულს (ქართლის ცხოვრება 1955: 243). VIII საუკუნის ბოლო მეოთხედში ხაზარეთში წასულ ნერსე ერისთავს თან ახლავს 300 მამაკაცი (იოვანე საბანისძე 1982: 127). მართალია გ. აკოფაშვილი, როდესაც თვლის, რომ „ეს 300 კაცი ნერსეს მუდმივი სამხედრო რაზმი“ (აკოფაშვილი 1981: 140). IX საუკუნის დასაწყისში არაბებისგან ლტოლვილ აშოტ კურაპალატს „ერი თვისი მცირედ ჰყვა თანა, მკვდრნი მისნი“, რომელთა მეშვეობით ფარავნის ტბასთან ის ამარცხებს მღვეარ ლაშქარს („კნინსა მას ლაშქარსა მისსა მოსცა ძლევაჲ მათ ზედა“) (სუმბატ დავითის ძე 1990: 44). აშოტის „მკვიდრთა“ რიცხოვნობა ნერსეს რაზმის ფარგლებში უნდა ვივარაუდოთ.

1048 წელს კაპეტრუს ბრძოლის წინ ლიპარიტ ბაღვაშმა, რომელსაც „აქუნდა ძალი მეფობისა ნახევარ“, „აღრიცხა აზნაურნი და მონანი თვისნი და ახოვანნი... და განვლეს აღრიცხვათა შორის შეიდასთა დიდ-დიდთ ა აზნაურთა, რომელნი იყვნეს მკვიდრნი მისნი“ (სტეფანოს ორბელიანი 1978: 32-33). ლიპარიტი სამეფოს ნახევარ ძალას ფლობს და მისი სახლეულიც („მკვიდრნი მისნი“) შესაბამისად დიდია: ის 700 მხედარს შეადგენს.

ამ რაოდენობასთან კორელაციაში მოდის და ირიბად ადასტურებს კიდევ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობა მეფის ტაძრეულის შესახებ. აღმაშენებელს, რომელიც მთელ სამეფოს აკონტროლებდა, ლიპარიტის სახლეულზე

⁶⁵ როჭიკის (ჯამაგირის) ამღებ მხედრებს ტაძრეულად მიიჩნევს ა. ბოგვერაძე (ბოგვერაძე 1961: 104).

⁶⁶ ისტორიულ წყაროებში ტაძრეულის მოხსენიებისათვის იხ. ჩხატარაიშვილი 1979: 50.

ორჯერ მეტი ტაძრეული ჰყავს. მის დროს ტაძრეული 1 500 კაცს მოითვლიდა (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 1955: 332).

ხელმწიფის კარის გარიგების მიხედვით, ტაძრეულის შემადგენლობაში შედიოდნენ მეფის მცველები – „მეფის წინამწოლნი“ (მესაწოლენი), რომლებიც 700 შუბოსანს შეადგენდნენ. მათგან 8 გლეხი იყო, დანარჩენი კი აზნაური („და შუდასი სახლი მესაწოლე არის; და გლეხი რვა სახლია, და სხვა ყოველივე – აზნაური“), რომლებიც მსახურთუხუცესს ემოჩილებოდნენ (გარიგება ჰელმწიფის კარისა 1965: 83-84).⁶⁷

საინტერესოა ერისთავის ხელქვეით არსებული რაზმის რიცხოვნობაც. XIII-XIV სს. მიჯნაზე ცხრაზმისხევის ერისთავის შალვა ქვენიფნეველს სახლეული 72 შუბოსნისაგან შედგებოდა: „ამათ უამთა იყო შალვა ერისთავისა ნათესავი სამოცდათორმეტი შუბოსანი და ყოველნი მორჩილებასა ქუეშე ქუენიფნეველისა“ (ძეგლი ერისთავთა 1965: 109).

2) ქართულ სამხედრო ორგანიზაციაში მონასპა დავით აღმაშენებლის მიერ არის შემოღებული და მისი არსებობა XII საუკუნეს არ სცილდება.⁶⁸ ქ. ჩხატარაიშვილს მიაჩნია, რომ მონა-სპა თამარის დროს ქრება (ჩხატარაიშვილი 1966: 164; ჩხატარაიშვილი 1979: 62). მას ეთანხმება ჯ. შარაშენიძეც (შარაშენიძე 2008: 15). გ. ალასანია თვლის, რომ მონასპის ინსტიტუტი „ფაქტობრივად მხოლოდ დავით აღმაშენებლის დროს არსებობდა“ (ალასანია 2001: 22). წყაროებში არსებულ მონაცემებზე დაყრდნობით, გიორგი III-ის მეფობაში მონასპის არსებობას აღნიშნავდა ნ. ბერძენიშვილი (ბერძენიშვილი 1974: 67-69). მართლაც, 1161 წელს ანისთან ბრძოლისას გიორგი III-ს თან ახლავს „ვაზირნი, სპასალარნი, ჰელისუფალნი და თავადნი, დიდებულნი და აზნაურნი, მონანი და მოყმენი“ (ისტორიანი და აზმანი 1959: 10.) მონები ჩანან მისი გლოვის დროსაც (ისტორიანი და აზმანი 1959: 25).

ტაძრეულის მსგავსად, არც მონასპა ემორჩილებოდა ამირსპასალარს და მას მონათუხუცესი ხელმძღვანელობდა. ამ ტიტულს ვახუშტიც იცნობს, მაგრამ ის მხოლოდ „ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება (ანთელავა 1983: 131-132). ეს კი იმაზე მიუთითებს, რომ მონასპა სწორედ თამარის ეპოქაში უნდა იყოს გაუქმებული.

⁶⁷ მეფის *საწოლი* მის კაბინეტს წარმოადგენდა (ანთელავა 1983: 32).

⁶⁸ არ არის მართებული მოსაზრება, რომელიც მიიხნევს, რომ მონასპა ტაძრეულში შედიოდა და მის ერთ ნაწილს შეადგენდა (ბერძენიშვილი 1974: 49; გოგოლაძე 1981: 156). ეს მოსაზრება თავის დროზე ქ. ჩხატარაიშვილმაც უარყო (ჩხატარაიშვილი 1979: 62). ტაძრეული და მონასპა აბსოლუტურად განსხვავებული ნაწილებია, რომლებიც ერთმანეთისაგან განირჩევიან დაკომპლექტების პრინციპით, პირად წვერთა შემადგენლობითა და სოციალური წარმომავლობით, მოტივაციითა და ანაზღაურების მეთოდებით.

მონასპის შექმნა უნდა განვიხილოთ, როგორც დავით აღმაშენებლის მიერ გვარდიული ტიპის ნაწილის ჩამოყალიბების ცდა. არ ცდებოდა ნ. ბერძენიშვილი, როდესაც მონასპას გვარდია უწოდა (ბერძენიშვილი 1974: 51). მეფის ისტორიკოსი ასე ახასიათებს მონასპას: „მონანი, რომელ ჰყვეს რჩეულნი და განსწავლულნი ღუაწლსა, ვითარ ხუთათასი კაცი, ყოველნი ქრისტიანე ქმნულნი, მისანდონი და გამოცდილნი სიმკნითა“ (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 1955: 337). ერთ წინადადებაში მემატთანე ახერხებს ჩამოთვალოს ყველა ის თვისება, რაც გვარდიას ახასიათებს: მონასპა რჩეული მებრძოლებისაგან შედგება („რჩეულნი“), მათ კარგად იციან სამხედრო საქმე („განსწავლულნი ღუაწლსა“), არიან ბრძოლებში ნაცადნი („გამოცდილნი სიმკნითა“) და სანდონი („მისანდონი“). მათი ბრძოლისუნარიანობის დასტურად გამოდგება 1123 წლის შირვანში ლაშქრობა, როდესაც მონასპამ სულტან მაჰმუდთან შესაერთებლად მიმავალი ათაბაგ აყ-სონყურის 4 000-იანი რაზმი დაამარცხა: „სულტანსა წინაშე მიმავალი ათაბაგი რანისა აღსუნღული, ძალითა მრავლითა, მოსრეს მონათა მეფისათა ვითარ ოთხი ათასი კაცი, და იგი ოდენ მარტო მეოტი ძლით მივიდა სულტანსა წინაშე“ (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 1955: 344). ნ. ბერძენიშვილმა შენიშნა მონასპის დამახასიათებელი მთავარი თვისება: „მონასპა მუდმივი ჯარია მეფის კარზე“ (ბერძენიშვილი 1974: 263). მისი დანიშნულებაა გაზარდოს მეფის ხელთ არსებული მუდმივ მზადყოფნაში მყოფი მეომრების რიცხვი (მარგიშვილი 2006: 118). აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ მონასპა არ იყო ფეოდალური საზოგადოების ჩვეულებრივი წევრი და სრულყოფილი ანაზღაურებისა და სამართლიანი მოპყრობის პირობებში, ხელისუფალს შეეძლო მათზე დაყრდნობა და ურჩ ფეოდალთა წინააღმდეგ გამოყენება (Golden 1984: 59, 62; ბერძენიშვილი 1974: 52; მარგიშვილი 2008: 48-49).

გ. ანჩაბადის აზრით, მონასპა 1111-19 წლებში იქმნებოდა სხვადასხვა ეროვნების ტყვეთაგან, ძირითადად ოღუზ-თურქებისა და, შესაძლოა, ჩრდილოკავკასიელებისაგან (Anchabadze 1990: 104). იმავე აზრისაა გ. ალასანიაც, რომელიც თვლის, რომ მონასპა მოლიანად ტყვეებისაგან შედგებოდა (ალასანია 2001: 22). ასეთ თვალსაზრისს ვერ გავიზიარებ, რადგან მონები საბრძოლო მოქმედებებში გვიან, მხოლოდ ყივჩაღთა გადმოყვანის შემდეგ ჩნდებიან. დავითის ისტორიკოსი მონასპას პირველად 1118 წელს, ყივჩაღების გადმოყვანის შემდეგ ახსენებს და არ უთითებს, რომ მონები სხვადასხვა ეროვნებისა იყვნენ. ამასთან, საეჭვოა, ტყვეთა სწრაფი გაქრისტიანება: საქართველოში მუსლიმთა მიმართ განხორციელებული მასობრივი პროზელიტიზმის მაგალითები არ მოგვეპოვება. საეჭვოა, გუშინდელი მტრის, ტყვისა და მუსლიმისათვის, ასე მასობრივად ენდოთ მეფის პირად რაზმში ყოფნა. სხვა საქმეა

ცივხალები, რომელთა ნდობა (მაღალი ანაზღაურების პირობებში) დავით IV-ს უფრო ადვილად შეეძლო. მართალი უნდა იყოს ი. ჯავახიშვილი, როდესაც მონასპას ცივხალებისაგან ჩამოყალიბებულად თვლიდა (ჯავახიშვილი 1983: 200, 215).

რა ტიპის გვარდიას წარმოადგენდა მონასპა? ს. მარგიშვილი მართალია, როდესაც აღნიშნავდა, რომ სახელის მსგავსების მიუხედავად ქართული მონასპა აღმოსავლურ-მუსლიმური ტიპის გვარდიულ შენაერთს (ლულამები, მამლუქები) არ უნდა წარმოადგენდესო (მარგიშვილი 2008: 51). ისლამური სამყაროსათვის დამახასიათებელი გვარდიული ნაწილის შექმნა დიდ დროს მოითხოვდა და მის მონაწევრებს ადრეული ასაკიდანვე წვრთნიდნენ, რომლის დროსაც გადიოდნენ სხვადასხვა იერარქიულ საფეხურებს, რაც აუცილებელი იყო გვარდიული სტატუსისა და მისი შესაბამისი მომზადებული მებრძოლის ჩამოსაყალიბებლად. ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებაში მონობაზე დაფუძნებული ასეთი სამხედრო სისტემის შექმნა პრაქტიკულად შეუძლებელი იყო. გარდა ამისა, დავით IV-ს უბრალოდ დროც არ ჰქონდა, ასეთი სისტემის შექმნაზე რომ ეზრუნა და მის მრავალწლიან შედეგს დალოდებოდა; მას მონასპა დაუყოვნებლივ ესაჭიროებოდა და ის დააკომპლექტა კიდევ უკვე ჩამოყალიბებული მეომრების ქირავნობის პრინციპით. X საუკუნიდან ამავე პრინციპზე იყო დაფუძნებული ვარანგთა გვარდია ბიზანტიაში და, ალბათ, მართალია გ. ალასანია, როდესაც მიიჩნევს, რომ მონასპის „ინსტიტუტი ბიზანტიიდან იყო ნასესხები“ (ალასანია 2001: 22).⁶⁹

მონასპის რაოდენობაზე მსჯელობისას, ს. მარგიშვილი საკვებით მართებულად მიიჩნევდა, რომ 5 000 მონასპის შესანახ ხარჯს საქართველო ვერ გაიღებდა და მისი „რაოდენობა უნდა ყოფილიყო 5000-ზე საგრძნობლად ნაკლები“ (მარგიშვილი 2006: 120). მკვლევარი ბაღდადში აბასელი გვარდიელის საშუალო ხელფასს 5 ოქროდ ანგარიშობდა და ამის საფუძველზე ქართული მონასპის წლიური ჯამაგირისთვის 300 ათასს დინარს ვარაუდობდა (მარგიშვილი 2006: 120). ეს თანხა დაზუსტებას მოითხოვს. ატ-ტაბარის და ჰილალ ას-საბის მონაცემების ანალიზის საფუძველზე ფ. ასადოვმა დაადგინა IX საუკუნეში აბასიანთა ქვეითი გვარდიელის ხელფასი, რომელიც თვეში 4 ოქროს დინარიდან იწყებოდა, ცხენოსანი კი ორჯერ მეტს იღებდა (Асадов 1993: 9-11).⁷⁰ გამოდის, რიცხვის მექანიკური გადმოტანითაც კი, რასაც ს. მარგიშვილი მიმართავს, 5 000-იან მონასპას, რომელიც აუცილებლად ცხენოსანი იქნებოდა, წელიწადში 300 000-ზე ბევრად მეტი, – 480 000 ოქროს დინარი დასჭირდებოდა. რაღა თქმა უნდა, ეს წარმოუდგენელი თანხაა საქართველოს

⁶⁹ ქართული მონასპის ბიზანტიასთან მსგავსებას იზიარებს ს. მარგიშვილიც (მარგიშვილი 2008: 51).

⁷⁰ აბასიანთა დროს ჯარისკაცის ხელფასისათვის დამატებით იხ. Ashtor 1976: 133.

მასშტაბის ქვეყნისათვის.⁷¹ დღესდღეობით შეუძლებელია ზუსტად დავადგინოთ, თუ რა ანაზღაურება უნდა ჰქონოდა დავით IV-ის მონასპას, მაგრამ ჯამაგირი მათ უცილობლად ოქროს ფულში ექნებოდათ, მითუმეტეს, თუ იმდროინდელ ვერცხლის კრიზისს გავითვალისწინებთ. ზურტაკეტში ყივანდის სამარხში ნაპოვნი ოქროს მონეტა, შესაძლებელია, სწორედ მონასპის გასამრჯელოს ამსახავი იყოს.⁷²

არსებობს ირიბი ინდიკატორი, რომლის მიხედვითაც შეგვიძლია ვიმსჯელოთ მონასპის რიცხოვნობაზე: 1123 წელს შირვანში მონასპამ აყ-სონყურის 4 000-იანი რაზმი დაამარცხა, ე.ი. მისი რიცხვი 1 500 - 2 000 კაცის ფარგლებში მაინც უნდა ვივარაუდოთ. ეს რიცხვი დაახლოებით თანაბარია აღმაშენებლის ტაძრეულის (1 500 კაცი) და შეგვიძლია მეტ-ნაკლებად რეალისტურად მივიჩნიოთ.⁷³

3) შუა საუკუნეებში ქართული ლაშქრის ყველაზე მრავალრიცხოვან ნაწილს სამეფოში შეკრებილი ფეოდალთა რაზმები („სამეფოსა სპანი“, „სპანი იმერნი და ამერნი“) შეადგენდა. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული მოწყობა ტერიტორიულ პრინციპს ეფუძნებოდა. სამეფო დაყოფილი იყო ისტორიულ-გეოგრაფიულ „ქვეყნებად“, რომელთაც ერისთავი განაგებდა. საერისთავო სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული იყო, რომელსაც ერისთავი და მისი ხელქვეითები (ხევისუფლები, ციხისთავები და სხვ.) განაგებდა (ხიდურელი 1977: 269-270; ანთელავა 1983: 195-202). საერისთავოდან გასალთა რაზმები საბრძოლოდ ერისთავს გამოყავდა:⁷⁴ „ხოლო სხუანი სპანი იყვნენ ქუეყანათაგან და ერისთავთა ქუეშე დაწესებულნი, რომელთა მოუწოდიან ჟამად“ (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 18). მათ მხოლოდ პერიოდულად („ჟამად“), საჭიროებისდა მიხედვით და მეფის განკარგულების თანახმად უხმობდნენ: „ქუეყანა და თემი აწვივნეს ბრძანებითა ერისთავმან და განმგებელმან“ (ქართული სამართლის ძეგლები 1963: 410). საერისთავოს ლაშქარი

⁷¹ 5 000-იანი მონასპის შენახვა ამაზე ნაკლები ნამდვილად არ დაჯდებოდა, რადგან XII საუკუნეში ჯარისკაცის ანაზღაურება კიდევ უფრო გაზრდილი იყო. მაგალითისათვის, სალაპ ად-დინის არმიის ელიტური შეჭურვილი მხედარი წელიწადში, სულ ცოტა, 120 დინარს იღებდა (Nicolle 2007c: 81-82). მათი საშუალო ხელფასი კი წელიწადში 429 დინარს შეადგენდა (Ashtor 1976: 236-237).

⁷² დაწვრილებით იხ. წურწუშია 2013: 174-183.

⁷³ აღექი I კომნენოსის დროს ვარანგთა გვარდია მხოლოდ 1 400 კაცს მოითვლიდა (Godfrey 1979: 71). 1516 წელს ოსმალებთან გადამწყვეტ ბრძოლაში მარჯვ დებიკთან მამლუქთა სულტანმა ყველა რესურსი გამოიყენა და ბრძოლაში 5 000 სამეფო მამლუქი გამოიყვანა (Irwin 2004: 133). რაღა თქმა უნდა, იმდროინდელი მამლუქთა ეგვიპტის და აღმაშენებლის საქართველოს რესურსების შედარება ყოველად წარმოუდგენელია და არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ორივე ამ ძალას ერთნაირი სამეფო გვარდიის შენახვა შეეძლო.

⁷⁴ „ერისთავი“ თავდაპირველად ჯარის უფროსს ნიშნავდა. ძველ თარგმანებში, ბერძნულ „სტრატეგოსს“ და სომხურ „ხორავარს“ ერისმთავარი შეესაბამება (ჯავახიშვილი 1982: 329).

ტაქტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა და ბრძოლის ველზე ერისთავის მეთაურობით ომობდა.

საერისთავოების გარდა, სახელმწიფო მიწების ფონდს ქმნიდა მსხვილ ფეოდალთა მამულები, რომლებზეც ერისთავს ხელი არ მიუწვდებოდა და სამეფო დომენი თავისი ადმინისტრაციით. ერისთავთა უფლებამოსილების გასინჯვის შედეგად ირკვევა, რომ მათ ექვემდებარებოდა საერისთავოს ფარგლებში არსებული საშუალო და წვრილ ფეოდალთა მამულები და არ ექვემდებარებოდა დიდ ფეოდალთა სამფლობელოები, როგორც იყო თორი, გაგი, თმოგვი, ანისი, ლორე, ბიჯნისი და ა.შ. (ხიდურელი 1989: 23; ბახტაძე 2003: 315-317). ამ სუბორდინაციიდან გამომდინარე, ერისთავს ემორჩილებოდა და ბრძოლაში მიყვებოდა საერისთავოს ფარგლებში არსებული საშუალო და წვრილ ფეოდალთა რაზმები; მსხვილი ვასალები კი, როგორც ჩანს, თავისი ტაძრეულითა და სპით დამოუკიდებლად გამოდიოდნენ ომში და ერისთავების რაზმების მსგავსად, სადროშოში ერთიანდებოდნენ. სადროშოთა ლაშქარში ერთიანდებოდნენ და სპასალარებს ექვემდებარებოდნენ ერისთავთა მობილიზებული რაზმებიც.⁷⁵ ჩემი აზრით, სწორია მ. ბახტაძის მოსაზრება სადროშოთა სპასალარების არსებობის შესახებ, რომლებიც ამავე სადროშოს ერისთავთა მიერ შეკრებილ ჯარებს სარდლობდნენ (ბახტაძე 2003: 272-274, 312-313). მკვლევრის ამ მოსაზრებას, რომელიც სამცხის მაგალითზეა დადგენილი და განზოგადებული, საქართველოში არსებული სამხედრო ორგანიზაციის ლოგიკაც უჭერს მხარს: რადგანაც ერისთავთა მიერ შეყრილი ვასალები რაზმები მხარეთა მიხედვით სადროშოში ერთიანდებოდნენ, ბუნებრივია, რომ უფრო მსხვილი ტაქტიკური ერთეული – სადროშოს ლაშქარი თავადაც საჭიროებდა სარდალს. ამ მოვალეობას, როგორც ჩანს, სპასალარი ასრულებდა. თავის მხრივ, სადროშოების სპასალარები ამირსპასალარს ემორჩილებოდნენ.

სამეფო დომენი ადმინისტრაციულად არ შედიოდა საერისთავოს შემადგენლობაში და მას ცალკე მმართველობა ჰყავდა (ხიდურელი 1989: 23; ბახტაძე 2003: 314). სამეფო ოჯახისა და მეფის პირადი მამულებიდან გამოსული მოლაშქრეები მეფის სამხედრო ძალის საფუძველს წარმოადგენდნენ. სამეფო დომენის აზნაურებისა და მსახურების ნაწილი მეფის ტაძრეულში შედიოდა (ანთელავა 1976: 157; ჩხატარაიშვილი 1966: 162, შენ. 4). ნაწილიც ციხე-სიმაგრეთა გარნიზონს

⁷⁵ ნ. ბერძენიშვილი ვარაუდობს, რომ დავით აღმაშენებელმა სპასალარობის ინსტიტუტი გააძლიერა ერისთავების ხარჯზე (ბერძენიშვილი 1974: 70). ამ აზრს იზიარებს მ. ბახტაძე, რომლის მიხედვით XII საუკუნეში სპასალარობა ერისთავობაზე დიდი თანამდებობა იყო და „სპასალართა ასეთი დაწინაურება შეიძლება მართლაც დავით აღმაშენებლის დროს მოხდა“ (ბახტაძე 2003: 273).

აკომპლექტებდა. სამეფო დომენის მოლაშქრეებს მსახურთუხუცესი ხელმძღვანელობდა: „მსახურთუხუცესის ჳელისა იყვნენ: სალაშქრო საჭურველისა და იარაღისა მსახურნი მეფისანი და ციხე-ქალაქთა მცველნი სპანი მეფისანი“ (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 20). სამეფო ციხეებისა და ქალაქების გარნიზონებს („ქალაქთა და ციხეთა შინა მდგომად და დამჭირველად“) (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 1955: 335). დომენიდან გამოსული აზნაურ-მსახურები შეადგენდნენ. მეციხოვნეთა რაზმს ანუ ციხის გარნიზონს ციხისთავი მეთაურობდა. ციხის შესანახად შუა საუკუნეების საქართველოში დაწესებული იყო საგანგებო გამოსადგები, რომელსაც „ციხის ბეგარა“ ეწოდებოდა და რომელსაც შრომითი ვალდებულებით ან ნატურალური პროდუქტითა და ფულით იხდიდნენ. ასეთი იყო ცხევერელთა „ციხისა ბეგარი“, „ატენის ციხის სათხოვარი“ და „საციხისთვო“ გადასახადი, რომლებიც ხშირად გვხვდება საბუთებში (ქართული სამართლის ძეგლები 1965: 6, 10, 21, 67, 185).⁷⁶

ცალკე განსახილველია დომენის იმ მოლაშქრეთა საკითხი, რომლებიც ტაძრულში ან გარნიზონებში ვერ ხვდებოდნენ. სად გროვდებოდნენ ან ვის ხელქვეით იბრძოდნენ ისინი? მეფის მამულები მთელ სახელმწიფოში იყო გაფანტული და სამხედრო თვალსაზრისით თითქოსდა მიზანშეწონილი უნდა ყოფილიყო მათი ჩართვა ადგილობრივი ერისთავების ღაშქარში. ის ცნობა, რომ ზემო ქართლის სადროშოში საუფლისწულო მამულიდან გამოსული ღაშქარი ომის დროს ამილახვრების სარდლობის ქვეშ იყო (გვრიტიშვილი 1950: 54), ამ მოსაზრების სასარგებლოდ მეტყველებს. მეორეს მხრივ, ვიცით, რომ მთელ ქართლში მიმოფანტული საკათალიკოსო მამულებიდან მცხეთის სასარდლოს მოლაშქრეები ომში ადგილობრივ სარდლებს არ მიყვებოდნენ და ყოველთვის კათალიკოსის გარშემო იკრიბებოდნენ (ქართული სამართლის ძეგლები 1965: 191, 334, 398). შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ აქაც ისეთივე სიტუაცია იქნებოდა, როგორც დიდი და მცირე ფეოდალების რაზმების შემთხვევაში: ვრცელი სამეფო მამულიდან (მაგ., ჯავახეთიდან) შეკრებილი შედარებით მრავალრიცხოვანი რაზმი ერისთავს არ დაემორჩილებოდა; დომენის მცირე მამული და მცირერიცხოვანი რაზმი კი ომის დროს ერისთავს დაექვემდებარებოდა.

ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, ერთიანობის ხანაში საქართველოში ოთხი სადროშო არსებობდა: „იყო ყოველი ივერია ანუ გიორგია ოთხ სადროშოდ განყოფილი, რამეთუ წინამბრძოლნი იყვნენ თორელნი, ციხისჯუარელნი და ახალციხელნი, და მიმყოლნი მათნი სრულიად მესხნი და კლარჯნი, და სომხითისა, რომელნი ეპყრათ; ხოლო მემარჯუნე მიმსულელ-მცემელნი სრულიად ღიხთ-იქითი

⁷⁶ საციხო გადასახადისათვის იხ. ძიძიგური 1983: 80-81.

აფხაზ-ჯიქითურთ; მემარცხენეთ მიმსულელ-მცემელნი სრულიად ჰერ-კახნი; ხოლო მეფისა აღმისა მპყრობელნი ქართველნი და რომელნი როქით სპანი ეპყრნეს მეფესა“ (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 30). რა თქმა უნდა, ეს გარკვეულად „იდეალური წყობაა“, რომლის მიხედვით განლაგება ყოველთვის არ მოხერხდებოდა და არც ჯარი შეიკრიბებოდა ასე სრულად, მაგრამ ძირითადი პრინციპი „ლაშქრის მოწყობა – ბრძოლაში დაწყობისა“ გარკვევითაა წარმოდგენილი.

ვახუშტის მიერ აღწერილი ოთხ სადროშოდ დაყოფილი სამხედრო ორგანიზაცია, თავის მხრივ, საერისთავოებად დაყოფაზე იყო დაფუძნებული. საერისთავოს ჯარები, რომლებიც ტაქტიკური ერთეულები იყვნენ, მსხვილ ფეოდალთა რაზმებთან ერთად შეადგენდნენ სადროშოს ტერიტორიულ ლაშქარს, რომელსაც სპასალარი მეთაურობდა. სადროშოების შემადგენლობაში მეტ-ნაკლებად ერთნაირი რაოდენობის ლაშქარი იყრიდა თავს. ამ მოსაზრებას ადასტურებს მონღოლურ დუმნებად საქართველოს დაყოფა. ცნობილია, რომ მონღოლებმა უმეფოდ დარჩენილი ქვეყანა 7 დუმნად დაყვეს: კახეთ-ჰერეთი, სომხური მიწები, სომხითი, ქართლი, სამცხე-ჯავახეთი, 2 დუმენი დასავლეთ საქართველოში.⁷⁷ ამ დაყოფას საფუძვლად ედო ადგილობრივი, უკვე არსებული ტრადიციული ადმინისტრაციული სისტემა (ლორთქიფანიძე 1964: 319; კიკნაძე 1983: 95).⁷⁸ დუმნების ეს ჩამონათვალი ზედმიწევნით ემთხვევა თამარის ლაშქარში შემავალ ტერიტორიულ ერთეულებს, სადაც ჩრდილო კავკასიელი მოკავშირეებისა და სომხური რეგიონებიდან გამოსული ლაშქარის გამოკლებით, საკუთრივ ქართული ერთეულები 6 დიდ ჯგუფადაა (კახეთ-

⁷⁷ „და განაჩინეს თათართა ბევრისა მთავარნი, რომელთა დუმნისა თავად უწოდეს. და გამოარჩინეს მთავარნი, პირველად ეგარსლან ბაკურციხელი, კაცი ღრმად მოუბარი, ხოლო არა ნიჭთა მქონებელი სამკედროთა, და მას ჰელთ-უდვეს სპა ჰერეთისა და კახეთისა და კამბეჩიანისა ტფილისითგან და აღმართ ვითარ მთამდე შამახისისა. და შანშეს ჰელთ უდვეს მამული მისი და ავაგისი; ვარამს ჰელთ-უდვეს ყოველი სომხითი; გრიგოლ სურამელს - ქართლი, გამრეკელსა თორელსა, მსგავსსავე ეგარსლანისასა საჭაბუკოთა შინა, ჰელთ უდვა ჯავახეთი, სამცხე და აღმართ ვიდრე კარნუქალაქამდე; ხოლო ცოტნე დადიანსა და რაჭის ერისთავსა ყოველი იმერი სამეფო“ (ქამთააღმწერელი 1987: 90-91).

⁷⁸ თუმცა, დუმნების რაოდენობის შესახებ ქართულ ისტორიოგრაფიაში განსხვავებული აზრი არსებობს. ი. ჯავახიშვილის მიხედვით, საქართველოში 8 დუმენი არსებობდა, პ. ინგოროყვა და რ. კიკნაძე კი 9 დუმენს ითვლიან. ამ მოსაზრებებისა და მათი კრიტიკის შესახებ, იხ. ნაფიშვილი 1987: 146-152. გ. ნაფიშვილის აზრით, მონღოლებმა საქართველოში მხოლოდ 7 დუმენი შექმნეს (იქვე: 152). ჩემი აზრითაც, საქართველოდან 7 დუმენი გამოდიოდა: რადგან მონღოლებმა დუმნების სისტემა უმეფოდ დარჩენილ საქართველოში ჯარის გამოყვანის გასაადვილებლად შექმნეს, ბუნებრივია, რომ ის მანამდე არსებულ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ სისტემას დაყრდნობოდა.

ჰერეთი, ქართლი, მესხეთი, სომხეთი, 2 დასავლეთ საქართველოდან) წარმოდგენილი.⁷⁹ ქართული ადმინისტრაციული ერთეულების დუმნებად გარდაქმნა თავისთავად თანაბარზომიერი სამობილიზაციო შესაძლებლობების მქონე ერთეულების არსებობას გულისხმობდა და რამდენიმე ათასი მეომრით შემოიფარგლებოდა. როგორც ჩანს, ქართული ტერიტორიული ერთეულებიც დუმნის შესაფერის პოტენციალს ფლობდნენ და მათი სამობილიზაციო შესაძლებლობები ერთმანეთისაგან ბევრად არ განსხვავდებოდა, რაც ტაქტიკურ ურთიერთქმედებას აადვილებდა.

ქართულ სამხედრო ორგანიზაციაში მეწინავე ყოველთვის ის სადროშო იყო, რომელიც მტრის მხარეს იყო განლაგებული (შარაშენიძე 2008: 18; ანხაბაძე 2010: 112-114). ეს ბუნებრივიცაა, რადგან მეწინავე სადროშო მტრის უშუალო მეზობელია, კარგად იცნობს მას და ხშირ საომარ კონტაქტშია წვრილმანი შეტაკებებისა თუ მარბიელი რეიდების დროს. ერთიანი მონარქიის დროს მეწინავე სადროშოს შემადგენლობაში ქვეყნის სამხრეთი პროვინციები შედიოდნენ, რადგანაც მტერი სამხრეთით იყო. საქართველოს დაშლის შემდეგ მეწინავე სადროშოების მდებარეობა შეიცვალა, მაგრამ ძირითადი პრინციპი იგივე დარჩა. ამის ქრესტომათიულ მაგალითს წარმოადგენს არქანჯელო ლამბერტის მიერ აღწერილი სამეგრელოს ლაშქრის წყობა იმერეთთან და აფხაზეთთან ომში: „ჯარი რომ შეიკრიბება, მტერთა ქვეყნისაკენ გაუდგება და მიდის იმ წესით დაწყობილი, როგორც მოსახლეობა არის დალაგებული, მაგალითად: თუ იმერეთის საზღვარს უნდა დაეცნენ თავს, ისინი, ვინც იმერეთის საზღვრად ცხოვრობენ, შეადგენენ მოწინავე ჯარს; ვინც შუა ოდიშიში ცხოვრობენ – შუა ჯარს, და ვინც აფხაზეთისაკენ – ზურგის ჯარს. სულ წინააღმდეგ არიან დაწყობილნი, როცა ჯარი ან უკან ბრუნდება და ან საომრად აფხაზეთზე მიდის: ამ შემთხვევაში მოწინავე ჯარი გადაიქცევა ზურგის ჯარად და ზურგისა – მოწინავედ“ (ლამბერტი 1991: 84).

სამხედრო ხელოვნების პრინციპებზე დაკვირვება და მათი გამოყენება საინტერესო შედეგს გვაძლევს შუა საუკუნეების ქართული ლაშქრის მოწყობის შესწავლის მხრივ და საშუალებას გვაძლევს დავადგინოთ რიგი კანონზომიერებები. ანტიკურ ხანასა და შუა საუკუნეებში ლაშქრის მარჯვენა ფლანგი უფრო ძლიერი

⁷⁹ „მიეგებნეს წინა ოვსნი და ყიფჩაყნი ახალნი; და შემდგომად ამისა ჰერნი და კახნი, შემდგომად ქართველნი; და შემდგომად მესხნი და თორელნი, შავშ-კლარჯ-ტაოელნი; შემდგომად სომხითარნი; შემდგომად აფხაზნი და სუან-მეგრელ-გურიელნი თანა რაჭა-თაკურ-მარგუელითურთ“ (ისტორიანი და აზმანი 1959: 65).

იყო, ვიდრე მარცხენა.⁸⁰ მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე მარჯვენა ფლანგს ყოველთვის შემტევი ფუნქციები ეკისრებოდა, მარცხენას კი დაცვითი როლი ჰქონდა (Nicolle 1998b: 32).⁸¹ გამონაკლისი მონღოლები იყვნენ, რომლებიც სურვილისამებრ, ეპამინონდის მსგავსად, ძლიერი მარცხენა ფლანგის ტაქტიკას იყენებდნენ, თუმცა ამ აზრამდე დამოუკიდებლად მივიდნენ.⁸²

შუა საუკუნეების ქართული ლაშქარი ტრადიციული ძლიერი მარჯვენა ფლანგის პრინციპით ეწყობოდა. მონღოლების რეფორმამდელი ქართული ჯარის მოწყობის შედარება მონღოლურ დუმნებად დაყოფილ საქართველოს მხარეებთან საშუალებას გვაძლევს ვიმსჯელოთ, თუ რა პროპორციით იყო განაწილებული ტაქტიკური ერთეულები ქართულ საბრძოლო წყობაში. ყველაზე მრავალრიცხოვანი წინამბრძოლი იყო, რადგანაც ცხენოსანთა შეტევის დროს პირველი დარტყმის სიძლიერეს გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა: 7 დუმნიდან წინამბრძოლის ანუ მეწინავე სადროშოს შემადგენლობაში 3 დუმენი შედიოდა (სამცხე-ჯავახეთი, სომხეთის და საქართველოს შემადგენლობაში მყოფი სომხური მიწების ლაშქარი), ძლიერ მარჯვენა ფლანგს ქმნიდა დასავლეთ საქართველოს 2 დუმენი, მარცხენას კახეთ-ჰერეთის 1 დუმენი, რეზერვს (მეფის დროშას) კი ქართლის 1 დუმენი შეადგენდა (სურ. 1). მარცხენა ფლანგის შედარებით სისუსტეს მოწმობს ქართული წყობა ბასიანის ბრძოლაში: „დააწყუეს რაზმი, სადა-იგი წინამბრძოლად იყო ზაქარია

⁸⁰ ეს გარემოება იარაღის ხმარების პრინციპიდან გამომდინარეობდა, რადგანაც მებრძოლს მარცხნივ ფარი ეჭირა და მარჯვენათი იარაღს ხმარობდა, რაც ბუნებრივად განაპირობებდა მარჯვენა მხარის უფრო „მოხერხებულობას“ ბრძოლისას. ანტიკურ ხანაში ფალანგაში მდგომი მეომრები თავის დასაცავად ინსტიქტურად იწევდნენ მარჯვნივ მყოფი მეზობლის ფარისკენ და ცდილობდნენ მოწინააღმდეგის ფართ დაუცველ მარჯვენა მხარეს დასხმოდნენ თავს; შედეგად წყობა მარჯვნივ მიიჯრებოდა, მარცხენა ფლანგი ბუნებრივად იწვედა უკან და ორივე ფალანგა საათის ისრის საწინააღმდეგოდ მოძრაობდა. ასეთ ბრძოლაში ჩვეულებრივ მარჯვენა ფლანგი იმარჯვებდა. ეპამინონდმა პირველმა შემოიღო ძლიერი მარცხენა ფლანგის ტაქტიკა, რომლის მთავარი იდეა არა მხოლოდ მოწინააღმდეგის რომელიმე ფლანგის, არამედ სწორედ ძლიერი ფლანგის დამარცხებაა, რაც ბრძოლის ბედს წყვეტდა. მან გაძლიერებული მარცხენა ფლანგი დაუპირისპირა სპარტელთა უძლიერეს მარჯვენა ფლანგს და ორჯერ, ლეგეტრასთან (ძვ.წ. 371) და მანტინეასთან (ძვ.წ. 362) დაამარცხა ისინი (Дельбрюк, 1994: 100, 129-130; Connolly 1981: 51).

⁸¹ შუა საუკუნეების სამხედრო ტრაქტატებში მუსლიმ ცხენოსან მოისრეებს საგანგებოდ ურჩევდნენ ყოველთვის მარცხნივ ჰყოლოდა მტერი (ანუ თავად მარჯვნივ ყოფილიყო) (Nicolle 1998a: 158).

⁸² მონღოლთა ამ ტაქტიკის შესახებ უამთააღმწერელი მოგვითხრობს. ქოსე დაღის ბრძოლის წინ „თათართა განაწყუეს რაზმი და ურჩეულესი მათი მარცხენასა მხარსა დააწესეს. ესრეთ აქუნდა წესად, უმჯობესთა ვიდრემე მარცხენასა კერძოსა დააწესებდიან ამის ძალითა, რომელ სხუანი ნათესავნი ყოველნი უმჯობესთა და უმცნეთა მარჯუენით აქუნდა დაწესებითა, რათა ურჩეულესნი ურჩეულესთა შემეთხუენენ“ (უამთააღმწერელი 1987: 76-77).

მკარგრძელი ამირსპასალარი და ახალციხელი შალვა და ივანე, და სხუანი თორელნი; და ერთკერძო აფხაზნი და იმერნი, ერთ-კერძო ამერნი და ჰერ-კახნი“ (ისტორიანი და აზმანი 1959: 96). ბასიანში ქართველებმა მოწინააღმდეგის ორმხრივი შემოვლა განახორციელეს, რისთვისაც ჰერეთ-კახეთის ფლანგს „ამერნი“ დაუმატეს და მარცხენა ფლანგი გააძლიერეს, რათა მარჯვენის მსგავსად, მასაც შემოვლა შეძლებოდა. ეს გაძლიერება რეზერვის ხარჯზე მოხდა, რადგან „ამერნი“ ქართლის სადროშოდან არიან. დასავლეთ საქართველოს ლაშქრის საპატიო ადგილზე, მარჯვენა ფლანგზე დაწესების ტრადიცია დავით აღმაშენებლის დროიდან (ან კიდევ უფრო ადრე) უნდა მოდიოდეს, როდესაც აფხაზთა სამეფოს ლაშქარი წამყვან როლს თამაშობდა.

ერთიანი საქართველოს დაშლის შემდეგ წარმოქმნილ ქართლის, კახეთის და იმერეთის სამეფოებში სადროშოთა სისტემა ძველი საქართველოს სამხედრო მოწყობის მსგავსი იყო (კლიმიაშვილი 1964: 121-123): „იყვნენ ოთხ სადროშოდვე კუალადცა, ვითარცა აღვსწერეთ ქართლი, იმერეთი და კახეთი“ (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 31). ჩანს, ოთხ სადროშოდ დაყოფილი სისტემა გამართლებულად ითვლებოდა და ალტერნატივაც არ გააჩნდა. საერისთავოების დაშლის შედეგად ჩამოყალიბებული უფრო წვრილი სათავადოები დაახლოებით ადრეფეოდალური ხეობების ტერიტორიას მოიცავდნენ და სადროშოს შემადგენლობაში შედიოდნენ. სადროშოები სამხედრო-ორგანიზაციულ და ადმინისტრაციულ ერთეულებს წარმოადგენდნენ (კლიმიაშვილი 1964: 126-127). სადროშოს უფროსი სარდალი იყო, რომელიც ძველი ერისთავების სამხედრო მოვალეობას ასრულებდა. სარდლის მოვალეობას შეადგენდა მეფის ბრძანების თანახმად მობილიზაციის ჩატარება და ჯარის გამოყვანა, ციხე-სიმაგრეების, კოშკების, ხიდების მოვლა, დაცვა და საბრძოლო მზადყოფნის კონტროლი (გვრიტიშვილი 1950: 57; პაპუაშვილი 1969: 170-172).

ქართლ-კახეთის სამხედრო რეორგანიზაცია – მათი სადროშოებად დაყოფა XV საუკუნის 70-იან წლებში ხდება (კლიმიაშვილი 1964: 122-123; აკოფაშვილი 1976: 343).⁸³ კახეთში სამხედრო-ადმინისტრაციული რეფორმის შედეგად შვიდი საერისთავოს ნაცვლად 40-მდე სამოურავო შექმნეს: მცირე ტერიტორიის მმართველ მოურავებს ცენტრალური ხელისუფლების საწინააღმდეგოდ საჭირო ძალა არ გააჩნდათ. სადროშოების სარდლობა თავადების ნაცვლად (როგორც ეს ქართლსა და იმერეთში იყო) ეპისკოპოსებს ჩააბარეს, რადგან ეპისკოპოსის თანამდებობა მემკვიდრეობითი არ

⁸³ ქართლ-კახეთის სადროშოებად დაყოფისათვის და საზღვრებისათვის იხ. ცინცაძე 1973: 56-71.

იყო. ყოველივე ამან მთელი XVI საუკუნის მანძილზე კახეთის ცენტრალური ხელისუფლების სიძლიერე განაპირობა (ბერძენიშვილი 1973: 164; გოგოლაძე 1988: 63).

XV საუკუნიდან იმერეთის სამხედრო ორგანიზაციაც ოთხად არის დაყოფილი,⁸⁴ მაგრამ აღმოსავლეთი საქართველოსაგან განსხვავებით, მას ციხისთავები ხელმძღვანელობენ. ციხისთავი ტრადიციულად ითავსებდა სამხედრო-ადმინისტრაციულ ფუნქციებს და ყველა სრულიად იმერეთის ციხისთავს (ოთხთავან ერთს) ემორჩილებოდა. ციხისთავის ინსტიტუტის ასეთი დაწინაურება, გარკვეულწილად, პასიური თავდაცვითი სისტემის გაბატონებულ მდგომარეობაზე უნდა მიუთითებდეს. XVII საუკუნის მეორე ნახევარში იმერეთში ციხისთავებს საბოლოოდ ანაცვლებს სარდალი და სასარდლოები (კახაძე 1976: 67-71).

ერთიანი საქართველოს ხანაში ვხედავთ ქვეყნის სამხრეთ რეგიონებში არსებულ სასაზღვრო (სანაპირო) ოლქების სისტემას, რომელთაც დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდათ საერთო-სამხედრო ორგანიზაციაში. სტრატეგიული თვალსაზრისით სანაპირო ოლქების ფუნქცია იყო სახელმწიფოს საზღვრის დაცვა და მისი გაფართოება, რაც ტაქტიკურ დონეზე მტრის ქმედებებზე დროულ რეაგირებას და მოწინააღმდეგის ტერიტორიაზე მუდმივ ზემოქმედებას გულისხმობდა, ეს კი აღმავლობის გზაზე მდგომი სახელმწიფოს პირობებში მისი ტერიტორიის განუხრელ ზრდას იწვევდა. მონაპირეთა ქმედება („ანუ ციხე ასადებელი, ანუ თურქმანი შემოდგომილი, ანუ ქალაქი განსატყეხელი, ანუ ქუეყანა მოსარბეველი“) ცენტრალიზებული იყო („მოაგსენიან თამარს და მან გასინჯის საქმე იგი და გამოიკითხის“) და ყოველი ისეთი ამოცანის შესრულება, რომელიც მნიშვნელოვან რესურსს მოითხოვდა, სამეფო კარის დახმარებით ხორციელდებოდა („უკეთუ ღირს იყვის შეყრასა ლაშქართასა... თუთ დავით მეფე წავიდის“); თუმცა, თავად მონაპირეებიც დამოუკიდებლად და ადგილობრივი ძალებით საკმაოდ ბევრს აღწევდნენ (მონაპირე ზაქარია ასპაანის ძე „მარტოდ იქმოდა მრავალთა და დიდთა საქმეთა“) (ბასილი ეზოსმოდღუარი 1959: 130). ბასილი ეზოსმოდღუარი ქვეყნის სამხრეთ ნაწილში კონცენტრირებულ ექვს სანაპირო ოლქს ასახელებს: ესენია გაგის, ტაშირ-ძორაკერტის, ჯავახეთის, არტაანის, შავშეთ-სპერისა და ჰერეთის სანაპიროები (ბასილი ეზოსმოდღუარი 1959: 129-130). სავსებით მართებულად, მ. ბერძენიშვილი ამ სიას მეშვიდე სანაპიროსაც ამატებს, რომელიც ყარსის ალების შემდეგ ჩამოყალიბდა (ბერძენიშვილი 1970: 128).⁸⁵

⁸⁴ იმერეთის სამხედრო-ადმინისტრაციული დაყოფისათვის იხ. ცინცაძე 1988: 119.

⁸⁵ ამ მოსაზრებას ეთანხმება ჯ. სტეფნაძე და მ. ბახტაძე (სტეფნაძე 1985: 184; ბახტაძე 2003: 294).

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ი. ჯავახიშვილმა დააყენა საკითხი მარზპანისა და მონაპირის იგივეობის შესახებ (ბახტაძე 2003: 295-295). ეს იდეა განავითარა შ. მესხიამ, რომელმაც მონაპირე დაუკავშირა მარზპანს და მიიჩნია ის აღმაშენებლის მიერ შექმნილი სასაზღვრო ოლქების გამგებლად, რომელსაც მხოლოდ სახელი შეეცვალა თამარის დროს (მესხია 1972: 31-32). მონაპირეთა ინსტიტუტს დავითის დროს შექმნილად თვლის ნ. ბერძენიშვილიც (ბერძენიშვილი 1974: 30, 227). ი. ანთელავა აღნიშნავს, რომ მარზპანი პართული ტერმინია და საზღვრის მცველის, მარკგრაფის მნიშვნელობა აქვს.⁸⁶ მისი აზრით, მონაპირეობა დავით აღმაშენებლამდეც არსებობდა, რადგან მარზპანის ინსტიტუტი დადასტურებულია XI ს. პირველ ნახევარში: მარზპანი გვხვდება 1022 წლის ვანანა-ვანქის ქართულ წარწერაში და სახარების 1053 წლის მინაწერში (ანთელავა 1983: 203-204). კ. გრიგოლიას აზრით, მონაპირე ერისთავები ჯერ კიდევ იბერიის სამეფოში არსებობდნენ. ამ მოსაზრებას კატეგორიულად, და სამართლიანადაც, უარყოფს მ. ბახტაძე, რომელიც მხოლოდ საზღვრისპირა მდებარეობას არ მიიჩნევს საკმარისად მონაპირეთა არსებობისათვის (ბახტაძე 2003: 24). ჯ. სტეფნაძეც მიჯნავს მარზპანს და მონაპირეს და თვლის, რომ მონაპირე რაიონები არსებული სახით მხოლოდ თამარის დროს ჩამოყალიბდა, რადგან მანამდე მტერი ქვეყნის ცენტრალურ რაიონებში იჯდა. მანვე გამოთქვა საყურადღებო მოსაზრება მონაპირისა და ერისთავის სახელოს სხვადასხვაობის შესახებ, თუმცა შესაძლებელად მიიჩნია მათი შეთავსება – ერთი პიროვნების მიერ ორი სახელოს ფლობა (სტეფნაძე 1985: 184-185). სტეფნაძის მოსაზრებას იზიარებს მ. ბახტაძე, რომელმაც საგანგებოდ განიხილა მონაპირისა და ერისთავის ურთიერთმიმართების საკითხი და დაადგინა, რომ ისინი სხვადასხვა თანამდებობები იყო და რომ, სანაპირო შეიძლება საერისთავოც ყოფილიყო და მამულიც (ბახტაძე 2003: 293-295). მისი აზრით, მონაპირეობის „ინსტიტუტის ჩამოყალიბება იმ სახით, რა სახითაც ის დაცულია ბასილი ეზოსმოდვართან, უნდა მომხდარიყო დავით აღმაშენებლის დროს“ (ბახტაძე 2003: 296).

მიუხედავად მარზპანის არსებობისა XI საუკუნის დასაწყისის საქართველოში, არსად არ ჩანს, რომ ამ ინსტიტუტს ისეთივე სახე და ფუნქციები ჰქონდა, როგორც მონაპირეს. მართალია ს. მარგიშვილი, როდესაც მიუთითებს, რომ სასაზღვრო რეგიონებში სამხედრო ოლქები მაშინ ყალიბდება, როდესაც მხარეებს შორის სამხედრო დაპირისპირება ხანგრძლივი და ინტენსიურია. ასეთი იყო ისლამისა და

⁸⁶ მონაპირე ფრანკთა სასაზღვრო ოლქის (მარკის) მმართველს, მარკგრაფს ქ. ჩხატარაიშვილმა შეადარა (ჩხატარაიშვილი 1966: 176).

ქრისტიანობის საკონტაქტო ზონა (მარგიშვილი 2008: 155).⁸⁷ სანაპიროების შექმნის აუცილებლობა მაშინ გაჩნდა, როდესაც საქართველოს სამხრეთით ისლამური სახელმწიფოები და ისლამიზებული მომთაბარე თურქმენტო ტომები დაუმეზობლდნენ, ამის შესაძლებლობა კი მხოლოდ დავითის ეპოქიდან უნდა ვიგულისხმოთ. თამარის ხანაში სანაპიროთა სისტემა უკვე ჩამოყალიბებული სახით არსებობს. დღეს, ალბათ, შეუძლებელია იმის გარკვევა, თუ პირველად როდის მიიღო სანაპირომ ასეთი სახე. ამავე დროს, საფიქრებელია, რომ მონაპირეთა სისტემის ფორმირება დავით აღმაშენებლის დროს დაიწყო. დავითის ისტორიკოსის ერთი ფრაზა, – „კიდეთა პერობანი, ნაპირთა ჭირვანი“ (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 1955: 351), შესაძლოა, სწორედ ამ პროცესს გადმოგვცემდეს და მასში იგულისხმებოდეს საზღვრისპირა ადმინისტრაციის (მონაპირეთა) შექმნა („ნაპირთა ჭირვანი“) და მათ მიერ წარმოებული მარბიელი ლაშქრობანი („კიდეთა პერობანი“).

4) ქართულ ჯარში, ისევე როგორც შუა საუკუნეების ნებისმიერ არმიაში, თავის როლს თამაშობდნენ მოქირავნეები, რომელთაც *როქის-სპას* უწოდებდნენ.⁸⁸ როქის-სპა გარკვეული ანაზღაურების საფასურად უცხოტომელთაგან დაქირავებულ ჯარის ნაწილს წარმოადგენდა. ის ამირსპასალარს ექვემდებარებოდა (ანთელავა 1983: 132). სხვადასხვა დროს ქართული არმიის რიგებში ვხედავთ დაქირავებულ ვარანგებს (ვიკინგებს), ფრანკებს, მუსლიმებს, მაგრამ უმთავრესად მოქირავნეები, – ალანები, ყივჩაღები, ჩერქეზები, ლეკები, – ჩრდილო კავკასიიდან გადმოჰყავდათ, რომელიც საქართველოსთვის ასეთი რაზმების ტრადიციულ წყაროს წარმოადგენდა.

თავი II. ქართული ლაშქრის ტაქტიკა შუა საუკუნეებში

შუა საუკუნეებში ყველაზე დინამიურად საზოგადოების პრივილეგირებული ნაწილის შეიარაღება ვითარდებოდა. მძიმედ შეიარაღებული ცხენოსნის ადჭურვილობის მიხედვით შესაძლებელია ვიმსჯელოთ მისი დროის სამხედრო საქმის დონეზე და გამოვაგლინოთ განვითარების ტენდენციები (Измайлов 2000: 260). სხვადასხვა იარაღის ევოლუციის პროცესი უპირველესად მძიმედ შეიარაღებული მებრძოლის ადჭურვილობაზე აისახებოდა, რაც მეტყველებს მის გადამწყვეტ როლზე სამხედრო საქმის განვითარებაში (Худяков 1980: 131). მძიმედ შეჭურვილი მხედრები

⁸⁷ ისიც მიიჩნევა, რომ სანაპიროების სისტემის შექმნა დავით აღმაშენებელმა დაიწყო (მარგიშვილი 2008: 155).

⁸⁸ ბიზანტიაში ყოველწლიურ სარგოს „როგა“ ერქვა, რომელსაც შემდგომში ქართულად „როქი“ ეწოდა (ჯავახიშვილი 1996: 273).

წამყვან როლს თამაშობდნენ შუა საუკუნეების ქართულ სამხედრო საქმეშიც, რის გამოც მათი საბრძოლო ტაქტიკა განსაკუთრებული ყურადღების საგანს წარმოადგენს.

საუკუნეების მანძილზე ცხენოსანი შუბს რამდენიმე ხერხით იყენებდა: ისროდა მას სათხედივით, ეჭირა ის ორი ხელით⁸⁹ ან ხელის ძალის გამოყენებით აძგერებდა პირდაპირ⁹⁰ ანდა ზემოდან.⁹¹ სანამ ცხენოსანი შუბის საძგერებლად მხოლოდ მკლავის ძალას იყენებდა, ცხენი მარტოოდენ საბრძოლო პლატფორმის როლს ასრულებდა და შეტევისას მისი ძალა ან სიჩქარე სრულად არ გამოიყენებოდა. ცხენის პოტენციალის სრული გამოყენება ბრძოლის ახალი წესის შემოღების შემდეგ გახდა შესაძლებელი, როდესაც შუა საუკუნეების ცხენოსანმა შუბი მკლავქვეშ უძრავად ამოიღო. შედეგად, შუბი, მხედარი და მოწინააღმდეგისაკენ მქროლავი ცხენი ერთად განაპირობებდა დარტყმის ძალას, რომელიც ბევრად უფრო ძლიერი იყო, ვიდრე მხოლოდ ხელით მოქნევისას (DeVries 1992: 12). ასეთი დარტყმის დროს ადამიანისა და ცხენის ენერჯია შუბის წვერზეა კონცენტრირებული (France 1996: 166). მკლავქვეშ მხოლოდ შუბის ბოლო ჰქონდათ ამოღებული, რის გამოც მისი წვერი უფრო მეტად იყო წინ მიმართული („წაგრძელებული“), ვიდრე სხვა სტილით ბრძოლისას.⁹² სწორედ შუბის ჭერა სიმძიმის ცენტრის უკან განაპირობებდა მის „დაგრძელებას“, რაც ამ სტილს გარკვეულ უპირატესობას ანიჭებდა. ბრძოლის ახალი წესის სახელწოდებაც (*couched lance*) ამ თავისებურებით არის განპირობებული: *couched* ნიშნავს წაგრძელებულს, გაშვერილს (Nicholson 2004a: 102). ქართულად მას შეესაბამება *წაგრძელებული შუბი*.

როგორც ითქვა, შუბი ამ დროს მჭიდროდაა მოთავსებული მკლავსა და ტანს შორის, დარტყმის სიძლიერე კი ცხენის მოძრაობითაა გამოწვეული (Nicolle 1999a: 30). მხედარს მხოლოდ შუბის სწორად დამიზნება და ტარის მტკიცედ, უძრავად ჭერა რჩებოდა (Кирпичников 1971: 68). მიზანში ამოღება ცხენის საშუალებით და ცხენოსნის

⁸⁹ ამ დროს ორივე ხელი დაკავებული იყო, რაც ფარის გამოყენებას შეუძლებელს ხდიდა (Coulston 2002: 15). ორივე ხელით შუბის ჭერისას სადავეებით ცხენის მართვის ეფექტურობაც კლებულობდა (Gillmor 1983: 200).

⁹⁰ ამ დროს შუბი ბარძაყთან უჭირავთ ცერით წინ (Алексинский, Жуков, Бутягин, Коровкин 2005: 18).

⁹¹ ამ შემთხვევაში შუბის წვერი ნეკის მხარესაა, ცერი კი უკანაა (Алексинский, Жуков, Бутягин, Коровкин 2005: 18).

⁹² გრძელი შუბი მძიმე და საკმაოდ უხერხული მოსახმარი იყო და წონასწორობის დაცვას მისი სიგრძის დიდი ნაწილი ეწირებოდა. როდესაც გრძელი, 12-ფუტისანი შუბი ძველი მეთოდით ეჭირათ, შუბი წინ მხოლოდ 6 ფუტით იყო გაშვერილი, იღლის ქვეშ ამოღებული კი მთელი 9 ფუტით იყო წინ მიმართული (Ross 1963: 128, 131; Hyland 1994: 57).

სხეულის ტრიალით ხდებოდა. შუბის წონას და დარტყმის ძალას მხედრის წონასწორობა რომ არ დაერღვია, შუბის წვერი ცხენის თავის მარცხნივ იყო მიმართული, ბოლო კი მხედარს მარჯვენა იდლიის ქვეშ ჰქონდა ამოღებული (Davis 1989: 21). აქედან გამომდინარეობდა წაგრძელებული შუბით ბრძოლის ერთი ნაკლიც, კერძოდ, შუბის მხოლოდ წინ მიმართვა შეიძლებოდა და არც ისე დიდი რადიუსის ფარგლებში (Nicolle 2007b: 70-71; Nicolle 1980: pl. IIIf).

წაგრძელებული შუბით ბრძოლა, როგორც ჩანს, XI საუკუნის მეორე ნახევრიდან მკვიდრდება ევროპაში.⁹³ რაც არ უნდა იყოს ამ ტექნიკის შემოღების ზუსტი თარიღი, XII საუკუნის შუახანებში წაგრძელებული შუბი უკვე გაბატონებულია ბრძოლის ველზე და ასე რჩება შუა საუკუნეების ბოლომდე (DeVries 1992: 14). ჯ. ფრანსის აზრით, წაგრძელებული შუბით ბრძოლის წესის განვითარებაში კრიტიკულ ეტაპს წარმოადგენს პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობა, როცა დისციპლინირებული საბრძოლო ერთეულები ამ სტილს მასობრივად იყენებენ (France 1994: 71). წაგრძელებული შუბით ბრძოლის წესი განაპირობებს ყველაზე ძლიერ დარტყმას, რაც კი ცხენოსანმა შეიძლება მიაყენოს მოწინააღმდეგეს. წაგრძელებული შუბის დარტყმა მოწინააღმდეგეს უნაგირიდან აგდებდა, მეტიც, ზოგჯერ ცხენიანად აყირავებდა მას. შემთხვევითი არაა, რომ აღმოსავლეთში, სადაც ტრადიციულად შუბით ბრძოლის მრავალფეროვანი წესები არსებობდა, ამ წესს საკმაოდ პატივს სცემდნენ.⁹⁴ XII საუკუნის ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი მხედარი, არაბი უსამა იბნ მუნკიზი,⁹⁵ თავისი მდიდარი გამოცდილების საფუძველზე, ყველაზე ეფექტურად წაგრძელებული შუბით ბრძოლის ხერხს მიიჩნევდა, როდესაც შუბიანი ხელი და იდაყვი მჭიდროდაა გვერდზე მიჭერილი და დარტყმის ძალას ცხენის მოძრაობა

⁹³ ბაიოს გობელენზე, რომელიც 1066 წელს ინგლისის დაპყრობის აღსანიშნავადაა შექმნილი, სწორედ ეს გარდამავალი პერიოდია ასახული; 35 ფიგურიდან, რომელიც შუბს ფლობს, მხოლოდ 5-ს უჭირავს ის იდლიის ქვეშ, გამართულად (Bachrach 1985: 744). წაგრძელებული შუბის შემოღების თარიღთან დაკავშირებული დისკუსიის შესახებ იხ. DeVries 1992: 13-14.

⁹⁴ არაბული სამხედრო ტრაქტატის „ნიჰაიათ ალ-სუქლის“ მიხედვით, მახლობელ აღმოსავლეთში ცხენოსნის მიერ შუბის გამოყენების სამი ძირითადი ხერხი არსებობდა: „ხორასნული სტილი“, როდესაც მხედარი შუბს ცალი ხელით იყენებდა („ატრიალებდა“), შუბის ორი ხელით გამოყენების ძველი მეთოდი და „სირიული შეტევა“, რომელსაც ასევე „ბიზანტიური სტილი“ ეწოდებოდა და რომელიც წაგრძელებული შუბით ბრძოლას გულისხმობდა (Nicolle 2007c: 155).

⁹⁵ თურქ-სელჩუკთაგან განსხვავებით, არაბ ცხენოსანთა უმთავრესი იარაღი შუბი იყო. სხვათა შორის, ეს რუსთაველსაც კარგად მოეხსენებოდა: „არაბთა იცის ყველამან, მათი აბჯარი შუბია“ (შოთა რუსთაველი 2009: სტრ. 1612).

განაპირობებს. ჯვაროსნებთან ერთ შეტაკებაში, უსამამ ასეთი დარტყმით ფრანკი რაინდის ჯაჭვის ორი ფენა გაგლიჯა (Usamah Ibn-Munqidh 2000: 68-70).

ბრძოლის ველზე წაგრძელებული შუბის გამოყენება მაქსიმალურ ეფექტს მაშინ იძლევა, როდესაც ადამიანები და ცხენები ერთად ახორციელებენ კოორდინირებულ შეტევას, რაც, თავის მხრივ, საბრძოლო ერთეულის დისციპლინაზე და ორგანიზაციაზეა დამყარებული (France 1997: 167). დისციპლინით განთქმული ტამპლიერებისთვისაც კი ცხენოსანთა მასირებული შეტევის სწორად განხორციელება ისეთი რთული იყო, რომ დეტალურად ჰქონდათ აღწერილი თავიანთ წესდებაში (France 1994: 372). მძიმე ცხენოსანთა წარმატებული შეტევა წარმოადგენს მჭიდროდ დაწყობილი შუბგამართული რაზმის შეჯახებას მოწინააღმდეგის საბრძოლო რიგებთან, რასაც შედეგად რიგების გარღვევა და მტრის წყობის დაშლა მოყვება.⁹⁶ ეს თითოეული მებრძოლისა და მისი ცხენის ერთნაირი სიჩქარით და მიმართულებით შეთანხმებულ ქმედებას მოითხოვს. ყოველივე ეს კი, ხანგრძლივ მომზადებასა და პრაქტიკას საჭიროებდა. იდეალურ შემთხვევაში, მოწინააღმდეგის რიგების გარღვევის შემდეგ, რაზმი უნდა გადაწყობილიყო და ისევ შეეცა,⁹⁷ თუმცა ეს ძალიან ძნელი იყო და ამის განხორციელება მხოლოდ უაღრესად დისციპლინირებულ არმიას შეეძლო, რომელსაც ჰყავდა გამოცდილი მეთაურები, მედროშეები, მესიგნალები და ა.შ.

წაგრძელებული შუბით განხორციელებული ბრძოლის ამ სახეს თანამედროვე ისტორიკოსები „ცხენოსანთა შოკურ დარტყმას“ (*mounted shock combat*) უწოდებენ, რაც სწორად ასახავს ასეთი შეტევის ძალას. ცხენოსანთა შოკური შეტევა ისეთი შემზარავი სანახავი იყო, რომ ხშირად მოწინააღმდეგე შეჯახებამდე გარბოდა ბრძოლის ველიდან (White 1962: 29-33; DeVries 1992: 12). სწორად განხორციელებულ ასეთ შეტევას ძნელად თუ ვინმე დაუდგებოდა წინ. წაგრძელებული შუბი განსაკუთრებით ეფექტური კავალერიის წინააღმდეგ იყო (Bennett 1995: 34). რ. სმეილის აზრით, დასავლეთევროპულ ცხენოსანთა შოკური შეტევა წაგრძელებული შუბით ყველაზე მძლავრი ტაქტიკური იარაღი იყო, რომლის ძალა სამხედრო შენაერთის საერთო, კოლექტიურ წონას ემყარებოდა (Smail 1995: 113-115). მას კვერს უკრავს კ. მარშალი, რომელიც თვლის, რომ წაგრძელებული შუბის გამოყენებისას, შეტევის

⁹⁶ შემდგომ, წარმატების განსავითარებლად, გარღვევის ადგილას სხვა რაზმებს ჩართავდნენ.

⁹⁷ „ფრანგული ბრუნი“ (*tor Franceis*) ეწოდებოდა ისეთ ტაქტიკურ ხერხს, როდესაც პირველი შეტაკებისა და მოწინააღმდეგის რიგებში შეჭრის შემდეგ, მხედარი ბრუნდება უკან თავისი დროშის მიმართულებით, აყენებს მეორე დარტყმას და უკანა გზაზე ისევ გაივლის მტრის რიგებს (Bennett 2003: 55).

საერთო სიმძიმე შუა საუკუნეების არმიის ყველაზე მძლავრი იარაღი იყო (Marshall 1992a: 222; Marshall 1992b: 158).

ფიქრობენ, რომ *წავრძელებული შუბით* ბრძოლის სტილი დასავლეთმა ევროპამ ბიზანტიისაგან გადაიღო და თვლიან, რომ სწორედ ბიზანტიაში მიაღწია ამ სტილმა სრულ განვითარებას X საუკუნეში. იგი, თითქოსდა, შემოიღო იმპერატორ ნიკიფორე ფოკას მძიმე კავალერიამ (Nicolle 1999a: 78). დ. ნიკოლის აზრით, გარდა *წავრძელებული შუბისა*, ნიკიფორე ფოკას ბიზანტიური მძიმე კავალერია ისეთივე შოკურ დარტყმით ტაქტიკას იყენებდა, რომელიც დამახასიათებელი იყო მომდევნო ხანის დასავლეთევროპული რაინდული არმიებისათვის (Nicolle 1998b: 70). ამ თვალსაზრისს ვერ გავიზიარებ. ნიკიფორე ფოკა რომ დარტყმითი ტაქტიკის დამნერგავი ყოფილიყო, ის საკუთარი კავალერიის შეტევის პირველ ხაზზე შუბოსნებს დააყენებდა და არა ხმალ-ლახტით შეიარაღებულებს. როგორც ჩანს, ბიზანტიელები ფლობდნენ *წავრძელებული შუბით* ბრძოლის ხელოვნებას, მაგრამ არა შოკურ ტაქტიკას, რომელსაც შემდგომ ამ წესით მეზობელი ევროპული კავალერია იყენებდა. ნიკიფორე ფოკას დროს, X საუკუნეში, მძიმედ შეიარაღებული ბიზანტიელი მხედრის, კატაფრაქტის უპირველესი იარაღი ლახტია და არა შუბი (Никифор Фока 2005: 23-24, 76-77; McGeer 1995: 37, 216). შუბით შეიარაღებული კატაფრაქტები საბრძოლო წყობაში მხოლოდ მეხუთე რიგიდან ჩნდებიან, ისიც ფლანგებზე, უმნიშვნელო რიცხვს შეადგენენ და რაიმე არსებითი როლის შესრულება არ შეუძლიათ (Никифор Фока 2005: 24, 77; McGeer 1995: 37). შეიარაღებიდან გამომდინარე, შეუძლებელია ვისაუბროთ კავალერიის ისეთ დარტყმით ტაქტიკაზე, როგორსაც შუბით აღჭურვილი ევროპელი მხედარი ახორციელებდა. მეტიც, ნიკიფორე ფოკას 504 (ან 384) კატაფრაქტიდან 150 (ან 80) მშვილდით იყო შეიარაღებული და უკანა რიგებიდან სროლით მხარს უჭერდა ახლო ბრძოლის იარაღით აღჭურვილ სხვა კატაფრაქტებს (Никифор Фока 2005: 23, 76-77; McGeer 1995: 37). ბრძოლის ასეთი წესს არაფერი აქვს საერთო ცხენოსანთა დარტყმით ტაქტიკასთან.

თავისთავად, *წავრძელებული შუბის* გამოყენება სულაც არ უკავშირდება პირდაპირ შოკური ბრძოლის წესს (France 1999: 160). *წავრძელებული შუბით* ბრძოლის წესს ფლობდა არაბი უსამა და ბიზანტიელებიც, მაგრამ ეს არ გადაზრდილა კავალერიის დარტყმით ტაქტიკაში და მით უმეტეს, მასობრივად მის გამოყენებაში. ჩანს, აღმოსავლეთში იცნობდნენ *წავრძელებული შუბით* ბრძოლის სტილს, მაგრამ არ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ის ისეთივე დომინანტური და ეფექტური იყო, როგორც ევროპაში XI საუკუნის ბოლოდან. უნდა გვახსოვდეს, რომ რაიმე

ტაქტიკური ხერხის ან ტექნოლოგიური მიღწევის დანერგვა წლების განმავლობაში ხდება და სათანადო ეფექტი ხშირად მხოლოდ ამის შემდეგ მიიღწევა.⁹⁸ როგორც ჩანს, წაგრძელებული შუბით შეტევის ხერხი დიდი ხანია არსებობდა, მაგრამ თავად შოკური შეტევა ხანგრძლივი დროის მანძილზე ყალიბდებოდა და მეტად ეფექტური XII საუკუნეში გახდა (Strickland 1996a: 361-366).

წაგრძელებული შუბით ბრძოლის წესს ქართველები X საუკუნეში მაინც უნდა გასცნობოდნენ ბიზანტიისაგან, რომელთან კავშირი და სამხედრო თანამშრომლობა ძალზე ინტენსიური იყო.⁹⁹ არ არის გამორიცხული, რომ ეს მოხდა სწორედ ნიკიფორე ფოკას ეპოქაში არაბთა წინააღმდეგ ერთობლივი ბრძოლების დროს. ქართველები, როგორც მოკავშირეები, მონაწილეობას იღებდნენ ნიკიფორე ფოკას კამპანიაში კილიკიაში 964 წელს (კოპალიანი 1969: 23). ჩვენი მოსაზრების საილუსტრაციოდ შეიძლება მოვიყვანოთ მარტვილის ტაძრის X საუკუნის რელიეფი, რომელზეც წმინდა ევსტათე პლაკიდაა გამოსახული¹⁰⁰ (სურ. 2). წმინდანს შუბი (3-3.5 მ სიგრძის, რელიეფის პროპორციებით რომ ვიმსჯელოთ) სიმძიმის ცენტრის უკან, დაგრძელებულად უჭირავს, რათა მაქსიმალურად გამოიყენოს მისი სიგრძე. საინტერესოა, რომ წმ. ევსტათე, რომელსაც საქართველოში ჩვეულებრივ მშვილდით გამოსახავდნენ, აქ შუბითაა აღჭურვილი.¹⁰¹ ეს მეტყველებს შუბის გაზრდილ მნიშვნელობაზე, რომელმაც ტრადიციულ კომპოზიციაში მშვილდი ჩაანაცვლა.

ჩვენ გვაქვს ცნობა, რომელიც ნათელს ჰფენს XI საუკუნის საქართველოში რაინდული ტაქტიკის თანდათანობით ფორმირებას. სტეფანოს ორბელიანი აგვიწერს ლიპარიტ ბაღვაშის შეტევას თურქ-სელჩუკების ლაშქარზე კაპეტრუს ბრძოლაში 1048

⁹⁸ შედარებისთვის ავიღოთ გრძელი მშვილდი: ეს იარაღი საუკუნეების მანძილზე არსებობდა, მაგრამ ტაქტიკური მნიშვნელობა და ეფექტი მხოლოდ ინგლისელების მიერ ასწლიან ომში მასობრივი გამოყენების შემდეგ შეიძინა (Whetham 2008: 213-232; Ayton 1999: 203).

⁹⁹ მაგალითად, ბაგრატ მაგისტროსი მონაწილეობდა იოანე კურკუასის 930-31 წლების ლაშქრობაში, რომელიც თეოდოსიუპოლის ალებით დასრულდა (Constantine Porphyrogenitus 1967: 45.145).

¹⁰⁰ გამოსახულება აშკარად X და არა VII საუკუნისაა, როგორც ეს მიჩნეულია ქართულ ხელოვნებათმცოდნეობაში (Аладашвили 1977: илл. 51). წმინდანის უზანგი ერთმნიშვნელოვნად გვიანდელ თარიღს მიანიშნებს. ცნობილია, რომ უზანგს სასანური ირანი საერთოდ არ იყენებდა, არაბებმა კი ის მხოლოდ VIII საუკუნეში აითვისეს. უზანგის უადრესი გამოსახულება ისლამურ სამყაროში დაახლოებით 730 წლიდან გვაქვს, პალმირასთან მდებარე ომაიანთა სასახლიდან (White 1975: 99). ამის გამო მარტვილის რელიეფი ვერაფრით იქნება VII საუკუნის.

¹⁰¹ ცხენზე ამხედრებული ევსტათეს გამოსახულება, რომელიც მშვილდითაა შეიარაღებული, ადრინდელ მკვიდრდება საქართველოში და სასანური იკონოგრაფიის გავლენაზე მიანიშნებს. ამით ის განსხვავდება კაპადოკიური გამოსახულებებისაგან, სადაც წმინდანი თავიდანვე შუბით იყო აღჭურვილი (Grotowski 2010: 82-85).

წელს: „ლიპარიტ... შევიდოდის და განვიდოდის... და განჰხეთქდა რაზმთა მათთა და განვლიდა“ (სტეფანოს ორბელიანი 1978: 35). ლიპარიტის ბრძოლის სტილი ძალიან ჰგავს რაინდულს, რომლის მთავარ მიზანს მოწინააღმდეგის რიგების გარღვევა და ბრძოლით გავლა წარმოადგენს: სტეფანოსი ორჯერ აღნიშნავს, რომ ლიპარიტი მტრის რაზმში „შევიდოდის და განვიდოდის“ და „განჰხეთქდა რაზმთა მათთა და განვლიდა“. წაგრძელებული შუბის პოპულარიზაციას, რასაკვირველია, ხელს შეუწყობდა ბიზანტიის აღმოსავლურ პროვინციებში მყოფი დასავლეთევროპელი მოქირავნეებიც. XI საუკუნეში ბიზანტიის იმპერიაში მრავალი ფრანკი მეომარი მსახურობდა; ნორმანთა კონტინგენტები კრესპინის, რუსელ ბაილეს თუ ერვე ფრანკოპულოს მეთაურობით მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ ბიზანტიელთა ლაშქრობებში (Richard 1952: 171). რუსელ ბაილეს 3,000-მდე მძიმე ცხენოსანი იმპერიის მთავარ დამრტყმელ ძალას წარმოადგენს აღმოსავლეთში, 1057 წელს ფრანკები ბიზანტიის სომხეთში დამოუკიდებელი სამთავროს შექმნას ცდილობენ, 1071 წელს კი ედესაში ათასი ფრანკია თავმოყრილი (White, 1975: 99).¹⁰² მეტიც, ნიკიფორე ბრიენოსის მოწმობით, მანასკერტთან დამარცხების შემდეგ ბიზანტიელებმა სცადეს ევროპული სტილით მებრძოლი ცხენოსანთა ნაწილის შექმნა, რისთვისაც მხედრებს საგანგებოდ, ბლავი შუბით ავარჯიშებდნენ (Shepard 1993: 293).¹⁰³ ეჭვს გარეშეა, ქართველებს ექნებოდათ გარკვეული ურთიერთობა აღმოსავლეთში მყოფ ფრანკ მოქირავნეებთან და ინფორმაციაც მათი ტაქტიკისა და ბიზანტიის იმპერიაში მიმდინარე ექსპერიმენტების შესახებ.¹⁰⁴

საქართველოში წაგრძელებული შუბით ბრძოლის წესის და ცხენოსანთა დარტყმითი ტაქტიკის საბოლოოდ დანერგვა, ალბათ, დავით აღმაშენებლის ეპოქაში მოხდა. ფრანკების თავბრუდამხვევი წარმატება პირველ ჯვაროსნულ ლაშქრობაში დამატებით სტიმულს მისცემდა ამ სტილის შემოღებას. ჯვაროსნების მიერ ცხენოსანთა დარტყმითი ტაქტიკის წარმატებით გამოყენებაზე დავით IV-ს ინფორმაციას მიაწვდიდნენ ის ქართველებიც, რომლებიც თან ახლდნენ პირველ

¹⁰² ბიზანტიაში ფრანკ მოქირავნეთა შესახებ იხ. Kazhdan 2001: 83-100, განს. 92-4 და 98.

¹⁰³ ეს ფაქტი კიდევ ერთხელ მოწმობს, რომ ბიზანტიური კავალერია ნიკიფორე ფოკას დროსაც არ იყენებდა შოკურ დარტყმით ტაქტიკას.

¹⁰⁴ XII საუკუნის სელჩუკთა ისტორიკოსის სადრ ად-დინ ალ-ჰუსაინის (მართალია, გვიანდელი) ცნობით, 1067 წელს ბაგრატ IV-ის არმიაში ფრანკი მეომრები იმყოფებოდნენ (ал-Хусайни 1980: 55). ამ ცნობის წინააღმდეგობრივი ხასიათისათვის იხ. Minorsky 1953: 65n1.

ჯვაროსნულ ლაშქრობას (Fulcher of Chartres 1973: 88).¹⁰⁵ ამას ხელს შეუწყობდა დავითის ლაშქარში მყოფი 100 თუ 200 ფრანკი ჯვაროსანიც (Matthew of Edessa 1993: 227; Walter the Chancellor 1999: 169).¹⁰⁶ ამის არაპირდაპირი მოწმობა გვაქვს დიდგორის ცნობილ ბრძოლაში, სადაც 1121 წელს დავით აღმაშენებელმა ილ-დაზის კოალიციური ლაშქარი დაამარცხა. დავით მეფის ისტორიკოსი გვაძლევს ორ, ერთი შეხედვით, თითქოსდა შეუთავსებელ ინფორმაციას: მისი ცნობით, მტერმა პირველივე შეტევას ვერ გაუძლო („პირველსავე ომსა იოტა ბანაკი მათი“ და „ვერცა პირველსა კუეთებასა შეუძლეს წინადადგომად“) და ამავე დროს, მისივე თქმით, ბრძოლა გაგრძელდა 3 საათს („ხოლო მეფისა დავითისი ესეოდენტა მიმართ წინაგანწყობა სამ უამადმდე იყო“), რაც საკმაოდ დიდი დროა იმ ეპოქისათვის (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 1955: 341-342). ამ ორი, თითქოსდა წინააღმდეგობრივი ცნობის შეთავსება ადვილად შეიძლება, თუკი გავითვალისწინებთ, რომ ქართული ლაშქარი იყენებდა ცხენოსანთა დარტყმით ტაქტიკას. ბრძოლის ველზე განვითარებული მოვლენების ზოგადი რეკონსტრუქცია ასეა შესაძლებელი: რადგანაც ბრძოლა სამი საათი გაგრძელდა და გამარჯვების მისაღწევად ქართველთა პირველივე შეტევაც საკმარისი აღმოჩნდა, ბუნებრივია ვივარაუდოთ, რომ ეს იერიში ბრძოლის მიწურულს განხორციელდა, მანამდე კი დავით აღმაშენებელი თავს იცავდა და ხელსაყრელ დროს ელოდებოდა. პირველი 2-2,5 საათის განმავლობაში თურქმენ ცხენოსან მოისართა ტაღლები აწყდებდა ქართველთა რიგებს¹⁰⁷ („ძლიერი ყიყინით, ცხენისა და იარაღის ხმაურით, ზარდამცემი ბაირაღებით“), რომლებიც ურყევად დგას და თავს იცავს („დავით მეფე ამხნეებს თავისიანებს“) (Walter the Chancellor 1999: 169-170). შეტევისათვის სწორი მომენტის შერჩევის შემდეგ, ქართული რაინდული კავალერიის შოკური დარტყმა მუსლიმთა მთავარ ბირთვს, ილ-დაზის დროშას სწვდება¹⁰⁸ (ამის

¹⁰⁵ თუკი ფულხერიუსის *Iberi* აქ მართლაც ქართველებს გულისხმობს, ეს ჯგუფი, რომელიც მრავალრიცხოვანი არ იქნებოდა, შესაძლოა ჯვაროსნებს წამოჰყვა კონსტანტინოპოლიდან, სადაც ქართული კოლონია არსებობდა.

¹⁰⁶ სმბატ სპარაპეტი 500 ფრანკსაც კი ასახელებს დავითის ლაშქარში (Смбат Спарамет 1974: 83).

¹⁰⁷ თურქმენთა ტაქტიკა გულისხმობდა მოწინააღმდეგის რიგებთან ახლოს მისვლას, მათი ისრებით დაცხრილვას, უკან შემოქცევას და თავიდან შეტევას; შედეგად მტერი საგრძნობლად სუსტდებოდა ან ისრებით შეწუხებული მოუშზადებელ იერიშს იწყებდა და იოლად მარცხდებოდა.

¹⁰⁸ მძიმე ცხენოსანთა შემზარავი დარტყმის ასარიდებლად მუსლიმ ცხენოსნებს შეეძლოთ გაფანტულიყვნენ, თავიდან აეცილებინათ შეტევის პირველი ძალა, შემდეგ მოტრიალებოდნენ წყობადაშლილ მოწინააღმდეგეს და ფლანგური ან უკნიდან დარტყმით დაემარცხებინათ ისინი. სწორედ ამიტომ, დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა შეტევის სიზუსტეს და სწორად შერჩეულ დროს, რომ დარტყმა მუსლიმთა მთავარ დაჯგუფებას მისწვდომოდა, ისე რომ, მათ თავი ვერ დაეღწიათ

უტყუარი ინდიკატორი ილ-ღაზის თავში დაჭრაა) (Walter the Chancellor 1999: 170). ეს სწორად შერჩეული, დროულად და მთელი სიმძიმით განხორციელებული პირველივე დარტყმა (რომელსაც უეჭველად ქართველთა ყველაზე დისციპლინირებული და გამოცდილი მოყმეები განახორციელებდნენ) საკმარისი აღმოჩნდა ილ-ღაზის არმიის ძირითადი ბირთვის გასანადგურებლად, რასაც ხელმძღვანელობის და შედეგად, მთელი ამ უზარმაზარი არმიის მოშლა და გაქცევა მოჰყვა. ამ ერთადერთი შეტევის ხასიათი და შედეგი მეტყველებს მის არსზე და მაღალი ალბათობით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ საქმე გვაქვს დიდი ოსტატობით განხორციელებულ ცხენოსანთა შოკურ დარტყმასთან.

თუკი აქამდე ბევრ რამეს ვარაუდის დონეზე ვარკვევდით, XII-XIII საუკუნეების მიჯნაზე თამარის პირველი ისტორიკოსი გადმოგვცემს ფაქტს, რომლის მნიშვნელობაც ძნელია გადაამეტო. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ მოგვითხრობს, რომ 1209 წელს სპარსეთში ლაშქრობისას ზაქარია ამირსპასალარმა ხუთასი რჩეული მხედარი („რჩეული დიდებული და აზნაური“) თაყაიადინ თმოგველის სარდლობით ავანგარდში განაწესა. მათ თავს დაესხათ რიცხოვრივი უპირატესობით გათამამებული მარანდელები, რომლებიც სასტიკად დამარცხდნენ. როდესაც ძირითადმა ლაშქარმა ბრძოლის ველი დაათვალიერა, თვალებს არ დაუჯერა: „იხილეს ნაომარი ადგილი მკუდრითა კაციითა და ცხენითა სავსე, და ქართველთა კაცი არცა ერთი იპოებოდა. ესოდენი ძლევა მოეცა ღმერთსა, რომელ ხუთასი შუბი ხუთასსა კაცსა და ცხენსა ზედა ესუა“ (ისტორიანი და აზმანი 1959: 105). მემატიანე, რომელიც სამხედრო საქმეში ჩახედული კაცი ჩანს, აღფრთოვანებას ვერ იკავებს და ორიოდ სტრიქონის შემდეგ, ისევ იმეორებს: „ასეთი ძლევა მისცემოდა, რომელ ხუთასი შუბი ხუთასსავე კაცსა ხუთასისა ცხენისა და კაცისათვის შეეცა და ხუთასსა ზედა დასობილი იხილეს“ (ისტორიანი და აზმანი 1959: 105). ეს გახლავთ საუკეთესო არგუმენტი ქართველთა მიერ წავრძელებული შუბით განხორციელებული ცხენოსანთა დარტყმითი ტაქტიკის სასარგებლოდ: ნებისმიერი სხვა ბრძოლის წესით მსგავსი შედეგის მიღწევა წარმოუდგენელია! მემატიანეს უდავოდ კარგად ესმის, თუ რა ოსტატობას მოითხოვს ასე უზადოდ განხორციელებული ცხენოსანთა შეტევა და სწორედ ამიტომ უთმობს ამ ეპიზოდს, სხვა ბრძოლებთან შედარებით, ასე დიდ ადგილს. მომხდარის გააზრებაში დაგვეხმარება ცნობილი არაბი მხედარი უსამა იბნ

შეჯახებისათვის, სადაც უპირატესობას ხელჩართულ ბრძოლაში უკვე მძიმედ შეჭურვილი შუბოსანი ფლობდა. მუსლიმთა მობილურ ტაქტიკასთან ბრძოლისას, მთავარი პრობლემა სწორედ პირველ ეტაპზე გაძლება და შეტევისათვის დროის და მიზნის სწორი შერჩევაა (Smail 1995: 77-83, 112-115; Marshall 1992b: 35, 158-161; Richard 1952: 169-171; Kedar 1992: 203, 206).

მუნკიზი, რომელიც სიამაყით აგვიწერს მის მიერ გადახდილ ერთ ბრძოლას, როდესაც თექვსმეტმა მუსლიმმა შეტევისას თექვსმეტი ფრანკი განგმირა შუბით (Usamah Ibn-Munqidh 2000: 86). ლეგენდარულ მუსლიმ რაინდს სრული საფუძველი აქვს ამ ფაქტით იამაყოს. ამავე დროს, თუკი შევადარებთ უსამას გმირობის და მარდინის ეპიზოდის მასშტაბს, კიდევ ერთხელ დავრწმუნდებით უკანასკნელის მნიშვნელობაში; თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ასეთი შეტევის ანალოგის მოძიება ევროპულ ანალებშიც გაჭირდება.

ჟ. ფრანსი აღნიშნავს, რომ აღმოსავლეთში, თურქთა წინააღმდეგ საბრძოლველად ჯვაროსნები ცხენოსანთა შოკურ შეტევას ბევრად უფრო მასირებულად იყენებდნენ, ვიდრე ამას ადგილი ჰქონდა დასავლეთ ევროპაში. მასირებული შეტევის განხორციელება მხოლოდ დისციპლინირებულ და კარგად შეწყობილ არმიას შეეძლო (France 2000: 60-61). რადგანაც ასეთი შეტევა მასობრივად, ერთიანი ფრონტალური ხაზით ძნელი განსახორციელებელია, ევროპაში მას უფრო პატარა ტაქტიკური ერთეულებით (*კონსტაბლარია* ან *კონრუა*, რომლებიც 10-40 რაინდისგან ფორმირდებოდა), ერთმანეთის მიმდევრობით ასრულებდნენ. სპარსეთში ლაშქრობისას 500 მეზობლის მიერ ერთდროულად შუბის გამოყენება მიუთითებს, რომ ადგილი ჰქონდა ერთიან, მასობრივ შეტევას, რაც იმდროინდელი ქართული არმიის მაღალ ტაქტიკურ ოსტატობაზე მეტყველებს. თამარ მეფის ისტორიკოსის სხვა ცნობიდან ჩანს, რომ ერთიანი, მასირებული შეტევა ქართული არმიის ჩვეულ ტაქტიკურ ხერხს წარმოადგენდა. 1195 წელს შამქორის ბრძოლაში „შეიქმნა ომი და კუეთება არათუ სრულობით წარმოდურითა რაზმისათა, გარნა წინამსრობოლთაგან“ (ისტორიანი და აზმანი 1959: 70). მემატინე საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ ამჯერად ადგილი არ ჰქონია ერთიან შეტევას (ანუ „რაზმების სრულ წარმოდურას“), არამედ მხოლოდ ცალკეულ მოწინავე ნაწილთა შეტაკებას.

ბრძოლისას, წყობა ნაადრევად რომ არ დაერღვია, ქართული მხედრობა (რაინდული კავალერიის მსგავსად) ჯერ ნელი ტემპით უახლოვდებოდა მტერს და მხოლოდ უშუალოდ შეტაკების წინ ცოტა აჩქარდებოდა (გადადიოდა ჩორთით სვლაზე).¹⁰⁹ ამ წესის დაცვით განხორციელებული შეტევა, როდესაც მოწინააღმდეგეს ცხენოსანთა ერთიანი მასა აღწევს, მეტად ძნელი მოსაგერიებელია. ქართველთა მიერ განხორციელებულ ამგვარ შეტევას აგვიწერენ წყაროები 1202 წელს ბასიანის ველზე

¹⁰⁹ ჯერ კიდევ VI საუკუნეში იმპერატორ მაგრიკოსს კარგად ესმოდა ცხენოსანთა მწყობრის შენარჩუნების მნიშვნელობა შეტევის წარმატებისათვის და მტერთან ჩორთით მიახლოებას ურჩევდა მათ (Maurices's Strategikon 1984: 38). ამ საკითხზე უფრო ვრცელი მსჯელობისათვის იხ. Bennett 1992: 184-185.

რუმის სასულთნოს არმიის დამარცხებისას. ბრძოლის წინ ქართველებმა „დააწყუეს რაზმი“ (ანუ განალაგეს წინამბრძოლი და სხვა ნაწილები) და „ესრეთ წყნარად ვიდოდეს“ (ისტორიანი და აზმანი 1959: 96); „ვითარ იხილეს სულტანი, ცოტად ცხენნი ააჩქარნეს და მიმართეს“ (ბასილი ეზოსმოდუარი 1959: 137). „ცოტად ააჩქარეს“, რათა ცხენოსანთა საბრძოლო წყობა დროზე ადრე (შეტაკებამდე) არ დაშლოდათ, რაც დარტყმას ძალას დააკარგვინებდა.

ამავე ეპოქაში დაწერილი „ვეფხისტყაოსანი“ დამატებით დეტალებს გვაწვდის ჩვენი ვერსიის სასარგებლოდ:

„შუბი ვსთხოვე, ხელი ჩავეყავ მუხარადის დასარქმელად;

საომარად ატეხილი ვიყავ მათად გამტეხელად;

ერთსა წავსწყდი უტევეანსა, წავგრძელდი და წავე გრძელად.

მათ ურიცხვი რაზმი ეწყო, წყნარად დგეს და აუშლელად...

კაცს შუბი ვჭკარ, ცხენი დავეც, მართ ორნივე მიჰხდეს მზესა,

შუბი გატყდა, ხელი ჩავეყავ, ვაქებ, ხრმალო, ვინცა გლესა!“ (შოთა რუსთაველი 2009: სტრ. 446-447).

რუსთაველის მიერ აღწერილი იერიში ევროპელი რაინდის მიერ ჩატარებულ ტიპურ ბრძოლას ჰგავს: შეტაკების წინ მეაბჯრე ტარიელს შუბს აწვდის, მძიმე მუხარადს კი ცხენზე ან აბჯარზე დამაგრებულს ატარებს და ბოლო წუთს იხურავს;¹¹⁰ საოცრად პოეტურადაა აღწერილი შეტევისას შუბის ვერტიკალური მდგომარეობიდან ჰორიზონტალურში გადაყვანა, როდესაც მხედრის სილუეტი შუბის ხარჯზე გრძელდება – „წავგრძელდი და წავე გრძელად“, შემდგომ შეტაკება, როდესაც შუბი იმსხვრევა და რაინდი ბრძოლას ხმლით აგრძელებს. ცხადია, რომ შეტევა წავგრძელებული შუბით ხდება და არა რაიმე სხვა ხერხით. ასეთი შეტევისას შუბი ეჭირათ მარჯვენა ხელის მაჯით, მისი ბოლო კი იდლიაში ჰქონდათ ამოდებული. მაჯაზე დიდი დატვირთვის გამო ასეთი მდგომარეობის შენარჩუნება ძნელია, რის გამოც შუბი ვერტიკალურად ზეადმართული ეჭირათ და მხოლოდ შეტევისას, ბოლო მომენტში დახრიდნენ, ანუ შუბი გადაჰყავდათ ჰორიზონტალურ პოზიციაში (Davis 1989: 19-21). სწორედ ეს პროცესი აქვს შოთა რუსთაველს ღამაზად აღწერილი.

¹¹⁰ ზუსტად ასე, ბოლო მომენტში, უშუალოდ ბრძოლის დაწყების წინ იხურავს მუხარადს ევროპელი რაინდი. ამის საილუსტრაციოდ ცნობილი მაგალითიც კმარა, როდესაც 1217 წელს ლინკოლნთან ბრძოლაში უილიამ მარშალს სკეაირმა ბოლო წამს შეახსენა, რომ უკვე მუხარადის დახურვის დრო იყო (Prestwich 1995: 205-206).

XII და შემდგომი საუკუნეების წყაროებში აღნიშნული შუბის დალეწვის გახშირებული ფაქტები მიუთითებს დარტყმის დიდ ძალაზე და წაგრძელებული შუბით ბრძოლაზე (Кирпичников 1971: 68). ამის მანიშნებელია, აგრეთვე, ბრძოლისას ცხენიდან კაცის ჩამოგდებაც. შუბით ძლიერი დარტყმა, რომელიც მოწინააღმდეგეს ცხენიდან აგდებს, მიანიშნებს წაგრძელებული შუბის გამოყენებაზე (Bachrach 1988: 194).¹¹¹ მოსე ხონელის „ამირანდარეჯანიანში“, რომელიც XII-XIII სს. საგმირო-სარაინდო რომანია, მრავლად ვხვდებით შუბის დალეწვის („შემოუტივა მან კაცმან და შუბნი შემოაღეწნა“) (მოსე ხონელი 1967: 39-40). და ცხენიდან ჩამოყრის ფაქტებს: „შეეკაზმა და ოროლნი ჳელთა აიხუნა. ექუსთავე შეუტივეს, ჳელთა ოროლები ჰქონდა. შეუტივა, ვითამცა ცოტანი ყმანი ყოფილ იყვნეს, ეგრე უჭირველად ჩამოყარნა“ (მოსე ხონელი 1967: 610-611). ეს ეპიზოდი შესაძლოა, მხატვრული გაზვიადებაა, მაგრამ ნათლად აღწერს შუბით ბრძოლის რაინდულ წესს.¹¹²

საინტერესოა, რომ მსგავსი ტაქტიკური ხერხის და ბრძოლის სტილის გამოყენება სხვა დონეზეც იწვევს მსგავსებას. ერთნაირი წესით მეზობლებს ერთნაირი მორალი უყალიბდებათ, იქნება ეს ფრანკი რაინდი თუ ქართველი მოყმე: ორივე ერთნაირად აქებს ხელჩართულ ბრძოლას და აძაგებს დისტანციურს, ანუ ისრის გამოყენებას. „ამირანდარეჯანიანში“, რომელიც იმდროინდელი სამხედრო წრეების შეხედულებებს და მისწრაფებებს გადმოგვცემს, ორჯერ თუ ვხვდებით ორთაბრძოლაში ისრის გამოყენებას, რაც ორჯერვე დაგმობილია. მშვილდით ბრძოლა ისეთ აუგად ითვლება, რომ მას თავისიანებიც კი კიცხავენ! როდესაც ხოსრო ხაზართა მეფემ ისრით მოკლა მოწინააღმდეგე, მისმა ლაშქარმაც კი „მაგრა

¹¹¹ ტერმინი *Pleine sa hanste* მიანიშნებს შუბით განგმირულის გადმოვარდნას ცხენიდან, როცა იგი ყირავდება კულისაკენ შუბის მთელ სიგრძეზე და წაგრძელებული შუბის გამოყენების ინდიკატორია (Ross 1963: 127, n3; Bennett 2003: 53; Bachrach 1985: 745-746).

¹¹² ს. მარგიშვილი ერთმანეთთან აიგივებს *ჰოროლს* და *ხელშუბს* და „წერილობით წყაროებში ჰოროლის (ხელშუბის) საკმაოდ ხშირი მოხსენიების“ საფუძველზე, XII საუკუნის ქართულ არმიაში ვარაუდობს მსუბუქი ცხენოსანი „ხელშუბოსნების დანაყოფების არსებობასაც“ (მარგიშვილი 2006: 190). რაიმე მონაცემი, რომლის მიხედვითაც XII საუკუნის ქართველი მხედარი ბრძოლაში ხელშუბს იყენებდა, არ არსებობს. რაც მთავარია, *ჰოროლი* ხელშუბი არ არის, იგი გრძელი შუბია. სულხან-საბას აღწერილობით, „ოროლი არს, ლახვარი ორ-პირი და ბუნ-გრძელი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 409). ი. შაიშმელაშვილიც, რომელიც ერთგან თავად მიუთითებს, რომ ჰოროლი ტარგრძელი შუბია, ნოველორდელი ქვეითის და რომაელი ლეგიონერის ანალოგიით (?) მიიჩნევს, რომ მეომარს რამდენიმე ჰოროლი შეიძლება ეტარებინა; ჩანს, ჰოროლი მასაც ხელშუბი ჰგონია (შაიშმელაშვილი 1981: 20, 76). ასეთ შეცდომებზე სხვა დროს იქნებ ყურადღება არც გაგვემახვილებინა, მაგრამ შუა საუკუნეებში ქართველთა ბრძოლის წესის განხილვისას, ხელშუბისა და შუბის (ჰოროლის) აღრევა დაუშვებელია და ისინი ერთმანეთისაგან მკვეთრად უნდა გავმიჯნოთ.

აუგად დაუღვეს მშვილდითა შებმა“ (მოსე ხონელი 1967: 233-234). ნათლად ჩანს, რომ მშვილდს რაინდის შესაფერის იარაღად არ თვლიდნენ და ორთაბრძოლაში მის გამოყენებას ერიდებოდნენ: „წინასვე თქუეს მშვილდისა არა აღება, ყოველსავე შუბითა, კრმლითა და ლახტითა იბრძოდეს“ (მოსე ხონელი 1967: 472-473). როდესაც ორთაბრძოლის ერთი მონაწილე წესს არღვევს და მშვილდს მაინც იყენებს, მას ასე ამუნათებენ: „მუხთლად ლამობდი სიკუდილსა ჩემსა, წყეულმცა ხარ! არა არს კარგისა ჭაბუკისა კელი ეგეთი მუხთლობა“ (მოსე ხონელი 1967: 249-250). ცხადია, რომ რაინდულ შერკინებაში მშვილდით ბრძოლა მუხთლობად ითვლება, რომელიც არ შეეფერება კარგ ჭაბუკს (რაინდს).

ავტორი, რომელიც თითქოსდა შუა საუკუნეების ყველა ეროვნების რაინდის პირით ლაპარაკობს, მარტივად გვისხნის, თუ რატომ არ უყვარდათ მშვილდის გამოყენება ორთაბრძოლაში: „ომში ყუელა გუმარჯუია, განა ისარი შორს მოჰკლავს კაცსა და ჭაბუკობა არა გამოჩნდების“ (მოსე ხონელი 1967: 607). აქ აღიარებულია ომში მშვილდ-ისრის როლი, მაგრამ ზემოქმედების დისტანციური ხასიათის გამო, მას არ თვლიან რაინდის შესაფერ იარაღად; „ჭაბუკობად“, ვაჟკაცობად ითვლება ხელჩართული ბრძოლა მძიმედ შეჭურვილი მებრძოლის მონაწილეობით.¹¹³ მეტად ნიშანდობლივია ასეთი მორალის ჩამოყალიბება საქართველოში, როდესაც გარემომცველ ისლამურ სამყაროში მშვილდი ყოველთვის პრესტიჟულ იარაღად ითვლებოდა.

ქართველ და დასავლელ რაინდთა მსგავსი ბრძოლის სტილი საბრძოლო წყობის მსგავსებაშიც გამოვლინდა. ოთხ სადროშოდ დაყოფილი საქართველოს შესახებ ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობისა და XII-XIII საუკუნეებში ქართველთა მიერ გადახდილი ბრძოლების მონაცემების გათვალისწინებით შეგვიძლია ქართული ლაშქრის წყობის რეკონსტრუქცია: პირველ ხაზს ქმნის წინ წაწეული წინამბრძოლი, რომელიც ყველაზე მრავალრიცხოვანი ჩანს და განაპირობებს პირველი დარტყმის სიძლიერეს; მეორე ხაზს – მარჯვენა და მარცხენა უკან დაწეული ფლანგები; კიდევ უფრო უკან, რეზერვში, მესამე ხაზში დგას მეფე (ან მთავარსარდალი).¹¹⁴

¹¹³ შორიდან ისრით კვლას დასავლელი რაინდებიც სამარცხვინოდ თვლიდნენ (Nicholson 2004: 99). ვრცლად, მშვილდოსნობის მიმართ რაინდთა კასტის დამოკიდებულების შესახებ იხ. Hatto 1940: 40-54.

¹¹⁴ რა თქმა უნდა, ვითარებიდან გამომდინარე, სარდალს შეეძლო რომელიმე მხარე გაეძლიერებინა და ოთხის ნაცვლად სამ ნაწილად დაეგადაგებინა არმია, როგორც ამას ვახუშტიც მიუთითებს: „გარნა ოდესმე სამად მიმსვლელად ანუ სხუარიგ მიიყვანდიან, ვითარ ამჯობინის მეფე ანუ სპასალარი“ (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 30). ქართული ლაშქრის სამხაზიანი წყობა და მისი უპირატესობები კარგად აქვს გაანალიზებული გ. ანჩაბაძეს (ანჩაბაძე 1984: 94-96), მაგრამ იგი ცდებდა, როდესაც თვლის, რომ ასეთი წყობა ქართველებს დასავლეთეუროპელებზე ბევრად ადრე გეჰქონდა. აშკარაა, რომ ჯერ

ამგვარ წყობას ბევრი უპირატესობა ჰქონდა: ღრმა, სამხაზიანი წყობის შექმნას მოლაშქრეთა შედარებით მცირე რაოდენობა სჭირდებოდა, ვიდრე ერთმანეთის უკან დგომის დროს; მარცხენა და მარჯვენა ფლანგი აგრძელებდა ფრონტის ხაზს, უტევდა მტერს ფრონტალურად ან ფლანგურად და იცავდა საკუთარ ფლანგებს; ანუ წინამბრძოლის შეტევის შემდეგ მეორე ხაზის რაზმები ან მოწინააღმდეგის მანევრს ანეიტრალებენ და ფლანგებს იცავენ, ან თავად უტევენ მტრის ფლანგს. რეზერვი ბრძოლაში ყველაზე ბოლოს, კრიტიკულ მომენტში ერთვება, უზრუნველყოფს დამარცხებული მტრის დევნას ან ფარავს უკანდახევას.

საყურადღებოა, რომ ზუსტად ასეთ სამხაზიან წყობას ხშირად იყენებდნენ ჯვაროსნებიც. ამის ფაქტები მოიპოვება სარმინის (1115 წელი), ათარიბის (1119 წელი), ჰაბის (1119 წელი) და ფილიპოპოლისის (1208 წელი) ბრძოლებში (Verbruggen 1997: 210). ეს სამხაზიანი, ოთხელემენტისანი წყობა ისეთი ეფექტური იყო, რომ XV საუკუნეში საქართველოს დაშლის შემდეგაც გამოიყენებოდა ქართულ სამეფოებში (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 31; კლიმიაშვილი 1964: 121-127). ქართველები მას XVIII საუკუნეში, ცეცხლსასროლი იარაღის ეპოქაშიც კი იყენებდნენ (თეიმურაზ II 1939: 86-87).

XIII საუკუნის მეორე მესამედიდან, მონღოლური ზეგავლენის შედეგად, ქართველთა ადჭურვილობა და ბრძოლის სტილი საგრძნობ ტრანსფორმაციას განიცდის: შეიარაღებაში ჩნდება მშვილდი, რომელიც იარაღის სავალდებულო ჩამონათვალს ემატება. ამისდა მიუხედავად, ძირითად იარაღად ისევ შუბი რჩება, რომელიც მხოლოდ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში კარგავს ძველ მნიშვნელობას (წურწუშია 2013ბ: 333-334). აქვე უნდა ითქვას, რომ წავრძელებული შუბის გარდა, რამდენიმე გვიანდელ მინიატურაზე ჩვენ გვხვდება შუბის ჭერის სხვა ხერხებიც: ორი ხელით და ბილიარდის კიის მსგავსად. განსაკუთრებით ეს შეიმჩნევა აღმოსავლეთ საქართველოში, რომელიც ირანელთა დიდი ზეგავლენის ქვეშ იმყოფებოდა. მიუხედავად იმისა, რომ წავრძელებულ შუბს, ალბათ, სხვა სტილით შუბის გამოყენებაც ენაცვლებოდა, საუკუნეების განმავლობაში ცხენოსანთა შეტევის სტილი არ იცვლება და შოკური შეტევა ქართველთა უსაყვარლეს ტაქტიკურ იარაღად რჩება.

ჟამთააღმწერელი მოგვითხრობს XIII საუკუნის შუახანებში თურქებთან ბრძოლაზე, სადაც მანდატურთუხუცესი შანშე ჰოროლით კლავს თურქს: „ვითარ მიეახლნეს, დააწყვეს რაზმი და მიეტევნეს. ხოლო შანშე უპირატეს ყოველთასა მიეტევა, რომელმან ჰოროლითა განგუმირა სახელოვანი თურქი“ (ჟამთააღმწერელი 1987: 95). 1260 წელს, მონღოლებთან ბრძოლისას ქართველები შუბებით უტევენ და

კიდევ XII საუკუნის დასაწყისში ჯვაროსნები ასეთ წყობას ინტენსიურად იყენებდნენ (Verbruggen 1997: 209-210).

სამცხის სპასალარი ჰოროლით ცხენიდან აგდებს მონღოლთა რჩეულ მებრძოლს: „ვითარ დაეხლნეს ურთიერთას, ზედამიეტვენეს მესხნი განლაღებულნი. ხოლო სარგის ჯაყელი უპირველეს ყოველთასა მიუჭდა რაზმსა და უმცნესი მათი, ჩინ-ბაადური, ჰოროლითა ცხენისაგან ქუეყანად დასცა“ (უამთააღმწერელი 1987: 124).

საინტერესო ინფორმაცია გაგვაჩნია XIV საუკუნის ბოლოსათვის: თემურ-ლენგთან ბრძოლაში „ესეოდენი სიმცნე აჩუენეს სპათა საქართველოსათა, ვითარმედ, შეჰკვდიან კისკასად შუასა შინა რაზმთა მათთასა, და ეგრეთ მახვლ-წვდილნი სრვიდეს, და განვიდიან თავითგან ვიდრე ბოლომდე, და კუალად მათგან უვნებელად უკმოიქცეოდინ შორის ბანაკისა მის ისმაიტელთასა. და ესრეთ სახელოვნად გამარჯუებულნი მოვიდიან ღვთივ-გვრგვონისა მეფისა გიორგის წინაშე და მოულოცვედიან განმარჯუებასა“ (ქართლის ცხოვრება 1959: 462). აქ აღწერილი შეტევა ჰგავს რაინდულს, რომლის მთავარი ნიშანია მოწინააღმდეგის რაზმის რიგების გარღვევა („განვიდიან თავითგან ვიდრე ბოლომდე“) და ისევ უკან გამოვლა ბრძოლით საკუთარ რიგებამდე („კუალად მათგან უვნებელად უკმოიქცეოდინ“), შემდგომ გადაჯგუფება („მოვიდიან ღვთივ-გვრგვონისა მეფისა გიორგის წინაშე“) და ხელახალი იერიში; ჩანს ქართველ მოყმეთა დისციპლინაც, როდესაც იერიშის შემდეგ გადასაჯგუფებლად უკან ბრუნდებიან მეფის დროშასთან.

ეჭვიუტანელი ინფორმაცია წაგრძელებული შუბის გამოყენების შესახებ გვაქვს 1483 წელს არადეთის ბრძოლაში, სადაც შალიკაშვილი და მაჩაბელი შეებნენ ერთმანეთს: „შემოსცა შუბი შალიკაშვილმან და გაუხეთქა კუბო ფარისა და განავლო მკარსა შიგან და გარდმოაგდო ცხენიდან“ (ბერი ეგნატაშვილი 1959: 347). თუ არა წაგრძელებული შუბით ბრძოლის წესი, სხვანაირად წარმოუდგენელია ისეთი ძალის დარტყმა, რომელიც ფარს გახეთქავს და მხარში მოხვედრილი ცხენიდან გადმოაგდებს მოწინააღმდეგეს.

XVI საუკუნეში, ქართლის მეფეების, ლუარსაბ I-ის და სვიმონ I-ის მონაწილეობით მიმდინარე ბრძოლების შესახებ საგულისხმო დეტალები შემონახულია „ახალ ქართლის ცხოვრებასა“ და ფარსადან გორგიჯანიძესთან. 1556 წელს გარისის ბრძოლაში ლუარსაბ მეფემ „თათარნი დაინახა, მეაბჯრეს შუბი გამოართვა და წინ მიეგება და ცხენს დაუძრა“ (ფარსადან გორგიჯანიძე 1925: 217). 1569 წელს ფარცხისის ბრძოლაში სვიმონ მეფე ირანელებს „საომრათ წინ მოეგება. მეფე სვიმონ შუბი კვლთ... თათართ ლაშქარში გამოერია... შუბით მრავალი თათარნი გარდმოჰყარა... მეფეს შუბი გაუტყდა“ (ფარსადან გორგიჯანიძე 1925: 219). იმავე ბრძოლაში ქართლის მეფე შუბით უტყვს და ცხენიდან აგდებს ყიზილბაშს: „მოუჭდა მეფე სვიმონ ერთსა ჭურვილსა ყიზილბაშსა, სცა ძლიერად ოროლითა და დაანარცხა

მიწასა ზედა, და მოკლა იგი“ (ქართლის ცხოვრება 1959: 514). დადიანთან წაგებულ ომში გასაქცევად გამზადებულ სიმონ მეფეს მისმა ერთმა „შეზრდილმა“, საამ თურქესტანიშვილმა, უთხრა: „აქედამ შუბმოუქნეველი არ წავალო. შეუტივა და ჩამოაგდო კაცი და იყო გულსრულად დამარცხებულს ომში თურქესტანიშვილი“ (ბერი ეგნატაშვილი 1959: 377). კვლავ გვხვდება შუბის დარტყმით ცხენიდან კაცის ჩამოგდება: „შეისწრაფა რაზმთა შინა, სცა ოროლითა და გარდააგდო კაცი“ (ქართლის ცხოვრება 1959: 534). 1599 წელს ნახიდურთან ბრძოლაში აღწერილია სიმონ მეფის შეტევა ოსმალებზე: „მეფემ ცხენს დაუძრა და ქართველნი შუბდაგრძელებულნი ცხენჭენებით მიეტივნეს ანაზდეულ, ვითაც ჩქაფის წვიმა სეტყვის ღვარნი მთისგან. გაპეს რაზმი ურუმთა და გარდმოყარეს მრავალნი და გაიარეს შიგა ყველამ... ურუმნი გაკვირვებულ იყვნენ ამათს მამაცობასა, რომ ვისაც გარდმოაგდებდენ, გასცილდიან სხვახედ და თითოს ქართველს ოთხი თუ ხუთი ურუმი ცხენიდან გარდმოეგდო და მეფე ჰელშუბიანი¹¹⁵ რომელს თოყსა და დროშას შეუტევდის, მოშლიდის“ (ფარსადან გორგიჯანიძე 1925: 223).

ამ ეპიზოდებში ვხედავთ შუბით ბრძოლას და მის მსხვერველს, მეაბჯრეს, რომლის მოვალეობაც შუბის მიწოდებაა (ევროპელის მსგავსად, იგი ქართველი რაინდის განუყრელი მსლებელია), მტრის ცხენიდან ჩამოგდებას და სხვ. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ნახიდურთან ბრძოლის აღწერა, რომელიც კლასიკური რაინდული შეტევის განსახიერებაა და კიდევ ერთხელ მიანიშნებს წაგრძელებული შუბის გამოყენებაზე („ქართველნი შუბდაგრძელებულნი“).

XIV-XV საუკუნეების შესახებ დამატებით მოგვეძიება გამომსახველობითი მასალაც, რომელიც გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის მონღოლურ-ნომადური ზეგავლენის შედეგად ტრანსფორმირებულ ქართულ მხედრობაზე, რომლის მთავარი საბრძოლო ხერხი კვლავინდებურად წაგრძელებული შუბია. XIV საუკუნის მეორე ნახევრის დავითნში, რომელიც ინფორმაციას გვაწვდის თემურ-ლენგის წინააღმდეგ მებრძოლ ქართველთა შეიარაღებაზე, ბრძოლის ერთ სცენაში ვხედავთ წაგრძელებული შუბით იერიშს და განგმირულ მოწინააღმდეგეს (სურ. 3). მიუხედავად იმ კონსერვატიზმისა, რასაც ქართული იკონოგრაფია წმინდა გიორგის გამოსახვაში იჩენს, წაგრძელებული შუბის გამოსახულებამ აქაც შეაღწია. შემორჩენილია XV საუკუნის რამდენიმე ჭედური ხატი, რომელზეც წმინდანი წაგრძელებული შუბით გმირავს გველეშაპს. ამგვარ, მეტად იშვიათ, კომპოზიციას ვხედავთ ჟიბიანის, გულეკარის და თბილისის სიონის ხატებზე, ბოდორნის საწინამძღვრო ჯვარზე (Чубинашвили 1959: 336). მიუხედავად ნომადური ზეგავლენისა, რაც, უპირველეს

¹¹⁵ იგულისხმება, რომ მეფეს ხელთ შუბი ეპერა და არა „ხელშუბი“.

ყოველისა, შეიარაღებაში მშვილდის არსებობით გამოიხატება, მხედარი მაინც რაინდული წესით იბრძვის (სურ. 4).

განსაკუთრებით მდიდარი ნარატიული მასალა გაგვაჩნია XVII საუკუნის ბრძოლების შესახებ. ამ საუკუნის მეორე ნახევრის თბილელი მიტროპოლიტი იოსებ სააკაძე ისტორიულ პოემაში „დიდმოურავიანი“ მეტად საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის 1609 წლის ტაშისკარის ბრძოლაზე. ერთგან, გიორგი სააკაძე ძლივს აკავებს მტერზე ნაადრევი შეტევის მსურველებს: „მე სადავენი შევტაცი, ვინ **შუბი წაიგრძელაო**“ (იოსებ ტფილელი 1939: 9). მშვენივრად ჩანს, რომ შეტევაზე გადასვლას ქართველები წაგრძელებული შუბებით აპირებენ! სასულიერო პირსაც კი, რომელიც ჩვენი ავტორია, კარგად ესმის, რომ „შუბის წაგრძელება“ შეტევაზე გადასვლას ნიშნავს. ეს სტრიქონები საინტერესოა, როგორც რუსთაველის ერთგვარი გამოძახილი („წაგრძელდი და წავე გრძელად“) და კიდევ ერთხელ ადასტურებს, რომ ტარიელის „წაგრძელება“ სწორედაც რომ შუბის საშუალებით ხდება. ტაშისკართან ბრძოლაში სააკაძეს სამი შუბი შემოატყდა („ფიცით შეგკადრო, მეფეო, **სამი გავსტეხე შუბია**“) (იოსებ ტფილელი 1939: 14), რის შემდეგაც ლახტს და ხმაღს იყენებს, – თითქოსდა ევროპელი რაინდის ბრძოლის აღწერილობას ვკითხულობდეთ. „**ჩვენი ბრძოლა შუბით არის, მათი ფარ-ხმაღ ისარია**“ (იოსებ ტფილელი 1939: 14) – იოსებ თბილელის ეს სიტყვები ეპიგრაფადაც კი შეიძლება გამოდგეს, ისე მოკლედ და მკაფიოდ გამოხატავს განსხვავებას ქართულ (ანუ ევროპულ) და თათრულ (ანუ ნომადურ) ბრძოლის სტილს შორის!

უნდა ითქვას, რომ აღმოსავლელ მეზობლებთან შედარებით ქართველები ყოველთვის გრძნობდნენ თავიანთ უპირატესობას შუბით ბრძოლაში. 1625 წელს მარაბდის ომის წინ სამხედრო თათბირზე გიორგი სააკაძე დარწმუნებულია, რომ ირანელები „შუბის ომსაო ჩვენ ვერ გაგვიძლებენო“ (ფარსადან გორგიჯანიძე 1925: 234). ფარსადან გორგიჯანიძე ზედმიწევნით ზუსტად აღგვიწერს ქართველთა მიერ განხორციელებულ იერიშს მარაბდის ბრძოლაში, რომელიც კლასიკური ევროპული რაინდული შეტევაა: ცხენოსნებმა ჯერ „ნელად იარეს, მერმე **ფარები დაიფარეს და შუბები წაიგრძელეს და ცხენჭენებით მიუხდნენ**“ (ფარსადან გორგიჯანიძე 1925: 234). იმავე მარაბდის ბრძოლაში თეიმურაზ მეფე უტევს მოწინააღმდეგეს: „**შუბი შესცა და იმან ფარი დახუედრა, ფარი გაუტეხა და ჰველნავიც გაუხეთქა და მკლავიც მოსტეხა, შუბიც შეამტვრია, ცხენი დამ გარდმოაგდო**“ (ფარსადან გორგიჯანიძე 1925: 234). ასეთი ძალის დარტყმა, რომელმაც ფარი გაგლიჯა, სამკლავე გახეთქა, მკლავი მოტეხა და შუბიც დაამსხვრია, მხოლოდ წაგრძელებული შუბითაა შესაძლებელი.

1626 წელს ბაზალეთის ბრძოლაში სააკაძის და მეფედ გადაცმული ედიშა ვაჩნაძის ორთაბრძოლა ევროპის შუაგულში გამართული რაინდული ტურნირი გეგონება – ორივე ფარზე ამსხვრევს შუბს: „მოვრავმან ფარი დახვედრა და შუბი შეიმტვრია და გასცილდა. მოვრავმან ცხენი დაიბრუნა და შუბი შესცა. ამანც ფარზედ შეამტვრია“ (ფარსადან გორგიჯანიძე 1925: 237).

XVII საუკუნეში კიდევ მრავლად გვაქვს შუბის მსხვრევებისა თუ გამოყენების შემთხვევები, რომლებიც მოხსენიების ღირსია. არჩილ მეფე (1647-1713) აღგვიწერს 1614 წელს ჟალეთთან თეიმურაზ I-ის შეტაკებას ირანელებთან: „მივახლოვდით, შემოგვებნეს, ჩვენიც წინა მიეგება, დავამსხვრივეთ ზედ შუბები“ (არჩილი 1937: 54). ამავე საუკუნის მიწურულს ირანელებთან ბრძოლაში გიორგი მეფის ძმისწულმა „ვახტანგ სცა ოროლი სპარსსა“ (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 471). ვახუშტი ბატონიშვილის ერთი ცნობით, საბარათიანოს სარდალი ზაზა ციციშვილი ბრძოლაში ხუთ (!) შუბს ამსხვრევს: „ეკუეთნენ ძლიერად და შემუსრა ბრძოლითა ზაზამ შუბი ხუთი“ (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 452). ეს აშკარად ბრძოლის სტილზე მეტყველებს, მხოლოდ ხელით მოქნევის და ძველებისას წარმოუდგენელია ამდენი შუბის დამტვრევა.

XVII საუკუნის ლიტერატურული წყაროებიც მხარს უმაგრებს ფაქტობრივ მონაცემებს. საუკუნის დასაწყისში კახეთის მოურავმა, ცნობილმა სარდალმა ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილმა პროზად დაწერა „ვეფხისტყაოსნის“ გაგრძელება – „ომანიანი“. აქ ორთაბრძოლა ისეა აღწერილი, ერთი შეხედვით ტიპური დასავლეთევროპული ტურნირი გეგონება, თუმცა ვიცით, რომ ავტორი ქართველია და ქართულ რეალობას გადმოგვცემს: „გულმესისხლედ და ცხენგაფიცხებით ერთმანერთსა შეუტიეს. პირველსავე მისვლასა შუბნი ერთმანერთსა შეაღწუნეს; სხვანი შუბნი აიხვნეს და იგიცა დაღწუნეს და მერმე ინდოურნი ფოლადნი ხრმალნი დაიწვადნეს და ერთმანერთსა დაუშინეს, რომე მუზარადსა ზედა ცემითა ხრმალნი ჯოხივითა უპიროდ დახდეს. მერმე ლახტები დაიწვადეს და ასრე მედგრად ერთმანერთსა ეცემებოდეს“ (ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი 1979: 104).

განსაკუთრებით საინტერესოა ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილის მიერ გამოყენებული ერთი ჰიპერბოლა: „აწ გაფრთხილდი, რომე ჩემსა შუბსა ქვიტირიცა ვერ დაუდგამს!“ შუბი ცხენსა ყურთა შუა გამოწონა და ფრინველივითა წამოვიდა, რომე მისის ცხენისა ფერხთა მტვერი ცამდის აამადლა“ (ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი 1979: 105). იგი ეხმაურება ანა კომნენას მიერ ევროპულ რაინდებზე რამდენიმე საუკუნით ადრე ნათქვამს: „ფრანკი მხედარი ბაბილონის გალავანს გახვრეტსო“ (Anna Komnene 2009:

378). აქაც შუბით კედლის გახვრეტაზეა საუბარი; ასეთი ძალის დარტყმის წარმოდგენა მხოლოდ წავრძელებული შუბის გამოყენების დროს არის შესაძლებელი.

XVI-XVII საუკუნეების ანონიმური თხზულება „რუსუდანიანი“ სახსენებლურით, რომლებიც შუბის დაღვევით იწყება და შემდგომ ხმლით და ლახტით გრძელდება: „შეიბნეს. პირველ შუბით შეუტის და შეაღვეს ერთმანერთსა. მერმე ხრძელები დაიწოდეს და გულმესისხლედ დაღვეს... მერმე გურზებს მიჰყვეს ხელი და მედგრად იცემებოდეს“ (რუსუდანიანი 1957: 284); „შეუტის ერთმანერთსა, შუბები შეაღვეს, მერმე ხლმითა დაუშინეს ერთმანერთსა და ისიც დააღვეს. მერმე ლახტები გამოიდეს“ (რუსუდანიანი 1957: 293); „პირველსავე მისვლასა შუბები ერთმანერთს შეაღვეს და მერმე... ლახტები დაიწოდეს და დაუწვეს ერთმანერთსა ცემა“ (რუსუდანიანი 1957: 378). „შეაღვეს შუბები ერთმანერთსა, დაღვეს ლახტები და დაიწოდეს ხლმები“ (რუსუდანიანი 1957: 379). აქ აღწერილი შეტაკებები თვალნათლივ მიუთითებს დასავლური, რაინდული ტიპის ბრძოლის სტილზე, რომელიც გაბატონებული იყო იმდროინდელ საქართველოში.

XVII საუკუნის მასალას მხარს უმაგრებს „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი ილუსტრაცია. მამუკა თავაქარაშვილმა, იმერეთის მეფის მდივანმა, სამეგრელოში, ლევან II დადიანის კარზე ტყვეობაში ყოფნისას 1646 წელს გადაწერა „ვეფხისტყაოსანი“. ამ ხელნაწერის ილუსტრაციები უნიკალურია იმით, რომ ერისკაცის მიერ არის დახატული და არ არის შეზღუდული იკონოგრაფიული ჩარჩოებით, რის გამოც გარემომცველი სინამდვილე ადეკვატურადაა ასახული: 138-ე გვერდზე ვხედავთ რაინდთა ჯგუფს, რომლებიც წავრძელებული შუბებით გადადიან იერიშზე (სურ. 5).

როგორც ვხედავთ, X-XII საუკუნეებში საქართველოში ფორმირდება და დასრულებულ სახეს იღებს შუბით ბრძოლის რაინდული წესი. X-XI სს. ხდება წავრძელებული შუბით ბრძოლის წესის შემოღება და დამკვიდრება, XII საუკუნეში კი საბოლოოდ ინერგება ცხენოსანთა დარტყმითი ტაქტიკა. მიუხედავად ნომადურ-აღმოსავლური ზეგავლენისა, რასაც მომდევნო საუკუნეებში მუდმივად განცდის ქართული სამხედრო საქმე, ბრძოლის ამ წესს ქართული ლაშქარი XVIII საუკუნის შუახანებამდეც კი მისდევს.

XII საუკუნის მანძილზე ქართული ლაშქრის წარმატებების სერია მუსლიმურ არმიებთან ბრძოლაში ცხენოსანთა შოკური შეტევის მაღალი ეფექტურობის პირდაპირი მაჩვენებელია. XIII საუკუნეში ჯუვეინი წერს, რომ სირიისა და რუმის ძლევამოსილი მმართველები უფრო ხოლდნენ და გაურბოდნენ „ბრძოლაში ქართველთა მძვინვარებას“ (Джувейни 2004: 318). ეს „მძვინვარება“ მნიშვნელოვანწილად ბრძოლის

სტილითაა განპირობებული და ასოცირდება შუბგამართულ მომქროლავ მხედართან, რომლის იერიში მართლაც რომ საზარელია.¹¹⁶ ასეთი წარმოდგენის ჩამოყალიბებაში ლომის წილი მიუძღვის *წაგრძელებული შუბით* ბრძოლის წესს და ცხენოსანთა დარტყმით ტაქტიკას, რომლებიც მნიშვნელოვანწილად აპირობებდნენ ქართველთა წარმატებებს მუსლიმურ არმიებთან ბრძოლაში.

იარაღი შუა საუკუნეების საქართველოში

ქართულ ენაში საბრძოლო იარაღის ზოგადი სახელი თავდაპირველად *ჭურჭელი* და *ჭური* იყო, რომელიც *საჭურველმა* ჩაანაცვლა. თავის მხრივ, XII საუკუნის მეორე ნახევარში საჭურველი *აბჯარმა* შეცვალა (გასიტაშვილი 1957: 80, შენ. 5; ჯავახიშვილი 1962: 203-205).¹¹⁷ ივ. ჯავახიშვილის ვარაუდით, ტერმინი *იარაღი* (თავისი ფართო მნიშვნელობით) XV საუკუნეში შემოდის თურქულიდან და X VI საუკუნიდან თანდათანობით ანაცვლებს აბჯარს (ჯავახიშვილი 1962: 211-213). გ. გასიტაშვილის დაკვირვებით, ტერმინი *იარაღი* აბჯრის გვერდით უკვე XIII-XIV საუკუნეებში ჩნდება (გასიტაშვილი 1957: 81).

შეიარაღების მთლიან კომპლექსს, რომელშიც შემტევი იარაღიც შედის, *სრული აბჯარი* (*ტანი აბჯარი*)¹¹⁸ ეწოდებოდა (ჯავახიშვილი 1962: 220-221). *სრული* ანუ *ერთი ტანი აბჯარი* მრავალგვარ თ ავდაცვით და შემტევ იარაღს მოიცავდა (ჯაჭვის პერანგი, მუზარადი, ქაფი, საბარკული, ხმალი და სხვ.). ეს ტერმინები პირველად „გეფხისტყაოსანში“ მოიხსენიება: „**სრული აბჯარი** საკაცო ქაფითა, საბარკულითა“ (შოთა რუსთაველი 2009: სტრ. 1020); „კიდობანი გახსნეს, პოვეს მუნ **აბჯარი სამი ტანი...** ჯაჭვი, ხრმალი, მუზარადი, საბარკული მათი გვანი“ (შოთა რუსთაველი 2009: სტრ. 1370). იგივე ტერმინს ვხვდებით XV საუკუნის მეორე ნახევრის საბუთში: „ათი **ტანი აბჯარი** მისითა იარაღითა“ (კაკაბაძე, 1924: 45). დღეისათვის, აბჯრის ფართო მნიშვნელობა დავიწროვებულია და ის მხოლოდ სხეულის დამფარავი თავდაცვითი საშუალების (მაგ. ჯაჭვის პერანგის) აღსანიშნავად გამოიყენება.

¹¹⁶ წაგრძელებული შუბით შოკური შეტევა ერთნაირ შთაბეჭდილებას ტოვებს მნახველზე: ასეთივე „მძინვარე“ და „შეუჩერებელი“ ჩანს ჯვაროსანთა შეტევაც (Anna Komnene 2009: 378).

¹¹⁷ აბჯარი, საჭურველთან ერთად, უკვე გვხვდება IX-X საუკუნეების ქართული მწერლობის ძეგლებში (ჯავახიშვილი 1962: 206).

¹¹⁸ „*სრული* – გასრულებულს ჰქვიან უნაკლულოსა“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 109).

ზოგადად, იარაღს ახასიათებს აქტიური ტექნიკური პროგრესი და ახალი ნიმუშების შექმნა მებრძოლის შეტევითი და დაცვითი შესაძლებლობების გასაზრდელად, სწრაფი გაგრძელება უზარმაზარ ტერიტორიებზე და მაღალი ფასი (Кирпичников 2006: 41). იარაღის ინდუსტრია წარმოების ყველაზე განვითარებულ და მოწინავე დარგს წარმოადგენს სახელმწიფოში; მასში აისახება თანადროული ეპოქის ტექნოლოგიური და მატერიალური განვითარების დონე.¹¹⁹ უახლეს ტექნიკურ მიღწევებს, პირველ რიგში, იარაღისა და სამხედრო აღჭურვილობის დამზადების დროს იყენებდნენ (Кочкаров 2008: 173-174).

ვახუშტის დახასიათებით, ქართველები იყვნენ „სალაშკროთა შინა ახოვანნი, საჭურველთ მოყუარენი“, ასევე „[კარგად] უწყვიან ყოველთავე სამამაცოთა საჭურველთა კეთებანი“ (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 44-45). სახელმწიფოს მესვეური ყოველთვის ცდილობდნენ განვეითარებინათ მეიარაღეობა, რისთვისაც უცხოეთიდანაც იწვევდნენ ოსტატებს და ადგილობრივ ხელოსნებსაც უწყობდნენ ხელს. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულიდან ვიგებთ, რომ იარაღის მკეთებლები პრივილეგიურ მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ და განთავისუფლებული იყვნენ სამეფო მოვალეობებისაგან: „ვინცა ვინ ხმალს აკეთებდეს ან ფარსა, ან შუბსა, გინა ისარსა და სხვასა ესე ვითართა იარაღსა, სამეფოს მუშაობაში ესენი არ გაიყუანებიან“ (ქართული სამართლის ძეგლები 1963: 191).

ნაშრომში წარმოდგენილი შეიარაღება ზოგადად ორ დიდ ჯგუფად იყოფა (თავდაცვითი და შეტევითი),¹²⁰ რომლებიც თავის მხრივ, სხვადასხვა სახეობებისაგან შედგება:

¹¹⁹ სხვა ნივთებთან შედარებით, იარაღი ყველაზე მეტადაა შინაარსობრივად დეტერმინებული, რადგანაც მფლობელის სიცოცხლე ბრძოლაში ამაზეა დამოკიდებული. ნებისმიერი ფუნქციური შეუსაბამობა მფლობელს დაღუპვას უქადდა და ასეთი იარაღი უფრო სრულყოფილით იდევნებოდა (Худяков 1995: 151).

¹²⁰ ისტორიის მანძილზე იარაღი და აბჯარი ყოველთვის ეჯიბრებოდა ერთმანეთს: ახალი ტიპის იარაღი თავდაცვითი აღჭურვილობის ახალ ტიპს წარმოშობს, და პირიქით (Гордеев 1954: 63). მ. გორელიკს ეკუთვნის საინტერესო და მართებული დაკვირვება, რომ შეტევითი იარაღი თავისი კომპაქტურობის გამო უფრო ადვილი დასამზადებელია, მისი ფორმა მჭიდროდაა დაკავშირებული დანიშნულებასთან, მოითხოვს მაღალ ხარისხს და ნაკლებ ადვილს ტოვებს ინდივიდუალური შემოქმედებისათვის, ადვილად ვრცელდება დიდ სივრცეზე. მისდა საპირისპიროდ, თავდაცვითი აღჭურვილობა უფრო ინდივიდუალური და აქედან გამომდინარე, უფრო ლოკალურია, მეტადაა დაკავშირებული ეთნოსთან და ტერიტორიასთან და მეტ მონაცემებს გვაწვდის ეთნო-ისტორიულ კონტექსტში (Горелик 2003: 11).

თავდაცვითი აღჭურვილობა: მუზარადი, სხეულის აბჯარი (ქერცლოვანი, ლამელარული, ლამინარული, ჯაჭვი, ბეგთარი, ჩარ-აინა), კიდურების დაცვითი საშუალებები (საბარკული, სამუხლე, საწვივე, ქაფი, სამკლავე, თათმანი), ფარი;

შეტევითი იარაღი: ხელჩართული ბრძოლის იარაღი – სამკერებელი (შუბი), მკვეთელი (ხმალი, ცული), უმკვეთელო-დასარტყმელი (ლახტი), დისტანციური – სასროლი (მშვილდ-ისარი), სატყორცნი (შურდული).

თავი III. თავდაცვითი საჭურველი

თავდაცვითი საჭურველი მებრძოლის პანოპლიის უმნიშვნელოვანესი შემადგენელი ნაწილია და მისი განვითარების დონითა და ფორმით შესაძლებელია საზოგადოების სამხედრო, ეკონომიკური, სოციალური და პოლიტიკურ ცხოვრების მრავალ ფაქტორზე მსჯელობა (Горелик 1987: 163).

პირველი აბჯარი ჯერ კიდევ ნეოლითის ხანაში დასტურდება (Горелик 2003: 114). მიუხედავად იმისა, რომ აბჯარი არასოდეს ყოფილა დაცვის აბსოლუტური საშუალება, ის ასუსტებდა დარტყმას და სასიკვდილო ჭრილობა შეექმლო უბრალო ჭრილობად ექცია (Stephenson 2006: 65). თავდაცვის ინდივიდუალური საშუალებები, ადამიანის სხეულის უშუალო დაცვის გარდა, კეთილისმყოფელ გავლენას ახდენს მფლობელის მორალზე, უფრო თავდაჯერებულს და უშიშარს ხდის მას (Keen 1984: 220). ცნობილია, რომ რაინდთა თავდაცვითი აღჭურვილობის სიკეთე დიდად განაპირობებდა ბრძოლის ველზე მათ სიმამაცეს (Verbruggen 1997: 61). მაღალი ხარისხის დაცვით აღჭურვილობას არაერთგზის უხსნია პატრონი სიკვდილისაგან: 1578 წელს, ლალა ფაშას შემოსევისას არჩილ მუსხრანბატონის ძის ერეკლესათვის „ცხენი ქუეშ გამოეკლათ მისთვის, თექუსმეტი მუზარადს ჰქონდა ნაკრავი ისარი, ორმოცამდი აგრევე ჯაჭუს. და ვერც ჯაჭვ და ვერც მუზარადი ვერ გაეკუეთა, ერთი კრმალი ხანჯარს სცემოდა, ხანჯრის ტარი ზედ დაეჭრა“ (ქართლის ცხოვრება 1959: 523).

მუზარადი

მუზარადი ლითონის¹²¹ თავსარქმელია, რომელიც თავის დასაცავად არის განკუთვნილი. ის მებრძოლის თავდაცვითი აღჭურვილობის უმნიშვნელოვანესი

¹²¹ ტყავის, ხის და სხვ. მასალისაგან დამზადებული მუზარადი შუა საუკუნეების საქართველოში პრაქტიკულად არ გამოიყენებოდა და ამიტომ, მათ არც განვიხილავ.

ელემენტი იყო, რომელიც საუკუნეების მანძილზე მუდმივ ცვლილებასა და სრულყოფას განიცდიდა.

ბრძოლაში თავის დასაცავი საშუალებების გამოყენება მნიშვნელოვნად ზრდიდა მებრძოლის დაცულობას და მისი გადარჩენის შანსს. რკინის მუზარადი დიდ ღირებულებას წარმოადგენდა ყოველი მებრძოლისათვის (Худяков, Табалдиев, Солтобаев 2004: 235). არჩილი პირდაპირ წერს, რომ „უმუზარადოთ ომს შესვლა კარგთა კაცთაგან ავია“ (არჩილი 1937: 80). უმეტესწილად მუზარადი უძლებდა და ისხლტდა ხმაღს ან ისარს, თუმცა ნაკლებად მედეგი იყო დასარტყმელი იარაღის (ლახტის) წინააღმდეგ (Kolias 1988: 85).

სულხან-საბა ორბელიანი გვაძლევს მუზარადის (ზუჩის) სხვადასხვა ტიპების მკაფიო აღწერილობას: „ზუჩნიცა არიან ხუთგვარნი: რომელსა თავსა დასარტყმელი რკინა აქვს, რომელსა *კვერცხად* სახელსდებენ, და ზარადი წინა და უკანით გრძ(ე)ლად, იგი არს *ზუჩი*, რომელიმე *მუზარადად* უცმობენ; არს მსგავსი ჩუჩისა თავს დასარტყმელი, საცხვირე გრძელი და არა ზარად ვლებული, იგი არს *ჩაფხუტი*; და არს თხემსა ზედა მცირე პოლოტიკი და ზარადი კისრის კერძოთა და პირსა არარა, იგი არს *ჩაჩქანი*, და სხვა არს რომელსა პოლოტიკი არა აქვს, თავ(ს) სახურავი ლიტონი ჯაჭვია, იგი არს *ჩაბალახი*“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 289-290). როგორც ვხედავთ, საქართველოში *კვერცხი* ეწოდებოდა ლითონის ყველაზე მარტივ, პრიმიტიულ მუზარადს; სრულყოფილ *მუზარადს (ზუჩს)* წინაც და უკანაც ჯაჭვი ანუ ზარადი გააჩნდა (მას საცხვირეც ექნებოდა); *ჩაფხუტი* უზარადო რკინის თავსარტყმელია გრძელი საცხვირეთი; *ჩაჩქანი* არის რკინის პატარა, ჯამის ფორმის ლითონის ფირფიტა ჯაჭვის ზარადით; მხოლოდ ჯაჭვის თავსარტყმელს კი *ჩაბალახი* ერქვა. *სათვალვ*, რომელსაც „უწოდებენ ზუჩის თვალის სახედველსა“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 30), შეიძლება ყოფილიყო ჭრილები სახეზე ჩამოფარებულ ჯაჭვის ზარადზე ან ლითონის მუზარადის წარბზედა ნახევარკალისებური ჭრილები.

ქართული მუზარადის განვითარება ძირითადად მისდევდა მისი მეზობელი რეგიონების საბრძოლო თავსარტყმელების განვითარების კანონზომიერებას და ევროპისაგან განსხვავებით, დაცულობაზე წინ აყენებდა მხედველობასა და კომფორტულობას. ევროპული დახურული მუზარადებისაგან განსხვავებით, ღია მუზარადი სუნთქვას არ აფერხებდა და არ ზღუდავდა მხედველობის არეს, თუმცა, დახურულთან შედარებით, დაცულობის შედარებით ნაკლები ხარისხი გააჩნდა.

მუზარადების მხრივ ქართული არქეოლოგია ფრიად ღარიბია და ძირითადად იკონოგრაფიულ მასალას უნდა დავეყრდნოთ. მართალია, მრავალრიცხოვან ხატებზე, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, წმინდანებს თავზე ზუჩის ნაცვლად შარავანდი

ადგათ, მაგრამ სახარებისეული თუ სხვა სიუჟეტების გადმოცემისას, მეორეხარისხოვანი ფიგურების მუზარადები საინტერესო მასალას იძლევა შესწავლისათვის.

სფეროკონუსური მუზარადი

XI-XII საუკუნეებში საქართველოში ახალი ტიპის – მთლიანჭედილი სფეროკონუსური მუზარადები მკვიდრდება და ანაცვლებს ძველ, სეგმენტურ და კონუსურ მუზარადებს. სფეროკონუსური ფორმის მუზარადში მომრგვალებული გუმბათი კონუსურ დაბოლოებაში გადადის.¹²² კონუსური მუზარადი, რომელიც დასავლეთ ევროპაში XIV საუკუნემდე იყო გავრცელებული, რუსეთსა და აღმოსავლეთში უფრო ადრე გამოდევნა მოწინავე ფორმის სფეროკონუსურმა მუზარადმა, რომელიც უკეთესად იხსლევდა დარტყმას (Кирпичников 1971: 25).

X საუკუნის წმ. გიორგის ხატზე ფარახეთიდან (Чубинашвили 1959: таб. 43) დამარცხებული ბიზანტიელი იმპერატორის თავიდან გადავარდნილი კონუსური მუზარადია გამოსახული უძრავი საცხვირით, თვალზედა ჭრილებით, ზარადით და ნიკაპზე შესაკრავი თასმებით. ერთი შეხედვით ზარადი თითქოს ქერცლოვანი ფირფიტებისაგან უნდა იყოს შედგენილი, თუმცა, ჯაჭვიც არ არის გამორიცხული. შესაძლოა, რკინის ზედაპირზე მუშაობის სირთულის გამო ოსტატმა გამარტივებული სახით გადმოგვცა ჯაჭვის სტრუქტურა. ჯაჭვის ზარადის სასარგებლოდ მეტყველებს ის გარემოება, რომ მუზარადზე თვალზედა ჭრილები შეინიშნება. ასეთი ჭრილები კი ხშირად გვხვდება ჯაჭვის ზარადთან ერთად, როგორც ეს გვაქვს თად-ი-ბოსტანის რელიეფზე ქვაში გამოკვეთილ (620 წ.) ხოსრო II-ის მუზარადზე და ნომადურ-ირანულ გავლენაზე მიუთითებს. მუზარადის საცხვირე ჰგავს ახლახანს, სტამბულში თოდოსიუსის ნავსადგურის გათხრისას ნაპოვნ საცხვირეს, რომელსაც მომრგვალებული თვალის ჭრილი ემჩნევა (D'Amato 2012: 52).

XI საუკუნეში კონუსური მუზარადი თანდათანობით გადადის სფეროკონუსურში. XI საუკუნის შემოქმედის ხატზე გამოსახულ სამ მეომარს ახურავს ერთი ნაჭრისაგან გამოჭედილი მუზარადები: ისინი უკვე საკმაოდ მომრგვალებულია, თუმცა ჯერ კიდევ ინარჩუნებენ კონუსურ ფორმას (სურ. 6).

¹²² სფეროკონუსური მუზარადი ძვ.წ. მესამე ათასწლეულის მეორე ნახევარში ჩნდება მესოპოტამიაში; მისი ფორმა საბოლოოდ ყალიბდება მეორე ათასწლეულის შუა ხანებისათვის სირია-პალესტინის რეგიონში (Горелик 2003: 135-136). მ. გორელიკი აღნიშნავს, რომ ახლო აღმოსავლეთთან ასე თუ ისე დაკავშირებული ტერიტორიებიდან, ძვ.წ. მეორე ათასწლეულის შუახანებიდან ლითონის მუზარადების არსებობა მხოლოდ ამიერკავკასიაში აღინიშნება (Горелик 2003: 139).

მუზარადს აქვს უკანა, ჩამოგრძელებული ნაწილი, რომელიც კეფას და კისრის ზედა ნაწილს ფარავს და, რომელიც უფრო გვიანდელი მუზარადისთვისაა დამახასიათებელი. ასეთივე ყურსაფარი აქვთ XII საუკუნის ჯრუჭის მეორე ოთხთავის 111r მინიატურაზე გამოსახულ მებრძოლებსაც. მთლიანტყედილი სფეროკონუსური მუზარადები უკვე მრავლად გვხვდება XII საუკუნის ჯრუჭის მეორე ოთხთავის 111r, 118r და 186v მინიატურებზეც. 186v მინიატურაზე მებრძოლებს ახურავთ მთლიანი და რამდენიმე ნაჭრისაგან შეჭედილი სფეროკონუსური ზარადიანი მუზარადები, რომელთაც გარშემო წვრილი სალტე შემოუყვებათ; ზუჩის გუმბათი როხეტით და მრგვალი ბურთულით ბოლოვდება (სურ. 7).

თუკი XII საუკუნეში სეგმენტური მუზარადები რაოდენობრივად ჯერ კიდევ სჭარბობს მთლიანტყედილს, როგორც ეს შეიძლება ვიმსჯელოთ ჯრუჭის II ოთხთავის მინიატურების მიხედვით, მოგვიანებით მდგომარეობა იცვლება. XIV საუკუნის მეორე ნახევრის H1665 დავითნში რამდენიმე სეგმენტისაგან შემდგარი მუზარადი უკვე იშვიათად გვხვდება (მინიატურები 190r, 213v) და მასში ძირითადად მთლიანი, ლითონის ერთი ნაჭრისაგან გამოტყედილი სფეროკონუსური მუზარადებია.¹²³

მთლიანტყედილი სფეროკონუსური მუზარადების არსებობა საქართველოში მატერიალურადაც დასტურდება. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში ინახება ე.წ. „ჯალალ ად-დინის მუზარადი“, რომელიც 1401-15 წლების „ამირეჯიბთა გვაროვნობითი სიგელის“ გადმოცემით XIII საუკუნეში თავად დამარცხებულ ჯალალ ად-დინს წაართვეს და შემდგომ მრავალძალის მონასტერს შესწირეს.¹²⁴ მიუხედავად იმისა, რომ ეს ამბავი სიმართლეს არ შეესაბამება,¹²⁵ მრავალძლის მონასტერში მართლაც ინახებოდა მუზარადი, რომელმაც დღემდე მოაღწია (სურ. 8). ე.წ. ჯალალ ად-დინის მუზარადს აქვს მოქლონებით დამაგრებული ფართო გვირგვინი, რომლის ზედა ნაწილი კბილანების ფორმისაა; ზარადის დამაგრების სისტემა ისეთივეა, როგორც ვაველის მუზარადზე, – საკიდ კავებში ლითონის წნელია გაყრილი. მუზარადი დაზიანებული და დეფორმირებულია, მაგრამ მაინც შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ მას სათვალის ჭრილი და საცხვირე არ ჰქონდა. გუმბათის თავი

¹²³ დ. ნიკოლიც აღნიშნავს, რომ XIV საუკუნიდან აღმოსავლეთში მუზარადები უკვე ერთი მთლიანი ნაჭრისაგან მზადდებოდა (Nicolle 1990a: 41).

¹²⁴ „ოდეს წარგუჩინა თუთ და ამისად რუსუდან მეფემან ლაშქარსა სპარსისასა და გაგუშმარჯუა; მინდორს შევიბენით და ამოვსწყუდეთ. მოვართუთ დროშა და თაჯი თუთვან მადლის სულთნისა და გუკო წყალობა და გუბოძა ჯილდოდ, რაც ვიაჯეთ... და დროშაცა შევსწირეთ მეხოიშნესა ჩუშნსა, და თაჯი მრავალძალსა“ (ქრონიკები 1892: 210-211).

¹²⁵ ქართველებს თავად ჯალალ ად-დინი არც ერთ ბრძოლაში არ დაუმარცხებიათ, და ცხადია, არც მუზარადი წაურთმევიათ.

დაზიანებულია და არ ჩანს, თუ როგორ ბოლოვდებოდა. ამჟამინდელ მდგომარეობაში მუზარადი 964 გრამს იწონის, თავდაპირველი წონა კი 1 კგ-ზე ცოტა მეტიც იქნებოდა (ზარადის გარეშე). მისი დიამეტრი 21 სმ, სიმაღლე კი 13.8 სმ-ია, თუმცა თავდაპირველი სიმაღლე 17-18 სმ მაინც იქნებოდა.

მიუხედავად მუზარადის დღევანდელი მდგომარეობისა, მაინც შეიძლება გარკვეული დასკვნების გამოტანა. მისი გუმბათი საკმაოდ კარგადაა გამოჭედილი, რაც არსებული ტრადიციის მიმანიშნებელი უნდა იყოს; სამაგიეროდ, რიგი ნიშნებისა, როგორცაა გვირგვინის არცთუ აკურატული მიმაგრება გუმბათთან, გვირგვინის მოქლონების არასწორი რიგები, მიუთითებს შესრულების არც ისე მაღალ ხარისხზე. გვირგვინს ჯერ კიდევ არა აქვს მიღებული ის დახვეწილი ფორმა, რომელიც XIV საუკუნისათვისაა დამახასიათებელი. ეს კი შეიძლება მიანიშნებდეს საქართველოში ფართო ტიპის გვირგვინის გავრცელების საწყის სტადიაზე. არ არის გამორიცხული, რომ საქმე გვექონდეს XIII საუკუნის მეორე ნახევრის ადგილობრივ, პროვინციულ ხელობასთან.

როგორც ვხედავთ, ჯალალ ად-დინის მუზარადზე ადგილობრივ, რეგიონში უკვე დამკვიდრებულ ნიშნებთან (მთლიანჭედილი გუმბათი, ჯაჭვის ზარადი) ერთად შეინიშნება ახალი მოტივიც – XII საუკუნეში არსებული გუმბათს შემოყოლებული წვრილი საღტის ნაცვლად ფართო გვირგვინი.¹²⁶ შედარებისათვის, ვაველის მუზარადს გვირგვინის კბილანების ნაცვლად ხშირი სამყურა ორნამენტი ამშვენებს; მისი გვირგვინიც ბევრად დაბალია. თუკი ამის მიხედვით ვიმსჯელებთ, გარდამავალ ფორმად შეიძლება მივიჩნიოთ ბაყათარის მუზარადი, რომელზეც უკვე ვხედავთ გვირგვინის ზედა ნაწილის მოსართავად გამოყენებულ სამყურა ორნამენტს, თუმცა უფრო იშვიათს, ვიდრე ვაველის და ერმიტაჟის მუზარადებზე (Горелик 1983: 263). მისი გვირგვინი ჯერ კიდევ მაღალია და ამჟღავნებს ნათესაობას ჯალალ ად-დინის ტიპის მუზარადებთან.

ევოლუციის პროცესში ჯალალ ად-დინის მუზარადის შემდგომი საფეხურია ე.წ. „ბაყათარის მუზარადი“. დ. ნიკოლის აზრით, ამ ზუჩის „კონსტრუქცია ავლენს მნიშვნელოვან მეტალურგიულ ცოდნას და ლითონის მოზრდილი ფურცლების

¹²⁶ ჯალალ ად-დინის მუზარადის მსგავსი გვირგვინის კბილანები შეიმჩნევა სვანეთში, ჩაუაშის მაცხოვრის ეკლესიის გარეთა, ჩრდილოეთ ფასადზე გამოსატულ ამირანდარეჯანიანის სიუჟეტზე (სურ. 9). აქ გამოსახული ბადრის მუზარადი ბოლოვდება როზეტით. არ არის გამორიცხული, რომ გრძელი ზოლი, რომელიც ზემოდან გადადის გვირგვინზე, მოუხეშავად დახატული ზევით აწეული მოძრავი საცხვირე იყოს. ეს რომ სეგმენტური მუზარადის გამყოფი ზოლი იყოს, გვირგვინის ქვემოთ უნდა იმალებოდეს.

დამუშავების უნარს“ (Nicolle 1999b: 240). ჯერ კიდევ XIX საუკუნეში რეკომში, ოსურ სალოცავში ინახებოდა მუზარადი, რომელიც გადმოცემით ლეგენდარულ ოს გმირს, ბაყათარს, ეკუთვნოდა.¹²⁷ მოგზაურთა (ვ. პფაფი, ა. მილერი) აღწერით, რომელთაც ჩანახატებიც დაგვიტოვეს, ეს იყო ფოლადის ზუჩი მოძრავი საცხვირით და ჯაჭვის ზარადით (Кузнецов 1990: 37). უკანასკნელ ხანს ა. დარჩიევმა მოიძია და ხელახლა გამოაქვეყნა ქართველი არქეოლოგის გ. ნიორაძის მიერ XX საუკუნის დასაწყისში გადაღებული რეკომის რელიკვიების უნიკალური ფოტო, რომელზეც ბაყათარის მუზარადიცაა აღბეჭდილი (Дарчиев 2012: 2-3)¹²⁸ (სურ. 10). ვ. კუზნეცოვის აზრით, რომელმაც გამოკვლევაც მიუძღვნა რეკომს, საქმე ეხება ისტორიულ პიროვნებას, რომელიც რეალურად არსებობდა და XIII-XIV საუკუნეების მიჯნაზე ცხოვრობდა და იბრძოდა საქართველოში (Кузнецов 1990: 37). მართლაც, ქართველი მემატიანე გვიამბობს XIII საუკუნის მეორე ნახევარში ოსეთიდან ოქროს ურდოს მიერ გამოძევებული ოჯახის ისტორიას, რომლის მცირეწლოვანი ვაჟები, ფარეჯანი და ბაყათარი, საქართველოში დასახლდნენ (უამთააღმწერელი 1987: 136). შემდგომში, ბაყათარი გვევლინება საქართველოში მეოფ ოსთა მთავრად და საკმაოდ დიდ ძალაუფლებასაც იხვეჭს. ის ინტენსიურად მონაწილეობს საქართველოს ტერიტორიაზე მიმდინარე ბრძოლებში, რასაც ეწირება კიდევ 1306 თუ 1307 წელს ძამის ციხესთან (უამთააღმწერელი 1987: 198, 210-212). როგორც ჩანს, სიკვდილის შემდეგ ბაყათარი გადაასვენეს ოსეთში, საგვარეულო აკლდამაში, მისი აღჭურვილობა (ზუჩი, შუბი და კაპარჯი)¹²⁹ კი რეკომის სალოცავს შეწირეს (Кузнецов 1990: 40). ბაყათარის მუზარადის XIV საუკუნის შუახანებით ან მეორე ნახევრით დათარიღება (Горелик 1983: 263; Nicolle 1999b: 240).¹³⁰ ხელოვნური მეჩვენება. XIII-XIV საუკუნეების მიჯნაზე უკვე არსებობს ბაყათარის ზუჩისთვის დამახასიათებელი ყველა ნიშანი: მთლიანტყედილი სფეროკონუსური გუმბათი,¹³¹ სათვალეები,¹³² მოძრავი

¹²⁷ ამ სალოცავის საქართველოსთან მჭიდრო კავშირის და იქ შენახული ქართული ნივთების შესახებ იხ. წურწუშია 2010ბ: 40.

¹²⁸ გ. ნიორაძის ფოტო პირველად გერმანიაში გამოცემულ მის წიგნში გამოქვეყნდა (Nioradze 1923: 42, Taf. 12).

¹²⁹ ზოგიერთი ცნობებით, ასევე, სამკლავე და ლახტიც (Нарожный 2003: 116).

¹³⁰ დ. ნიკოლი თავადვე „მეტად საეჭვოს“ უწოდებს საკუთარ დათარიღებას, რომელიც რეალურად მართლაც არაფერს ემყარება.

¹³¹ იხ. XI-XII საუკუნეების მუზარადების ქართული გამოსახულებები.

¹³² მუზარადის წარბზედა რკალისებური ჭრილები ჯერ კიდევ მეორე ათასწლეულის შუახანებიდან შეინიშნება სირია-პალესტინაში (Горелик 2003: 137). შემდგომში მუზარადის ეს დამახასიათებელი დეტალი ევრაზიის მთელ კონტინენტზე ვრცელდება და XVII საუკუნეშიც გამოიყენება.

საცხვირე.¹³³ აღსანიშნავია, რომ ბაყათარის მუხარადის XIII საუკუნის მეორე ნახევრით დათარიღებას ეთანხმება რუსული საჭურველის ცნობილი მკვლევარი ა. კირპინიკოვიც (Кузнецов 1990: 39). ჩრდილოკავკასიური შეიარაღების მკვლევარი ე. ნაროჟნიც უშვებს, რომ რეკომში მართლაც ბაყათარის საჭურველი ინახებოდა და მუხარადიც მის თანამედროვე ეპოქას ეკუთვნოდა (Нарожный 2003: 118). ჩემი აზრითაც, რეკომში არსებული საჭურველი და მუხარადი ოსების მთავარს ბაყათარს ეკუთვნოდა. ბუნებრივია რომ, ეს შეიარაღება მას საქართველოში ემოვა (შეეძინა ან მოეპოვებინა). ჩრდილოეთ კავკასიაში საჭურველის გავრცელებას საქართველოდან არ გამორიცხავს ა. სალნიკოვიც, თუმცა მას თვლის მონღოლური ირანის შეიარაღების ზეგავლენის ქვეშ მყოფ ტერიტორიად (Сальников 2008: 68, 104).

ბაყათარის მუხარადი მცირედი სახეცვლილებების შემდეგ (გუმბათი საბოლოოდ იხვეწება, გვირგვინი დაბლდება, სამყურა ორნამენტი უფრო ხშირია და სათითაოდ მიმაგრებული, ჩნდება როზეტი) XIV საუკუნეში ტრანსფორმირდება ვაველის ტიპის მუხარადად, რომელზეც დეტალურად შევჩერდები.¹³⁴ პოლონეთში, კრაკოვში, ვაველის სასახლის მუზეუმში 1946 წლიდან ინახება მუხარადი, რომელიც თავდაპირველად თავადი კრასინსკების საკუთრებას წარმოადგენდა (Zygulski 1982: 219) (სურ. 11). პოლონელი და უცხოელი ავტორები მას საუკეთესო ირანულ ნაკეთობად მიიჩნევენ და XIV საუკუნით ათარიღებენ (Robinson 1967: 27-28; Zygulski 1986: 62; Горелик 1987: 192; Chodynski 2000: 32; Kobylinski 2000: 69). ვაველის სფეროკონუსურ მუხარადს ამშვენებს დაბალი გვირგვინი სამყურა ორნამენტით; აქვს სათვალის ჭრილები დეკორატიული „წარბების“ კვალით, რომლებიც ამჟამად დაკარგულია. სათვალის ჭრილებს შორის ბუდეა, რომელშიც ბრტყელი საცხვირე სრიალებდა, თავად საცხვირე კი დაკარგულია. მუხარადის გუმბათის ქვედა კიდეზე, სათითაოდ მოქლონით დამაგრებული, ჯაჭვის ზარადის საკიდი კავებია. ამ კავებში გაყრილია ლითონის წნელი, რომელზეც ზარადის ჯაჭვის ზედა რგოლები იყო დაკიდებული. გრძელი ზარადი, რომელიც ასევე დაკარგულია, ვიწრო სათვალე ხვრელების გარდა ფარავდა მთელ სახეს, ეშვებოდა ქვემოთ და იცავდა მხრებსაც. მუხარადის თავზე სამყურა ორნამენტით შედგენილი როზეტია წარწერით და პატარა ნახვრეტით,

¹³³ მუხარადზე მოსრიადე საცხვირე, რომლის აწვეა-დაწვეაც შეიძლებოდა, მშვილდიდან სროლის გასაადვილებლად შემოიღეს, საბელი საცხვირეს რომ არ გამოდებოდა (Nicolle 1993b: 10). მოძრავ საცხვირეს პირველად დანამდვილებით ვხვდებით XIII საუკუნის ბოლოს ზუნზე, რომელიც მამლუქთა სულთანს მუჰამედ იბნ კალაუნს ეკუთვნოდა (Nicolle 1976: 42, fig. 134).

¹³⁴ ვაველის მუხარადის და მისი ქართული ატრიბუციის შესახებ ვრცლად იხ. წურწუშია 2010b: 29-57.

რომელშიც ალბათ, ბურთულა მაგრდებოდა.¹³⁵ ზუჩის წონა 985 გრამია, სიმაღლე – 20 სმ, დიამეტრი კი 21.5 სმ.¹³⁶

ვაველის მუხარადის წარმოშობისა და ისტორიის დასადგენად დიდი მნიშვნელობა აქვს მასზე დატანილ წარწერას (სურ. 12). დიდი ხნის განმავლობაში ამ წარწერის წარმომავლობაც კი უცნობი იყო პოლონელი ავტორებისთვისაც, რომ აღარაფერი ვთქვათ შინაარსზე, რომელიც დღემდე გაუგებარი რჩებოდა. ზდისლავ ჟიგულსკი თავისი ნაშრომების (Stara Bron w Polskich Zbiorach, 1982; Bron Wschodnia, 1983) მხოლოდ მეორე გამოცემებში (1984 და 1986) ამბობს, რომ წარწერა ქართულია და მას მოგვიანებით დატანილად მიიჩნევს.¹³⁷ აქედანვე უნდა ითქვას, რომ მისი ვარაუდი სწორია და წარწერა მოგვიანებით, XVII საუკუნეშია შესრულებული. მუხარადის წარწერა მართლაც ქართულია, მისი პირველი ნახევარი (ღმერთისა და წმინდა გიორგისადმი მიმართვა) თავისუფლად იკითხება, მეორე ნაწილი კი დაღვლარტნილი და საკმაოდ ძნელი გასაშიფრია. ჩემი თხოვნით, ის ამოიკითხა და მეჩვიდმეტე საუკუნით დაათარიდა პროფესორმა ვალერი სილოგავამ, რისთვისაც მას დიდ მადლობას მოვახსენებ. წარწერის შინაარსი ასეთია: *ღმერთო და მხნეო მხედარო, დიდო წმინდ(ა)ო გიორგიო, გ(ა)უმარჯვე ჩიჯ(ა)ვაძეს საზე(ერ)ელს*. როგორც ვხედავთ, ვაველის მუხარადის ქართული წარწერა საკმაოდ ინფორმაციის შემცველია და გვაწვდის ზუსტ ცნობას მისი პატრონის ვინაობის შესახებ.

ჩიჯავაძეები იმერეთის ძლიერ ფეოდალურ გვარს წარმოადგენდნენ (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 36) და მათ ხსენებას მატიანეში საკმაოდ ხშირად ვხვდებით. XVII საუკუნის საქართველოს ისტორია ორ საზვერელ ჩიჯავაძეს იცნობს.¹³⁸ პირველმა, 1619 წელს, იმერეთში გაძევებული ყოფილი არაგვის ერისთავი ბაადური მოკლა და ცოლი წაჰგვარა. ბაადურის ძმა, ცნობილი ზურაბ ერისთავი თავს დაესხა ჩიჯავაძეს, მოკლა და თავი მოკვეთა მას (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 428-429). მეორე საზვერელ ჩიჯავაძე 1679 წელს იმერეთში მიმდინარე შინაომში მონაწილეობდა და რაჭაში

¹³⁵ თუკი ვიმსჯელებთ ნახვრეტის ზომით და გარკვეული ანალოგიებით.

¹³⁶ მინდა მადლობა გადავუხადო ვაველის მუხეუმის სამხედრო დეპარტამენტის კურატორს, ბატონ კრუიშტოფ ჩიუევსკის და ამავე მუხეუმის ფოტოგრაფიის დეპარტამენტის თანამშრომელს, ქალბატონ მარტა გოლიკ-გრიგლასს, მათ მიერ გაწეული დახმარებისათვის და მოწოდებული ფოტოებისათვის.

¹³⁷ მუხარადის „როზეტი მოგვიანებით დამატებული რელიგიური შინაარსის ქართული წარწერით“ (Zygulski 1982: 219); ზუჩის „თავზე სპილენძის ფირფიტაა, ალბათ მოგვიანებით დატანილი, ქართული წარწერით“ (Zygulski 1986: 62).

¹³⁸ „საზვერელი“ ჩიჯავაძეთა საგვარეულო სახელია და საბაჟოს ძველ სახელწოდებასთან – „საზუერე“-სთან უნდა იყოს დაკავშირებული (ბერძენიშვილი 1964: 188-192). საზვერელ ჩიჯავაძე პირველად 1401-07 წლის საბუთში გვხვდება (ქრონიკები 1897: 213).

დაიღუპა ბრძოლისას (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 843). როგორც ვხედავთ, ორივე ჩიჯავაძე XVII საუკუნეში ცხოვრობდა და მოქმედებდა. მუხარადზე წარწერა რომელიმე მათგანის მფლობელობის პერიოდში უნდა ამოეტიფრათ. ეს კი ნიშნავს, რომ XIV საუკუნეში გამოჭედილი ზუჩი საქართველოში იმყოფებოდა, სულ ცოტა, სამ საუკუნეზე მეტ ხანს¹³⁹ და მას ბოლომდე აქტიურად, თავისი დანიშნულებით იყენებდნენ.¹⁴⁰

ვაველის მუხარადს ჰგავს სანკტ-პეტერბურგში, ერმიტაჟში დაცული იდეალურად ნაჭედი ფოლადის მუხარადიც, რომელიც უდავოდ ვაველის ტიპს მიეკუთვნება და მისგან მხოლოდ უმნიშვნელო დეტალებით განსხვავდება: სამყურა ორნამენტი აქ ზემოდანაცაა მოზღუდული, გუმბათი ცოტათი დაბალი და სფერულია და როზეტის ნაცვლად უფრო მარტივი კონუსით ბოლოვდება.¹⁴¹ ერთნაირია ამ მუხარადების საცხვირე, სათვალის ჭრილი და წარბები, სამყურა ორნამენტი, ზარადის დამაგრების სისტემა და მოქლონით სათითაოდ დამაგრებული საკიდი კავებიც.¹⁴² ერმიტაჟის მუხარადის წონა 1456 გრამია, სიმაღლე – 18.2 სმ, დიამეტრი კი 20.6 სმ (სურ. 13). როგორც ვხედავთ, ერმიტაჟის და ვაველის მუხარადების მსგავსება ისე დიდია, რომ შეიძლება გვეფიქრა მათი ერთი სახელოსნოსთვის მიკუთვნებაზეც; მაგრამ ასეთი დასკვნის გამოტანისაგან თავს, პირველ რიგში, მათი წონაში დიდი სხვაობის გამო ვიკავებ: ოდნავ პატარა ზომების მიუხედავად, ერმიტაჟის მუხარადი წონაში თითქმის ნახევარი კილოთი აღემატება თავის ტყუპისცალს. თუმცა, იმის ვარაუდს ვერსად წაგუვალთ, რომ ორივე ეს მუხარადი გვერდიგვერდ, ერთ რეგიონში და ეპოქაშია დამზადებული.

ამ ეპოქისათვის დამახასიათებელ მუხარადების გამოსახულებებს მრავლად ვპოულობთ XIV საუკუნის მეორე ნახევრის H1665 დავითნში (სურ. 14). დავითნის

¹³⁹ ჩიჯავაძის მუხარადი პოლონეთში უნდა მოხვედრილიყო XVII საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც აღმოსავლური მოდით გატაცებული პოლონელი მეფეები თუ არისტოკრატია ქართულ-ჩერქეზულად იმოსებოდა და იკაზმებოდა.

¹⁴⁰ ამას მოწმობს მრავალრიცხოვანი საბრძოლო დაზიანებების კვალიც, რომელიც კარგად ეტყობა მუხარადს.

¹⁴¹ ე. ლენცი, რატომღაც, მიუთითებს ერმიტაჟის მუხარადის გუმბათზე არსებულ XV-XVI საუკუნეების ევროპულ ორნამენტზე (Ленц 1908: 134). მ. გორელიკიც იმავეს იმეორებს (Горелик 1983: 265). ერმიტაჟიდან გამოგზავნილი მაღალი ხარისხის ციფრული ფოტოების დათვალიერებისას დავრწმუნდი, რომ მუხარადი არ არის დაფარული ორნამენტით.

¹⁴² ისინი გარკვეულწილად ერთმანეთს ავსებენ: ერმიტაჟის მუხარადს შემორჩენილი დეკორატიული „წარბები“ წარმოდგენას გვიქმნის ვაველის მუხარადის დაკარგულ წარბებზე, ვაველის შემორჩენილი საცხვირის ბუდე კი ზუსტად „ავსებს“ მის ადგილზე დარჩენილ ერმიტაჟის მუხარადის ნახვრეტებს. ყოველივე ეს იძლევა ძვირფას მონაცემებს რეკონსტრუქციისათვის.

მუზარადები, განსაკუთრებით მათი გუმბათის ფორმა, ძალიან ჰგავს ვაველის მუზარადს. ისინი განსხვავდებიან მხოლოდ ზარადის ფორმით და საცხვირით, თუმცა ახსნა ამასაც შეიძლება მოეძებნოს. დავითნის მინიატურებზე სახის დასაფარავი ზარადის და საცხვირის არარსებობა საეკლესიო მხატვრობის დამკვიდრებული ტრადიციით უნდა აიხსნას. ცნობილია, რომ მართლმადიდებლური იკონოგრაფიული ტრადიციისათვის არ არის დამახასიათებელი ადამიანის გამოსახვა დაფარული სახით (Жуков 2005: 26). მინიატურებზე ხშირად არ გამოსახავდნენ მოძრავ საცხვირესაც (Бонров, Худяков 2002: 131). ასევე, იშვიათად გამოსახავდნენ საცხვირეს ირანულ მინიატურებშიც (Robinson 1967: 28). ამასვე მოწმობს დავითის და გოლიათის ბრძოლის ამსახველი H1665 დავითნის ორი მინიატურა, რომლებიც დახურული და მოხდილი მუზარადის შედარების უნიკალურ შესაძლებლობას გვაძლევს: 230r მინიატურაზე საბრძოლოდ აღჭურვილი გოლიათია გამოსახული, რომლის მუზარადზე საცხვირე არ ჩანს (სურ. 15); 230v მინიატურა კი გვიჩვენებს დამარცხებული, თავმოკვეთილი გოლიათის გვერდით დაგდებულ მისივე მუზარადს, რომელზეც უკვე მკაფიოდ ჩანს საცხვირე, განსაკუთრებით მისი ქვედა ნაწილი (სურ. 16). რა თქმა უნდა, ღია ტიპის, ზარადით სახედაუბურავი მუზარადებიც იარსებებდნენ, მაგრამ დავითნის აბსოლუტურად ყველა მუზარადის ღია ფორმა, ალბათ, მაინც მხატვარს უნდა „დავაბრალოთ“.

ვაველის ტიპის მუზარადი საქართველოში დიდი პოპულარობით სარგებლობდა და მას მცირედი სახეცვლილებით სამი-ოთხი საუკუნის განმავლობაში, პრაქტიკულად ფეოდალური ეპოქის დასასრულამდე, იყენებდნენ. ამ ფაქტს, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად, ერთდროულად და ერთნაირად, გადმოგვცემს ორი წყარო, რომლებშიც XVII საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოა აღწერილი: მამუკა თავაქარაშვილის „ვეფხისტყაოსნის“ მინიატურები და კრისტოფორო კასტელის ალბომები.

მამუკა თავაქარაშვილმა, იმერეთის მეფის მდივანმა, სამეგრელოში, ლევან II დადიანის კარზე ტყვეობაში ყოფნისას 1646 წელს გადაწერა „ვეფხისტყაოსანი“. მის მინიატურებში ორი ტიპის მუზარადს ვხვდებით: ჩალმისებურ მუზარადს (შედარებით იშვიათად) და ვაველის მუზარადს მცირედი მოდიფიკაციით, რომელიც, როგორც ჩანს, ძირითად თავის დასაცავ საშუალებას წარმოადგენდა. 255-ე მინიატურაზე ავთანდილის უნაგირის ტახტაზე დამაგრებულია ზუჩი, რომელიც ვაველის მუზარადის ანალოგიურია: იგივეა გუმბათის ფორმა, დეკორატიული წარბები, ზარადი, როზეტი გუმბათის წვეროზე, გვირგვინის ფორმა, რომლის ზედა კიდე ზუსტად იმეორებს ვაველის მუზარადის ორნამენტს (სურ. 17). მინიატურების მთელ

ჯგუფზე (138, 187, 199, 319, 341 და 429) გამოსახულ მებრძოლებს ასეთივე მუხარადები ახურავთ. მცირედი მოდიფიკაცია შეეხო ზუჩის უკანა მხარეს, რომლის ლითონის ნაწილიც ჩამოგრძელებულია და მთლიანად ფარავს კეფას, კისრის ზედა ნაწილს და ყურებს.¹⁴³ ცალკეულ შემთხვევებში მუხარადის თავს ბურთულის ნაცვლად პატარა ალაში ამშვენებს, რომელიც გვიან შუასაუკუნეებში იყო პოპულარული.

იტალიელი მისიონერი დონ კრისტოფორო დე კასტელი 1628-54 წლებში მოღვაწეობდა საქართველოში. კასტელის ალბომში გამოსახული ქართველ მეომართა ზუჩები მეტად ჰგავს ვაველის მუხარადს და პრაქტიკულად იმეორებს თავაქარაშილის მინიატურებს (კასტელი 1976: სურ. 43, 44, 48) (სურ. 18 და 19). თავაქარაშილის მინიატურების მსგავსად, კასტელის მიერ დახატული ქართული ზუჩები ატარებენ გვიანი მოდიფიკაციის კვალს და ჩამოგრძელებული კისრის საფართო ხასიათდებიან. ასევე, მუხარადებზე დამატებით ვხედავთ ალამს და ჯიდას. სხვა მხრივ, კასტელის ნახატები საოცარ მსგავსებას ამჟღავნებს განსახილველ მუხარადთან.

ამ ორი წყაროს მონაცემები ერთი გარემოებითაც არის მეტად საყურადღებო: კასტელი მეტწილად დასავლეთ საქართველოს აღწერს და თავაქარაშილიც ამ მხარეში მოღვაწეობდა. ასე რომ, ორივენი ძირითადად დასავლეთ საქართველოს რეალიებს ასახავენ თავიანთ ნაშრომებში. აღმოსავლეთ საქართველოსაგან განსხვავებით, დასავლეთს არ განუცდია მონღოლურ-ირანული ზეგავლენა. ის ფაქტი, რომ ვაველის ტიპის მუხარადი დასავლეთ საქართველოშია ყველაზე განვითარებული, ვერ აიხსნება მუხარადის შესაძლო მონღოლურ-ირანული წარმოშობით და ირანული გავლენით.

ამასთანავე, ვაველის მუხარადი ისლამური ნიმუშებისაგან ნაკლები, თითქოსდა ევროპული სტილის ორნამენტულობით გამოირჩევა; არ შეიმჩნევა ორნამენტი, რომელიც მუხარადის გუმბათს მთლიანად ან ნაწილობრივ მაინც ფარავს; არ აქვს წარწერები სპარსულ ან არაბულ ენაზე ყურანიდან. მუხარადის გუმბათის ფორმა ადგილობრივი, კავკასიური ტრადიციის გაგრძელება უფროა, ვიდრე მონღოლურ-ირანულის;¹⁴⁴ როზეტი და მრგვალი ბურთულა მუხარადის წვეროზე, ასევე, სრული

¹⁴³ ანუ ქართულმა მუხარადმა განიცადა იგივე სახეცვლილება, რაც XIV საუკუნეში ევროპულმა ბასცინეტმა, რომელიც 1330 წლის შემდეგ გრძელდება ქვემოთ და ფარავს ყურებს და კისერს (Blair 1958: 67).

¹⁴⁴ მუხარადის მსგავსი მთლიანტყდილი გუმბათი მრავალგზის დადასტურებულია XII საუკუნის ჯრუჭის მინიატურაში და XIV საუკუნის ქართულ დავითნში.

ზარადი მონღოლების გამოჩენამდე იყო გავრცელებული.¹⁴⁵ ვაველის წინამორბედი მუზარადის მფლობელი ბაყათარი საქართველოში ცხოვრობდა, იბრძოდა და აქვე აღესრულა; ვაველის ტიპის მორიფიცირებული მუზარადები გვხვდება XVII საუკუნის საქართველოში; ჯალალ ად-დინის, ბაყათარის, ვაველის და თავაქარაშვილი-კასტელის მუზარადები წარმოდგენას გვიქმნიან ევოლუციის ხაზზე, რომლის ყველა კომპონენტიც, პირდაპირ თუ ირიბად, საქართველოსთან არის დაკავშირებული. აქედან გამომდინარე, მართებული უნდა იყოს მტკიცება ვაველის მუზარადის ქართული წარმოშობის შესახებ, აგრეთვე, მოსაზრებაც ევოლუციის უწყვეტ პროცესზე, რომელსაც ამ ტიპის მუზარადი განიცდიდა საქართველოს ტერიტორიაზე.

თავაქარაშვილის და კასტელის ნამუშევრების განხილვის შემდეგ, უკვე ერთმნიშვნელოვნად შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ვაველის ტიპის ზუჩები მყარად იყო ფეხმოკიდებული საქართველოში და მას სხვადასხვა ვარიაციებით და მორიფიკაციებით ამზადებდნენ და იყენებდნენ.

ასე რომ, სფეროკონუსური მუზარადის განვითარების საკუთრივ ქართულ გზაზე, რომელიც დასრულებული სახით XVII საუკუნეშია წარმოდგენილი, მნიშვნელოვანია შემოქმედის, ჯრუჭის, ჯალალ ად-დინის, ბაყათარის და ვაველის მუზარადები; ამ გზის დამაგვირგვინებელი ეტაპია კასტელის და თავაქარაშვილის მიერ აღწერილი ზუჩები (სურ. 20).

ჩაბალახი

ჩაბალახი „არს თავსახურავი საომარი, გინა წვიმაში თავს ჩამოსაცმელი რამე; ჯაჭვის ქუდი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 313). საბას განმარტებით, *ჩაბალახი* მხოლოდ ჯაჭვისაგან დამზადებულ თავსახურავს წარმოადგენს: „რომელსა პოლოტიკი არა აქვს, თავ(ს) სახურავი ლიტონი ჯაჭვია, იგი არს *ჩაბალახი*“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 290).

დამოუკიდებელ¹⁴⁶ ჯაჭვის ქუდს ევროპაში XI საუკუნიდან იყენებდნენ. მათი ორი ტიპი არსებობდა: ჯაჭვის პერანგთან გაერთიანებული და დამოუკიდებელი.

¹⁴⁵ მუზარადის როზეტისებური დაბოლოება სპეციფიკურ, მხოლოდ მონღოლური ხანისათვის დამახასიათებელ და აზიის დასავლეთი ნაწილისათვის უცნობ დეტალად ითვლებოდა (Горелик 1987: 189). მუზარადის როზეტისებური დაბოლოება რამდენჯერმე გვხვდება ჯრუჭის მეორე ოთხთავის 186v მინიატურაზე, რომელიც XII საუკუნეშია შესრულებული. ბურთულოვანი დაბოლოება აქვთ ფაენისის XII საუკუნის ფრესკაზე მეომართა მუზარადებს, ასევე, XII საუკუნის ჯრუჭის მეორე ოთხთავის 186v, 231r და 236r მინიატურებზე გამოსახულ მებრძოლებსაც, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ზუჩის გაფორმების ეს ტრადიცია საქართველოში მონღოლების გამოჩენამდე არსებობდა.

¹⁴⁶ ანუ რომელიც ჯაჭვის პერანგთან არ იყო ინტეგრირებული.

მხოლოდ ჯაჭვის ჩაბალახი არასაკმარის დაცვას წარმოადგენდა, რომლის დაძლევაც მრავალგვარ იარაღს შეეძლო. როგორც წესი, ჩაბალახს სადების გარეშე არ ატარებდნენ (Hellman 1995). ჩაბალახი კარგად იცავდა მებრძოლის კისერს და ყურებს (Sidnell 2006: 319). XIII საუკუნის შუახანებისთვის ჩაბალახი ევროპაში საყოველთაოდაა გავრცელებული (Wise 1978: 15). XIV საუკუნეში ევროპაში ჯაჭვის ქუდი შეცვალა ზუნზე დამაგრებულმა ზარადმა (Nicolle 1996: 47). ჩაბალახი ცნობილი იყო აღმოსავლეთშიც, მაგრამ უფრო პოპულარული ზუნზე დამაგრებული ჯაჭვის ზარადი იყო (Nicolle 1994: 31). ფიქრობენ, რომ ჩაბალახი ბიზანტიაში ავარებმა შეიტანეს ან თავად რომაელებმა შექმნეს, პართულ-სასანური მუზარადის ჯაჭვის ზარადის საფუძველზე (Stephenson 2006: 26-27). დამოუკიდებელ ჯაჭვის ქუდს ბიზანტიურად *სკაპლია* (*სკაპლიონი*) ეწოდებოდა (Kolias 1988: 43, 79; D'Amato 2006: 16). მავრიკოსის *სტრატეგიკონში* გვხვდება დამოუკიდებელი ჯაჭვის ქუდის ხსენება. ტრაქტატის ავტორის რჩევით, იმ ჯარიკაცებს, რომელთაც ჯაჭვის აბჯარი არ ჰქონდათ, ჯაჭვის ჩაბალახი მაინც უნდა დაეხურათ მოწინააღმდეგის შეცდომაში შესაყვანად (Maurices's Strategikon 1984: 106).

XVII საუკუნეში, როდესაც სულხან-საბა იძლევა *ჩაბალახის* განმარტებას, ის ჯაჭვის თავსარქმელია. თუკი მხედველობაში მივიღებთ ჩაბალახის ხშირ ხსენებას XI-XIII საუკუნეების წერილობით ძეგლებში და, ამავედროულად, მის ერთეულ გამოსახულებებს, შესაძლებელია დავსვათ კითხვა: ჩაბალახი ყოველთვის ჯაჭვის ქუდი იყო, თუ თავდაპირველად მუზარადს აღნიშნავდა ზოგადად? ჯუანშერის მიერ აღწერილ „ცხენ-თორნოსან და ჯაჭუ-ჩაბალახოსან“ მხედრობაში (ჯუანშერი 1955: 155). თითქოსდა, ჩაბალახი მუზარადს შეესაბამება. „ვეფხისტყაოსანში“, ქაჯეთის ციხის საიერიშოდ მზადებისას ჩაბალახი და მუზარადი ისეა ნახსენები, რომ შესაძლებელია მათი როგორც ცალ-ცალკე, ისე ურთიერთმონაცვლე ტერმინებად არსებობა: „ცხენებსა შესხდეს, აიღეს მათ მათი ჩაბალახები“ (შოთა რუსთაველი 2009: სტრ. 1408), და ცოტა ხნის შემდეგ – „მიდგეს გარეთ, მუზარადნი დაიხურნეს ჟამიერად“ (შოთა რუსთაველი 2009: სტრ. 1413). შესაძლოა, გმირებმა ჯერ ჩაბალახები აიღეს და როდესაც ციხეს მიუახლოვდნენ, მუზარადებიც დაიხურეს. ამავე დროს, შეიძლება ჩაბალახი უბრალოდ მუზარადს ნიშნავდეს და მათ მონაცვლეობით იყენებდეს ავტორი. სხვა ეპიზოდში, რუსთაველი, თითქოსდა, ასხვავებს ჩაბალახსა და მუზარადს ერთმანეთისაგან: „მათი მესმა დაპირება, ჩაბალახთა ჩამობურვა“ (შოთა რუსთაველი 2009: სტრ. 615). ჩაბალახის ჩამობურვა უფრო ჯაჭვის თავსაბურავს შეეფერება, ვიდრე მუზარადს, მით უმეტეს, რომ მუზარადის ჯაჭვს რუსთაველი ზარადით აღნიშნავს.

„ამირანდარეჯანიანის“ მონაცემები საშუალებას გვაძლევს მეტი სიცხადე შევიტანოთ ამ საკითხში. ორთაბრძოლების აღწერისას ვკითხულობთ: „აიდგნა ფერკნი ავჟანდათა ზედა და ჰკრა ჳრმალი ჩაბალახსა ზედა, გააკუეთინა ორნი პოლოტიკნი რკინისანი, ჩაბალახი და თავსა დიდი შეჰკუეთა“ (მოსე ხონელი 1967: 478-479); „ჰკრა ჳრმალი იმარინდომან, პოლოტიკნი რკინისანი გააკუეთინა და ჩაბალახი გაუკუეთა და თავსა დიდი შეჰკუეთა“ (მოსე ხონელი 1967: 560-561). ორივე ეპიზოდში ჩანს, რომ ხმაღმა გაკვეთა რკინის მუზარადის ფირფიტები (პოლოტიკნი) და მუზარადის ქვეშ დარქმეული ჩაბალახი, რომელიც მხოლოდ ჯაჭვის შეიძლება ყოფილიყო. რკინის მუზარადის დახურვა ჯაჭვის ჩაბალახზე ჩვეული პრაქტიკა იყო შუა საუკუნეებში. სხვაგან, ასპარეზობის მონაწილეს „ჩაბალახი მოეშალა“, რაც მისი სიკვდილის მიზეზი გახდა (მოსე ხონელი 1967: 547). გამოყენებული ტერმინი „მოეშალა“, ჯაჭვის ჩამოშლაზე უნდა მიუთითებდეს. დაბოლოს, „ამირანდარეჯანიანში“ აღწერილი ცხენის აბჯარი პირდაპირ მიუთითებს, რომ ჩაბალახი ჯაჭვია: „ჩაბალახი გარდაეკიდნეს ეგრევე ცხენისა მკერდსა, თავსა და ფერდსა“ (მოსე ხონელი 1967: 475).

უამთააღმწერელის მონათხრობიც მოწმობს, რომ ჩაბალახი ჯაჭვის თავსაბურავია: „მაშინ წარავლინეს მოციქული წინაშე დიდისა ყაენისა... და აუწყეს აღება სპარსეთისა, საქართველოსა, საბერძნეთისა, და ყოველთა თემთა ქუდი და აბჯარი და ტანისამისი გაუგზავნეს და წესი მიუმცნეს... და ვითარ იხილა მოციქული [მანგუ ყაენმა], განიხარა და ჩაბალახისა ხილვასა ზედა განკურდა“ (უამთააღმწერელი 1987: 79-80). მონღოლებს რკინის მუზარადი ვერ გააკვირებდათ, მათი გაოცება მხოლოდ ჩაბალახს, ჯაჭვის ქუდს, შეეძლო გამოეწვია. როგორც ჩანს, XII-XIII საუკუნეებში მაინც, ჩაბალახი უკვე ჯაჭვის ქუდს აღნიშნავდა.

XI საუკუნის საქართველოში ცნობილი ყოფილა „ჩაბალახი გუდამაყრული“, რომელსაც მიწის სასყიდლად იყენებენ (ქართული ისტორიული საბუთები 1984: 40). ჩაბალახიანი ქვეითი მეომარია გამოსახული ჯრუჭის II ოთხთავის 70v მინიატურაზე.

ჩაჩქანი

საბას მიხედვით, *ჩაჩქანი* რკინის პატარა, ჯამის ფორმის თავსარქმელია ჯაჭვის ზარადით, რომელიც უკან, კისერზე ბოლომდეა ჩამოშვებული, წინ კი სახეს არ ფარავს.¹⁴⁷ თუმცა, როგორც ეთნოგრაფიული სინამდვილიდან ვრწმუნდებით, ხევსურული ჩაჩქანის ზარადი სახესაც ფარავდა. კ. ჩოლოყაშვილი ჩაჩქანის ორგვარ

¹⁴⁷ „და არს თხემსა ზედა მცირე პოლოტიკი და ზარადი კისრის კერძოთა და პირსა არარა, იგი არს *ჩაჩქანი*“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 290).

ზარადს აღნიშნავს: ამოჭრილ სათვალეებიანი გრძელი პირბადე და მოკლე პირბადე, რომელიც წინ კი მხოლოდ შუბლს ფარავს, უკან და გვერდებზე კი ჩამოგრძელებული იყო (ჩოლოყაშვილი 1957: 339).

ჩაჩქანი წარმოადგენს ლითონის ჯამს, რომელსაც კიდეზე ნახვრეტები აქვს შემოყოლებული ზარადის ჯაჭვისათვის. რუსეთში მას *მისურკას* ეძახდნენ, არაბულის სიტყვიდან „მისრი“, რაც ეგვიპტეს ნიშნავდა. აქედან გამომდინარე, ზოგიერთი მკვლევარი თვლის, რომ ჩაჩქანი მამლუქური ეგვიპტიდან გავრცელდა (Аствацатурян 2002: 65). საზოგადოდ, კავკასიური ჩაჩქანი შედარებით უფრო ბრტყელია, ვიდრე ოსმალური ან ირანული (Ривкин, Пинчо 2011: 81). კ. ჩოლოყაშვილიც აღნიშნავს, რომ შემორჩენილი ქართული ჩაჩქანები არის მრგვალი და დაბალი, ჯამისებური თაქესარქმელით და საცხვირის გარეშე (ჩოლოყაშვილი 1957: 339). საქართველოში (ხევსურეთში) ჩაჩქანს ფოლადის, რკინისა და სპილენძისაგან ამზადებდნენ. შემონახულია ქართული ჩაჩქანი, რომლის ჯამს ჩამობმული აქვს ყბის ქვეშ ამოსადები ტყავის დაწნული თასმა, რომლითაც ის თავზე მაგრდებოდა (ჩოლოყაშვილი 1957: 335-336).

გავაზში ნაპოვნია ჩაჩქანი, რომელიც წარმოადგენს ჯამის ფორმის რკინას დახვრეტილ კიდეებზე მიმაგრებული ზარადის ჯაჭვით. ჩაჩქანის ჯამზე ოთხი სამსჭვალით არის დამოქლონებული მცენარეული ორნამენტით მორთული ვერცხლის ფირფიტა ცენტრალური რგოლით. ჯამზე შემორჩენილია ნაბდის ნაჭერი (ჭილაშვილი 1975: 92-93). ეს ძვირფასი აღმოჩენაა, რომელიც ცხადყოფს, რომ მუზარადის სადებად ნაბდის ნაჭერს იყენებდნენ.

რკინის ქუდი

XIII საუკუნის დასაწყისის ტიმოთესუბნის მხატვრობაში ქვეითი მეომრის ორი გამოსახულებაა (Привалова 1980: 73-75, рис. 27-28). დამახასიათებელი ფარფლებიანი რკინის ქუდით (*chapel de fer*). ევროპაში ის XII საუკუნის ბოლოს ჩნდება და XIII საუკუნის განმავლობაში პოპულარული ხდება ჯარის ყველა სახეობაში (Wise 1978: 29). აღსანიშნავია, რომ ფარფლებიანი რკინის ქუდის გამოსახულება პირველად XI საუკუნის დასაწყისის ბიზანტიაში გვხვდება (Nicolle 1997: 20). ასეთი მუზარადი კარგად იცავდა მეომარს ზემოდან წამოსული დარტყმისა და ნასროლი ისრისაგან, რასაც განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ციხე-სიმაგრეების იერიშისას (Gravett 1997: 45). მისი ღია ფორმა კი ყოველმხრივ ხედვის საშუალებას იძლეოდა. XIV საუკუნის დასაწყისიდან რკინის ქუდის ადრეული სეგმენტური ფორმა მთლიანმა, ერთ-ნაჭრიანმა კონსტრუქციამ შეცვალა (Nicolle 1996: 51). ტიმოთესუბანის ფრესკზე,

თითქოსდა, მთლიანჭედილი საბრძოლო ქუდი ჩანს, რაც ასეთი განვითარებული მოდელის ადრეული წარმომადგენელი უნდა იყოს.

რკინის საბრძოლო ქუდი ჩანს XVI საუკუნის ალავერდის ჭედურ ხატზეც (Чубинашвили 1959: таб. 554), რაც საბოლოოდ მეტყველებს, რომ ამ ტიპის მუზარადს შეზღუდულად, მაგრამ მაინც იყენებდნენ საქართველოში.¹⁴⁸

სხეულის აბჯარი

ათასწლეულების მანძილზე ევრაზიის ვრცელ კონტინენტზე რამდენიმე ძირითადი ტიპის სხეულის აბჯარი ჩამოყალიბდა, რომლებიც ლითონისა და ცხოველური თუ მცენარეული წარმოშობის ორგანული მასალისაგან (რქა, ტყავი, ქსოვილი) მზადდებოდა. საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებული თავდასაცავი აღჭურვილობიდან აღსანიშნავია ჯაჭვის და სხვადასხვა ზომის ფირფიტებისაგან შემდგარი აბჯარი. ჯაჭვის აბჯარი ლითონის პატარა რგოლებისაგან მზადდებოდა; პატარა ფირფიტებისაგან იწყობოდა ქერცლოვანი და ლამელარული აბჯარი, საღტის ფორმის ფირფიტებისაგან – ლამინარი, დიდი ფირფიტებისაგან კი – პოლოტიკი და ჩარ-აინა. გავრცელებული იყო კომბინირებული აბჯარიც, რომელიც ჯაჭვში ინტეგრირებულ რკინის ფირფიტებს წარმოადგენდა. ცალკე აღნიშვნის ღირსია საგანგებოდ დამზადებული (დალიანდაგებული) ქსოვილის აბჯარი, რომელსაც დამოუკიდებლად და ლითონის აბჯართან კომბინაციაშიც იყენებდნენ.

ქერცლოვანი, ლამელარული, ლამინარული აბჯარი

ლითონის პატარა ფირფიტებისაგან შედგენილ სხეულის აბჯარს დიდი ხნის ისტორია აქვს. ძვ.წ. II-I ათასწლეულიდან მოყოლებული, წინა აზიასა და ახლო აღმოსავლეთში უკვე გვაქვს ჩამოყალიბებული სხვადასხვა სახის ფირფიტოვანი (ქერცლოვანი და ლამელარული) აბჯარი. აღსანიშნავია, რომ ამ რეგიონში ადრეული ლამელარი, აქემენიდური ეპოქიდან დაწყებული მთელი ათასწლეულის მანძილზე, ქერცლოვანმა აბჯარმა ჩაანაცვლა, ცენტრალურ და აღმოსავლეთ აზიაში კი ლამელარი ბატონობდა (Хазанов 2008: 124-133; Горелик 2003: 83-112).¹⁴⁹

¹⁴⁸ საინტერესოა, რომ პ. გროტოვსკის დაკვირვებით, მოსკოვის კრემლში დაცული XIII-XIV სს. ბიზანტიური რკინის ქუდის (*chapel de fer*) ფორმა ქართული საკურთხეველისწინა ჯვრების ქუდს ჰგავს (Grotowski 2010: 26, n34).

¹⁴⁹ ორივე სახის ფირფიტოვან აბჯარს (ქერცლოვანს და ლამელარულს) თავისი ღირსება და ნაკლი გააჩნდა, ამიტომაც გვხვდება ხანდახან მათი კომბინაცია აბჯრის ერთ კომპლექტში, სადაც შესაძლებელი იყო ლამელარული კირასის და ქერცლოვანი ქვედატანის შეთავსება (Лупиненко 2006:

აზიიდან დაძრული მომთაბარე ტომების გამოჩენის შემდეგ, ბიზანტიის იმპერიასა და მის მიმდებარე რეგიონებში საწინააღმდეგო პროცესი იწყება. VII-IX საუკუნეებში ავარების, ხაზარების, უნგრელების და სტეპის სხვა ნომადების გავლენით ლამელარული აბჯარი ფეხს იკიდებს ბიზანტიაში (Haldon 1999: 129), სადაც განსაკუთრებით ფართოდ X საუკუნეში ვრცელდება.

ქერცლოვანი აბჯარი

ახლო აღმოსავლეთში ქერცლოვანი აბჯარი ძვ.წ. მეორე ათასწლეულის შუახანებიდან ვრცელდება. იყენებდნენ რა ათასწლეულების განმავლობაში, ქერცლოვანი აბჯარი ითვლება ერთ-ერთ ნიშანსვეტად საბრძოლო ხელოვნების განვითარების ისტორიაში (Cernenko 1983: 7; Горелик 2003: 90-92).

ქერცლოვანი აბჯარი წარმოადგენს ტყავზე ან რაიმე ქსოვილზე კრამიტისებურად¹⁵⁰ დამაგრებულ ლითონის ფირფიტებს. ხშირად მის ფირფიტებს U-ფორმა აქვთ (Nickel 2002: 109). აბჯრის ფირფიტები ყოველთვის (!) ქვემოთაა მიმართული, რაც მის დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენს. ქერცლოვანი აბჯრის რიგები 1/3-ზე გადაფარავენ ერთმანეთს¹⁵¹ და ცოტათი შეცილებული არიან, რაც თევზის ქერცლის მსგავს მრავალფენიან ზედაპირს წარმოქმნის. ფირფიტების ფორმაც შესაბამისია, – ერთი მხარე მომრგვალებულ-წაგრძელებული, მეორე კი სწორი (Соловьев 1987: 52).

ლამელართან შედარებით ქერცლოვანი აბჯარი უფრო ელასტიურია, რადგან მისი ფირფიტები სამი მხრიდან თავისუფალია (Кирпичников 1971: 18; Кирпичников 1976: 35). ქერცლოვანზე უფრო მოქნილი მხოლოდ ჯაჭვის აბჯარია (Cernenko 1983: 7). თანამედროვე რეკონსტრუქტორების მონაცემებიც მოწმობენ, რომ სწორად დამზადებული ქერცლოვანი აბჯარი თითქმის ჯაჭვივით მოქნილია და მასავით გრძელი სახელოები და ქვედაბოლო შეიძლება ჰქონდეს (Dawson 2002: 86).¹⁵²

117; Кирпичников 1971: 19). კომბინირებული აბჯრის მაგალითია ბოჭორმის ხატზე გამოსახული წმ. გიორგის საჭურველი, რომელსაც ლამელარული კირასა და ქერცლოვანი ქვედატანი აცვია (ჩუბინაშვილი 1957: ტაბ. 50-51).

¹⁵⁰ ხანდახან, ქერცლები ზუსტად ერთმანეთის ქვემოთაც იყო მოთავსებული (Robinson 1967: 3).

¹⁵¹ ან უფრო მეტად, ნახევარზე მაინც (Деревянко 1987: 28).

¹⁵² თუმცა ასეთი მოდელი საკმაოდ იშვიათი უნდა ყოფილიყო. სკვითური შეიარაღებიდან გრძელმკლავებიანი ქერცლოვანი აბჯრის მხოლოდ რამდენიმე ნიმუში თუ მოგვეპოვება, ისინი ძირითადად მოკლემკლავებიანია (Cernenko 1983: 7).

მრავალი დადებითი თვისების მიუხედავად (მოქნილობა, ღაცვის კარგი ხარისხი, ტექნოლოგიურობა) ქერცლოვან აბჯარს ნაკლიც გააჩნდა. მოძრაობისას ქერცლოვანი აბჯრის ფირფიტები წამოიწეოდა ხოლმე, რაც მას საძვერებელი იარაღის წინაშე დაუცველს ხდიდა (Лупиненко 2006: 117).¹⁵³ ქერცლოვანი აბჯრისათვის განსაკუთრებით საშიშია მგმირავი დარტყმები ქვემოდან (Горелик 2003: 116). ეს მეტად მნიშვნელოვანია ცხენოსანი მებრძოლისათვის, რომლის ქერცლოვანი აბჯრისათვის ქვეითის შუბი ყოველთვის ქვემოდან მიმართული და, შესაბამისად, სახიფათოც იყო.

საქართველოს ტერიტორიაზე ქერცლოვანი აბჯრის არსებობა დაბეჭდვითით უკვე ძვ.წ. I ათასწლეულის შუახანებიდან შეიძლება ვამტკიცოთ მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის საფუძველზე (ვანისა და საირსის ქერცლოვანი ფირფიტები), თუმცა ანტიკურ ეპოქაში მათი ფართოდ გავრცელება საეჭვოა (გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი 2005: 142-143).

შუა საუკუნეების ქერცლოვანი გრძელი აბჯარი შესანიშნავადაა დეტალიზებული ჯუმათის წმ. გიორგის ხატზე (ერისთავ ვარდან ვარდანისძის შეწირულობა) (Чубинашвили 1959: таб. 151). აბჯრის შემადგენლობაში ერთმანეთს მორიგეობით ენაცვლება ჩვეულებრივი, ბოლოებმომრგვალებული მოგრძო ქერცლები და ასეთივე ქერცლები შუაში ვერტიკალური ძვიდით. ასეთი ფირფიტები მომრგვალებული ქვედა კიდით და შუაში ვერტიკალური ძვიდით ნაპოვნია ქვემო დონზე, ვოლგისპირეთში, ყუბანში. ისინი მიჩნეული არიან რომაული ქერცლოვანი აბჯრის ნაირსახეობად – *lorica plumata* (Симоненко 2010: 111-112). *lorica plumata* არის ქერცლოვანი აბჯარი, რომლის ქერცლის ფირფიტებს ცენტრალური ძვიდე გასდევს (D'Amato 2009: 142; Dawson 2013: 30). ჯუმათის ცნობილ ხატზეც საქართველოში გავრცელებული *lorica plumata* არის გამოსახული.

ტ. დოუსონის აზრით, საქართველოში არსებობდა ქერცლოვანი აბჯრის განსაკუთრებული სახეობა, რომლის წვრილ ფირფიტებს ორი ღრმული ჰქონდა (Dawson 2013: 44, fig. 10). მკვლევარი ამ მოსაზრებას ლამელარულ და ქერცლოვან აბჯარზე ჩემ სტატიაში გამოქვეყნებული ჩიხარეშის წმ. გიორგის ხატის, წმ. პროკოფის (ექვთიმე მთაწმინდელის მცირე სვინაქსარიდან, ხელნაწერი A648) და სხვა გამოსახულებებზე დაკვირვების შედეგად გამოთქვამს (Dawson 2013: 110, n71). სამწუხაროდ, დოუსონის ეს მოსაზრება რეალობას არ შეესაბამება. ზემოჩამოთვლილ

¹⁵³ ხანდახან, ქერცლოვანი აბჯრის ფირფიტებს ქვედა ნაწილზე დამატებით ნახვრეტს სწორედ იმ მიზნით უკეთებდნენ, რომ მისი ბოლო დაემაგრებინათ და ხელი შეეშალათ მოძრაობისას ფირფიტის ზემოთ აწევისათვის, სადაც შემდგომ იარაღს შეეძლო შეედწია (Черненко 1968: 30-31).

წმინდანთა აბჯრის ფირფიტებზე გამოსახულია მოქლონები ფირფიტის კიდეებზე და არა ღრმულები ფირფიტის ცენტრისაკენ, როგორც ეს რეკონსტრუირებული აქვს დოუსონს. როგორც აღრეც ვუთითებდი, ზუსტად ასეთი აბჯრის ფირფიტები, კიდეებზე ორი მოქლონით, ნაპოვნია დასავლეთ ციმბირში (Соловьев 1987: 51, таб. X, 5).

ლამელარული აბჯარი¹⁵⁴

ამ აბჯრის პირველი ბრინჯაოს ნიმუშები ნაპოვნია ეგვიპტეში, სირია-პალესტინაში, მესოპოტამიასა და ანატოლიაში ძვ.წ. II ათასწლეულში.¹⁵⁵ ლამელარი ფართოდ იყო გავრცელებული აზიაში, განსაკუთრებით მის ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ნაწილში და XIX საუკუნემდეც კი მოაღწია (Горелик 1987: 165; Горелик 2003: 108-109).

ლამელარული აბჯარი შედგება მართკუთხა ფორმის ფირფიტებისაგან,¹⁵⁶ რომლებიც ერთმანეთთან ჯერ ჰორიზონტალურ რიგებად, შემდეგ კი ვერტიკალურად არიან დაკავშირებულნი ნახვრეტებში გაყრილი თასმებით. ქერცლოვანი აბჯრისაგან განსხვავებით, რომლის ფირფიტები ერთ მთლიან სუბსტრატზეა დამაგრებული, ლამელარი ჯერ რიგებადაა დამაგრებული და შემდეგ ერთმანეთთან შეკავშირებული (Dawson 2009: 10).

ლამელარული ფირფიტების ფორმა, ნახვრეტების რაოდენობა და აქედან გამომდინარე, მათი დაკავშირების მეთოდები სხვადასხვაგვარია.¹⁵⁷ საუკუნეების მანძილზე, აზიის უზარმაზარ კონტინენტზე იგი მუდმივ განვითარებას და ევოლუციას განიცდიდა, თუმცა ძირითადი პრინციპი, ფირფიტების თასმებით დაკავშირებისა, უცვლელი რჩებოდა.

¹⁵⁴ საქართველოში ლამელარს „ჯავშანი“ შეესატყვისებოდა. ტერმინი *ჯავშანი* სპარსული წარმოშობისაა და სხეულის, მკერდის აბჯარს ნიშნავს. ჯავშანი, ჩვეულებრივ, ლამელარული კონსტრუქციის კირასას აღნიშნავდა. მისი ერთ-ერთი უადრესი ხსენება გვხვდება IX საუკუნის არაბი ისტორიკოსის ალ-ბალაზურის ნაშრომში, რომელიც არაბ-სასანელთა ბრძოლებს აღწერს. მიუხედავად ტერმინის სპარსულობისა, ლამელარული ჯავშანი ირანში ცენტრალური აზიიდან შესული ჩანს (Nicolle 2002a: 191). უდავოა, რომ ქართული „ჯავშანიც“ სწორედ აქედან მომდინარეობს (Nicolle 1986: 23; Nicolle 1998b: 166).

¹⁵⁵ ძვ.წ. VII საუკუნეში რკინის ფირფიტებმა საბოლოოდ გამოდევნეს ბრინჯაო (Горелик 2003: 101-107).

¹⁵⁶ ფირფიტები შეიძლება იყოს ლითონის, რქის, გამაგრებული ტყავის და რაიმე სხვა მასალის. საქართველოში პრაქტიკულად არ გვხვდება ტყავის ლამელარული კირასა და ეს არც არის გასაკვირი: ლითონისა და რკინის მადნის ნაკლებობას ქვეყანა არასოდეს განიცდიდა.

¹⁵⁷ მიუხედავად შეკავშირების ხერხებისა, ლამელარის ფირფიტებს სხეულზე ყოველთვის ვერტიკალური მდგომარეობა ეკავათ (Соловьев 1987: 51).

ქერცლოვან აბჯართან შედარებით, ლამელარის ფირფიტები უფრო დიდია (Dawson 1998: 48). ისინი უფრო მოგრძო ფორმისაა, ყოველ მათგანზე მეტი სამაგრი ნახვრეტია, რომლებიც პრაქტიკულად ერთნაირად, ფირფიტის მთელ ზედაპირზე განლაგებული. ამ ნახვრეტებისათვის ასევე დამახასიათებელია შეწყვილებული განლაგება (Соловьев 1987: 50; Горелик 2003: 89). ლამელარის ფირფიტების ნაწილი ამოხნეკილი იყო. ასეთი ფორმის ფირფიტა უკეთესად იგერიებდა და ასუსტებდა ისრის, შუბის თუ სხვა იარაღის დარტყმას (Медведев 1959: 177-178.)

ფირფიტოვანი (ლამელარული და ქერცლოვანი) აბჯრის დამზადება საკმაოდ შრომატევადი იყო, მაგრამ ტექნოლოგიურად სირთულეს არ წარმოადგენდა (Лупиненко 2006: 116).¹⁵⁸ ქერცლოვანი და ლამელარული აბჯრის წონა თითქმის ერთნაირია (Горелик 2003: 116). 1-1,5 მმ სისქის ფირფიტებიანი აბჯრის სრული კომპლექტის წონა 14-16 კგ-ია.¹⁵⁹ მისი ფირფიტები რამდენიმე ფენადაა დალაგებული და დაცვითი თვისებებით ჯაჭვს აღემატება. 1,5 მმ ფირფიტებისაგან გაკეთებული ლამელარული კირასა 5 კგ-ს იწონის. ასეთი აბჯარი კარგად უძლებს საძვერებელ იარაღს (Горелик 1987: 186-187). ლამელარი ასევე კარგად იცავს ისრებისაგან, რის გამოც დიდი ხნის განმავლობაში ძალიან პოპულარული იყო როგორც ევრაზიის მომთაბარეებში, ისე მათ მეზობლებში (Лупиненко 2006: 118).¹⁶⁰ დასარტყმელი იარაღის (ლახტი, გურზი) ძალა „იფანტებოდა“ ლამელარული აბჯრის ფირფიტებზე და მებრძოლის სხეული არ ზიანდებოდა. ხმლის დარტყმამ, თასმების გაწყვეტის შედეგად, შეიძლება გამოიწვიოს ჩვეულებრივი ტიპის ლამელარული აბჯრის დაზიანება (Макушников, Лупиненко 2003: 218). რეკონსტრუირებული ლამელარი ძალიან მედეგია პრაქტიკულად ყველა სახის დარტყმის მიმართ და მოწმობს ამ სახის აბჯრის განსაკუთრებულ თვისებებს (Dawson 1998: 45).

ჩვეულებრივ, ლამელარული ჯავშანის ფირფიტები ერთმანეთს ჰორიზონტალურად გადაფარავენ. ტ. დოუსონის დაკვირვებით, ბიზანტიაში X საუკუნის ბოლოდან ჩნდება და XI-დან მკვიდრდება ახალი ტიპის ლამელარი, რომლის ფირფიტები ერთმანეთს არ ფარავს, მხოლოდ ეკვრის გვერდიგვერდ და დამაგრებულია ტყავზე (Dawson 2002: 85).

¹⁵⁸ თუმცა, ჯაჭვთან შედარებით, ადრეული ფირფიტოვანი აბჯარი გაცილებით ნაკლებად შრომატევადი იყო.

¹⁵⁹ ის 1,5-2-ჯერ მძიმეა ჯაჭვის აბჯარზე (Горелик 1987: 186).

¹⁶⁰ რადგანაც ცხენოსანი მომთაბარეების უპირველესი იარაღი მშვილდი იყო, ლამელარის ფირფიტები ერთმანეთს გადაფარავდნენ მარჯვნიდან მარცხნივ, რათა მათ მშვილდის საბელი არ გამოდებოდა (Nickel 2002: 109).

ბიზანტიურ გამოსახულებებში ვხვდებით ლამელარს, რომლის რიგები ვიწრო ზოლებითაა დაყოფილი.¹⁶¹ ტ. დოუსონის ვარაუდით, ეს არის ფირფიტების რიგებს შორის მოთავსებული ტყავის ზოლი, რომელიც აშორებს ფირფიტებს და ანეიტრალებს მათი მოძრაობით გამოწვეულ მაკრატლის ეფექტს, რასაც თასმების გადაჭრა შეუძლია (Dawson 1992: 16). შემდგომში დოუსონმა განავითარა თავისი დაკვირვება და იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ბიზანტიურ ლამელარულ აბჯარში ფირფიტებს შორის ჩაფენილია არა ტყავის ვიწრო ზოლი, არამედ ფართო ტყავი, რომელიც მთლიანად არის ამოფენილი გვერდიგვერდ მოთავსებული ფირფიტების უკან. ასეთი აბჯარი ჰორიზონტალურად უფრო მოქნილია¹⁶² და ადვილია დასამზადებლად. შემდგომში დამზადება უფრო გაადვილეს ფირფიტების ტყავზე დამოქლონებით (თასმით დამაგრების ნაცვლად).¹⁶³ დოუსონი თვლის, რომ ბიზანტიაში ლამელარის დამოქლონება XI საუკუნეში შემოვიდა (Dawson 1998: 44-45).

XI-XII საუკუნეებში, დამოქლონებულის გარდა, ჩნდება „ამობრუნებული“ ლამელარიც: აბჯრის მკლავები და ქვედაბოლო „ამობრუნებული“ ანუ ზემოდან ქვემოთ მიმართული ლამელარის ფირფიტებით კომპლექტდება. ჩვეულებრივ, ლამელარის ფირფიტები ერთმანეთს გადაფარავენ ქვემოდან ზემოთ, რადგანაც ასე საუკეთესოდ იფარავენ სხეულს გამგმირავი დარტყმებისაგან, რომლებიც, როგორც წესი, ზევითაა მიმართული. სამაგიეროდ, სხეულის კიდურებს დარტყმა ზემოდან ხვდებათ. „ამობრუნებული“ ლამელარით დაცულ კიდურებზე დარტყმა ქვემოთ ცურავს და ნაკლებ ზიანს აყენებს (Dawson 1998: 46-47; Dawson, 2002: 89).

დოუსონის დაკვირვებას XI საუკუნიდან ზოლიანი ლამელარის გამომჩენაზე ეთანხმება ქართული მონაცემებიც: X საუკუნის გამოსახულებებზე ჩვეულებრივი ლამელარია, XI-დან კი ზოლიანი ჩნდება. საინტერესოა, რომ ეს მოვლენა ხელოვნებათმცოდნეებსაც არ გამორჩათ საქართველოში (რომლის ახსნაც აშკარად

¹⁶¹ მკვლევრები შენიშნავენ, რომ ზოლიანი ლამელარის ადრეული გამოსახულებები ცენტრალურ აზიაში ჯერ კიდევ VIII-IX საუკუნეებში გვხვდება (Haldon 2002: 79). მაგრამ ეს არ არის ის კონსტრუქცია, რომელიც ბიზანტიურ-ქართულ ლამელარში გვხვდება (თუკი ის საერთოდ ლითონისაა). აქ საქმე გვაქვს აზიისათვის ტრადიციულ, აბჯრის ფირფიტების კიდებზე შემოფენილ, ტყავის ზოლთან. თუმცა, ლამელარში ლითონის ფირფიტებისა და ტყავის შეთავსების ძირითადი იდეა, სწორედ ცენტრალური აზიიდან იქნება შემოსული ჩვენს რეგიონში.

¹⁶² თუმცა, ჩემი აზრით, ფირფიტების ჰორიზონტალური გადაფარვის არარსებობის გამო, უფრო სუსტიც. სამაგიეროდ, დაკიდებული ლამელარის რიგები თითქმის ნახევრამდე გადაფარავენ ერთმანეთს ვერტიკალურად, რაც ნიშნავს რომ სხეულში შესაღწევად იარაღმა აბჯრის ორი ფენა უნდა გაიაროს (Dawson 1998: 45).

¹⁶³ გამოსახულებებზე მოქლონი მრგვალი, მსხვილი წერტილით არის გადმოცემული.

სცილდებოდა მათი კომპეტენციის ფარგლებს). ტ. შევიაკოვა ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 80-იან წლებში წერდა, რომ აბჯრის ფირფიტებს შორის წერილი ზოლების გამოჩენა საქართველოში XI საუკუნიდან შეინიშნებოდა (Шевякова 1983: 23).

ბიზანტიურ და ქართულ ლამელარის გამოსახულებებზე გულდასმით დაკვირვებამ¹⁶⁴ იმ დასკვნამდე მიმიყვანა, რომ ერთმანეთისაგან უნდა განვასხვაოთ ე.წ. *ზოლიანი*¹⁶⁵ და *ხაზიანი*¹⁶⁶ აბჯრები. რადგან ამ ორი ტიპის აბჯრის გამოჩენა ერთმანეთისაგან დროშიც გამოიჯნულია (ზოლიანი ლამელარი მხოლოდ XI საუკუნეში ჩნდება, ხაზიანი კი მრავლად გვაქვს უკვე X საუკუნეში), ძნელია მათ შორის განსხვავება მთლიანად შემსრულებელთა ინტერპრეტაციას და წარმოსახვას დავაბრალოთ. უმჯობესი იქნება, თუკი მივიჩნევთ, რომ მათ შორის არსებობდა გარკვეული კონსტრუქციული სხვაობა და ამ სხვაობის დადგენას შევეცდებით. ჩემი ვარაუდით, ფირფიტებს შორის ერთი ხაზი ჩანს იმ შემთხვევაში, როდესაც ფირფიტების რიგს ტყავი მხოლოდ უკან აქვს დაფენილი;¹⁶⁷ ზოლიანი აბჯრის შემთხვევაში კი ტყავი დაფენილია ფირფიტების უკან და ამავე დროს ამოფენილია მის ქვედა ნაწილზეც (სურ. 21გ).

ფირფიტების ტყავის ამ მეთოდით შემოსვამდე მისვლა ძნელი არ უნდა ყოფილიყო. პრაქტიკულად, ის თავის თავში აერთიანებს აზიის კონტინენტზე გავრცელებულ ლამელარული კონსტრუქციის ძველ მეთოდს (როდესაც ტყავის ზოლი შემოფენილია ფირფიტების კიდებზე)¹⁶⁸ და შედარებით ახალს (ფირფიტების უკან

¹⁶⁴ არქეოლოგიური მასალის სიმწირის გამო იძულებული ვართ მხოლოდ ხელოვნების ნიმუშებზე დაკვირვებით შემოვიფარგლოთ. მე კარგად მესმის, თუ რა პრობლემებთანაა ასეთი მიდგომა დაკავშირებული და ისიც, რომ საბოლოო დასკვნის გამოტანის საშუალება მხოლოდ დამატებითი არქეოლოგიური მონაცემების გამოჩენის შემდეგაა შესაძლებელი. სამწუხაროდ, ასეთ სიძნელეს აწყდება ამ პერიოდის ბიზანტიის თუ აღმოსავლეთის ყველა მკვლევარი. ბიზანტიის კვლევასთან დაკავშირებულ ამ სიძნელეებზე იხ. Parani 2003: 101-102.

¹⁶⁵ როდესაც აბჯრის ფირფიტებს შორის არსებული ზოლი ორი მკაფიო, ზედა და ქვედა, ხაზისაგან იქმნება. ასეთია იფარის, შოდაის, ლაბუჭინის, სუფის წმ. გიორგის ხატები, იფარის, ლაგურკის და ნაკიფარის წმინდა მეომრების ფრესკები და მრავალი სხვა.

¹⁶⁶ როდესაც აბჯრის ფირფიტებს შორის მხოლოდ ერთი ხაზი ჩანს. ასეთია ჩუკულის ხატზე გამოსახული წმ. გიორგი და წმ. თევდორე, მრავალძლის ხატზე წმ. გიორგი და წმ. თევდორე, ფარახეთის წმ. გიორგის ხატი და სხვა.

¹⁶⁷ დოუსონის მეთოდით ჩვენ სწორედ ასეთ აბჯარს ვდებულობთ: მხოლოდ ფირფიტის უკან მოთავსებული ტყავის საფენი ზოლს არ იძლევა.

¹⁶⁸ ლამელარული რიგების პერიმეტრზე ამაგრებდნენ ტყავის ზოლს, რომელიც ორივე მხრიდან ერტყმოდა ფირფიტის კიდეს. ის აძლიერებდა კონსტრუქციას და იცავდა ტრავმებისაგან, რომელიც აბჯრის მჭრელ კიდეს შეეძლო გამოეწვია. ასეთია უსტ-იშიში ნაპოვნი X-XII საუკუნეების ლამელარის

ტყავის დაფენას) (სურ. 21). ამ ორი მეთოდის კომბინირება იძლევა ზოლიან ლამელარს, როდესაც ზოლი მკაფიოდ ჩანს (ზედა ფირფიტაზე შემოფენილი ტყავის კიდე ქმნის ზოლის ზედა ხაზს, ქვედა ფირფიტის ქვეშ დაფენილი ტყავის ზედა კიდე კი ზოლის ქვედა ხაზს). ამ დროს თასმები მაქსიმალურადაა დაცული ფირფიტებისაგან, არ ზიანდება აბჯრის ქვეშა სამოსიც; განიერი ტყავი, რომელიც წინიდანაც გადაფარავს ლამელარის ფირფიტებს, აბჯრის მეტ მედეგობას და შეკავშირებას უზრუნველყოფს. აღსანიშნავია, რომ ლამელარული ფირფიტების სულ ქვედა რიგი, რომელიც კრემასმატას ესაზღვრება, ძირში ზოლითაა ნაჩვენები, რაც ფირფიტის წინა ზედაპირზე ამოფენილ ტყავს უნდა გადმოცემდეს.¹⁶⁹

აქედანვე უნდა ითქვას, რომ ქართულ მასალაზე დაკვირვება საშუალებას გვაძლევს თვალი გავადევნოთ ფირფიტოვანი აბჯრის ევოლუციას, მის გარკვეულ სტადიებს და მრავალრიცხოვან ექსპერიმენტებს, რომლებსაც ქვემოთ განვიხილავთ.

X საუკუნეში საქართველოში ერთდროულად შეინიშნება რამდენიმე სახის ექსპერიმენტი (უარის თქმა ფირფიტების ჰორიზონტალურ გადაფარვაზე, ტყავის საფენის და მოქლონების შემოღება), რომლებიც წარმოადგენდნენ პირველ ნაბიჯებს ფირფიტოვანი აბჯრის ევოლუციაში. არ არის გამორიცხული ამ ექსპერიმენტების უფრო ადრეული თარიღიც, მაგრამ გადაჭრით შეგვიძლია ვისაუბროთ მხოლოდ X საუკუნეზე, როდესაც მათი ასახვა უკვე მტკიცედ იკიდებს ფეხს ხელოვნების ნიმუშებში.

ლამელარული ფირფიტების რიგებს ქვეშ ტყავის საფენის შემოღება გარკვევით ჩანს ჩუკულის ეკლესიაში დაცულ X საუკუნის ღვთისმშობლის ტრიპტიქზე გამოსახულ წმ. გიორგის და წმ. თევდორეს აბჯარზე (Чубинашвили 1959: 409-410, таб. 46; ახალაშვილი 1987: 8) (სურ. 23). ჩვეულებრივი, თასმებიანი ლამელარის ფირფიტები ტყავის საფენზეა დამაგრებული, ფირფიტები ჰორიზონტალურად ერთმანეთს არ

ნარჩენები (Соловьев 1987: 51, таб. XI, 5). მეორე ილუსტრაციაზე კარგად ჩანს ფირფიტების კიდის გაყოფებით შემოკეცილი ტყავი. თითქმის ასეთივეა ვ. რადლოვის მიერ ბერელში ნაპოვნი IV-V საუკუნის აბჯრის ფირფიტები (Гаврилова 1965: 55, рис. 4.13) (სურ. 22). რამდენიმე საუკუნით დაშორებული აბჯრის ფირფიტების ეს მსგავსება შეიძლება იმის მაჩვენებელი იყოს, რომ აზიის დიდი ნაწილში ლამელარის კონსტრუქცია არ განიცდიდა საგრძნობ ცვლილებას და რომ, X საუკუნეში ბიზანტიასა და საქართველოში დაწყებული ლამელარის ევოლუცია შედარებით იზოლირებული მოვლენა უნდა იყოს. აღსანიშნავია, რომ აზიური ტიპის ლამელარის ფირფიტები ნაპოვნია ვიშნაციუმში VI საუკუნის შრეებში, რაც ნიშნავს რომ ასეთ კონსტრუქციას ბიზანტიელებიც კარგად იცნობდნენ (Bugarski 2005: 168, 171).

¹⁶⁹ ეს კარგად ჩანს ნაკიფარის წმ. თევდორეს და წმ. გიორგის ფრესკებზე, ადიშის მეომარი წმინდანის ფრესკაზე, ლაბეჭინის ქვეითი წმ. გიორგის ხატზე და ა.შ.

ფარავენ და გვერდიგვერდ ეკვრიან. ასეთი მეთოდით დამზადებული ლამელარი უფრო მოქნილია, ადვილი დასამზადებელია, იზოგება მასალის 15-20% და შესაბამისად, აბჯარიც წონაში მსუბუქდება (Dawson 1998: 44).

X საუკუნეშივე დასტურდება მოქლონების შემოღება, რომლებიც, როგორც ჩანს, ორივე ტიპის (ქერცლოვან და ლამელარულ) ფირფიტოვან აბჯარში გამოიყენებოდა.

ჩიხარემის ღვთისმშობლის ტრიპტიქზე წმ. გიორგი და წმ. თევდორე¹⁷⁰ (სურ. 24) და საყდარის ჯვარზე გამოსახული ორი წმ. თევდორე¹⁷¹ აღჭურვილნი არიან ორ (ზედა-ქვედა) მოქლონიანი ფირფიტოვანი აბჯრით. სავარაუდოდ, ეს ქერცლოვანი აბჯარია, რადგანაც მას გააჩნია გრძელი სახელოები, რომელიც ლამელარს არ აქვს.¹⁷²

ნაკურალეშის წმ. გიორგის ხატი (Чубинашвили 1959: 339-341, таб. 42) (სურ. 25) კი ორ (ზედა-ქვედა) მოქლონიან ფირფიტებს უკვე ლამელარული აბჯრის სახით გვიჩვენებს, სადაც მწკრივები ერთმანეთს ქვემოდან ზემოთ გადაფარავენ. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ რიგების საკიდი თასმები უკნიდან პირდაპირ ემაგრება ფირფიტების ქვედა კიდეზე განლაგებულ სამაგრ თასმებს.¹⁷³ თუმცა უფრო მარტივი ახსნაც შეიძლება მოიძებნოს, თუკი ვივარაუდებთ, რომ ფირფიტები ცოტა გამარტივებული სახითაა გადმოცემული ჭედურ ხატებში და მათ აკლიათ საკიდი თასმები. ასეთი ტიპის ფირფიტებს ვხედავთ კონსტანტინოპოლში 1030 წელს გადაწერილ ექვთიმე მთაწმინდელის მცირე სვინაქსარის¹⁷⁴ 60r მინიატურაზე (სურ. 26). მხოლოდ, წმ. პროკოფის აბჯრის ფირფიტებზე უკვე განირჩევა ცენტრალური ხაზები, რომლებიც შეგვიძლია საკიდ თასმად ჩავთვალოთ და რომლებიც, ალბათ, აკლია გამოსახულებებს ჭედურ ხატებზე.

¹⁷⁰ ჩიხარემის ეკლესიაში დაცული ღვთისმშობლის ტრიპტიქი, ამჟამად დაკარგულია; ვმსჯელობთ ერმაკოვის მიერ გადაღებული ფოტოს (N16879) მიხედვით (Чубинашвили 1959: 411-412, таб. 47; ახალაშვილი 1987: 9-10).

¹⁷¹ საკურთხეველისწინა ჯვარი, რომელიც აღმართული იყო სოფ. საყდარის წმ. გიორგის ეკლესიაში, ამჟამად მთლიანად შემოძარცვულია; ვმსჯელობთ ერმაკოვის მიერ გადაღებული ფოტოების (N16833 და N16847) მიხედვით (Чубинашвили 1959: 341; ახალაშვილი 1987: 13).

¹⁷² თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ ასეთი ფირფიტებით ქერცლოვანი მკლავის წარმოდგენაც პრობლემურია.

¹⁷³ ასეთი დამაგრების სისტემას ადვილი აქვს თვალით „უხილავი“ თასმების შემთხვევაში (Макушников, Лупиненко 2003: 216).

¹⁷⁴ A648 ხელნაწერი, რომელიც ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრშია დაცული (Жордания 1902: 132).

მოქლონიანი აბჯრის ეს ტიპები შეიძლება ხელოვნის ფანტაზიისა ან მცდარი გამოსახვისათვისაც მიგვეწერა, რომ არა ერთი გარემოება: ამ ტიპის მოქლონიანი ფირფიტების არსებობა დასტურდება რუსი არქეოლოგების მიერ ჩრდილოეთ აზიაში, დასავლეთ ციმბირის ველზე მოპოვებული I-II ათასწლეულების მიჯნის მასალით. ირკვევა, რომ აბჯრის ფირფიტების ზედა-ქვედა მოქლონებით ტყავზე დამაგრება მიღებული მეთოდი იყო. ამ წესს იყენებდნენ ენისეელი ყირგიზებიც (Соловьев 1987: 51, таб. X, 5) (სურ. 27).

ამ საუკუნეში მიმდინარე ექსპერიმენტების ერთგვარ შემაჯამებელ ნიმუშად უნდა ჩაითვალოს ორი ხატი, რომელნიც ევოლუციის მრავალ ნიშანს აერთიანებენ. X საუკუნის მეორე ნახევრის მრავალძლის ხატზე წმ. გიორგის და წმ. თევდორეს გამოსახულება¹⁷⁵ (სურ. 28) და X საუკუნის დასასრულის ფარახეთის წმ. გიორგის ხატი¹⁷⁶ (სურ. 29) გვიჩვენებს ლამელარულ ფირფიტებს ორმაგი მოქლონით და ორმაგი საკიდით ტყავის საფენზე; ფირფიტები ერთმანეთს არ ფარავენ, გვერდიგვერდ ეკვრიან. პრაქტიკულად აქ უკვე დასრულებული სახით წარმოდგენილია ლამელარული აბჯრის ევოლუციის ყველა ძირითადი კომპონენტი; არ ჩანს მხოლოდ ლამელარის ფართო ზოლი, რის გამოც ეს აბჯრები ხაზიანი ლამელარის კატეგორიას მიეკუთვნებიან.

XI საუკუნეში „იდეალური ფირფიტოვანი აბჯრის“ ძიება კიდევ უფრო ინტენსიური და მრავალფეროვანი ხდება: ჩნდება ზოლიანი ლამელარი, მკვიდრდება ლამელარის ფირფიტების ქვემოთკენ გადაფარვა – ე.წ. „ამობრუნებული ლამელარი“, იცვლება საკიდი თასმების რაოდენობა; მრავლდება რთული, მდიდრული, საადღუმო აბჯართა რიცხვიც.

XI საუკუნის პირველ წლებში შესრულებული ნაკიფარის წმ. გიორგის ხატი¹⁷⁷ (სურ. 30) და ამავე საუკუნის პირველი ნახევრის სამთავისის საკურთხეველისწინა ჯვარზე გამოსახული წმ. გიორგი (Чубинашвили 1959: 493-499, таб. 284). გვიჩვენებს ორმაგმოქლონიან სრულ „ამობრუნებულ“ ლამელარს: ქვემოთ მიმართული ფირფიტებითაა შედგენილი კირასა (*klibanion*)¹⁷⁸, ქვედატანი (*kremasmata*)¹⁷⁹ და სახელო

¹⁷⁵ ინახებოდა მრავალძლის წმ. გიორგის ეკლესიაში, ამჟამად დაკარგულია, ვმსჯელობთ ე. თაყაიშვილის 1919 წლის რაჭის ექსპედიციის დროს თ. კიუნეს მიერ გადაღებული ფოტოს მიხედვით (Чубинашвили 1959: 406-409, таб. 36).

¹⁷⁶ ფარახეთიდან მრავალძალში გადატანილი, ვმსჯელობთ ე. თაყაიშვილის 1919 წლის რაჭის ექსპედიციის დროს თ. კიუნეს მიერ გადაღებული ფოტოს მიხედვით (Чубинашвили 1959: 342-343, таб. 43).

¹⁷⁷ ასან გვაზავისძის ახალგაზრდული ნამუშევარი (Чубинашвили 1959: 363-367; ახალაშვილი 1987: 21-22).

¹⁷⁸ კლიბანიონი – ლამელარული ან ქერცლოვანი კონსტრუქციის კირასა (Kolias 1988: 45-47).

¹⁷⁹ კრემასმატა – დალიანდაგებული ქვედატანი, ხშირად ლითონის ფირფიტებით გაძლიერებული.

(*manikia*)¹⁸⁰. მეომრების აბჯრები მხოლოდ საკიდი თასმების რაოდენობით განსხვავდებიან.

XI საუკუნის დასაწყისშივე გვხვდება ზოლიანი ლამელარის პირველი ნიმუშები. საინტერესოა, რომ XI საუკუნის I მეოთხედის ივარის წმ. გიორგის ხატი¹⁸¹ (სურ. 31) ზოლიან ლამელარს წარმოგვიდგენს უმოქლონო ფირფიტებით. ეს ხატი, ასევე ლაბეჭინის ქვეითი წმ. გიორგის (Чубинашвили 1959: 261, таб. 56) და შოდაის წმ. გიორგის ხატები¹⁸² ცხადყოფენ, რომ მოქლონიანი ლამელარი ჯერ კიდევ არ არის საბოლოოდ დამკვიდრებული.

ზოლიანი და მოქლონიანი ლამელარის შერწყმის ერთ საინტერესო ცდას გვიჩვენებს ლაბეჭინის მხედარი წმ. გიორგის ხატი (Чубинашвили 1959: 326-330, таб. 181) (სურ. 32), რომელიც XI საუკუნის მეორე ათეულს მიეკუთვნება. აქ, კირასის ლამელარის ზოლებში (და კრემასმატაზეც) ვხედავთ ადრეული ტიპის (ზედა-ქვედა) მოქლონიან ფირფიტებს, რომელიც შემდგომში მთლიანად ჩაანაცვლა ფირფიტებმა მოქლონით ზედა ნაწილში.

სოფ. ფარში დაცული XI საუკუნის სუფის წმ. გიორგის ცხენოსანი ხატი (Чубинашвили 1959: 443) (სურ. 33) კი გვიჩვენებს ზოლიან ლამელარს უკვე ტიპური მოქლონიანი ფირფიტებით. ლამელარი მთლიანად (კირასა, ქვედატანი, მანიკია) „ამობრუნებულია“, რაც ნიშნავს, რომ ქვემოთ მიმართული ფირფიტების ექსპერიმენტი ზოლიან აბჯარზეც გაგრძელდა.

და ბოლოს, მრავალი ფრესკა თუ ჭედური ხელოვნების ნიმუში გვიჩვენებს უკვე ჩამოყალიბებულ ლამელარული აბჯრის ტიპს, რომელიც ყველაზე უფრო გავრცელებულია XI-XII საუკუნეებში და შემდგომ ეპოქაში. მისი ზოლიანი კირასა შედგება ზემოთ მიმართული მოქლონიანი ფირფიტებისგან, კრემასმატა და მანიკია კი „ამობრუნებული“, ქვემოთ მიმართული ლამელარის ფირფიტებითაა დაკომპლექტებული. ასეთია სუფის ქვეითი წმ. გიორგის ხატი (Чубинашвили 1959: 563; ახალაშვილი 1987: 40) (სურ. 34), ადიშის წმ. გიორგის (ჯგრაგ) ეკლესიაში გამოსახული წმ. გიორგის და სხვა წმინდა მეომრების ფრესკები (სურ. 35) აღჭურვილი ტიპური ზოლიანი მოქლონიანი ლამელარით.

ზემოთ წარმოდგენილი ნიმუშებით ლამელარული აბჯრის ევოლუცია დასრულებულად შეიძლება მივიჩნიოთ (სურ. 36). შემდგომში, ჩვენ უკვე ვეღარ ვხვდებით ფირფიტოვანი აბჯრის ასეთ მრავალფეროვნებას. მიუხედავად ამისა,

¹⁸⁰ მანიკია მხარს იდაყვამდე იცავდა.

¹⁸¹ ასანის ხელობა მარუშის შეკვეთით (Чубинашвили 1959: 358-363, таб. 184; ახალაშვილი 1987: 17-18).

¹⁸² ინახებოდა სოფ. ღებში მეზობელი შოდის წმ. გიორგის ეკლესიიდან (Чубинашвили 1959: 367, таб. 95).

როგორც ჩანს, ცალკეულ ექსპერიმენტებს მაინც ჰქონდათ ადგილი. ამ მხრივ საინტერესოა დავით-გარეჯას უდაბნოს ხარების ეკლესიაში XIII საუკუნეში გამოსახული წმ. თევდორეს ფრესკა სამმაგმოქლონიანი ფირფიტებისაგან შემდგარი ლამელარული აბჯრის ქვედაბოლოთი (დავით გარეჯის მონასტრები 2008: 116).

ბიზანტიურ-ქართული აბჯრის სიახლოვისა და მსგავსებისათვის საინტერესო მასალას იძლევა ერთი ტიპის ლამელარის შედარებაც. XII საუკუნეში კასტორიის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიაში გამოსახულ წმ. ნესტორის ფრესკაზე წმინდანი აღჭურვილია ლამელარით, რომელიც მართკუთხა თავ-მოუმრგვალებელი ფირფიტებითაა შედგენილი. ასეთი ფორმის მართკუთხა ლამელარის ფირფიტები მასალის დიდ ეკონომიას არ იძლევა, სამაგიეროდ საგრძნობლად ზოგავს აბჯრის დამზადების დროს (Dawson 1998: 48). ამ ტიპის ბიზანტიურ აბჯარსაც შეიძლება ბევრი ქართული ანალოგი მოუძებნოთ: X საუკუნის დასასრულის საკაოს ხატზე წმ. გიორგის (Чубинашвили 1959: 344-348; ჩუბინაშვილი 1957: ტაბ. 98). პრაქტიკულად იგივე,¹⁸³ მოქლონიან-თასმიანი ფირფიტებისგან შედგენილი ხაზიანი ლამელარი აცვია. მართკუთხა ფორმის, ბოლო-მოუმრგვალებელი ფირფიტებითაა შედგენილი, აგრეთვე, ადიშის წმ. გიორგის ეკლესიის ფასადზე გამოსახული წმ. თევდორე და წმ. გიორგის აბჯრები (სურ. 37), XI საუკუნის ლანჩხავლის (Чубинашвили 1959: 333-334, таბ. 190) და სეტის (Чубинашвили 1959: 330-333, таბ. 182) ხატების წმ. გიორგის აბჯრებიც.

ლამელარული აბჯრის კიდევ ერთი, მეტად საინტერესო, ნაირსახეობა არის ასახული ქართულ ჭედურ ხატებში და მინიატურებში. ეს გახლავთ ზოლიანი ლამელარი, რომლის ფირფიტოვანი რიგები ოსტატებს წვრილი, სწორი ხაზებით აქვთ გადმოცემული. ერთი შეხედვით, ასეთი აბჯარი ადვილად შეგვიძლია მივიჩნიოთ ხელოვნის შეცდომად, რომელმაც ლამელარის ფირფიტების ზუსტ გადმოცემაზე თავი არ შეიწუხა და ისინი გამარტივებული სახით შეასრულა. საბედნიეროდ, არქეოლოგიური მასალა ბელორუსიდან ასეთი დასკვნის უფლებას არ გვაძლევს და კიდევ ერთხელ ადასტურებს, რომ ძველი ოსტატები იმაზე უფრო ხშირად ასახავდნენ სინამდვილეს, ვიდრე ეს აქამდე წარმოგვედგინა.

გომელში, ო. მაკუშნიკოვის ხელმძღვანელობით, გაითხარა XIII საუკუნის დასაწყისში დამწვარი მეთარალის სახელოსნო, სადაც აღმოჩნდა 1500 ცალი ლამელარული აბჯრის ფირფიტა (Макушников, Лупиненко 2003: 214). ამ მასალის საფუძველზე მოხერხდა რამდენიმე ტიპის ლამელარის რეკონსტრუქცია, რომლებიც განსხვავდებიან ტიპური აბჯრისაგან. როგორც ცნობილია, ლამელარული აბჯარი

¹⁸³ განსხვავება მხოლოდ მოქლონების რიცხვშია: წმ. გიორგის ლამელარის ფირფიტებზე ორი მოქლონია, წმ. ნესტორის კი – ერთი.

კარგად უძლებს ნებისმიერი იარაღს, მაგრამ ხმლის დარტყმა აზიანებს მის თასმებს. როგორც ჩანს, ოსტატები მუდამ ეძებდნენ საკიდი თასმების დაცვის მეთოდს, რაც განახორციელებს კიდევ აბჯრის ფირფიტების ფორმის შეცვლის გზით (Лупиненко 2006: 117). გომელში ნაპოვნი ფირფიტებისგან რეკონსტრუირებული ლამელარისათვის ხმლის დარტყმები სულაც არ არის საშიში, რადგანაც ფირფიტების ზედაპირზე თასმები პრაქტიკულად არ გამოდის (Макушников, Лупиненко 2003: 218, рис. 2.5, 9) (სურ. 38).

როგორც უკვე ვთქვით, ამ ტიპის თასმადამალულ ლამელარულ აბჯარს არცთუ იშვიათად ვხვდებით ქართულ ხელოვნების ნიმუშებში. ასეთი ლამელარი აცვია წმ. გიორგის XI საუკუნის ჯახუნდერის ხატზე¹⁸⁴ (სურ. 39), XII საუკუნის ჯრუჭის II ოთხთავის 186v მინიატურაზე გამოსახულ ციხის მცველს, მთავარანგელოზს ლაბსყალდის ხატზე, რომელიც XIII საუკუნის უნდა იყოს (ახალაშვილი 1987: 72-3, სურ. 71).

ქართული ზეგავლენა ბიზანტიურ აღჭურვილობაზე ნათლად ჩანს ერთი ტიპის (პროტუბერანცული) ფირფიტოვანი აბჯრის მაგალითზე, რომელიც, ალბათ, მართლაც საადღუმოდ იყო განკუთვნილი.¹⁸⁵ მ. პარანი აღნიშნავს XII საუკუნის ბიზანტიაში ახალი ტიპის ქერცლოვანი აბჯრის გამომჩენას, რომელიც ხასიათდება ფირფიტების ქვედა ბოლოზე პატარა ცენტრალური გამონაზარდით, პროტუბერანციით. ასეთი ტიპის ქერცლები არ ჩანს უფრო ადრე ბიზანტიაში და არც ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ევროპასა თუ დასავლეთ აზიაში. მ. პარანის ვარაუდით, შესაძლოა მსგავსი აბჯარი საქართველოდან იყოს ბიზანტიაში შესული,¹⁸⁶ რის საფუძველსაც მას XI საუკუნის სამი ქართული ჭედური ხატი აძლევს. მართლაც, ხიდისთავის, სუჯუნის და ბოჭორმის წმ. გიორგის ხატებზე წმინდანების აბჯარი ასეთივე, პროტუბერანცული, ქერცლებით არის გამოსახული.

მ. პარანის მოსაზრების განსამტკიცებლად, ჩვენ ვაპირებთ კიდევ უფრო მეტი მაგალითის მოხმობას ქართული სინამდვილიდან, რომლებიც ცხადყოფს, რომ აბჯრის პროტუბერანცული ფირფიტები უფრო მეტად იყო გავრცელებული შუა საუკუნეების საქართველოში და დროში წინ უსწრებდა ბიზანტიას. ამავე დროს, ერთი საკითხიც

¹⁸⁴ ეკუთვნოდა სოფ. ჯახუნდერის წმ. გიორგის ეკლესიას, ამჟამად დაკარგულია; ვმსჯელობთ ერმაკოვის ფოტოს მიხედვით, N16874 (Чубинашвили 1959: 352-354, таб. 188; ახალაშვილი 1987: 26).

¹⁸⁵ პროტუბერანცული აბჯრის საგანგებოდ მოკაზმული, საადღუმო ხასიათი შემწნეული აქვს მ. პარანის (Parani 2003: 110).

¹⁸⁶ თუმცა, კონკრეტული მტკიცებულებების უქონლობის გამო, საკითხს მაინც დიად ტოვებს (Parani 2003: 111).

მოითხოვს დაზუსტებას: ჩემი აზრით, პარანის მიერ აღწერილ კასტორიის ფრესკაზე წმ. დიმიტრის (Parani 2003: pl. 123). ლამელარი აცვია და არა ქერცლოვანი აბჯარი. ამის თქმის უფლებას აბჯრის კონსტრუქცია გვაძლევს: პროტუბერანცული ფირფიტები მიჯრილია და არ ფარავს ერთმანეთს ჰორიზონტალურად, ჩანს თასმები, მოქლონები, ტყავდაფენილი ლამელარის რიგები, კირასაც უმკლავოა. თუმცა ეს არ ცვლის საკითხის არსს, – როგორც დავრწმუნდებით, პროტუბერანცული ფირფიტები საქართველოში ორივე ტიპის აბჯარში დასტურდება და მისი პირველობის საკითხი ეჭვს არ იწვევს.

წმ. დიმიტრის მსგავსად, XI საუკუნის ბოჭორმის ქვეითი წმ. გიორგის (Чубинашвили 1959: 429-444; ჩუბინაშვილი 1957: 21, ტაბ. 50) და სუჯუნის ქვეითი წმ. გიორგის (Чубинашвили 1959: 568; ჩუბინაშვილი 1957: 22, ტაბ. 64) აბჯრები წარმოადგენენ ქვემოთ მიმართული პროტუბერანცული ფირფიტებისაგან შედგენილ ლამელარის კირასას. დიდი ზომის გამოსახულებებზე (ჩუბინაშვილი 1957: ტაბ. 50, 64). აბჯრის ფირფიტების ყურადღებით დათვალიერებისას ვრწმუნდებით, რომ ბოჭორმის და სუჯუნის ხატებზე გამოსახულია არა ქერცლოვანი, არამედ ლამელარული აბჯარი: გარკვევით ჩანს თასმები, რომლებიც ფირფიტებს მთელ სიგრძეზე დაუყვება, რაც სწორედ ლამელარისთვისაა დამახასიათებელი; ფირფიტები აქაც არ ფარავენ ერთმანეთს ჰორიზონტალურად და ორივე კირასა უმკლავოა.

რაც შეეხება XI საუკუნის პირველ მესამედში შესრულებულ ხიდისთავის წმ. გიორგის ხატს (Чубинашвили 1959: 256-259, таб. 153; ჩუბინაშვილი 1957: 22, ტაბ. 53). (სურ. 40), მისი კრემასმატა და მანიკია ნამდვილად პროტუბერანცული ქერცლოვანი ფირფიტებით არის შედგენილი, კირასა კი ცოტა არ იყოს გაურკვეველია და შეიძლება, როგორც ლამელარი, ასევე ქერცლოვანი აბჯარიც იყოს.

ქვემოთ მიმართული პროტუბერანცული ფირფიტებისაგან შემდგარი კრემასმატა აცვია 1096 წელს იფრარის ეკლესიაში თევდორეს მიერ დახატულ მთავარანგელოზ მიქაელს (Аладашвили, Алибегашвили, Вольская 1983: таб. 25).

XII საუკუნის ფავნისის წმ. მეომრის აბჯარი ზემოთ მიმართული თასმებიანი პროტუბერანცული ფირფიტებისაგან არის შედგენილი (Привалова 1977: таб. XV) (სურ. 41). ზემოთ მიმართული ფირფიტები საბოლოოდ ცხადყოფს, რომ ამ ტიპის ლამელარიც არსებობდა და (სხვა შემთხვევებშიც) საქმე არ გვაქვს ქერცლოვანი აბჯრის მხატვრისეულ ინტერპრეტაციასთან.

ქვემოთ მიმართული თასმებიანი პროტუბერანცული ფირფიტებისაგან შედგენილი ლამელარის კირასითაა აღჭურვილი XII-XIII საუკუნეების მიჯნაზე ტიმოთესუბანში გამოსახული წმინდა მეომარიც (სურ. 42).

პროტუბერანცული ტიპის აბჯრისათვის დამახასიათებელია ფირფიტებს შორის შეეული ხაზები, რომლებიც სრულიად გაუგებარია რაციონალური კონსტრუქციის თვალსაზრისით. თუკი ასეთი კონსტრუქცია მართლაც არსებობდა და ხელოვანთა წარმოსახვის ნაყოფი არ არის, ის ზედმეტად რთული, დეკორატიული და მდიდრული სააღლუმო აბჯრის ნიმუშად უნდა მივიჩნიოთ.

რა დასკვნა შეიძლება გამოვიტანოთ ზემოთ მოხმობილი აბჯრის ნიმუშებიდან? ადვილად შესაძლებელია, ფირფიტოვანი აბჯრის ის მრავალფეროვნება, რომელიც წარმოვადგინეთ, სინამდვილეს არ შეესაბამებოდეს და საქმე ხშირ შემთხვევაში ოსტატის ფანტაზიასთან გვეკონდეს. ამისდა მიუხედავად, გადაჭრით უნდა ითქვას, რომ ასეთი მრავალფეროვნების ასახსნელად მხოლოდ ოსტატის შეცდომები ვერ იკმარებს და რომ დიდი ნაწილი აქ წარმოდგენილი აბჯრისა მართლაც არსებობდა.

ასევე, მართებული იქნება, თუ დავსვამთ კითხვას: ხომ არ იქონია საქართველომ გავლენა ბიზანტიური ლამელარული აბჯრის შემუშავებაზე? მართლაც, ძნელია იპოვო ისეთი ბიზანტიური აბჯარი, რომლის შესატყვისიც საქართველოში არ მოიპოვებოდეს, პირიქით კი ცოტა განსხვავებულ სურათთან გვაქვს საქმე. ბიზანტიაში არ ჩანს ან დროში ჩამორჩება სხვადასხვა ტიპის აბჯარი: ზედა-ქვედა მოქლონიანი ლამელარი; ფირფიტებს შორის მოქლონიანი; თასმადამალული ლამელარი; მთლიანად ქვემოთ მიმართული ლამელარი; ერთეულია პროტუბერანცული აბჯარი; X საუკუნის ბიზანტიურ გამოსახულებებზე არ გვხვდება მოქლონიანი ფირფიტები და არც მართკუთხა, ბოლო-მოუმრგვალებელი ლამელარი.

ამ გადასახედიდან საინტერესოა ბიზანტიის და მისი კავკასიელი მეზობლების (კერძოდ, საქართველოს) ურთიერთმიმართება შეიარაღების საკითხებში. უპირველესად, აღნიშვნის ღირსია მათი საკმაოდ მჭიდრო ურთიერთობა, რაც სამხედრო ტექნოლოგიების მიმოცვლას შეუწყობდა ხელს. უდავოა, რომ ბიზანტიური სამხედრო მანქანა დიდ გავლენას ახდენდა მის მეზობლებზე,¹⁸⁷ მაგრამ საწინააღმდეგო ხასიათის მოვლენაც შეინიშნება. საქართველოს, თავისი მდებარეობის წყალობით, ბიზანტიაზე უფრო ადრე ჰქონდა შესება ჩრდილოეთ კავკასიისა თუ ცენტრალური აზიის ნომადებთან, რომელთა შეიარაღების სიახლეები, პირდაპირ თუ ტრანსფორმირებული, სწორედ საქართველოს გავლით შეიძლება მოხვედრილიყო ბიზანტიაში.¹⁸⁸ მდიდარი და მრავალრიცხოვანი ქართული ფეოდალური კლასიც

¹⁸⁷ მიუხედავად ამისა, ქართული სამხედრო ტერმინოლოგია უფრო სპარსულ-არაბულის გავლენას განიცდის.

¹⁸⁸ მაგალითისათვის, დ. ნიკოლის აზრით, ლამელარი ცენტრალური აზიიდან გავრცელდა ირანში, შემდგომ კავკასიასა და ანატოლიაში (Nicolle 1982: 173).

წახალისებდა ინდივიდუალურ ექსპერიმენტებს იარაღთან, განსხვავებით ბიზანტიისაგან, სადაც შეიარაღების სისტემა სახელმწიფო ნიადაგზე იდგა და სტანდარტიზაციის მაღალი ხარისხით გამოირჩეოდა.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, არქეოლოგიური მტკიცებულებების არარსებობის და მხოლოდ იკონოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე, გადაჭრით რაიმეს მტკიცება ძნელია. ამავე დროს, თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ფირფიტოვანი აბჯრის წარმოების და ინოვაციების ერთ-ერთ მსხვილ ცენტრად საქართველო ჩანს და ბიზანტიის იმპერიაში გავრცელებული აბჯრის ტიპებიდან ზოგიერთი, შესაძლოა, სწორედ აქ იღებდეს დასაბამს.

XV საუკუნის ბოლოდან ახლო აღმოსავლეთში ლამელარული აბჯარი ქრება (Gorelik 1979: 50; Nicolle 1990a: 39). ის ჩაანაცვლა ჯაჭვ-ფირფიტოვანმა კომბინირებულმა აბჯარმა. ასეთივე ვითარებაა საქართველოშიც. XIV საუკუნის მეორე ნახევრის H1665 დავითნის მინიატურებზე ფირფიტოვანი აბჯარი ბევრად იშვიათად გვხვდება, ვიდრე ჯაჭვი (Шервашидзе 1964: 56).

ლამინარული აბჯარი

ლამინარული აბჯარი შექმნილია ჰორიზონტალურად განლაგებული გრძივი ლითონის ან ტყავის ფირფიტებით (სალტეებით), რომლებიც ერთმანეთთან დაკავშირებულია ნახვრეტებში ვერტიკალურად გაყრილი თასმებით (Горелик 1993: 151; Горелик 2003: 112). შეჯავშნის ეს მეთოდი საკმაოდ იყო გავრცელებული და განსაკუთრებით გამოიყენებოდა აბჯრის ცალკეულ ნაწილებში (კიდურების, მხრის თუ სხეულის სხვა ნაწილის დასაფარად). კარგ თავდაცვით თვისებებთან ერთად,¹⁸⁹ იყო საკმაოდ მოძრავი და მოქნილი. ლამინარის წონა სხვა ფირფიტოვანი (ქერცლოვანი, ლამელარი) აბჯრის წონის შესაბამისია, ის არ ზღუდავს ხელისა და ფეხის მოძრაობას, თუმცა ხმლის დარტყმას მისი თასმების დაზიანება და აბჯრის დაშლა შეეძლო გამოეწვია (Горелик 1987: 187).

ანტიკურ ხანაში ლამინარულ აბჯარს რომელი ლეგიონერები ატარებდნენ და მას *lorica segmentata* ეწოდებოდა. ლამინარს იყენებდნენ ძველი ბერძნებიც ცხენოსნის კიდურების დასაცავად (Robinson 1967: 12). გრძელი ლამინარი ცნობილია ცენტრალური აზიიდან და VI-VII და VII-VIII საუკუნეებს მიეკუთვნება (Горончаровский, Никоноров 1987: 205). ჩვეულებრივ, ლამინარული აბჯარი კირასას წარმოადგენდა, რომელიც

¹⁸⁹ ლამინარული ჯავშნის მდგრადობას ისრის მიმართ არქეოლოგიური მასალაც ადასტურებს: შაკკას სამარხში აღმოჩენილი ლამინარული მუზარადის ერთი ფირფიტა ისარს გატანილი აქვს, მაგრამ მეორის დაძლევა ვეღარ შეძლო (Нестеров, Слюсаренко 1993: 196).

გვერდზე და მხარზე იკვრებოდა (იშვიათად ზურგზე) (Бобров, Худяков 2002: 111). XV საუკუნის დასაწყისში ირანში სცადეს ლამინარის მედეგობის გაუმჯობესება და ლამინარის ზოლების შეკავშირება თასმების ნაცვლად ტყავზე დამოქლონებით დაიწყეს (Горелик 1983: 255; Бобров, Худяков 2002: 111; Бобров, Худяков 2008: 390).

ლამინარული აბჯარი საქართველოში ნაკლებად იყო გავრცელებული. ის მხოლოდ ე.წ. „ექსპერიმენტულ“ პერიოდში გვხვდება (XIV ს. მეორე ნახევარი – XV ს. დასაწყისი), როდესაც დაცვის გაძლიერების ახალ გზებს ეძებდნენ და სხვადასხვა ტიპის ფირფიტოვან ჯავშანს ცდიდნენ. ლამინარული აბჯარი გამოსახულია XIV საუკუნის მეორე ნახევრის H1665 დავითნის 204r მინიატურაზე, სადაც ვხედავთ ორ მებრძოლს სალტისებური ფირფიტოვანი აბჯრით. აღჭურვილობისა და მუხარადის მიხედვით ეს მებრძოლები აშკარად ცენტრალური ფიგურებია და წინამძღოლებს ან დიდებულებს წარმოადგენენ. 1330-იან წლებში თავრიზში შესრულებულ შაჰ-ნამეს მინიატურებზე გამოსახულ ლამინარულ აბჯარს მკვლევრები ტყავისაგან დამზადებულად მიიჩნევენ (Горелик 1987: 173-175; Swietoslowski 1999: 26). დავითნში გამოსახული ქართული ლამინარული აბჯარიც XIV საუკუნეს ეკუთვნის და გარეგნულად მსგავსია, თუმცა მათ, როგორც ჩანს, ლითონისგანაც ამზადებდნენ: 204r მინიატურაზე გამოსახული ერთი ლამინარული აბჯარი ორი ფერის, ოქროსფერის და რუხი-ნაცრისფერის, მონაცვლეობით არის წარმოდგენილი, სადაც ნაცრისფერი უეჭველად ლითონს გამოსახავს, რადგანაც ჯაჭვის აბჯრის და საერთოდ რკინის აღჭურვილობის გადმოსაცემად მხატვარი ამ ფერს იყენებს.

ჯაჭვის აბჯარი

ჯაჭვი ერთმანეთში გადაბმული ლითონის რგოლებისაგან მოქსოვილი აბჯარია. კ. რობინსონი ჯაჭვს მიიჩნევს ყველაზე უფრო გავრცელებულ აბჯრად ისტორიაში (Robinson 1967: 11). ჯაჭვის აბჯარი ევროპელი კელტების გამოგონებაა, რომელიც ძვ.წ. III საუკუნიდან გავრცელდა რომაულ სამყაროში და შემდეგ, მის ფარგლებს გარეთაც (Connolly 1981: 124; Coulston 2002: 20; Bishop, Coulston 2006: 63).¹⁹⁰

ჯაჭვის აბჯრის დამზადება ტექნიკურად არც ისე რთული, მაგრამ უაღრესად შრომატევადი სამუშაო იყო. მუხლამდე სიგრძის ჯაჭვის პერანგი დაახლოებით 30 000 რგოლს მოიცავდა. რაც უფრო პატარაა რგოლი, მით უკეთესია აბჯარი, მაგრამ ასეთ შემთხვევაში იზრდება რგოლების რაოდენობა და დახარჯული შრომა (Williams 2002:

¹⁹⁰ ყველაზე ძველი ჯაჭვის აბჯარი ნაპოვნია კელტი ბელადის ძვ.წ. III საუკუნის სამარხში კიუმეშტში (რუმინეთი) (Williams 1980: 105; Симоненко 2010: 128-129).

51).¹⁹¹ სრული ჯაჭვის აბჯრის დამზადებას, ჯაჭვისვე საბარკულით, რამდენიმე კვირის შრომა სჭირდებოდა (Nicolle 1996: 31). მუხლამდე სიგრძის ჯაჭვი 12-14 კგ იწონდა და მთელ სიმდიდრეს წარმოადგენდა შუა საუკუნეებში.

ჯაჭვის რგოლებისათვის საჭირო მავთულს იღებდნენ რკინის მოგრძო ნაჭრის გატარებით სხვადასხვა ზომის ნახვრეტებში, რომელთა დიამეტრი თანდათან მცირდებოდა. ეს საკმაოდ შრომატევადი სამუშაო იყო: 5 მმ განივკვეთის რკინიდან 2 მმ მავთული რომ მიეღოთ, მას თანმიმდევრობით ატარებდნენ 30 ნახვრეტში (Гордеев 1954: 64).¹⁹² მრგვალი განივკვეთის რგოლების გარდა, ჯაჭვის აბჯარში ბრტყელი რგოლებიც გამოიყენებოდა. ბრტყელი რგოლები წონის გაზრდის გარეშე 1.5-2-ჯერ ადიდებს აბჯრის ფართობს (Кирпичников 1971: 14). ასეთი რგოლების ბრტყელ ზედაპირს ხშირად იყენებდნენ სხვადასხვა ორნამენტისა და წარწერებისათვის (Гордеев 1954: 95).

ჯაჭვის რგოლის შეერთების რამდენიმე ხერხი არსებობს: ფარეშოვანი, ეკლისებრი,¹⁹³ დადუღებული და თავმიდებული. ფარეშით (მოქლონით) დამაგრებისას რგოლის ორივე ბოლოს აბრტყელებდნენ, ხვრეტდნენ, ფარეშს (ჭანჭიკს) უყრიდნენ და კვლავ აბრტყელებდნენ. ეკლისებრი დამაგრებისას, ფარეშის ნაცვლად იყენებდნენ კონუსურ ქიმს (ეკალს), რომელზეც რგოლის ჯერ ერთ ბოლოს ამაგრებდნენ, შემდეგ მეორე ბოლოს ჩამოაცვამდნენ და ქიმს აბრტყელებდნენ. შედეგად, შემსხვილება რგოლის მხოლოდ ერთ მხარეს წარმოიქმნება და ასეთი ჯაჭვი, ფარეშიანთან შედარებით, ნაკლებად აზიანებს სამოსს;¹⁹⁴ ჯაჭვის რგოლებიც უფრო პატარა და მსუბუქია (Аствацатурян 2002: 68). ფარეშიანთან შედარებით, ეკლისებური რგოლები უფრო ადვილად და სწრაფად მზადდება, თუმცა რგოლი ნაკლებად მტკიცეა (Гордеев 1954: 79). კიდევ უფრო ადვილი იყო ისეთი რგოლების დამზადება, რომლის მავთულის თავები ერთმანეთს მხოლოდ ედებოდა და არაფრით უკავშირდებოდა. ასეთი

¹⁹¹ რაც უფრო მეტი რგოლი ხვდება იარაღის პირს, მით ნაკლებია შანსი მათი და სხეულის დაზიანებისა (Peirce 1986: 158). რამდენადაც პატარა იყო ჯაჭვის რგოლი, მით უფრო მეტი იყო მათი რაოდენობა და შესაბამისად, დაცულობის ხარისხიც და აბჯრის წონაც (Макушников, Лупиненко 2006: 3-4).

¹⁹² ჯაჭვის რგოლების დასამზადებელი ლითონის მავთული სხვადასხვა სისქის იყო, რაც განაპირობებდა გარეგნულად ერთნაირი აბჯრის სხვადასხვა წონას (Lachaud 1998: 354-355).

¹⁹³ საბას ტერმინოლოგიით – „ეკლებრივი“, „ეკალთა მსგავსი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 450, 453).

¹⁹⁴ ჯაჭვის რგოლის შემსხვილება (ფარეშიანი თუ დადუღებული) მეომარს გარეთ, მოწინააღმდეგის იარაღის მხარეს ჰქონდა მიქცეული, ჯაჭვქვეშ საცემელზე კი რგოლის სწორი მხარე ხვდებოდა, რათა სამოსის დაზიანება თავიდან აეცილებინა (ჩოლოყაშვილი 1956: 284). ასევე იცმევდნენ ჯაჭვს დასავლელი რაინდებიც (Nicolle 1996: 47).

კონსტრუქცია გაცილებით სუსტი იყო და ვერ აკავებდა მხველევავი იარაღის დარტყმას (Bivar 1972: 276). ყველაზე ძლიერად შედუღებული ჯაჭვის რგოლი იოვლებოდა.¹⁹⁵

ჯაჭვის აბჯარი ძალიან მოქნილი და მოხერხებული იყო. იგი ურიგოდ არ იცავდა და მისი მოქნილობის გამო, მფლობელი მაქსიმალურად მობილური იყო (Peirce 1987: 239-240). რგოლებისაგან შემდგარი ჯაჭვი კარგად ნიავედებოდა და ნაკლებად ცხელდებოდა (Farrokh 2005: 17). შედარებით იოლი იყო ჯაჭვის ზომაზე მორგება ან გადაკეთება. ასევე იოლი იყო მისი ჩაცმა და გახდა (Ascherl 1988: 264).¹⁹⁶

დალიანდაგებულ სამოსზე ჩაცმული ჯაჭვი კარგად უძლებს მხეხავ დარტყმებს. თუმცა, შუბს ან ისარს შეეძლო მისი გარღვევა. იარაღის წვერზე კონცენტრირებული ენერჯის წყალობით, მათ შეეძლოთ ჯაჭვის რგოლის გაგლეჯა (Макушников, Лупиненко 2006: 4). ახლო მანძილიდან ნასროლ ისარს ჯაჭვი კარგად ვერ უძლებდა, რაშიც მას ლამელარული აბჯარი სჯობდა (Nicolle 1996: 31). ჯაჭვის რგოლები ვერ შთანთქავდა და ვერც ფანტავდა დარტყმის ძალას, რომელიც მასში აღწევდა (Short 2009: 61). ამიტომაც, ჯაჭვის პერანგის ქვეშ აუცილებელი იყო დალიანდაგებული ან რაიმე სქელი სამოსის ჩაცმა, რათა ძლიერი დარტყმის შედეგად ჯაჭვის რგოლები სხეულში არ ჩაჭედდებოდა და ძვლები არ დამსხვრეულიყო (Nicolle 1999a: 135). ჯაჭვის აბჯარს სათანადო მოვლაც უნდოდა,¹⁹⁷ მისი რგოლები შეიძლება გამწყდარიყო და ძნელი იყო მისი წმენდა და ჟანგისაგან დაცვა (Barber 1995b: 231).¹⁹⁸ მართალია, ჯაჭვი რამდენადმე ჩამორჩებოდა ლამელარულ აბჯარს დაცულობის ხარისხით, მაგრამ უფრო მოქნილი და გრილი იყო, უკეთესად იცავდა შეერთებებს და მოხრილობებს.

¹⁹⁵ ხევისურები დადუღებულ რგოლებიან ჯაჭვს ყველაზე ძვირად – ხუთ ძროხად აფასებდნენ, ფარეშიანი რგოლით ნაქსოვს – ოთხ ძროხად, ხოლო უფარეშოში მხოლოდ სამ ძროხას იძლეოდნენ (ჩოლოყაშვილი 1956: 284).

¹⁹⁶ ნანტის გრაფი, რომელიც ცნობილი მებრძოლი იყო, ჯერ ცხენს მოახტებოდა და მხოლოდ შემდეგ იცვამდა ჯაჭვის პერანგს, რათა ყოველგვარ მოულოდნელობას ყოველთვის ცხენზე მჯდომი და ყოველმხრივ მომზადებული შეხვედროდა (Strickland 1996b: 168). ეს კი შესაძლებელი ჯაჭვის მოქნილობის გამო იყო. ლითონის სხვა აბჯარს ცხენზე მჯდომი ადამიანი დამოუკიდებლად ვერ ჩაიცვამს.

¹⁹⁷ ლაშქრობისას ჯაჭვის აბჯარს ტყავის აბგაში ინახავდნენ (Nicholson 2004b: 31). აბჯრის ჩასადებ ბუდეს *ტალიკი* ეწოდებოდა. „ტალიკი – აბჯრის შთასადებელი, აბჯრის ბუდე“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 132.)

¹⁹⁸ ცნობილია, რომ შუა საუკუნეებში ჯაჭვის აბჯარს ჟანგისაგან კასრში ჩაყრილ ქვიშასა და ძმარში ტრიალით წმენდნენ (Gravett 2002: 18). სახალხო მოქმედის აღუა არაბულის მიხედვით: „წამილო ჩემმა პატრონმა, ჭაღას გამხეხა ქვიშითა“ (ჩოლოყაშვილი 1956: 286).

ჯაჭვს გააჩნდა ის უპირატესობა, რომ მისი ტარება შესაძლებელი იყო სხვა ტიპის, იგივე ლამელარულ, აბჯართან ერთად (Bivar 1972: 277-278). ამასთანავე, ლამელარულ აბჯართან შედარებით, ჯაჭვის პერანგი ადვილად ფარავდა სხეულის ზედაპირის მეტ ფართობს და არ ჰქონდა სუსტი და ღია შეერთების ადგილები.

საქართველოში უძველესი ჯაჭვის აბჯარი დედოფლის გორის სასახლეშია ნაპოვნი და ჩვ. წ. I საუკუნით თარიღდება. მის გავრცელებას საქართველოში ი. გაგოშიძე რომაელების გამოჩენას უკავშირებს (გაგოშიძე 2005: 131). შუა საუკუნეების ქართული არქეოლოგია ჯაჭვის რამდენიმე აბჯარს იცნობს: ესენია ურბნისში (VI ს.), ზურტაკეტში (XII ს.) და დმანისში (XII-XIII სს.) ნაპოვნი ჯაჭვის ფრაგმენტები (ჭილაშვილი 1964: 94-96, სურ. 41). სამწუხაროდ, ეს ფრაგმენტები ძალიან დაზიანებულია, რაც მათ სრულფასოვან შესწავლას გამორიცხავს. მათ ფონზე სასიამოვნო გამონაკლისს წარმოადგენს ათონის მთის ივერთა მონასტერში დაცული თორნიკე ერისთავის ჯაჭვის პერანგი, რომლის ამჟამინდელი მდგომარეობა მნიშვნელოვანი დასკვნების გაკეთების საშუალებას იძლევა. შემორჩენილი ნაწილების მიხედვით რომ ვიმსჯელოთ, თორნიკე ერისთავის ჯაჭვი გრძელმკლავიანია; ჩვენამდე მოღწეული ყველაზე გრძელი ნაწილის ზომა 80 სმ-ია, რაც იმის მაუწყებელია, რომ ჯაჭვი მუხლამდე სიგრძის იყო.¹⁹⁹ მისი პუბლიკატორის, რ. დ'ამატოს მიხედვით, ჯაჭვის რგოლები არის 1 სმ დიამეტრის, მოქლონიანი, 4-1 (ყოველი რგოლი ოთხ სხვა რგოლშია გაყრილი) ქსოვით; რგოლებზე დარჩენილია ოქროს ნაშთი, რის მიხედვითაც დ'ამატო ასკვნის, რომ ჯაჭვი მთლიანად იყო მოქრული (D'Amato 2012: 54).²⁰⁰ ეს უადრესად მნიშვნელოვანი ცნობა ქართული ფეოდალური არისტოკრატის მაღალ სტატუსზე და დიდ რესურსებზე მეტყველებს.

სულხან-საბა ორბელიანს დაწვრილებით აქვს აღწერილი ჯაჭვის აბჯრის ხუთი ტიპი, რომლებიც საქართველოში იყო გავრცელებული: „ჯავშანი არს აბჯარი რკინისა, ტანსაცვამი ჯაჭვი. ხოლო ამა ჯავშანთა გვარნი არიან ხუთ: სამანქანი, ზეიდალი, ხოსროანი, ქირაფქა და ჯაბალა.²⁰¹ სამანქანი არს ჯაჭვის-თვალი მგრგვალი, სამ-ფარეშოსანი, შიგნით ნიკარტოვანი, რბილი და გარდაგრეხით ძნად გასატყხელი; ზეიდალი არს მსგავსი სამანქანისა და თვითო რიგი ჯაჭვის-თვალი

¹⁹⁹ მაღლობას ვუხედი რ. დ'ამატოს ამ ჯაჭვის შესახებ ფოტოებისა და ინფორმაციის მოწოდებისათვის.

²⁰⁰ უნდა ითქვას, რომ პუბლიკაციისას რ. დ'ამატომ დაუშვა შეცდომა და აბჯარი ბიზანტიელ სარდალ ლეონ თორნიკეს მიაკუთვნა. პირად საუბარში მან დამარწმუნა, რომ ეს შეცდომა უნებლიე იყო და მას აუცილებლად გაასწორებდა.

²⁰¹ 1503 წლის საბუთში „წიგნი ალექსანდრე მეფისა სვანთა მიერ ჯაფარიძეთა სასისხლოს გადახდაზე“ დადასტურებულია საბას მიერ ნახსენები ჯაჭვის აბჯრის ტიპები: „სამასი სამანქანური და ზედალური აბჯარი“ (სვანეთის წერილობითი ძეგლები 1986: 115).

მთელი, უფარეშო და თითო თვალი ფარეშოსანი; *ხოსროვანი* არს მსგავსი ზეიდლისა და ქვედა პირი ღარღაროვანი; *ქირაფქა* არს მობრტყე ჯაჭვის-თვალი ფარეშოვანი, რბილ-ბასრი და უფრორე ბასრი, გარდაგრეხით ადვილად გასატყეხელი; *ჯაბალა* არს მსგავსი ქირაფქისა, ჯაჭვისთვალ-მგრგვალი, რომლისამე ფარეში მგრგვალი და რომლისამე ეკლებრივი. ესე ხუთნი აბჯარნიცა სხვადასხვა გვარნი იქმნებიან, რომელიმე თვალ-გრძელი, რომელიმე თვალ-ფართო, რომლისამე ფარეშით სხვადასხვაობა და ჯვარედი, არამედ ამავე ხუთთაგანნი არიან. არამედ ჯავშანთა სისრულე და სიკეთე ესე არს, რომლისაგანცა იყოს: გრძელი და ფართო იყოს, ჯაჭვის-თვალი რაზმად დაწყობილი იყოს ფარეშ-შვენიერი და ძნელად გასაკნელი, ნოტიობაში გვიან დაგესლდეს,²⁰² ყრილი²⁰³ არა ჰქონდეს, კალთიდან შედევნებით უსხო და უსხოსი იყოს, მკერდთა, ბეჭთა და ღლიათა უზრქველესი და მიყრილი იყოს. ქირაფქის თვალი კრმალსავით იხვედეს და სამანქნისა მრავალ-საგრეხი იყოს, რომელსაც ნიკარტი ჰქონდეს გვარიანი და რომელსაც ღარი – მოკდომილად. ერთისა და ორის კლებისათვის ნუ აძაგებთ, სრული ძნელია“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 450). როგორც ვხედავთ, საბას მიხედვით, კარგი ჯაჭვი გრძელი და ფართო იყო, რგოლები მიჯრით ჰქონდა ჩამწყრივებული, რგოლის ფარეში კარგი ხარისხის იყო და ადვილად არ იხსნებოდა, ნესტში გვიან ჟანგდებოდა, არ ჰქონდა ამოვარდნილი ან გახსნილი რგოლი, მკერდზე, ბეჭებსა და იღლიებში სქელი და მჭიდრო ნაქსოვი იყო.²⁰⁴

ზემოთ აღწერილი ჯაჭვის ტიპების და მათი ნიშნების დადგენა საკმაოდ ძნელია. *ზეიდალის* ტიპის ჯაჭვი რიგრიგობით მონაცვლე მოქლონიანი („ფარეშოსანი“) და დადუღებული („ჯაჭვის-თვალი მთელი, უფარეშო“) რგოლების რიგებისაგან შედგებოდა. ფარეშიანი და შედუღებული რგოლების რიგების მონაცვლეობით ოსტატი დროს ზოგავდა (Peirce 1987: 237-238). ზეიდალის მსგავსი ჯაჭვი საუკეთესოდ ითვლებოდა მთელ აღმოსავლეთში (Nicolle 1994: 50). ევროპაშიც უმთავრესად მას ხმარობდნენ (Peirce 1986: 155; Nicolle 1996: 47).²⁰⁵ ასეთი ჯაჭვის ნიმუშები, სულ ცოტა, ძვ. წ-ის I საუკუნიდან არსებობს (Gilmour 1997: 27-34).

²⁰² „ჟანგი – რკინის გესლი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 634).

²⁰³ „ყრილი – ჯაჭვის თვალი აკლდეს; სადა ჯაჭვის თვალი ჯაჭვთა გამოყრილი ჰქონდეს კვალად ყრილი ითქმის“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 271).

²⁰⁴ ცნობილია, რომ მხრებს და მკერდს ხშირად ხვდებოდა მტრის იარაღი, რის გამოც ჯაჭვის ეს ადგილები უფრო გაძლიერებული იყო (Гордеев 1954: 70).

²⁰⁵ მონღოლებამდელი პერიოდისათვის მას ტიპურად მიიჩნევს ა. კირპიჩნიკოვიც (Кирпичников 1971: 9).

ჯაბალას ტიპის ჯაჭვში ვხვდებით რგოლის დამაგრების ორი ხერხს: მოქლონით („რომლისამე ფარეში მგრგვალი“) და ქიმით („და რომლისამე ეკლებრივი“). გაცილებით ძნელია *სამანქანის* ტიპის ჯაჭვის რგოლის კონსტრუქციის გაგება, რომელიც სამ-ფარეშოსანია. თუ ეს აღწერილობა სწორია, სამ-ფარეშოსანი უნდა ნიშნავდეს არა რგოლს სამი ფარეშით, რისი დამზადებაც წარმოუდგენლად რთულია, არამედ ერთ, სამ-თავიან ეკლისებრ ფარეშს, რომელსაც 3 ქიმი აქვს. ეს უაღრესად რთული ტექნოლოგია იქნებოდა, რომელიც რგოლის გადაბმის დიდ სიმტკიცეს უზრუნველყოფდა. ცნობილია ორ-თავიანი ფარეშის მაგალითები (Nicolle 1999a: 288), თუმცა ის საკმაოდ იშვიათად გვხვდება (Гордеев 1954: 65). მიუხედავად ამ განმარტებისა, სამ-ქიმიანი ეკლისებური ფარეშის კონსტრუქცია, მაინც ზედმეტად რთულად მქნებოდა.

ქირაფჯა ბრტყელი მოქლონიანი რგოლებისაგან შედგებოდა და უმთავრესად ფოლადისაგან იყო დამზადებული („რბილ-ბასრი და უფრორე ბასრი“). ბასრი ფოლადს აღნიშნავდა.²⁰⁶ ფოლადის რგოლებისაგან დამზადებული ჯაჭვი ფართოდ იყო გავრცელებული საქართველოში. ეროვნულ მუზეუმში დაცული ჯაჭვის პერანგები უმეტესად ფოლადისაა. კ. ჩოლოყაშვილის მიხედვით, „ფოლადისაგან დამზადებული რგოლი უმჯობესია, რადგან ფოლადის რგოლი გადაგრეხის შემდეგ კვლავ თავის ძველ ფორმას უბრუნდება. რკინის რგოლს კი მრგვალი ფორმის შენარჩუნება უჭირს“ (ჩოლოყაშვილი 1956: 284-285). ჯაბალაც ფოლადის უნდა იყოს („არს მსგავსი ქირაფჯისა“), მაგრამ ბრტყელის ნაცვლად მრგვალი განიკვეთის მავთულისაგან („ჯაჭვისთვალ-მგრგვალი“) დამზადებული მოქლონიანი და ქიმიანი რგოლებისაგან შედგებოდა („რომლისამე ფარეში მგრგვალი და რომლისამე ეკლებრივი“).

წყაროების მონაცემებით რამდენიმე სახელგანთქმული ქართული ჯაჭვი არის ცნობილი. ხელმწიფის კარის გარიგებიდან ვიცით, რომ არსებობდა ჯაჭვი, რომელიც „გიორგი მეფეს, თამარის მამას, თვით ვერცხლისა შეუქნია სალამასურის სახესა ზედა და მას ჩაიცმიდენ“ (გარიგება ჯელმწიფის კარისა 1965: 81). შ. მესხიას აზრით, გიორგი III-მ ირანის ოქრომჭედლობით განთქმულ ქალაქ სალამასში დამზადებული აბჯრის მსგავსი ვერცხლის ჯაჭვი გააკეთებინა (მესხია 1982: 115). ეს მოსაზრება უთუოდ ანგარიშგასაწევია, თუმცა, სხვა ვარიანტიცაა შესაძლებელი: აღ-ქინდი, IX საუკუნის არაბი ავტორი, რომელმაც ხალიფა მუთასიმისათვის (833-42) დაწერა ტრაქტატი „ხმლებზე და მათ ნაირგვარობაზე“, ახსენებს განთქმულ სალამანურ ფოლადს. მოგვიანებით, 1187 წელს, მის რეცეპტს აღწერს ატ-ტარსუსი

²⁰⁶ „ბასრი – ფოლადი რკინა“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 97).

სალადინისათვის დაწერილ ნაშრომში. მეცნიერთა აზრით სალმანურ ფოლადს ცენტრალურ აზიაში, მავერანაჰრში ან ფერგანაში აღნობდნენ და ირანში და უფრო დასავლეთითაც გაჰქონდათ (Kindi 2006: 19, 65-69). შესაძლოა, გიორგი III-მ ქართული ჯაჭვის პერანგიც ამ სახელგანთქმული ფოლადისაგან დაამზადებინა და სახელიც შესაბამისი უწოდა – სალმა[ნ]სური. თუ გავითვალისწინებთ, რომ სალმასურს ბრძოლებშიც იყენებდნენ, ის ფოლადისაგან უნდა იყოს დამზადებული და არა ვერცხლისაგან, რომელსაც მხოლოდ საადლუმო-დეკორატიული ფუნქცია ექნებოდა. ამ ჯაჭვს ახსენებს ჟამთააღმწერელიც, როდესაც ლაშას და რუსუდანის ძეთა მიერ სამეფო განძის გაყოფას აღწერს: „ხოლო ჯაჭვი იგი სახელდებული, სალმასური [...] რუსუდანის ძესა დავითს მიხუდა“ (ჟამთააღმწერელი 1987: 126). ჟამთააღმწერელი სახელოვანი ჯაჭვის შემდგომ ბედზეც მოგვითხრობს: 1289 წელს არღუნ ყაენის ბრძანებით დემეტრე II-მ დარუბანდზე მიიტანა იერიში და ციხე აიღო: „ყოველსა ხედვიდა ყაენი. თვთ მეფისა აქუნდა მტერობა, სთხოვა ჯაჭვ სახელოვანი და მსწრაფლ მიანიჭა მეფემან...“ (ჟამთააღმწერელი 1987: 177-178). ქართველთა მეფის სახელოვანი ჯაჭვი, რომელიც თვით მონღოლთა ყაენს მოეწონა, ის სალმასური უნდა იყოს, რომელიც მემკვიდრეობით გადადიოდა სამეფო ოჯახში.

1387 წელს თემურლენგმა თბილისი აიღო. სამი სხვადასხვა სპარსულენოვანი წყაროს (შერეფ ად-დინ ალი იეზდი, ფასიჰი ხაფი, ბუდაყ ყაზვინი) მიხედვით, დატყვევებულმა ბაგრატ V-მ მას საუცხოო აბჯარი, თითქოსდა, თავად დავით წინასწარმეტყველის მიერ ნაჭედი ჯაჭვის პერანგი მიართვა (კაციტაძე 1975: 137-138). საჩუქარი თემურლენგს მეტად მოსწონებია და მას ბრძოლებშიც იყენებდა, რასაც თავად გვამცნობს მაღალფარდოვნად, სხვა დროს საქართველოს წინააღმდეგ სალაშქროდ დაძრული: „თავზე ფოლადის მუზარადით, დავითის აბჯრით დაფარული მკერდით და წელზე ეგვიპტური ხმლით ომის ტახტზე ავედი“ (Тамерлан 2005: 329; ტაბატაძე 1974: 41). ეს ფაქტი ქართველი ისტორიკოსებისათვის კარგადაა ცნობილი, მაგრამ არავის გაუმახვილებია ყურადღება, თუ რატომ იყო ლეგენდარული მეფის მიერ დამზადებული ჯაჭვი ასე მნიშვნელოვანი მუსლიმი მბრძანებლისათვის. საქმე იმაშია, რომ დავით მეფე ყურანის მიერ ჯაჭვის აბჯრის გამომგონებლადაა შერაცხული, რომელსაც თვით ალაჰმა (!) ასწავლა ჯაჭვის პერანგის კეთება (Nicolle 1993a: 3; Аствацатурян 2002: 40).

ეს შემთხვევები მოწმობს, რომ საქართველოში მაღალი დონის ჯაჭვის აბჯარს ამზადებდნენ. ამ მოსაზრებას უცხოელებიც იზიარებენ: დ. ნიკოლი წერს, რომ საქართველო განთქმული იყო ჩინებული ჯაჭვით (Nicolle 1990a: 37-38). საქართველოში, განსაკუთრებით XIV საუკუნემდე, ძირითადად, გრძელმკლავიანი ჯაჭვი იყო

გავრცელებული. ქართული ჯაჭვის სიგრძე (მაჯამდე) შემჩნეული აქვს მ. გორელიკს, რაც მას ადგილობრივ თავისებურებად მიაჩნია (Gorelik 1979: 35). გამოსახულებებზე გრძელი ჯაჭვის კალთა შუაში ჩაჭრილი ან სამკუთხად ამოჭრილია, რაც მოძრაობას და ცხენზე ჯდომას აადვილებდა (Шервашидзе 1964: 56; Боброев, Худяков 2002: 123). XIV საუკუნეში, სამკლავის შემოღების კვალდაკვალ, ფართოდ ვრცელდება მოკლემკლავიანი ჯაჭვი (Nicolle 1996: 47). ეს ტენდენცია საქართველოშიც შეინიშნება. მოკლემკლავიან აბჯარს *საკურტაკე ჯაჭვი* ეწოდებოდა.²⁰⁷ ირანში ჯაჭვის მკლავი მხოლოდ XVIII საუკუნეში გრძელდება, საიდანაც ვრცელდება ჩრდილოეთ კავკასიაში XVIII საუკუნის მეორე მეოთხედში ნადირ შაჰის ლაშქრობების შედეგად (Кулешов 2008: 98). განსხვავებით, საქართველოში გრძელმკლავებიანი ჯაჭვი ფართოდ არის გავრცელებული XVII საუკუნეშიც, რასაც მოწმობს თავაქარაშვილისეული „ვეფხისტყაოსნის“ მინიატურები. XVII საუკუნის „ლექსად თქმული წმ. გიორგის ცხოვრების“ მინიატურებზეც წმინდანს გრძელმკლავებიანი, საყელოიანი ჯაჭვის აბჯარი აცვია, რომელიც მუხლამდე ჩამოდის (მოხატული წიგნები 2011: 67-68, 77-78, სურ. 8.8, 8.13).

იმერეთის მეფის ალექსანდრე III-ის (1639-60) ელჩებმა 1659 წელს რუსეთის მეფე ალექსეი მიხეილის ძეს მიართვეს ჯაჭვის პერანგი, რომელიც ამჟამად საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში ინახება. ეს არის საყელოიანი, გვერდებჩახსნილი, წითელი სატინით დასარჩულებული ძვირფასი, საადლუმო აბჯარი. მისი პატარა რგოლები მოქლონიანია, ამშვენებს 47 ბრინჯაოს ფირფიტა შიგ ჩასმული ხელოვნური ფერადი თვლებით, 3 წყვილი ბრინჯაოს საკინძე, მარჯვნივ და მარცხნივ კი – მზის და მთვარის გამოსახულებები (Опись Оружейной палаты 1884: 81-82; ჩოლოყაშვილი 1956: 282). ასეთი მორთულობა გვიანდელი ოსმალური აბჯრებისათვის იყო დამახასიათებელი. ოსმალეთის გავლენა ტრადიციულად ძლიერი იყო გვიანი შუასაუკუნეების დასავლეთ საქართველოში.

ბეგთარი

ჯაჭვის რგოლების და ლითონის ფირფიტების შეერთების პირველი ცდები შეინიშნება XIV საუკუნის მიწურულს – XV საუკუნის დასაწყისში. ჯაჭვ-ფირფიტოვანი აბჯრის სამშობლოდ ახლო აღმოსავლეთი ითვლება, თუმცა ფირფიტებს ჯაჭვის რგოლებით პოულობენ XIV-XV საუკუნეების მიჯნის ოქროს

²⁰⁷ *საკურტაკე ჯაჭვი* – მეზობლთა ჩასაცემელი მოკლე და სახელე მკლავი (თეიმურაზ ბაგრატიონი 1979: 112). *საკურტაკე ჯაჭვი* „ვეფხისტყაოსანშიც გვხვდება: „ცხენსა შევჯე, წამო-ცა-ვე; ჯაჭვი მეცვა საკურტაკე“ (შოთა რუსთაველი 2009: სტრ. 559).

ურდოს მებრძოლთა სამარხებშიც (Бобров, Худяков 2002: 120). ჯაჭვ-ფირფიტოვანი აბჯრის ყველაზე ადრეული გამოსახულებები XIV საუკუნის 70-იანი წლების ჯალაირიანთა ირანიდან გვაქვს, თავად აბჯრის ნაშთები კი ნაპოვნია ოქროს ურდოს ტერიტორიაზე, ნოვო-კუმაკსკის XIV საუკუნის შუახანების სამარხში და უსტ-ლაბინსკაიას XIV-XV საუკუნეების მიჯნის ყორდანში (Горелик 1983: 247, рис. 14; Горелик “Ранний монгольский доспех,” 186.] კიდევ უფრო ადრინდელი შეიძლება იყოს ბარტიში (პერმის მხარე) აღმოჩენილი ჯაჭვ-ფირფიტოვანი აბჯარი, რომელიც XIII ს. მეორე ნახევრით – XIV ს. პირველი ნახევრით თარიღდება (Пастушенко 2010: 150-152).

XV საუკუნეში ჯაჭვ-ფირფიტოვანი აბჯარი საბოლოო სახით ყალიბდება ირანსა და ოსმალეთში, საიდანაც ვრცელდება აღმოსავლეთ ევროპასა და შუა აზიაში (Бобров, Худяков 2008: 390). ჯაჭვ-ფირფიტოვანი აბჯარი ევრაზიის აღმოსავლეთ ნაწილში თავდაცვითი საჭურველის განვითარების უმაღლეს საფეხურად ითვლება. მასში ფირფიტოვანი აბჯრის მაღალი დაცვითი თვისებები შეერთებულია ჯაჭვის სიმსუბუქესა და მოქნილობასთან (Бобров, Худяков 2002: 120). ამავე დროს, რკინის ფირფიტების ჩამატება აჩქარებდა აბჯრის დამზადებასაც, რადგან ჯაჭვის ქსოვა ყოველთვის ხანგრძლივი პროცესი იყო (Robinson 1967: 11).²⁰⁸

რუსული სამხედრო ტერმინოლოგია განასხვავებს ჯაჭვ-ფირფიტოვანი აბჯრის სხვადასხვა სახეებს: *бехтерец* (ბეგთარი) წარმოდგება სპარსული სიტყვისაგან *ბეგთერ*, *юшман* კი სპარსული სიტყვისაგან *ჯავშან* (Кирпичников 1976: 38-39; Бобров, Худяков 2002: 120).²⁰⁹ ბეგთარი და იუშმანი ერთმანეთისაგან ფირფიტების ზომით განსხვავდებიან. მათი უადრესი ნიმუშები გვხვდება 1370-80 წლების თავრიზულ და XIV საუკუნის დამლევის ბაღდადურ მინიატურებზე (Аствацатурян 2002: 72). *ბეგთარი* წარმოადგენს ჯაჭვის რგოლებით შეერთებულ, ერთმანეთის გადაფარვით ვერტიკალურ ზოლებად აწყობილ პატარა ზომის მართკუთხა ფირფიტებს; ეს ზოლები, თავის მხრივ, ჯაჭვით იყო შეერთებული. *იუშმანი* შუაში გახსნილი ჯაჭვის აბჯარია, რომელიც მკერდის არეში გაძლიერებული იყო დიდი ზომის მართკუთხა ფირფიტებით, ზურგი კი ბეგთარის ტიპის პატარა ფირფიტებით ჰქონდა აწყობილი. ორივე ეს აბჯარი ძვირად ფასობდა და ფართოდ იყო გავრცელებული ისლამურ სამყაროსა და ახლო აღმოსავლეთში (Бобров, Худяков 2002: 120).

ბეგთარი ქართულ ენაშიც ჯაჭვ-ფირფიტოვან აბჯარს აღნიშნავს და არა მთლიანფირფიტოვან აბჯარს, როგორც ეს ხშირად ეწლებათ ხოლმე. *ბეგთარი* საბას

²⁰⁸ ჯაჭვთან შედარებით ჯაჭვ-ფირფიტოვანი აბჯრის დამზადებას ორჯერ ნაკლები დროს სჭირდებოდა (Гордеев 1954: 96).

²⁰⁹ გამორიცხული არ არის ბეგთარის მონღოლური წარმომავლობაც (Зайцев 2010: 126).

მიხედვით „მორკინული საცმელია საომარი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 100). მართალია, ავტორი არ განმარტავს, თუ როგორია ეს „მორკინული საცმელი“, მაგრამ ცხადია, რომ საბა არ გულისხმობს მთლიანი რკინის ფურცლებისაგან შედგენილ აბჯარს (საცმელს), არამედ მხოლოდ ნაწილობრივ რკინის ფურცლოვანს ანუ მორკინულს. საბასთვის (და იმ ეპოქისათვის) უპირველესი საომარი საცმელი ჯაჭვი იყო ანუ საბასივე ტერმინოლოგიით რომ ვისარგებლოთ, ბეგთარი „მორკინული“ ჯაჭვია; ანუ, ბეგთარი კომბინირებული აბჯარია – ჯაჭვის პერანგი, რომელიც მოწვევლად ადგილებში (მკერდი, ზურგი) გაძლიერებულია (მორკინულია) ბრტყელი რკინის ფირფიტებით (პოლოტიკით). ბეგთარი რომ ჯაჭვთან კომბინირებული ფირფიტოვანი აბჯარია და არა მთლიანი რკინის კირასა, ნათლად ჩანს „შაჰნამეს“ ქართული თარგმანიდან, სადაც ბეგთარი ჯაჭვის აბჯრის სახეობად არის წარმოდგენილი: „ჯაჭვი ბეგთარი დევ-ქაჯთა მას დღესა დაიხევისა“ (შაჰ-ნამე 1916: სტრ. 1513). იგივე კონსტრუქცია გვაქვს ხალხურ პოეზიაშიც: „ჯაჭვი დაწვეიბა, ბეგთარი, როგორც გუდაი შელისაო“ (ქართული ლექსიკონი 2008: 1001). ცხადია, რომ ქართული ბეგთარი შეესაბამება სპარსულ ბეგთერს, რუსულ ბეხტერეცს და წარმოადგენს ჯაჭვ-ფირფიტოვან აბჯარს. ჩანს, საქართველოში ბეგთარს და იუშმანს არ განასხვავებდნენ.

ბეგთარისათვის დამახასიათებელი ჯაჭვ-ფირფიტოვანი დამაგრების ნიმუშები უკვე გვხვდება XIV საუკუნის მეორე ნახევრის H1665 დავითნის მინიატურებზე – სამუხლე ინტეგრირებულია ჯაჭვის საბარკულში, ჯაჭვის რგოლებითაა დამაგრებული აბჯარზე ფირფიტოვანი ქვედაბოლო და ქაფის ფირფიტაზე – აბჯრის სახელო (მანიკია). ჯაჭვ-ფირფიტოვანი აბჯარი XV საუკუნის მეორე ნახევარში მაინც დანამდვილებით ექნებოდათ საქართველოში. ჯოსაფატ ბარბარო, რომელიც 1474-78 წლებში იმყოფებოდა ირანში, აღწერს აყ-ყოიუნლუს არმიის ცხენის აბჯარს, რომელიც ოქრო-ვერცხლით მოვარაყებული ფირფიტებისაგან შედგებოდა და ერთმანეთთან ჯაჭვის რგოლებით იყო დაკავშირებული (Josafa Barbaro 2009: 66). ეჭვგარეშეა, რომ ბარბარო ჯაჭვ-ფირფიტოვან აბჯარს აღწერს. ამავე დროს, ცნობილია, რომ ქართველებიც იყვნენ უზუნ ჰასანის მოკავშირეები და მონაწილეობდნენ ოსმალებთან 1473 წლის ომში (Caterino Zeno 2009: 24, 27). ცხადია, რომ ამ დროისათვის ჯაჭვ-ფირფიტოვანი აბჯარი ქართველებსაც ექნებოდათ. მით უმეტეს, რომ აყ-ყოიუნლუს არმიას ასეთი აბჯრებით კავკასიიდან ამარაგებდნენ. ბარბაროს მოწმობით, ჯაჭვ-ფირფიტოვან აბჯარს აკეთებდნენ ბესთენში, რომელიც მინორსკის მიხედვით დაღესტნური სოფელი ყუბაჩია (Alexander 1984: 99).

ჯაჭვ-ფირფიტოვანი აბჯრის გამოსახულებას ვხედავთ XV ს. II ნახევრის – XVI ს. დასაწყისის ბუგეულის მთავარანგელოზთა ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთ კედელზე – წმინდა თევდორეს აბჯარი ლითონის პატარა, ერთმანეთის გადაფარვით, ზოლებად შედგენილ ფირფიტებს წარმოადგენს, რომლებიც ერთმანეთთან ჯაჭვის რგოლებით უნდა იყვნენ შეერთებული (რგოლები ფრესკაზე გარკვევით არ იკითხება) (რაჭა 2008: 120-121). ასეთი წყობის აბჯარი არ არის იკონოგრაფიულად კანონიკური, პრაქტიკულად არ გვხვდება ქართულ ხატწერაში და ახალი სახის (ჯაჭვ-ფირფიტოვანი) აბჯრის საქართველოში შემოსვლას უნდა აღნიშნავდეს.

ჩარ-აინა

პოლოტიკი, რომელიც თავდაპირველად სხეულის დასაცავი ლითონის ფირფიტა იყო, შემდგომში განვითარდა კირასის ტიპის აბჯარში, რომელიც ოთხი (ან ხუთი) ფირფიტისაგან შედგებოდა. ოთხი ფირფიტისაგან შედგენილ სხეულის აბჯარს სპარსულად *ჩარ-აინა* ანუ ოთხი სარკე ეწოდება.²¹⁰ ის შედგება მკერდის, ზურგის და გვერდების დასაცავი ოთხი მოზრდილი, მართკუთხა ფირფიტისაგან (Alexander 2002: 229). ჩარ-აინა ჩნდება XVI საუკუნის დასაწყისში. როგორც წესი, მას ჯაჭვზე იცვამდნენ (Zaky 1963: 73; Nicolle 1990a: 39; Allan, Gilmour 2000: 133; Alexander 2002: 229).

ჩარ-აინას ლითონის ნაჭრები ერთმანეთს ანჯამებით ან აბზინდებში გაყრილი ღვედებით უკავშირდება (Khorasani 2006: 281-282). ანჯამებით დაკავშირებული ჩარ-აინა უფრო დიდი ზომისაა, რათა მთელი სხეული მოეცვა და მისი მკერდის ფირფიტა ხშირად ორად არის გაყოფილი, რაც უკვე 5-ნაჭრიან აბჯარს წარმოქმნის (Robinson 1967: 39). ჩარ-აინას ფირფიტები ოდნავ გამრუდებულია, რომ უკეთ შეესაბამებოდეს სხეულის მოხაზულობას (Paul 2004: 115). ამავე მიზნით, გვერდის ფირფიტები, ხშირად, იდლიებშია ამოღებული, რათა მაქსიმალურად გაადვილოს ხელის მოძრაობა.

დიდი ზომის ფოლადის ფირფიტებისაგან დამზადებული ჩარ-აინა ყველაზე ახლოს იდგა ევროპულ მთლიანფირფიტოვან აბჯართან და, შესაბამისად, ყველაზე უფრო მაღალი ხარისხის დაცვას (ჯაჭვთან კომბინაციაში) განაპირობებდა აღმოსავლეთში. ამავე დროს, კ. რივკინი და ო. პინჩო თვლიან, რომ ჩარ-აინა კავკასიაში არ გამოიყენებოდა (Ривкин, Пинчо 2011: 80). ამ მოსაზრებას ვერ გავიზიარებთ. სხვადასხვა მონაცემებიდან უტყუარად შეგვიძლია დავადგინოთ, რომ ჩარ-აინა საქართველოში საკმაოდ იყო გავრცელებული: ალექსანდრე არჩილის ძეს (1674-1711), რუსეთის არმიის პირველი გენერალ-ფელდცეისმაისტერს, უცნობი

²¹⁰ ამ ტიპის აბჯარს რუსულადაც *зерцало* ეწოდება, რაც ასევე სარკეს ნიშნავს (Гордеев 1954: 105; Gorelik 1979: 38).

ავტორის მიერ 1696 წელს შესრულებულ პორტრეტზე აღმოსავლური, მდიდრულად ორნამენტირებული ჩარ-აინა უჩანს სამოსის ქვეშ (სურ. 43). 1910 წელს ბრემენში გამოცემულ წიგნში *Konstantinopel – Schwarzes Meer: Eine Reise in Bildern*, სადაც შავი ზღვის რეგიონში მოგზაურობა სურათებით არის გადმოცემული, ერთ-ერთ ფოტოზე ვხედავთ ხევსურ მეომარს საომარი აღჭურვილობით, სადაც მას ოთხნაჭრიანი ჩარ-აინა აცვია (სურ. 44). ის ფაქტი, რომ ჩარ-აინამ საქართველოს მთაშიც კი ააღწია, ნიშნავს იმას, რომ ის საკმაოდ იყო გავრცელებული იმდროინდელ საქართველოში.

საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში დაცულია ირანული წარმოშობის 5-ნაჭრიანი ჩარ-აინა (ექსპონატი 813). XIX საუკუნეში კავკასიის მუზეუმის დირექტორის გ. რადეს მიხედვით, ის ეკუთვნოდა ერეკლე II-ის სარდალს ივანე მუხრანბატონს (ჩოლოყაშვილი 1956: 281-282). (სურ. 45). აბჯარი შედგება ხუთი – ორი სამკერდე, მარცხენა და მარჯვენა საგვერდე და საზურგე – ფირფიტისაგან.²¹¹ ფოლადის ფირფიტები მორთულია ვაზის და ჩიტის გამოსახულებიანი ოქროს ორნამენტით. აბჯრის ყოველ ნაჭერზე ოქროცურვილი სპარსული წარწერები არშიას ქმნიან. ჩარ-აინა დასარჩულებულია ბამბით და აბრეშუმით (ჩოლოყაშვილი 1956: 282). 5-ნაჭრიანი ჩარ-აინას სამკერდე ფიცრები ანჯამებით მკვიდრად ერთდებოდა, ისე რომ შეერთების ადგილში ძლიერ დარტყმასაც გაუძლებდა. საზურგე და სამკერდე მხარეები ერთმანეთს აბზინდებში გაყრილი და მხარზე გადაგდებული ორი ღვედის საშუალებით უკავშირდებიან. მკერდის ფირფიტის (შეერთებული) ზომაა – 40X60 სმ, ზურგის – 33X32.5 სმ, გვერდების კი – 25X19 სმ. სამკერდე და საზურგე ფირფიტები დამშვენებულია ჩიტის თავის ორ-ორი ფიგურით.

ივანე მუხრანბატონის ჩარ-აინა ძალიან ჰგავს (განსაკუთრებით საზურგის ფორმით, ორნამენტით და ჩიტის თავის ფიგურებით) ნიუ-იორკის მეტროპოლიტენის მუზეუმში და ირანში, ბანდარ ანზალის სამხედრო მუზეუმში დაცულ აბჯრებს, რომლებსაც XVII საუკუნით ათარიღებენ (Grancsay 1958: 245; Khorasani 2006: cat. 400). ჩიტის თავებით დამშვენებული ჩარ-აინები ინახება თეირანისა და შირაზის სამხედრო მუზეუმებში. ყველა ისინი სეფიანთა პერიოდს და XVII საუკუნეს ეკუთვნის (Khorasani 2006: cat. 397, 399, 402). შესაბამისად, ივანე მუხრანბატონის აბჯარიც XVII საუკუნის ნაკეთობა უნდა იყოს.

როგორც შემორჩენილი ექსპონატებიდან და სხვა მონაცემებიდან ირკვევა, საქართველოში გამოყენებული ჩარ-აინას უმთავრეს წყაროს ექსპორტი წარმოადგენდა და აბჯრის ეს სახეობა უცხოეთიდან, ძირითადად კი ირანიდან შემოდიოდა. ჯაჭვზე

²¹¹ კ. ჩოლოყაშვილი შეცდომით მიიჩნევს აბჯრის საზურგეს მის წინა მხარედ – საგულედ (ჩოლოყაშვილი 1956: 282).

ჩაცმული ჩარ-აინა, განსაკუთრებით მისი 5-ნაწილიანი სახეობა, მთლიანობაში დაცულობის უადრესად მაღალ დონეს განაპირობებდა. ცხადია, რომ ასეთი აბჯარი, უმთავრესად, ფეოდალური წრეების ზედა ფენების კუთვნილება იქნებოდა.

კიდურების დაცვითი საშუალებები

საბარკული

საბარკული, საბას მიხედვით, საწვივე აბჯარია (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 19), ჯაჭვის რგოლებისაგან შედგენილი.²¹² საბარკული, თითქოს, მხოლოდ წვივის (და არა ბარკლის) საფარ აბჯარს ნიშნავს.²¹³ მაგრამ, საქმე იმაშია, რომ *საწვივე* მხოლოდ ანატომიურ წვივს არ გულისხმობდა და იგი უფრო ფართო – ფეხის დამფარავი სამოსის – მნიშვნელობით გამოიყენებოდა. წელს ქვემოთა სამოსელი უძველეს ნათარგმნ ძეგლებში მოიხსენიება, როგორც საბარკული, საწვივე (ჯავახიშვილი 1962: 92), რაც დასტურდება შემდგომი საბასეული განმარტებიდანაც: „*წვივსაცმელი* – ეწოდების ყოველთა სხვილბარკალთა სამოსელსა“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 389). ეს გარემოება შეუმჩნეველი არ დარჩენია ი. ჯავახიშვილსაც, რომელიც ასკვნის რომ „ტერმინი საწვივე ტანის წვივზე უფრო ზევითი ნაწილის დასაფარავად განკუთვნილი სამოსლის აღმნიშვნელი ყოფილა“ (ჯავახიშვილი 1962: 93).²¹⁴ მაშასადამე, საბარკული ნიშნავს ჯაჭვის სამოსს, რომელსაც წვივიდან ამოიცვამდნენ²¹⁵ და ფარავდა ფეხ(ებ)ს.²¹⁶

საბარკულს ვხედავთ XI ს. დასაწყისის ნიკორწმინდის რელიეფებზე: წმ. გიორგის აბჯრის კალთასა და მოგვს შორის ჯაჭვის ორი ზოლი ჩანს, წმ. თევდორეს კი – ერთი ზოლი, რომლებიც, ეჭვგარეშეა, რომ ჯაჭვის საბარკულს აღნიშნავენ. საბარკული მოხსენიებულია „ვეფხისტყაოსანში“: „სრული აბჯარი საკაცო ქაფითა, **საბარკულითა**“ (შოთა რუსთაველი 2009: სტრ. 1020); „ჯაჭვი, ხრმალი, მუზარადი,

²¹² [„საწვივე – პაიჭი და მისთანა ჯაჭვისა“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 70). „*პაიჭი* – ფე(რ)ხის სამოსი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 613.)

²¹³ საბარკულს, ხშირად, შეცდომით მიიჩნევენ ბარკლის დამცავ ლითონის ფირფიტად, რომელიც აღმოსავლეთში შუა საუკუნეებში არც გამოიყენებოდა.

²¹⁴ ეთნოგრაფიული მასალითაც ირკვევა, რომ საბარკული (*ბარკული*) მუხლებამდე საცვალს აღნიშნავდა (ქართული ეთნოლოგიური ლექსიკონი 2009: 112).

²¹⁵ შარვალი საბასთვის წვივსაცმელია: „*პერიკამი* – საწმართული, შაღვარი, წვივსაცმელი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 620).

²¹⁶ სხვათა შორის, დ. ნიკოლიც თვლის, რომ საბარკული ჯაჭვისა იყო და ევროპულ ჯაჭვის შარვალს – *შოსის* შეესატყვისებოდა (Nicolle 1998b: 167).

საბარკული მათი გვანი“ (შოთა რუსთაველი 2009: სტრ. 1370). ის გვხვდება ხელმწიფის კარის გარიგებაშიც: „ჯაჭვი, მუზარადი, კმალი, ქაფა, საბარკული“ (გარიგება ჯელმწიფის კარისა 1965: 87).

ადრეული ჯაჭვის საბარკული მთლიანი იყო ანუ შარვლის ტოტივით სრულად მოიცავდა, ფარავდა ფეხის წინა და უკანა ნაწილსაც. H1665 დავითნში შემსუბუქებული სახის საბარკულს ვხედავთ, რომელიც ფეხის წინა მხარეს და გვერდებს იცავდა და უკან თასმებით იკვრებოდა. საბარკულის შემსუბუქება, შესაძლოა, საწვივის გამომწინამაც განაპირობა, რამაც საიმედოდ დაიცვა ფეხის ქვემო ნაწილი. XVI-XVII სს. სრული საბარკული კვლავ პოპულარულია და მას ვხვდებით XVI საუკუნის ილორის კარედ ხატზე წმ. გიორგის აღჭურვილობაში (საყვარელიძე, ალიბეგაშვილი 1980), 16, სურ. 43). და XVII ს. თავაქარაშვილისეულ „გეფხისტყაოსნის“ მინიატურებში. საინტერესოა, რომ აქ აღარ ჩანს ლითონის საწვივეები, რაც, ალბათ, იმაზე მიუთითებს, რომ საწვივესთან ერთად სრულ საბარკულს არ იყენებდნენ, საწვივის გარეშე კი სრული საბარკული იყო „რეკომენდებული“.

სამუხლე (საყირმუზა)

საბას მიხედვით, *საყირმუზა* სამუხლე პოლოტიკია (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 63). საყირმუზა ირანული წარმოშობის ტერმინია (*saq al-muza*) და აღნიშნავს სქელ გამაშებს, რომლებზეც მუხლის დასაცავი რკინის დისკოა დამაგრებული (Gorelik 1979: 32). XIV საუკუნის ირანულ მინიატურებზე ჩანს ჯაჭვზე დამაგრებული ფირფიტა, რომელიც მუხლს იცავს. მუხლის დაცულობას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აღმოსავლელი მხედრისათვის, რომელიც, ევროპელისაგან განსხვავებით, მოკლე უზანგს იყენებდა და ამიტომაც, მუხლი წინ ჰქონდა გამოზიდული და ადვილად მისაწვდომი მოწინააღმდეგისათვის (Robinson 1967: 11).

მუხლის დაცვის ამ საშუალებას საქართველოში XIV საუკუნეში ვხვდებით. როზეტისმაგვარი საყირმუზის გამოსახულებები უხვადაა H1665 დავითნის მინიატურებზე (193v, 198r, 205v, 208v, 222r, 229r და სხვ.). ძირითადად, მას გამოსახავენ, როგორც ჯაჭვის საბარკულში ინტეგრირებულ ლითონის ფირფიტას. განსაკუთრებით საინტერესოა მინიატურა აბიმელიქის სიკვდილის სცენით (199v), სადაც საყირმუზა საბარკულის გარეშე გამოსახული და მუხლებზე ჩამოცმულ გამაშებზეა დამაგრებული.

საწვივე

საწვივე (წვივისაფარი)²¹⁷ ფართოდ იყო გავრცელებული ანტიკური ხანის ბერძნულ-რომაულ სამყაროში, სადაც მას *ენემიდებად* მოიხსენიებდნენ. ბიზანტიური წვივისაფარი, რომელთაც X საუკუნიდან *ხალკოტუბა* (ან *პოდოპსელა*) ეწოდება, იცავდა წვივს მუხლიდან კოჭამდე (Grotowski 2010: 187-188). მავრიკიოსის სტრატეგიკონის მიხედვით, საწვივეები ხის ან ლითონის იყო და ისინი წყობაში ორ მწკრივს მაინც უნდა სცმოდა (Maurices's Strategikon 1984: 139). იმპერატორ ლეო VI -ის მიხედვით, მათ ხარის ტყავისგან ამზადებდნენ (Grotowski 2010: 189). ადრე შუასაუკუნეების აღჭურვილობის ეს დეტალი, როგორც ჩანს, სრულყოფილი კონსტრუქციით არ გამოირჩეოდა და არც ფართოდ იყო გავრცელებული. გამაგრებული ტყავისაგან დამზადებული წვივისაცავი აცვია წმ. გიორგის XI საუკუნის ლაშთხვერის ხატზე²¹⁸ და მთავარანგელოზებს მიქაელს და გაბრიელს წვირმის და ჩუკულის ხატებზე (Чубинашвили 1959: 276-278, таბ. 169; ჩუბინაშვილი 1957: ტაბ. 87, 88). ამ ტიპის საწვივე საქართველოში დიდად გავრცელებული არ ჩანს. ამის ერთ-ერთი მიზეზი ჯაჭვის საბარკული იქნებოდა, რომელიც უფრო მოხერხებული და პოპულარულიც იყო.

სრულყოფილი კონსტრუქციის ლითონის საწვივე დასავლეთ ევროპაში XIII საუკუნის შუახანებისთვის ჩნდება (Кирпичников 1971: 20). დონ ბერნალდო გილენ დე ენტენცას საფლავზე (1237) გამოსახულია, ალბათ, უადრესი საწვივე, რომელიც იმ დროს მხოლოდ წარჩინებულებს თუ ექნებოდათ (Wise 1978: 14). მ. გორელიკი თვლის, რომ საწვივეები მონღოლებმა გაავრცელეს XIII საუკუნეში (Горелик 1983: 259), თუმცა, ი. ზელენსკი მართებულად შენიშნავს, რომ საწვივე არ არის აღმოჩენილი ცენტრალურ აზიაში (Зеленский 2008: 117). მართლაც, ორი ნაწილისაგან შემდგარი საწვივის გამოსახულებები მხოლოდ XIV საუკუნის ბოლო მესამედში ჩნდება ირანულ მინიატურებზე (Горелик 1983: 259). ოქროს ურდოს ტერიტორიაზე, დმიტრიევსკაიას I ყორღანის II სამარხში, რომელიც XIII საუკუნის II ნახევარი – XIV საუკუნით თარიღდება, ნაპოვნია საწვივე, რომელიც სამუხლესთან ჯაჭვის რგოლებითაა დაკავშირებული (Зеленский 2008: 116-117). ჩვეულებრივ, წვივის დამცავი ლითონის

²¹⁷ საწვივეს აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში *სახერნე* ეწოდებოდა, რაც აღნიშნავდა აბჯარს, რომელიც ჩერანს (წვივს) ფარავდა. *ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი*, არნოლდ ჩიქობავას რედაქციით (თბილისი, 1986), 400.

²¹⁸ ნიშანდობლივია, რომ ამ ხატის მსგავსება ვატოპედის ცნობილ წმ. გიორგის ხატთან, რომელიც ხშირად მოჰყავთ ბიზანტიური საწვივის ნიმუშად, ჯერ კიდევ ნ. კონდაკოვმა და გ. ჩუბინაშვილმა შენიშნა. განსაკუთრებით დიდია მსგავსება ფეხსამოსთან (Чубинашвили 1959: 260-262, таბ. 152).

ფირფიტები ანჯამებით ან ტყავის ღვედებით იყო შეერთებული (Бобров, Худяков 2002: 134).

ლითონის ორი ფირფიტისაგან შედგენილი საწვივე საქართველოში XIV საუკუნის მეორე ნახევარში ჩანს. H1665 დავითნის მინიატურებზე ხშირადაა გამოსახული ლითონის საწვივეები (193v, 198r, 205v, 208v, 222r, 229r და სხვ). მიუხედავად იმისა, რომ მინიატურებზე მეტრძოლთა ზედა კიდურები მეტად ჩანს, დავითნში საწვივე მაინც უფრო ხშირად გვხვდება, ვიდრე სამკლავე. ამ მინიატურებზე გამოსახული საწვივე ორი ნაწილისაგან შედგება, რომლებიც ანჯამებით უნდა იყვნენ შეერთებულნი.

ქაფი

საბას მიხედვით *ქაფი* არის „ჯავშანთ სამხარილდე“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 217). ლექსიკოგრაფი *ქაფის* ქვეშ გულისხმობდა სამხარილდეც – მხრიდან ილღისაკენ ირიბად გადაჭერილ ღვედს, რაზეც იქვე გარკვევით მიუთითებს: „ქაფი არს აბჯართა შემოსაჭირებელნი (შემოსაკრავნი) ზორნები“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 217). ამ შემთხვევაში სულხან-საბა ცდება (მის დროს ქაფი უკვე აღარ გამოიყენებოდა): იგი ამ დასკვნას „ვეფხისტყაოსნის“ ინფორმაციის საფუძველზე ახდენს,²¹⁹ სადაც არსად არ წერია, რომ ქაფი აბჯრის შემოსაჭერი ღვედია, თუმცა თავად ქაფს კი ღვედებით იმაგრებდნენ.²²⁰

სინამდვილეში, ქაფი წარმოადგენს მხრის დამცავ, მომრგვალებული ფორმის ლითონის ფირფიტას, რომლის გამოსახულებებს ვხვდებით ბიზანტიურ იკონოგრაფიაში.²²¹ XII საუკუნის ლანჩვანის საკურთხეველისწინა ჯვარზე გამოსახულ წმინდა მეომრებს მომრგვალებული ფორმის ქაფი იცავთ (Чубинашвили 1959: таб. 470). ამ ფორმას ქართული ქაფი საუკუნეების მანძილზე ინარჩუნებს.²²²

დ. ნიკოლის მიხედვით, ქართული *ქაფი* წარმოადგება არაბული სიტყვისაგან *კაფფ*, რომელიც ასევე მხრის დასაცავ საშუალებას აღნიშნავდა (Nicolle 1982: 204;

²¹⁹ „ვეფხისტყაოსანში“ სწერია...“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 217).

²²⁰ საბა შეცდომას ისიც ცხადყოფს, რომ მას ქაშქანი ზუსტად ისევე აქვს განმარტებული, როგორც ქაფი – „ჯავშნის სამხარლდე“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 218).

²²¹ იხ. ქაფის გამოსახულება X საუკუნის სპილოს ძვლის წმ. დიმიტრის ხატზე (Evans, Holcomb, Hallman 2001: 50).

²²² იხ. H1665 დავითნის მინიატურები.

Nicolle 1986: 23; Nicolle 1999b: 515).²²³ ქაფი VIII საუკუნის დასაწყისში მოიხსენიება ომაიანთა სახალიფოში: ატ-ტაბარი აღნიშნავს ლითონის ქაფს, რომელსაც სირიელი მუსლიმი მეომარი ატარებს (Nicolle 1982: 204-205). VIII საუკუნეში მომრგვალო ფორმის ლითონის ფირფიტოვანი ქაფი ხაზარებშიც ვრცელდება, რომელსაც მ. გორელიკი აღმოსავლეთ თურქესტანიდან შემოსულად მიიჩნევს (Gorelik 2002: 135, figs. XI-5.20,21). VIII საუკუნეში ხაზარეთსა და ხალიფატში გავრცელებული ქაფის სამშობლო, შესაძლოა, მართლაც შუა აზია იყოს.

საქართველოში ქაფი პირველად XI საუკუნის „ნიკორწმიდელის დაწერილში“ მოიხსენიება – „ქაფი ჯაჭკსაჲ ა“ (ქართული ისტორიული საბუთები 1984: 40). ვეფხისტყაოსანში ქაფი მრავალგზისაა ნახსენები, რაც XII საუკუნეში მის ფართოდ გავრცელებაზე მიუთითებს: „დავეკაზმენით საომრად ჯაჭკვითა, ჯავშან-ქაფითა“ (შოთა რუსთაველი 2009: სტრ. 442); „სრული აბჯარი საკაცო ქაფითა, საბარკულითა“ (შოთა რუსთაველი 2009: სტრ. 1020); „აბჯარსა ფრეწდის, გაცუდდა სიმაგრე ჯავშან-ქაფისა“ (შოთა რუსთაველი 2009: სტრ. 1417). ქაფი, თავის მნიშვნელობას ინარჩუნებს XIV საუკუნის საქართველოშიც. ის, როგორც თავდაცვითი აღჭურვილობის შემადგენელი ელემენტი, მოიხსენიება ხელმწიფის კარის გარიგებაში: „ჯაჭვი, მუზარადი, კმალი, ქაფა, საბარკული...“ (გარიგება კელმწიფის კარისა 1965: 87).

ამ მოწმობებიდან ცხადია, რომ ქაფი თავდაცვითი აღკაზმულობის დამოუკიდებელი ნაწილია, რომელსაც აბჯართან ერთად იყენებდნენ. მას იმაგრებდნენ როგორც ჯაჭვზე (*ქაფი ჯაჭკსაჲ*), ისე ლამელარულ აბჯარზე (*ჯავშან-ქაფი*). ქაფს აბჯარზე დვედებით იმაგრებდნენ („მოქაფვა“): „ჯაჭვნი ავად მოექაფნეს“ (შოთა რუსთაველი 2009: სტრ. 655). ჯაჭვის მოქაფვა თასმების შემოჭერას უნდა ნიშნავდეს. ამასთანავე, შესაძლებელია, რომ XIV საუკუნის ბოლოსათვის, როდესაც ჯაჭვ-ფირფიტოვანი აბჯრის პირველი ნიმუშები ჩნდება, ქაფის ფირფიტა ჯაჭვის პერანგში ყოფილიყო ინტეგრირებული. ყოველ შემთხვევაში, ამ პერიოდის H1665 დავითნის მინიატურებზე (201v, 204r, 208v, 212r, 222r და სხვ.) გამოსახულ ქაფის ფირფიტაზე ჯაჭვის რგოლებით არის დამაგრებული აბჯრის სახელო (მანიკია).

თავისი მნიშვნელობა ქაფმა, ალბათ, XV საუკუნის მიწურულს დაკარგა, როდესაც კომბინირებულმა ჯაჭვ-ფირფიტოვანმა აბჯარმა მოიკიდა ფეხი.

²²³ ამავე დროს, ვერ გავიზიარებ მკვლევრის მოსაზრებას, რომ ქართული ქაფი ლამელარულ სამხრეს წარმოადგენდა (Nicolle 1982: 204).

სამკლავე

ლითონის ფირფიტებისაგან შედგენილ მკლავის დასაცავ საშუალებას შუა საუკუნეების საქართველოში *სამკლავე*, იგივე *ხელნავი* ერქვა (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 39, 440). ხელნავი სამკლავეს თავისი მოგრძო, ნავისებური მოყვანილობის გამო ეწოდა.

სამკლავე საქართველოში ფართოდ გავრცელებული ჩანს XIV საუკუნის მეორე ნახევარში, რასაც მოწმობს H1665 დავითნის მინიატურები. ამ მინიატურებზე გამოსახულია ფირფიტოვანი აბჯრის სამკლავეები, რომლებიც ორი ნაწილისაგან შედგება და ანჯამებით არის შესახსრული. წყაროებში სამკლავის მოხსენიება XV საუკუნიდან გვხვდება. 1483 წელს არადეთთან ბრძოლის შემდეგ ყვარყვარე ათაბაგს „მოაკსენა ამილახორმან: მე ერთსა კაცსა კრმალი შემოვკარ და სამკლავიანი კელი გავაგდებინო, და თუ გინდა, წამოდით და გიჩვენებო“. წარმოვიდნენ და ნახეს, სამკლავიანი კელი ძეძვში ეგდო“ (ბერი ეგნატაშვილი 1959: 347). ჩანს, ამილახვარის მოწინააღმდეგეს, რომელსაც ხმალი იდაყვზე ოდნავ ზემოთ მოხვდა, სამკლავე ეკეთა და მოკლემკლავიანი ჯაჭვი ეცვა. ხელის მოკვეთ ა გრძელმკლავიანი ჯაჭვის დროს შეუძლებელი იქნებოდა.

წინამხრის პასიური დაცვის გარდა, სამკლავის აქტიურად გამოყენებაც შეიძლებოდა, რაც გულისხმობს მოქნეული ხმლის მოგერიებას სამკლავის შეგებებით. XIV საუკუნეში დასაწყისში მუსლიმი სამხედრო თეორეტიკოსი ალ-აქსარაი აღწერს ხმლის სამკლავით მოგერიების მეთოდს (Nicolle 1982: 203). ამ მეთოდს საქართველოშიც იყენებდნენ, როგორც ეს ხევსურულ ლექსშია დამოწმებული:

„თორღავ, რა გქონდა ფარადა?

სამკლავენ უცმარებიან,

დანა ხქონია კმაღადა“. (გოგოჭური 1977: 104).

ამ ეპიზოდში აღწერილ ვითარებაში, გაჭირვების ჟამს გმირი ხმლის ნაცვლად დანას სჯერდება, ფარის ნაცვლად კი რკინის სამკლავეს იყენებს. ჩანს, მოწინააღმდეგის ცივი იარაღის დარტყმის მოსაგერიებლად სამკლავის გამოყენება, როგორც ეს ლექსის ავტორს აქვს აღწერილი, საკმაოდ გავრცელებული ილეთი იყო.

ლ. კობულინსკი განარჩევს სამკლავის ფოლადის ფირფიტების ერთმანეთთან შეერთების ორ მეთოდს: ჯაჭვით და ანჯამებით (შესახსრული) და პირველს ირანულად მიიჩნევს, მეორეს კი ინდურად (Kobyliniski 2000: 69). მას იმეორებს მ. ხორასანიც, რომელსაც დამატებით მოჰყავს ირანული ნიმუშები, რომელთა ფირფიტები ღვედების საშუალებით ერთდება (Khorasani 2006: 283). წარმომავლობის მიხედვით სამკლავეების ასეთი კლასიფიკაცია ბოლომდე მართებული არ უნდა იყოს.

არ შევცდებით თუ ვიტყვით, რომ სამკლავის ფირფიტების შეერთების ეს ორი მეთოდი, უმთავრესად დროის მიხედვით გაირჩევა: სამკლავის თავდაპირველი (XIII-XV სს.) ნიმუშები ანჯამებით იყო შესახსრული, მოგვიანებით კი გავრცელდა ჯაჭვის რგოლებით გადაბმა, რომელიც უფრო მარტივ კონსტრუქციას წარმოადგენს. ამასთანავე, ინდოეთის კონტინენტზე ანჯამებით შესახსრულ სამკლავებს უფრო ხანგრძლივად იყენებდნენ.

დიდ ტერიტორიებზე გავრცელებული ერთი ტიპის იარაღის წარმომავლობის დადგენა საკმაოდ რთულია. ეს დებულება ზედმიწევნით მართალია სამკლავების (ირანული *ბაზუბანდი*, ინდური *დასტანა*, თურქული *კოლუკი*, ქართული *ხელნავი* და *სამკლავე*) მიმართ, რომელთაც შედარებით მარტივი კონსტრუქცია და ერთგვაროვნება ახასიათებთ. თუ მათში დიდი ჯგუფების გამოყოფა (ირანული, ინდური, თურქული) უფრო ადვილად ხერხდება, შედარებით ძნელია სამკლავების ამიერკავკასიური თუ ჩრდილოკავკასიური კუთვნილების დადგენა და ეთნოგრაფიული ჯგუფების (ჩერქეზული, ქართული) გამოყოფა.

ე. ასტვაცატურიანი უთუოდ მართალია, როდესაც იარაღის წარმომავლობის დასადგენად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს მასზე გამოსახულ ორნამენტს (Аствацатурян 2004: 37). საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში დაცულ ქართულ სამკლავებზე დაკვირვებამ ცხადყო, რომ ორნამენტის გარდა, შესაძლებელია დავეყრდნოთ სხვა, უფრო არსებით ნიშნებსაც.

ქართული სამკლავისათვის დამახასიათებელია ფირფიტების ორიგინალური გადაბმის სისტემა: 1. მოზრდილი რგოლებით და 2. რგოლებში გაყრილი წკირით (ე.წ. გარეთ გამოტანილი ანჯამით). შედარებით იშვიათად გვხვდება ანჯამებით და, კიდევ უფრო იშვიათად, ჯაჭვის რგოლებით გადაბმა. გარეთ გამოტანილი ანჯამით გადაბმული ფირფიტები სხვაგან არსად შეინიშნება და ასეთი სამკლავები შეიძლება შეუმცდარად ამოვიცნოთ როგორც ქართული პროდუქტი.

ქართული სამკლავებისათვის ასევე დამახასიათებელია რკინის ფირფიტების კიდებზე თითბერით ან ზედაპირზე ვერცხლით მორთვა, სპილენძის მოქლონების გამოყენება. განსაკუთრებით უხვადაა გამოყენებული თითბერი ხევისურული სამკლავების ლითონის ფირფიტების დამაგრება-გაფორმებაში.

ვერცხლის ფურცლებითაა დეკორატიულად მორთული სამკლავე, რომელიც 1659 წელს იმერეთის მეფემ ალექსანდრემ III-ემ (1639-60) გაუგზავნა რუსეთის მეფე ალექსეი მიხეილის ძეს (1645-76). სამკლავის რკინის ფირფიტას კიდებზე ვერცხლის მოქლონებით დამაგრებული ვერცხლის ფურცელი შემოუყვებოდა. სამკლავეს

თათმანი 11 ვერცხლის რგოლით ემაგრებოდა და ვერცხლისვე აბზინდები გააჩნდა (Опись Оружейной палаты 1884: 156-157).

საქართველოს ქალაქებში, იარაღის წარმოების ცენტრებში უმაღლესი არისტოკრატიისათვის დახვეწილი სამკლავები მზადდებოდა, რისი მაგალითიცაა ერმიტაჟში დაცული XVII საუკუნით დათარიღებული შესანიშნავი ქართული სამკლავე, რომელიც ირანული სტილის წაბადვითაა შექმნილი, ოქროს ზარნიშითაა მორთული და მაჯის ორივე მხარეს ქართულად ორ ნაწილად აწერია *კოსტა + ნტინე*. ფიქრობენ, რომ ეს ოსტატის სახელია (Miller 2000: 122, fig. 1). დიდი ფირფიტის სიგრძე 31.6 სმ-ია. სამკლავის ფირფიტები დამახასიათებელი ქართული გადაბმით – რგოლებში გაყრილი წკირით – არის შეკავშირებული.

ხელთათმანი

ქართული ენა განარჩევს თითებიან და უთითო ხელთათმანს. თითებიან ხელთათმანს *საბუხარი* (*საფუხარი*) ერქვა, უთითოს, წინდის მაგვარს კი – *თათმანი*.²²⁴

აბჯრის სხვა ნაწილებთან შედარებით, ჯაჭვის ხელთათმანი უფრო გვიან გაჩნდა. 1170 წლის ვინჩესტერის ბიბლიის მინიატურებში ხელთათმანის შემუშავების პირველი სტადია არის ასახული: ჯაჭვის ჰაუბერკის (პერანგის) მკლავის გაგრძელება ფარავს ხელის ზურგს, მაგრამ არ გადადის თითებზე (Blair 1958: 29). პირველი თათმანი ჩანს 1195 წლის დოკუმენტზე დარტემულ რიჩარდ ლომგულის ბეჭედზე. თათმანი აქ ცალკე ელემენტი კი არ არის, არამედ ჰაუბერკის მკლავის გაგრძელებას წარმოადგენს და ერთგვარი ჩანთაა, რომელსაც მხოლოდ ცერა თითი აქვს. XIV საუკუნეში ხელთათმანი უკვე გამოეყო ძირითად აბჯარს (Thordeman 1939: 232).

მოხრილი ხმლის და სწრაფი ფარიკაობის გაგრძელებამ ხელის მტევის დაცვის აუცილებლობა საქართველოშიც შექმნა. საქართველოში ფირფიტოვანი აბჯრის ხელთათმანი დადასტურებული არ არის. რაც შეეხება ჯაჭვის ხელთათმანს, ის ორი სახის გვხვდება: დამოუკიდებელი, სრულფასოვანი ჯაჭვის ხელთათმანი და სამკლავის გაგრძელება, რომელიც ტყავის ან ქსოვილის თათმანზე ზურგიდან დაკრულ ჯაჭვს წარმოადგენს.²²⁵ სამკლავის თათმანს მხოლოდ ცერა თითი ჰქონდა

²²⁴ *საბუჯარი* – საფუჯარი, კელსაცვამი (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 22). საბუჯარი არს ჯირისა ცალის კელის გაწყობილი, თითებიანი, ხოლო *თათმანი* – წინდურად ნაქსო(ვი) (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 240). *ჯირი* ორ-პირად მოქნილი ტყავია (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 458).

²²⁵ ზემოდან აკრავდნენ ჯაჭვს ჩოხის სახელოსაც. „ზოგ შემთხვევაში საფუხრეს როლს ჩოხის სახელოს ენისებური გაგრძელება – ყოში ასრულებდა... იგი იცავდა მაჯას – მეტადრე მაშინ, როდესაც მასზე ჯაჭვი იყო დაკერებული“ (ჩოლოყაშვილი 1991: 9).

განცალკევებული, დამოუკიდებელი ხელთათმანი კი მთლიანად (ზურგისა და ხელისგულის მხრიდან) ჯაჭვისაგან იყო მოქსოვილი და განცალკევებული შეიძლება ჰქონოდა როგორც ცერა (თათმანი), ასევე ყველა თითიც (საფუხრე).

ფარი

საბას განმარტებით, ფარი არის „დასაფარებელი საჭურველი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 184). ის ყველაზე ფართოდ გავრცელებული ინდივიდუალური დაცვითი საშუალებაა, რომელიც იცავდა მფლობელს დისტანციური და ხელჩართული ბრძოლის იარაღისაგან. ფარს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ქვეითთათვის, რომელთა უპირველესი და ხშირად ერთადერთი თავდასაცავი საშუალება იყო. ფარის ფორმა მუდმივად იცვლებოდა ტაქტიკისა და ბრძოლის მეთოდების ცვლილების კვალდაკვალ (Grotowski 2010: 208). განსხვავდებოდა მასალაც, რომლისგანაც ფარები მზადდებოდა.

ყველაზე უფრო გავრცელებული, ალბათ, ხის ფარი იყო. შუა საუკუნეების ტიპური ხის ფარი შედგებოდა ხის ფიცრებისაგან, რომელზეც ტყავი იყო გადაკრული, ცენტრში ლითონის უმბონით²²⁶ და, ხშირად, კიდეებზე ლითონის საღტით. ზურგზე მას დამაგრებელი ჰქონდა სატარებელი ღვედები – ხელში საჭერად და მხარზე საკიდად.²²⁷

უმბონი ფარის სიმძიმის ცენტრში მაგრდებოდა (Рабинович 1947: 69). ქართულად უმბონს *ფარის კუბო* ეწოდებოდა: „გაუხეთქა კუბო ფარისა“ (ბერი ეგნატაშვილი 1959: 347).²²⁸ VI საუკუნის ბიზანტიური ტრაქტატის *Peri strategias* მიხედვით, ქვეითთა წყობის პირველ რიგში მდგომების ფარები 8 სმ-იანი წვეტიანი უმბონებით უნდა ყოფილიყო აღჭურვილი. შემდგომ საუკუნეებში უმბონმა ეს წვეტი დაკარგა და პ. გროტოვსკი გამონაკლისის სახით მხოლოდ X საუკუნის მრავალძალის ხატზე გამოსახულ წმ. გიორგის ფარს ასახელებს წვეტიანი უმბონით (Grotowski 2010: 218-219, n354). კარგად გამოკვეთილი გრძელი უმბონი აქვს ფეხოსანი წმ. გიორგის ფარს დ. ერმაკოვის 5450-ე ფოტოზეც. როგორც ჩანს, რაღაც ეტაპზე ადრე შუასაუკუნეებში ასეთ ფარებს მართლაც იყენებდა ქართველი ქვეითი.

²²⁶ უმბონი ფარის ცენტრში დამაგრებული ლითონის ფირფიტაა, რომელიც დარტყმის მოსაგერიებლად და ხელის მტკუნის დასაცავად იყო განკუთვნილი (Кирпичников 1971: 34-35).

²²⁷ ფარის ხელში საჭერ, ჩასაჭიდ ღვედებს *საბლუჯი* ეწოდება.

²²⁸ საბას განმარტებით „მსოფლიონი კუბოდ უკმობენ... მცირეთ(ა) კონქთა“, კონქი კი კამარაა (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 383, 392). გამოდის, რომ ფარის კუბო უმბონია, მას ხომ კონქის ანუ კამარის ფორმა აქვს.

ლაშქრობის დროს ფარს საკიდი ღვედით უკან იკიდებდნენ (Kolias 1988: 121). ფარის გადაკიდებას ღვედით ჯერ კიდევ ალექსანდრე მაკედონელის არმიაში იყენებდნენ (Grotowski 2010: 221). ეს მებრძოლს ხელებს უთავისუფლებდა, რაც ერთნაირად მნიშვნელოვანი იყო ქვეითისა და ცხენოსნისათვის. ქართულ წერილობით და იკონოგრაფიულ წყაროებში ფარის ჩამოკიდების ეს ხერხი ხშირად აღწერილი. 1049 წელს თურქებთან ბრძოლაში ლიპარიტი „ამხედრდა ცხენსა, გარდაიგდო ოქროთ მოჭედილი ფარი ბეჭსა ზედა“ (სტეფანოს ორბელიანი 1978: 33-34). ცხადია, რომ ლიპარიტმა მდიდრული ფარი („ოქროთ მოჭედილი“) ²²⁹ საკიდი ღვედით ბეჭზე მოიგდო. „ბეჭსა ზედა“ ატარებს ფარს წმ. გიორგი სეტის და ჯახუნდერის ხატებზე და წალენჯიხის სამხრეთი კედლის ფრესკაზე (ჩოფიკაშვილი 1964: 59-60). ღვედით დაკიდებას ნიშნავს ფარის ყელზე ჩამოკიდებაც: „შეჯდა ცხენსა, ფარი ყელს ჩამოიკიდა“ (რუსუდანიანი 1957: 291). კისერზე აქვს ჩამოკიდებული კალკანი ავთანდილს თავაქარაშვილისეული „ვეფხისტყაოსნის“ 319-ე მინიატურაზე.

საქართველოში ყველაზე გავრცელებული მრგვალი ფორმის ფარი იყო. თავის დროზე, რომაელებმა გერმანელების ზეგავლენით ოვალური ფარი მრგვალით შეცვალეს (Coulston 2002: 22). მრგვალი ფორმის ფარს ცხენოსანი უფრო ადვილად მოიხმარს ორივე მხარეს (გასიტაშვილი 1957: 101). მრგვალი ფარები იყო დიდი და პატარა ზომისაც. გვიანდელი პატარა ზომის მრგვალი ფარი უფრო დარტყმის მოსაგერიებლად იყო გამიზნული, ვიდრე სხეულის დასაფარად და ფარიკაობის სწრაფი სტილის გაჩენის ინდიკატორია (Babuin 2002: 99). სხვა ფორმის ფარებთან შედარებით მრგვალი ფარი უფრო მსუბუქი და მანევრული იყო, თუმცა ის გაცილებით ნაკლებ ფართობს ფარავდა ვიდრე ნუშისებური ფარი.

XI საუკუნეში ევროპასა და აღმოსავლეთში ფართოდ ვრცელდება ნუშისებური ფარი. მისი თავი მომრგვალებულია, გვერდები კი ძირისკენ ვიწროვდება და ნუშის მსგავსი დამახასიათებელი ფორმა აქვს. ნუშისებურ ფარს მრგვალისაგან მემკვიდრეობით ერგო უმბონი, სადაც ის ფარავდა ნახვრეტს, სადაც ხელის საბლუჯი იყო დამაგრებული. ნუშისებური ფარის უმბონს თავისი თავდაპირველი ფუნქცია დაკარგული ჰქონდა (Gravett 1997: 44), თუმცა მტრის იარაღის ასახვლევად მაინც გამოიყენებოდა. XII საუკუნიდან შემორჩენილი ნუშისებური ფარი ციურიხის მუზეუმიდან 15 მმ სისქისაა. მრგვალ ფართან შედარებით ის გრძელი, სქელი და უფრო მძიმე იყო (Stephenson 2007: 77-79). გრძელი ნუშისებური ფარი ზედმიწევნით კარგი იყო ცხენოსნისათვის, რადგანაც მთელ სიგრძეზე ფარავდა მის ტანს და

²²⁹ შესაძლოა, საქმე გვაქვს მოოქროვილი სპილენძით დაფარულ ხის ფართან.

მარცხენა ფეხს, ჰორიზონტალურ მდგომარეობაში კი ცხენსაც იფარავდა გვერდიდან (Gravett 2000: 22).²³⁰ ნუშისებური ფარი ცხენოსანს განიერი ტყავის ღვედით ჰქონდა მხარზე ჩამოკიდებული, რაც საჭიროების შემთხვევაში მარცხენა ხელს უთავისუფლებდა სადავისათვის (Peirce 1987: 244).

ნუშისებური ფარი, რომელსაც ხშირად „ნორმანულს“ უწოდებენ (Nickel 2002: 115) და დასავლეთევროპული ჰგონიათ, ალბათ, სწორედ ბიზანტიიდან გავრცელდა ევროპაში და, მათ შორის, ნორმანდიაშიც (Heath 1979: 8; Haldon 2002: 77). ტ. კოლიასი ვარაუდობს, რომ ეს X საუკუნის მიწურულს ან XI საუკუნის დასაწყისში უნდა მომხდარიყო (Kolias 1988: 108). ილუსტრაციების მიხედვით ნუშისებური ფარი X საუკუნის შუახანებში ჩნდება ბიზანტიაში, XI საუკუნეში კი წამყვანი ადგილი უკავია ცხენოსანთა და ქვეითთა შეიარაღებაში (Heath 1979: 8). XI საუკუნის პირველი ნახევრიდან ნუშისებური ფარი საქართველოშიც გვხვდება ხიდისთავისა და ბოჭორმის წმ. გიორგის ხატებზე, ადიშის ჯგრაგის ეკლესიის დასავლეთი კედლის და ფანისის დასავლეთი კედლის წმ. მეომრების ფრესკებზე (ხოფიკაშვილი 1964: 59). ნუშისებურ ფარებს ვხედავთ დავით გარეჯის უდაბნოს წინამძღვრის სამლოცველოში XII-XIII საუკუნეთა მიჯნაზე გამოსახული ორი წმინდა მეომრის შეიარაღებაშიც (დავით გარეჯის მონასტრები 2008: 99). ნუშისებური ფარი აქვს წმ. გიორგის ვარძიის სამხრეთ კედელზე (XII ს.) (Vardzia 1975: pl. 124). ასეთი ფარი, წაგრძელებული შუბით ბრძოლის სტილთან ერთად, ბიზანტიიდან შემოსული ჩანს.²³¹

XIV საუკუნის საქართველოში ნუშისებურ ფარს უკვე აღარ იყენებენ. H1665 დავითნის მინიატურებზე ძირითადად მრგვალი ფარებია გამოსახული (ორგვარი: საკმაოდ დიდი დიამეტრის და უფრო მომცრო); თუმცა, რამდენიმე მინიატურაზე ნუშისებური ფარიც გვხვდება. საყურადღებოა, რომ ყველგან, სადაც კი ქმედება ან ბრძოლაა გადმოცემული – მრგვალ ფარს ვხვდებით, ნუშისებური კი მხოლოდ რიტუალურ სცენებშია გამოყენებული. მართებულია ლ. შერვაშიძის დასკვნა, რომ ამ დროისათვის ნუშისებურ ფარს ფუნქცია აქვს დაკარგული და მრგვალითაა

²³⁰ დევისის აზრით, ნუშისებური ფარი იმდენად ფეხს არ ფარავდა, რამდენადაც ცხენს იცავდა (Davis 1989: 16). შუა საუკუნეების გამოსახულებებს თუ დავაკვირდებით, მისი აზრის საფუძვლიანობაში დავრწმუნდებით.

²³¹ სამხედრო აღჭურვილობის დარგში ქართულ-ბიზანტიური კავშირებისათვის იხ. Tsursumia 2011a: 65-99; Tsursumia 2012b: 415-422. ჩვენ გაგვანია მოწმობა, რომ ეს ორი მახლობელი კულტურა ერთმანეთზე გავლენას მეომრის პანოპლიის ისეთ ნაწილზეც ახდენდა, როგორც ფარი იყო. პ. გროტოვსკის აზრით, X საუკუნის სვიდას ბიზანტიურ ენციკლოპედიაში მოხსენიებული ფარის ტიპი ეუფოროს, რაც იოლად სატარებელს ნიშნავს, ქართული მსუბუქი ფარიდან იღებს სათავეს (Grotowski 2010: 213, n331). ბიზანტიურ-ქართული ფარების შესახებ უფრო ვრცლად იხ. წურწუშია 2012-2103: 253-270.

ჩანაცვლებული (Шервашидзе 1964: 60-61). აბჯრის გაძლიერებასთან ერთად, ამ მოვლენას მოხრილი ხმლის და ხელჩართული ბრძოლის სწრაფი მანერის გავრცელება გამოიწვევდა, როდესაც ხმლის მოგერიება ფარის სწრაფი შეგებებით გახდა აუცილებელი.

ცეცხლსასროლი იარაღის გამოყენებამ ლითონის ფარების გავრცელება განაპირობა (Nicolle 1993b: 45). ირანში ფოლადის ფარი XVI საუკუნეში იყო ცნობილი (Allan, Gilmour 2000: 140). ჩვეულებრივ ფართან შედარებით, ლითონის ფარი მძიმე და ძვირი იყო, მაგრამ უფრო გამძლეც. შუა საუკუნეების ბოლოსათვის ლითონის ფარების გამოყენება საქართველოშიც დასტურდება, სადაც ადგილობრივი პროდუქციის გარდა ირანული რკინის ფარებიც იყო გავრცელებული. ე. თაყაიშვილს ლითონის რამდენიმე ფარი აქვს აღრიცხული სვანეთის ეკლესიებში, როგორცაა სპილენძის მრგვალი ფარი მურყმერის წმ. ბარბარეს ეკლესიაში, სპილენძის მრგვალი ფარი ოქროთი გამოყვანილი დოქის და ვაზის სახეებით და არაბული წარწერებით ჟამუშის მაცხოვრის ეკლესიაში და ფარი არაბული წარწერებით სეტის წმ. გიორგის ეკლესიაში (თაყაიშვილი 1937: 177, 259, 279).

ლითონის ფარების გარდა, საქართველოში ტყავის დიდი ირანული ფარებიც გვხვდება. სეფიანთა პერიოდისათვის დამახასიათებელი იყო ტყავის ფარები ლითონის ოთხი პატარა კოპით. კოპები ფარავდა რგოლების სამაგრ მოქლონებს; ამ რგოლებში ტყავის საბლუჯი ღვედები ეყრებოდა. ხელის დასაცავად რგოლებს შორის ბალიში იყო მიმაგრებული. უფრო დიდ, 50-65 სმ დიამეტრის ფარებს ექვსი კოპი და დამატებით, საკიდი ღვედიც გააჩნდათ (Khorasani 2006: 271-273). ირანული ტიპისაა საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში დაცული ვახტანგ VI-ის ტყავის დიდ ფარი. ის ოდნავ დეფორმირებულია და მისი გარშემოწერილობა 51-53 სმ-ია. ფარს დაკარგული აქვს ოთხი ცენტრალური და რამდენიმე პერიფერიული კოპი. ტყავის გალაქულ ზედაპირზე გამოსახული ქრისტიანულ-ბიბლიური სიუჟეტები (ცენტრში გოლგოთის ჯვარი, აღსაყდრებული მაცხოვარი, მთავარანგელოზი მიქაელი, წმ. გიორგი და ისუ ნავე) გვაფიქრებინებს, რომ ფარი საქართველოში უნდა იყოს დამზადებული.

ირანული დიდი ზომის ფარების გარდა, საქართველოში, განსაკუთრებით მის მთიანეთში, უფრო პატარა ადგილობრივი მრგვალი ფარები იყო გავრცელებული. კ. ჩოლოყაშვილი ასეთი ფარის 3 ტიპს გამოყოფს: ტყავგადაკრულ ხის ფარს, ლითონით შეჭედულ ტყავის ფარს და ლითონით შეჭედულ ლითონის ფარს (ჩოლოყაშვილი 1954: 227). ფარის შემკვრელი რკინის კონცენტრული რკალების (*გირგოლი*) რაოდენობის მიხედვით სამი ტიპის ფარს განარჩევენ: ერთ-, ორ- და სამგირგოლიანს (გასიტაშვილი 1957: 104; ჩოლოყაშვილი 1954: 228). რკინის ხევესურულ ფარს, რომელსაც საბლუჯი

(სახელური) და საკიდი აქვს, ხევსურეთშივე ჭედავდნენ (მაკალათია 1984: 146). ფარის დასამზადებლად ხევსურები ხარის ტყავს იყენებდნენ, ხოლო საუკეთესოდ კამეჩის ტყავი იყო მიჩნეული. საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში დაცული რაჭული ფარების მასალად კი ღორის ტყავია გამოყენებული (ჩოლოყაშვილი 1954: 230-231).

მთაში დამზადებულ ფარებს შავ ფერს ჭვარტლით აძლევდნენ, რის გამოც არაგვის ხეობის მოსახლეობას მუსლიმები ყარაყაღდანებს (შავფაროსნებს) უწოდებდნენ (გასიტაშვილი 1957: 101-102; ჩოლოყაშვილი 1954: 252). მთიელთა შავი ფარები ქართულ ლიტერატურაშიც აისახა: „მედგრად მორთულთა მთიულთა ფარი ეკიდა შავია“ (ფეშანგი 1935: 10);

„ყუელგნით მოვიდა ლაშქარი, მთიული, გინდა ბარისა;

შეჭურვილ იყუნეს რკინითა, სიშავე მოსჩანს ფარისა,

ტანსაც შავითა მოსილნი, საომრად კლდისა მყარისა.

მიქცეულ იყუნეს საცემრად, მნახავთა შესაზარისა“ (ფეშანგი 1935: 116). ჩანს, მთიელები შავ საბრძოლო სამოსში და შავი ფარებით გამოწყობილნი გადიოდნენ საომრად, რაც საკმაოდ შთამბეჭდავი – „მნახავთა შესაზარი“ – სანახაობა ყოფილა.

თავი. IV. შეტევითი იარაღი

შეტევითი იარაღი გამიზნულია მოწინააღმდეგის დასაზიანებლად შორ და ახლო მანძილზე და ხელჩართულ ბრძოლაში.²³² ის აერთიანებს პოლიფუნქციურ იარაღს მკვეთავი (მჩეხავი, მჭრელი და მჩეხავ-მჭრელი) და მჩხვლეტავი დაზიანებით (მახვილი, პალაში, მოხრილი ხმალი), მონოფუნქციურ იარაღს მჩეხავი (ცული), მჩხვლეტავი (შუბი) და დარტყმითი (ლახტი) დაზიანებით (Худяков 1980: 27) და დისტანციურ (სასროლ და სატყორცნ) იარაღს.

შუა საუკუნეებში მებრძოლები მრავალგვარ შემტევ იარაღს იყენებდნენ. ამ მხრივ განსაკუთრებით ცხენოსნები გამოირჩეოდნენ, რომლებიც შუბისა და მშვილდის გარდა, ლახტს და ხმალს (ხანდახან ორსაც) ატარებდნენ თან. ეს სულაც არაა გასაკვირი, თუკი გავითვალისწინებთ, რომ მხედარს ფეხოსანივით იოლად არ შეეძლო ხელიდან გაგარდნილი იარაღის აღება (Dawson 2002: 86). ცხენის წყალობით, ის თავისუფლად ატარებდა მრავალფეროვან, მძიმე და გრძელ იარაღს. მძიმედ

²³² ცეცხლსასროლი იარაღის შემოღებამდე, შეტევითი იარაღი ადამიანის კუნთის ძალას იყენებდა და მას ცივ იარაღსაც უწოდებენ. ცივი იარაღი სხეულის დაზიანების მიზნით საგანგებოდ დამზადებული საგანია, რომელიც განკუთვნილია ბრძოლაში შესატევად და დასაცავად (Устинов, Портнов, Нацваладзе 1994: 6).

შეჭურვილი ცხენოსანი შუა საუკუნეების ყველაზე სრულყოფილად შეიარაღებულ მებრძოლს წარმოადგენდა.

ხელჩართული ბრძოლის საშუალებები

საძვერებელი იარაღი

საძვერებელი იარაღის საერთო სახელი არის *ლახვარი*, რომელიც, სულხან-საბა ორბელიანის მიხედვით, აერთიანებს შემდეგ ჯგუფებს: *ჰოროლი*, *შუბი*,²³³ *გმური*, *გეონი*, *ხიშტი*, *სათხელი* და *ზუფანი* (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 409). მოკლე მანძილზე ზოგიერთი საძვერებელი იარაღის სროლაც შეიძლებოდა,²³⁴ რაც ბრძოლის სტილზე და იარაღის ზომაზე იყო დამოკიდებული. ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობს, რომ ლახვარი ქართული სიტყვაა, რომელიც „შედგება „ლა“ თავსართისა და „ხვრა“ ზმნისაგან, რომელიც იგივეა რაც ხვრეტა, ე.ი. ლახვარი იარაღია, რომელიც ხვრეტდა“ (ჯავახიშვილი 1962: 232). მისი დაკვირვებით, ქართველი ლახვარს იმდენად მრისხანე იარაღად მიიჩნევდა, რომ მისგან „ზმნა დალახვრა და გამონათქვამი დალახვროს ღმერთმა-ც კი უწარმოებია“ (ჯავახიშვილი 1962: 232).

შუბი წარმოადგენს ახლო მანძილზე საბრძოლ ხისტარიან საძვერებელ იარაღს ლითონის პირით და ბოლოთი. მისი წვერი ჩხვლეტისათვისაა გამიზნული, ტარი კი დარტყმას მიმართავს (Худряков 1980: 50-51). უძველესი დროიდან მოყოლებული, შუბი არის ყველაზე გავრცელებული და მეტად ეფექტური საბრძოლო საშუალება, რომელიც იაფი და ტექნოლოგიურად ადვილი დასამზადებელია.

შუბოსანი მებრძოლი მთელ რიგ უპირატესობას ფლობდა სხვასთან შედარებით: შუბი წარმოადგენდა ხელჩართული ბრძოლის ყველაზე გრძელ იარაღს, რომელიც შორიდან წვდებოდა მოწინააღმდეგეს, ხოლო შუბით ჩხვლეტა დაზიანების ყველაზე იოლი და ქმედითი ხერხი იყო. შუა საუკუნეებში შუბი იყო პირველი შეტევის ყველაზე ეფექტური იარაღი (Кирпичников 1966a: 22). მართლაც, ხმალთან შედარებით, შუბი უფრო შორს წვდებოდა და უფრო ადვილადაც აღწევდა ჯავშანში, რაც ბრძოლის საწყის ეტაპზე გადამწყვეტ უპირატესობას (მათ შორის, ფსიქოლოგიურს) ანიჭებდა შუბოსანს.

საქართველოში შუბი ყოველთვის ძირითად საბრძოლო იარაღს განეკუთვნებოდა. მისი პირველი ნიმუშები აქ ძვ.წ. III ათასწლეულიდანაა აღმოჩენილი

²³³ დღევანდელ ქართულში *შუბი* ლახვრის ყველა ტიპს აერთიანებს, შუა საუკუნეებში კი მხოლოდ ლახვრის ერთ კონკრეტულ ტიპს აღნიშნავდა.

²³⁴ ეს სათხედისა და ზუფანის პირდაპირი დანიშნულებაც იყო.

(Горелик 2003: 54). ამასვე მოწმობს ანტიკური პერიოდის არქეოლოგიური მასალა და წერილობითი წყაროები: „სადაც კი ქართველური მოსახლეობის შეიარაღების ხსენებაა, ყველგან ფიგურირებს შუბი“ (გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი 2005: 127). შუა საუკუნეებში, ცხენოსანთა დარტყმითი ტაქტიკის დამკვიდრების შემდეგ, შუბის როლი კიდევ უფრო გაიზარდა და მას წამყვანი ადგილი ეჭირა ქართველ მხედართა შეიარაღებაში.²³⁵

როგორც აღინიშნა, შუა საუკუნეებში ტიპური საძვერებელი იარაღის შემადგენელი ნაწილებია შუბისპირი, ხის ბუნი (ტარი)²³⁶ და *დიბლიგი* – შუბის ბოლო (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 220). შუბისპირის ფორმასა და ზომას მისი დანიშნულება განსაზღვრავდა, ამიტომაც, მათი მიხედვით შეიძლება ვიმსჯელოთ შუბის დანიშნულებასა და გამოყენების ხერხებზე (Медведев 1959: 127). რაც შეეხება ბუნს, შუა საუკუნეებში უპირატესობას ანიჭებდნენ იფნის ხისაგან გაკეთებულ შუბის ტარს, რადგანაც იგი გრძელი, გამძლე და მოქნილი იყო (Nicholson 2004b: 29). ასევე, იყენებდნენ ვაშლის და ნაძვის (ან ფიჭვის) ხეს (Nicolle 1996: 53).²³⁷ გვიანდელ საქართველოში ვხვდებით რაჭის ეკლესიებში გამოსახულ ბამბუკის თუ ლერწმის ტარიან შუბს,²³⁸ რომელიც ფრიად გავრცელებული გახლდათ ხმელთაშუა ზღვის რეგიონში: ბუგეულის მთავარანგელოზთა ეკლესიის XV-XVI საუკუნეების მხატვრობაზე ვხედავთ ფეხოსან წმინდა თევდორეს ლერწმის შუბით (რაჭა 2008: 121); XV-XVI სს. ფარახეთის ეკლესიის ჩრდილოეთის კედელზე ცხენოსანი წმინდა გიორგი ლერწმის შუბით გამირავს გველეშაპს (რაჭა 2008: 187). ერთ რაიონში, ერთ ეპოქაში შექმნილი ლერწმის შუბის გამოსახულებები რაიმე სპეციფიკური მიზეზით უნდა იყოს ნასაზრდოები²³⁹ და გამონაკლის შემთხვევას წარმოადგენს საქართველოს სინამდვილეში.

²³⁵ XIV საუკუნის „ძეგლი ერისთავთას“ მიხედვით, შუბი ერთ-ერთი ის რეგალიაა, რომელსაც ახლად დანიშნულ ერისთავს გადასცემენ მისი ხელდასმისას (ძეგლი ერისთავთა 1965: 104; აკოფაშვილი 1992: 59).

²³⁶ „ბუნი – შუბის ტარი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 120); „ტარად უწოდენ შუბთა, ცელთა და მისთანათა ბუნსა“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 133).

²³⁷ თუმცა, შეჯახებისას წიწვოვანი ხე იმსხვრევა გრძელ ნაფოტებად, რომელთაც ცხენისა და კაცის დაზიანება შეუძლიათ (Sidnell 2006: 264).

²³⁸ საქართველოში ლერწმის ტარი უფრო სავარაუდოა. აქ გავრცელებული გიგანტური ლერწამი *Arundo donax* 5 მ-მდე სიგრძის და 4 სმ სისქის იზრდება (ქიმერიძე 1983: 199).

²³⁹ კოლხეთის დაბლობზე გავრცელებული ლერწამი ადვილად ხელმისაწვდომი უნდა ყოფილიყო რაჭაშიც.

XII საუკუნეში დასავლეთ და აღმოსავლეთ ევროპაში, ჯვაროსნულ სახელმწიფოებსა და საქართველოში ახალი – *წავრძელებული შუბით* ბრძოლის სტილი იკიდებს ფეხს. დარტყმის ძალის და, შესაბამისად, შუბზე დატვირთვის გაზრდამ გამოიწვია მისი ტარის გაძლიერება და გამსხვილება.²⁴⁰ წყაროები ხშირად აღნიშნავენ ქართველთა მსხვილ შუბებს. ჯუვეინის თანახმად, ჯაღალ აღ-დინთან ორთაბრძოლისას ქართველის აზნაურს „ბოდის სიმსხო შუბი ეჭირა ხელში“ (ჯუვეინი 1974: 36). საომრად შეჭურვილ მეფე ვახტანგ V-ს (1658-1675) „შუბი უჭირავს წუერ ბასრი, ტარსა სიმსხო აქუს სარისა“ (ფეშანგი 1935: 181). ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილიც საგანგებოდ აღნიშნავს შუბის სისქეს: „კაცი და ცხენი შავი რკინითა ესე შეჭედილი იყვნეს, რომ ბეწვი კაცს არ უჩნდა. მსხვილნი შუბნი ხელთა ჰქონდეს, მეტად გრძელი ხრმალი ერტყა, სპილოსა სახე ლახტი წელთა ერჭვა“ (ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი 1979: 166-167).

შუა საუკუნეების შუბი ლითონის ბლაგვი გარსაცმით ბოლოვდებოდა,²⁴¹ რომელსაც *დიბლიგი* ეწოდება. დიბლიგი ხის ტარს დაზიანებისაგან იცავდა და შუბს აწონასწორებდა. ის მანჭვლით მაგრდებოდა ხის ტარზე. შუბს მიწაში დიბლიგით ასობდნენ, ისე რომ, ბანაკად ყოფნისას ის მუდამ ხელთ ჰქონოდათ.²⁴² ვერტიკალურ მდგომარეობაში მყოფი შუბის გამოყენება უფრო სწრაფად და ადვილად შეიძლებოდა, ვიდრე მიწაზე დადებულის, რომელიც ისვრებოდა და ცუდ ამინდში ძნელი გამოსაყენებელი იყო. მეომარი შუბის ლითონის ბოლოს ხელჩართულ ბრძოლაშიც იყენებდა (Медведев 1959: 130). დიბლიგის გამოყენება წყაროებშიც არის ასახული. იოსებ თბილელი მოგვითხრობს, რომ სააკაძემ მოწინააღმდეგე (კოლოტაური) დაინდო და შუბის ბოლოთი – დიბლიგით ჩამოაგდო ცხენიდან:

„დავბრუნდი, ცხენი შევჭქუსლე, არა ვჰკარ შუბის პირია!

იგი **დიბლიგით** გარდვაგდე, ვარქვი: „თავს უყავ ჭირია!“ (იოსებ ტფილელი 1939: 25). დიბლიგით ცხენიდან ჩამოგდება გვხვდება „ომიანიანშიც“: „კაცსა ზოგსა მათრახითა და ზოგსა შუბის ტარითა ჩამოვჰყრიდი“ (ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი 1979: 168).

²⁴⁰ 2.5 სმ სისქის ტარი, რომელიც X საუკუნისათვის იყო დამახასიათებელი, 3.5 სმ-მდე მსხვილდება XII-XIII საუკუნეებში (Кирпичников 1966a: 20). თავისთავად, შუბის სისქე და სიგრძე მისი მფლობელის ძალაზეც იყო დამოკიდებული (Nicholson 2004a: 102).

²⁴¹ უმეტესწილად ბლაგვი იყო ბიზანტიური შუბების ბოლოც (Grotowski 2010: 314). ამით შუა საუკუნეების შუბი განსხვავდებოდა ანტიკური შუბის წვეტიანი ბოლოსაგან.

²⁴² ცხენზე ჯდომისას გრძელი შუბი უზანგზე ჰქონდათ ჩამოყრდნობილი (Bloch 1961: 291).

დიბლიგი კარგად ჩანს XV საუკუნის წმ. გიორგის მინანქრის ორ ხატზე, საიდანაც ირკვევა, რომ ქართული შუბის დიბლიგი საკმაოდ გრძელი იყო. მიუხედავად ბლაგი დიბლიგის სიჭარბისა, გვხვდება წვეტიანი შუბის ბოლოს ნიშნებიც. წვეტიანი დიბლიგით დაბოლოებული შუბები აქვთ X საუკუნის ჩუკულის ღვთისმშობლის ხატის კარებზე გამოსახულ წმ. გიორგის და წმ. თევდორეს (Чубинашвили 1959: таб. 46; ახალაშვილი 1987: 8). 1799 წელს გიორგი XII-ის მიერ თბილისის წმ. ევსტატეს ეკლესიის ყმებისათვის მიცემულ სითარხნის წიგნის განახლების საბუთში ცხენზე ამხედრებულ შეჭურვილ მხედარს წვეტიანი დიბლიგი უჩანს (მოხატული დოკუმენტები 2011: 136-137, ფერ. ტაბ. 11).

X საუკუნეში ქართული შუბისპირის ყელზე ჩნდება მრგვალი შემსხვილება, რომელიც ფართოდ ვრცელდება XI საუკუნეში და რომლიდანაც, უფრო მოგვიანებით, XIV საუკუნეში ე.წ. „ვაშლი“ განვითარდა.²⁴³ შუბის „ვაშლი“ იმავე ფუნქციას ასრულებდა რაც კაროლინგური შუბის ე.წ. „ფრთები“,²⁴⁴ რომელიც მსხვერპლის სხეულში შუბის ღრმად შეღწევას უშლიდა ხელს და აადვილებდა მის ამოძრობას. შესაძლოა, ჩვენთან ცენტრალური აზიიდანაა შემოსული, რადგან ასეთი „ვაშლის“ გამოსახულება გვაქვს VIII-IX სს. აღმოსავლეთ თურქესტანში (Nicolle 1983: 66). შუბისპირზე მრგვალი შემსხვილებითაა გამოსახული მრავალძლის ხატზე წმ. თევდორე (X ს.) (Чубинашвили 1959: таб. 37), წმ. გიორგი ჯუმათის (XI ს. დასაწყისი) (Чубинашвили 1959: таб. 151), სუჯუნის (XI ს.) (Чубинашвили 1959: таб. 156), ბოჭორმის (XI ს.) (Чубинашвили 1959: таб. 162), სეტის (XI ს.) (Чубинашвили 1959: таб. 182), და ნაკიფარის (XI ს.) ხატებზე (Чубинашвили 1959: таб. 184) და წმ. გიორგი XIII ს.-ის დროშის თავზე (ახალაშვილი 1987: 62-64, სურ. 65). თიანეთის სამხარეო მუზეუმში დაცულია შუბისპირები ასეთი მრგვალი შემსხვილებით მასრაზე (Артилакვა 1976: таб. 66.1.3). ლ. შერვაშიძე მიუთითებს H1665 დავითნის მინიატურებზე, სადაც გამოსახულია შუბები ვაშლით.²⁴⁵ მართლაც, დავითნის 191r, 191v, 194r, 213v, 222r, 224r და 224v მინიატურებზე უკვე ჩამოყალიბებულ, მსხვილ „ვაშლებს“ ვხედავთ.

კაროლინგურ ეპოქაში გავრცელებული იყო შუბი ელეგანტური ფორმის ე.წ. „შროშანი“, რომელსაც იგივე ფუნქცია ჰქონდა და სხეულში შეღწევას უშლიდა ხელს (Кардини 2000: 276). შუბის ამ დეტალზე კარგ წარმოდგენას ქმნის ყაზანის მუზეუმში დაცული შუბისპირი, რომლის მხრები მასრასთან შეერთების ადგილზე

²⁴³ მსგავსი პროცესის შესახებ რუსეთში იხ. (Кирпичников 1966a: 16).

²⁴⁴ ასეთი „ფრთები“ ჩანს წმინდანის შუბზე XVII საუკუნის „ლექსად თქმული წმ. გიორგის ცხოვრების“ მინიატურაზე (მოხატული წიგნები 2011: 73-74, სურ. 8.11).

²⁴⁵ შუბის ტარი ჩვეულებრივ წითლად ან თეთრადაა შეღებილი (Шервашидзе 1964: 67).

წაგრძელებული და ქვემოთკენ დახრილია და შრომანისებურ ხვეულს ქმნის (Гасимов 2003), 45). ქართულ იკონოგრაფიაში მრავლად ვხვდებით წმინდანთა შუბებზე გამოსახულ შრომანის მსგავს წარმონაქმნს. შუბისპირზე შრომანითაა გამოსახული წმ. თევდორე ჩუკულის ტრიპტიქზე (X ს.) (Чубинашвили 1959: таб. 45-46), წმ. გიორგი ბეჩოს საკურთხეველისწინა ჯვარზე (XII-XIII სს.) (Чубинашвили 1959: таб. 463), წმ. გიორგი სუფის ხატზე (XIII-XIV სს.) (ახალაშვილი 1987: 46-48, სურ. 46), წმ. გიორგი და წმ. თევდორე იენაშის ხატზე (XIII-XIV სს.) (ახალაშვილი 1987: 50-51, სურ. 52) და მთავარანგელოზი ფხოტრერის ჩარდახზე (XIII-XIV სს.) (ახალაშვილი 1987: 52, სურ. 57).

მსხვერპლის სხეულში შუბის შეღწევას ხელს უშლიდა, აგრეთვე, შუბისპირის ქვეშ დამაგრებული ალაში (White 1962: 8) და ცხენის კუდი – *თული* ანუ *ბუნჩუკი*, რომელიც ფართოდ მონღოლებმა გაავრცელეს. ორივე მათგანს ვხვდებით ქართულ შუბებზე: ალაში ჩანს H1665 დავითნის 191r, 191v, 198r და თავაქარაშვილისეული „ვეფხისტყაოსნის“ 255-ე მინიატურებზე, თული კი – H1665 დავითნის 191r, 191v, 198v მინიატურებზე და გიორგი XII-ის სიგელის შუბზე.

ჰოროლი (ოროლი), სულხან-საბას აღწერილობით, არის „ლახვარი ორ-პირი და ბუნ-გრძელი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 409). ივ. ჯავახიშვილის მოწმობით, „საძვერებელი საჭურველის სახელთაგან ქართული მწერლობის უძველეს ძეგლებში ყველაზე ხშირად ჰოროლი გვხვდება“, სადაც ის ლათინური *lancea* და ბერძნული კონტოსის შესატყვისია (ჯავახიშვილი 1962: 224). ორივე მათგანი კავალერისტის გრძელი შუბია და ასეთივეა ქართული *ჰოროლი*, რომელსაც ორლესული პირი („ორ-პირი“) და ხის გრძელი ტარი („ბუნ-გრძელი“) აქვს.

შუბი, საბას მიხედვით, „არს ლახვარი სამ-ძგიდე და ბუნ-გრძელი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 409), რაც ნიშნავს, რომ მისი პირი განიკვეთში სამკუთხედს წარმოადგენს. ტერმინი *შუბი* საყოველთაოდაა გავრცელებული XII საუკუნის მეორე ნახევრის ძეგლებში, სადაც ის უკვე ჰოროლსაც ანაცვლებს (ჯავახიშვილი 1962: 228). საინტერესოა გავარკვიოთ, ეს ცვლილება მხოლოდ ტერმინოლოგიურია თუ ტიპოლოგიურაც და იარაღის ტიპის ცვლილებას თუ ითვალისწინებს. ჰოროლის შუბით ჩანაცვლებისას, მართლაცდა ტიპოლოგიურ ცვლილებასთან უნდა გვექონდეს საქმე, როდესაც ადრეული საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი უფრო ფართო, ორლესულპირიანი ჰოროლი სამძგიდიანმა, ვიწროპირიანმა შუბმა ჩაანაცვლა. ეს მოვლენა საყოველთაოა და ის აბჯრის გაძლიერებამ გამოიწვია. შუბის პირის დავიწროება კარგად ასახავს შეტევით და თავდაცვით იარაღს შორის ბრძოლას, როდესაც აბჯრის გაძლიერებამ უფრო მძლავრი და ვიწროპირიანი შუბი შვა,

რომელსაც აბჯარი უნდა გაეხვრიტა, განსხვავებით ადრეული პირისაგან, რომელიც ფართო ჭრილობის მისაყენებლად იყო განკუთვნილი (Nicolle 2007b: 83). XII საუკუნეში უკვე საყოველთაოდ ჩნდება „ტარანული ტიპის“ შუბები (Кирпичников 1976: 20), რომლებიც თავისი ფორმით ჯავშანგამტანია და ლითონის აბჯარში შეღწევას ემსახურება (Медведев 1959: 130; Кирпичников 1966a: 16).

გმური ბრტყელპირიანი და გრძელტარიანი ლახვარია (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 409). ფართოპირიანი იარაღი გვხვდება აზიურ არმიებში, სადაც მას მრავალნაირად იყენებდნენ და პირით ხმლის მსგავსად ფარიკაობდნენ. *გმური* არ იყო ტარანული დარტყმებისათვის განკუთვნილი და ის არც ჩანს საქართველოში ქართული ისტორიული და ლიტერატურული წყაროების მიხედვით (ჯავახიშვილი 1962: 241).

გეონი, საბას მიხედვით, „არს ლახვარი მოწლო²⁴⁶ და სამძგიდე, ბუნზომიერი, მცირედ კაცისა უმაღლესი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 409). ამ აღწერილობით, *გეონი* შედარებით წვრილტარიანი („მოწლო“) და 2 მ სიმაღლის („მცირედ კაცისა უმაღლესი“) შუბია. ასეთი სიგრძის შუბი ქვეითათვის იყო განკუთვნილი. ივ. ჯავახიშვილის დაკვირვებით, *გეონი* მხოლოდ ბიბლიის ძველ ქართულ თარგმანებში გვხვდება (ჯავახიშვილი 1962: 242).

ხიშტი „არს ლახვარი პირგრძელი, ძგიდემახვილი, ტარკოტა“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 409). მისი ლითონის პირი ჩვეულებრივ შუბზე უფრო გრძელი ჩანს. *ხიშტი* ჩნდება XI-XII საუკუნეების თხზულებებში (ჯავახიშვილი 1962: 235). „ამირანდარეჯანიანის“ მიხედვით, ის შუბის ტიპის იარაღია, რომელსაც საფალავნო ორთაბრძოლებშიც იყენებდნენ: „წინასვე თქუეს მშუილდისა არა აღება, ყოველსავე შუბითა, კრმლითა და ლახტითა იბრძოდეს“ (მოსე ხონელი 1967: 472-473). *ხიშტი* მსხვილტარიანი იარაღი იყო, როგორადაც აღწერს მას ქართულად გალექსილი „შაჰნამეს“ სტროფები: „კვლთა აქუს ხიშტი პირ-ბასრი, საკუირველია სისქედა“, „ჯავრით ფერი წაუვიდა, ხელთ აიღო ხიშტი სხვილი“ (ჯავახიშვილი 1962: 235-236). და „რუსუდანიანი“: „ხელთ პირბასრი ხიშტი უჭირავს, რომ მისი უსქესი არ იქნება“ (რუსუდანიანი 1957: 289).

კინენი. თავის ლექსიკონში საბა აღწერს კიდევ ერთ ბუნიან იარაღს, *კინენს*, რომელიც „საბრძოლელია ბუმბერაზთა, მსგავსი შუბის ტარისა, სხვილი, შესაყარად და ასაზეველად (ასაზიდლად). ვიეთნი შუბის პირსაც დაასხმიდეს“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 374). „ამირანდარეჯანიანის“ ის აღგილები, სადაც კინენით მოქმედებაა აღწერილი, უეჭველი გაზვიადების კვალს ატარებს („აილო კაცი

²⁴⁶ „მოწლო – ცოტად წვრილი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 514).

უნაგირისაგან კინენითა“, „შეუყარნა კინენი, აილო უნაგირთაგან“, „შეუყარა კინენი... აილო უნაგირთაგან“) (მოსე ხონელი 1967: 139, 151, 373) და მეტად აძნელებს ამ იარაღის იდენტიფიკაციას. შესაძლოა, კინენი იყო შუბის ტიპის სატყორცნო იარაღი, ევროპულის მსგავსად ბლაგეთავიანი, რომელიც ძველებისას მოწინააღმდეგეს უნაგირიდან აგდებდა და, რომელსაც, ზოგჯერ, საბრძოლო (შუბის) პირსაც უკეთებდნენ.

სატყორცნ-საძვერებელ იარაღს მიეკუთვნება *სათხედი (ხელშუბი)* და *ზუფანი*. სულხან-საბას დახასიათებით, „*სათხედი* არს ლახვარი პირ-ბრტყელი და ბუნ-ზომიერი, ვიეთნი *კელშუბას* უკმობენ“, ხოლო „*ზუფანი* არს ლახვარი მსგავსი გეონისა, ბუნ-წყრთეული შორით სასროლი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 409). *ზუფანის* სახელწოდება სპარსული „ჟუფინ“-იდან მოდის (ჯავახიშვილი 1962: 240).²⁴⁷ ორივე მათგანი მოკლე შუბს წარმოადგენდა, რომელსაც სატყორცნად იყენებდნენ. არც ერთი ეს იარაღი არ იყო ფართოდ გავრცელებული შუა საუკუნეების საქართველოში. ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, სათხედი მხოლოდ ქართული „ვისრამიანის“ ნადირობის ეპიზოდში გვხვდება, ზუფანი კი ქართულად გალექსილი „შაჰნამეს“ გარდა არსად ჩანს (ჯავახიშვილი 1962: 241). მართალია, ზუფანი (ზუფინი) კიდევ გვხვდება ლიტერატურულ ძეგლებში (ერთგან „ამირანდარეჯანიანის“ გვიანდელ ვარიანტში და ორჯერ „რუსუდანიანში“) (მოსე ხონელი 1967: 487; რუსუდანიანი 1957: 268, 463), მაგრამ ეს საერთო სურათს არ ცვლის. ქართულ წყაროებში სატყორცნი შუბის (ხელშუბის)²⁴⁸ ხმარება გვხვდება იშვიათად და ძირითადად, ბრძოლის სპეციფიკურ, მთავორიან პირობებში გამოიყენება ქვეით მთიელთა მიერ: „დაასხეს ქვაჲ და შუბი, მსგავსი წუშისაჲ“ (ძეგლი ერისთავთა 1965: 108).

წყაროების მიხედვით ჩანს, რომ ქართველი მხედრები ძირითადად მხოლოდ ვიწროპირიან საძვერებელ იარაღს – პოროლს, შუბს და ხიშტს – იყენებდნენ, ფართოპირიან (გმური) და სატყორცნ (სათხედი, ზუფანი) იარაღს კი არ წყალობდნენ, რაც ერთმნიშვნელოვნად მეტყველებს ბრძოლის შოკურ სტილზე.

ბუნიანი იარაღი. საქართველოში დასტურდება გრძელტარიანი ალეზარდის მსგავსი სხვადასხვა ბუნიანი იარაღის არსებობაც, რომელსაც ბრძოლაში ქვეითები იყენებდნენ.²⁴⁹ ასეთი იარაღი კომბინირებულია და გრძელ ბუნზე დამაგრებული აქვს

²⁴⁷ ზუფანს ჯერ კიდევ აქემენურ ირანში ხმარობდნენ (Khorasani 2006: 250).

²⁴⁸ „*კელშუბა* – მოკლე შუბი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 440).

²⁴⁹ სულხან-საბა ორბელიანი *ლიბანდაკს* და *ლიბარდას*, ცოტა არ იყოს, გაუგებრად განმარტავს: მათ ხან მოკლე, სასროლ შუბად და ხან ისრად მოიხსენიებს (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 414). მაგრამ, რაც მთავარია, იარაღის მონაცემებს გვაწვდის: „*ლიბანდაკი* არს შუბისა უგრძე და უსხო ბუნითა“

ფართო ან ცულისმაგვარი პირი, რაც მას, საჩხვლეტის გარდა, დამატებით, მკვეთელ თვისებებს ანიჭებს.

საბას მოხსენიებული აქვს ორი ბუნიანი იარაღი – აფთი და წათი. „აფთი მახვილია ბრტყელი და ტარგრძელი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 72) ანუ ის წარმოადგენს ბუნიან იარაღს გრძელი ტარით და ფართო, ბრტყელი პირით. აფთი გვხვდება უამთააღწერელთან: „მემნას სპარსმან ვინმე აფთითა ძლიერ დაუხეთქა უმუზარადოსა თავსა, განუპო, და მყის დაეცა და მოკუდა“ (უამთააღმწერელი 1987: 59); ის ნახსენებია „დიდმოურავიანში“ („ხმაღ, ლახტ, აფთ და ნაჯახები“) (იოსებ ტფილელი 1939: 25) და „რუსუდანიანში“ („ლახტის, ხლმისა და აფთისა ცემა საშინელი იყო“) (რუსუდანიანი 1957: 292). შესაძლოა, აფთი გამოსახულია ჯრუჭის II ოთხთავის 64r მინიატურაზე, სადაც ორი გრძელტარიანი და ცელისმაგვარპირიანი იარაღია გამოსახული.

წათი არის „აფთ-შუბა, დიდი აფთი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 362). საბა მას დიდ აფთს უწოდებს, რაც ნიშნავს, რომ აფთთან შედარებით, წათი კიდევ უფრო დიდი იარაღია, რომელიც შუბის და აფთის თვისებებს აერთიანებდა. თამარის ეპოქაში წათს ბრძოლაში იყენებენ: „ადიდეს მახვლები და წათები“ (ისტორიანი და აზმანი 1959: 50).²⁵⁰

„როსტომიანის“ XVII საუკუნის S1580 ხელნაწერის 137v და 140r მინიატურებზე შუბების რიგში ვხვდებით ალუბარდის ტიპის ცულისპირიან იარაღს. ალუბარდის ფორმის რკინის ცული იყო დაცული სვანეთში, უბიანის ღვთისმშობლის ეკლესიაში (თაყაიშვილი 1937: 149).

საინტერესოა, აგრეთვე, სადრ ად-დინ ალ-ჰუსაინის ცნობა, რომელიც XII საუკუნის ქართული ლაშქრის შეიარაღებაში სამწვერა შუბებს ასახელებს (ალ-Хусайნი 1980: 140; თოფურია 1985: 114). როგორც ჩანს, მემატთანე მოგვითხრობს სამკაპის ტიპის ქვეითთა ბუნიან იარაღზე, რომელიც მრავალფეროვნებით გამოირჩეოდა ხოლმე. სამწვერა შუბი დადასტურებულია ხევსურეთის სინამდვილეში, სადაც ფეხოსნის ამ იარაღმა ეთნოგრაფიულ თანამედროვეობამდე მოაღწია (გასიტაშვილი 1957: 92).

(სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 409). ეს ნიშნავს, რომ *ლიბანდაკის* ტარი შუბზე უფრო მსხვილი და გრძელია და ის ვერაფრით იქნება სასროლი შუბი ან ისარი. მართალი უნდა იყოს ი. ჯავახიშვილი, როდესაც ფიქრობს, რომ ლიბანდაკი ლიბარდასაგან ანუ ალუბარდისაგან წარმოდგება (ჯავახიშვილი 1962: 234).

²⁵⁰ ი. ჯავახიშვილი ცდება, როდესაც თვლის, რომ წათი მხოლოდ უძველეს ძეგლებში გვხვდება (ჯავახიშვილი 1962: 235).

მკვეთელი იარაღი

მკვეთელი იარაღის კატეგორიას მიეკუთვნება *ხმალი* და *ცული*. ხმალი პირიანი იარაღია, ცული კი – ტარიანი. ქართული ტერმინი *ხმალი* აერთიანებს იარაღის ისეთ სახეობებს, როგორცაა *მახვილი*, *პალაში* და *მოხრილი ხმალი*. ისტორიულად, მახვილი და ხმალი სინონიმური ცნებებია და ისინი სინქრონულად ჩანს ბიბლიის უძველეს ქართულ თარგმანებში (ჯავახიშვილი 1962: 248). ქართული ენა არ ასხვავებს მახვილს და ხმალს და არ გულისხმობს, რომ პირველი ორღესულია, მეორე კი – მოხრილი ცალპირა იარაღი. სანამ მახვილი იყო გაბატონებული იარაღი, ხმალი მახვილსაც აღნიშნავდა; მოხრილი ხმლის დამკვიდრებისა და მახვილის შეიარაღებიდან ამოსვლის შემდეგ კი, ხმალი საკუთრივ მოხრილ ხმალს და პალაშს აღნიშნავდა. თავის მხრივ, მახვილი და პალაში საჩქეხი იარაღია, რომლითაც ჩხვლეტაც შეიძლება; ზოგიერთი მოხრილი ხმლით კი, ჩეხისა და ჭრის გარდა, ჩხვლეტაც შეიძლება.²⁵¹

შუა საუკუნეებში ხმალი ყოველთვის პრესტიჟულ იარაღად ითვლებოდა და ის ძვირი ღირდა. ხარისხიანი ხმლის დამზადებას საჭირო ცოდნა და საკმაო დრო სჭირდებოდა.²⁵²

არქეოლოგიურ ლიტერატურაში მიღებულია სიგრძის მიხედვით ხმლების დაყოფა სამ კატეგორიად: მოკლე (50 სმ-მდე), საშუალო (50-70 სმ) და გრძელი (70 სმ-ზე მეტი) (Деревянко 1987: 94). ხმლის პირის სიგრძეს განაპირობებს შეტევისა და დაცვის მოთხოვნები და დასაშვები წონა. ტარის თავზემთ ჭერის შემთხვევაში, მხედარს ხმლით უნდა დაეფარა სხეული, შეტევისას კი მიწაზე დაწოლილ მტერსაც მიწვდომოდა (Федоров 1905: 20).

ხმალი (მახვილიც და მოხრილიც) შედგება პირისა და ტარისაგან. პირის (ხმლის სხეულის) ნაწილებია წვერი, ღარი, ფხა, ყუა. წვერი პირის მხვლეტი დაბოლოებაა, წვერტილი, სადაც ცივი იარაღის ორივე პირი (ფხა და ყუა) ერთდება (Устинов, Портнов, Нацваладзе 1994: 11). ღარი²⁵³ ჩაღრმავებაა, რომელიც სიგრძეზე მისდევს ხმლის პირს. ფხა²⁵⁴ ხმლის მჭრელი პირია, ყუა²⁵⁵ კი – მისი ბლაგვი მხარე.

²⁵¹ ხმლის მცირე მოხრილობა და მისი ორღესული წვერი აჩვენებს, რომ ის საჩხვლეტადაც იყო გამოიხმული (Кирпичников 1971: 68).

²⁵² ევროპული მახვილის სრულად დამზადებას ანუ მისი პირის გამოჭედვას, ვადის, ტარისა და ქუდის დამზადებას და მორგებას დაახლოებით 200 საათი სჭირდებოდა (Peirce 1986: 155).

²⁵³ „ჭრმალი... გამოფერდილი, ანუ ღაროსანი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 443).

²⁵⁴ „ფხად ითქმის მახვილისპირთა მღესველობაცა“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 208).

ხმლის ტარის საფუძველია ყუნწი, რომელიც პირის გაგრძელებას წარმოადგენს. ტარი ხმლის სახელურია და მოიცავს შემდეგ ნაწილებს: *ვადა* – ვადაჯვარი, ხმლის ჯვარედი, რომელიც ხელს იცავს; *კოტა* – ტარის ნაწილი ვადიდან ქუდამდე; *ქუდი* – ტარის ბოლო, ზედა ნაწილი, მომრგვალო ან სხვა ფორმის.

ვ. ზაბლოცკის მიხედვით, ხმლის ტარის დანიშნულებაა შეტევისას პირის მოძრაობაში მოყვანა და მოგერიებისას – მოწინააღმდეგის იარაღის ზემოქმედების ამორტიზება (Квасневич 2005: 14-15).²⁵⁶ მახვილის ქუდი საშუალებას არ აძლევდა ხელს ჩამოსრიალებულიყო ტარიდან და პირის გამაწონასწორებელიც იყო (Koliias 1988: 140); მოხრილი ხმლის ქუდს კი მხოლოდ ტარის დამასრულებელის და ხელის მომზღუდავის ფუნქცია ჰქონდა (North 1993: 136). ის უფრო დეკორატიული იყო და იცავდა ტარის ხის დეტალებს მექანიკური და კლიმატური ზემოქმედებისაგან (Кочкаров 2008: 28). ქუდს ჰქონდა ნახვრეტი, რომელშიც თასმა (ბილდირგა) იყო გაყრილი. თურქული წარმოშობის *ბილდირგა* თასმას აღნიშნავდა, რომელსაც მაჯაზე წამოიცვამდნენ, ხმალი რომ ბრძოლაში არ დაეკარგათ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 104). მოხრილი ხმლის ქუდს ჯვარედთან, ზოგჯერ, წვრილი ჯაჭვი აერთებდა. ამ დეკორატიული ელემენტის საშუალებით, რომელიც ხელის სუსტ დაცვასაც განაპირობებდა, ხმალს მაჯაზე იკიდებდნენ (Квасневич 2005: 28).²⁵⁷

მახვილი

მახვილი ხელჩართული ბრძოლის იარაღია სწორი (შეეტი)²⁵⁸ ორღესული პირით და სწორი ტარით, რომლითაც შესაძლებელია ჩეხაც და ჩხვლეტაც (Горелик 2003: 25; Худяков 1980: 27; Худяков, Плотников 1995: 93). მახვილის სამშობლოდ მიჩნეულია ანატოლია, სადაც ნაპოვნია ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრის 70 სმ-იანი ხმალი, რომელიც ფაქტობრივად დაგრძელებული ხანჯალია. ის უნდა ყოფილიყო პროტოტიპი ნამდვილი გრძელი მახვილისათვის, რომელიც კრეტაზე გამოჩნდა ძვ.წ. XVII საუკუნეში (Горелик 2003: 26).

ადრე და განვითარებული შუასაუკუნეების მანძილზე საქართველოში მახვილს გაბატონებული მდგომარეობა ეკავა და შუბთან ერთად მებრძოლის უმთავრეს იარაღს წარმოადგენდა. საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში დაცულია ორღესული მახვილი,

²⁵⁵ „მახვილის ზურგი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 272).

²⁵⁶ შდრ. „კოტა – ხრმლის სახელური, რომლითაც რომ ხრმალსა დაიჭერს შემოსაკერელად (თეიმურაზ ბაგრატიონი 1979: 71).

²⁵⁷ ასეთი ჯაჭვი ხევესურულ ხმლებზე შეინიშნება.

²⁵⁸ „შეეტი – სწორე გაუხრელი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 309).

რომელიც ხევესურეთიდან არის მუზეუმში ჩამოტანილი (ჭილაშვილი 1990: 22) (სურ. 46). მისი სრული სიგრძე ქუდით 102.2 სმ-ია, ტარის სიგრძე კი – 14.3 სმ. მახვილი 969 გრამს იწონის. მახვილის პირის სიგანე ვადასთან 4.8 სმ-ია და ბოლოსკენ თანაბრად მცირედ ვიწროვდება, წვერი არ არის გამოხატული. პირი გადატეხილში 0.45 სმ სისქის (ცენტრში) და ლინზისებური ფორმისაა. ლითონის ტარი სამი სამაგრიტ იყო დამაგრებული მახვილის ყუნწზე, რაზეც დარჩენილი ნახვრეტები მეტყველებს.²⁵⁹ მახვილის ტარს დაკარგული აქვს ხის „შემავსებელი“ (ხეტარი), რომელზეც ემაგრებოდა (ჩამოცმული იყო) ტარის ლითონის ქვედა და ზედა ნაწილი. ტარი და ვადა ცალი (საჩინო) მხრიდან დაფარულია მარტივი ორნამენტით, ტარი ბოლოვდება მცირე ზომის სფერული ფორმის ქუდით. ვადის სიგანე 8.9 სმ-ია და იგი მახვილის პირისკენაა მოხრილი. ვადის ორივე ბოლო მომრგვალო შემსხვილებით ბოლოვდება. მახვილის ვადას ორივე მხრიდან ჰქონდა ლანგეტი,²⁶⁰ რომელიც ერთ მხარეს მომტვრეული და დაკარგულია.

ხმლის წარმომავლობის გარკვევისათვის მის ტარს დიდი მნიშვნელობა ენიჭება. ტარის კონსტრუქცია და გაფორმება ახასიათებს მის შემქმნელ ერს და საზოგადოებას. ვ. ზაბლოცკის მიხედვით, იარაღის ფუნქციური ანალიზისათვის ხმლის ტარს პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა გააჩნია. ხმლის ტიპის ან ეთნიკური წარმოშობის განსაზღვრა მხოლოდ პირის საფუძველზე არასწორია (Квасневич 2005: 14-15).²⁶¹ ხმლისა და მისი გამოსახულებების შესწავლისას, ტრადიციულად, კლასიფიკაციისათვის ვადის ფორმა გამოიყენება. ისინი ყოველთვის უფრო მრავალფეროვანი და ადვილად ამოსაცნობია, ვიდრე ხმლის პირი (Кирпичников 1966b: 19; Nicolle 1983: 63).²⁶² ვ. იოტოვის სამართლიანი შენიშვნით, „ხმლების ტიპოლოგია ხშირად მათი ვადების ტიპოლოგიაა“ (Yotov 2011: 115).

²⁵⁹ მართებული არ არის ამ მახვილის ტარის რეკონსტრუქცია მხოლოდ ორი ნახვრეტით, რაც მის ერთგვარ „დამოკლებას“ იწვევს. იხ. ბაქრაძე 2011: სურ. 5, ტაბ. III.1.

²⁶⁰ ლანგეტი ვადის წანაზარდია, რომელიც ამ შემთხვევაში ხმლის პირისკენაა დაშვებული, მკვიდრად აფიქსირებს იარაღს ქარქაშის პირში და იცავს მას უნებლიე გაშიშვლებისაგან. ლანგეტი წარმოიშვა სამკუთხა ფორმის ვადისაგან, რომელიც ინდური წარმომავლობისაა და VII-X საუკუნეებში გავრცელდა ისლამურ ქვეყნებში და ბიზანტიაში, რომელთა გავლით ევროპასაც მიადწია (Nicolle 1983: 64; Nickel 2002: 120).

²⁶¹ ვ. კვასნევიჩი ეთანხმება ამ მოსაზრებას და ხმლის წარმოშობის განსაზღვრისათვის მის შემადგენელ ნაწილებს მნიშვნელობის მიხედვით შემდეგი თანმიმდევრობით განიხილავს: ტარი – პირი – ქარქაში (Квасневич 2005: 13-14).

²⁶² ამავე დროს, უნდა გვახსოვდეს, რომ იარაღის სახეობა (მაგ. მახვილი თუ მოხრილი ხმალი) პირის ფორმის მიხედვით ირკვევა, ტარით კი მის ტიპს ადგენენ (Мерперт 1955: 134).

ჩვენ შემთხვევაშიც ძირითადი აქცენტი ტარის კვლევაზე უნდა გაკეთდეს. ხევსურეთიდან ჩამოტანილი მახვილის ტარი ლითონისაგან არის დამზადებული და ხით (ხეტარით) დაკავშირებულ-გამაგრებული.²⁶³ ასეთი კომბინირებული ტარი კარგად ჩანს ატენის სიონის ფრესკაზე წმ. ევსტათეს მახვილზე, სადაც ტარის ზედა და ქვედა ლითონის ნაწილები ყავისფერი ზოლებით მკაფიოდ არის გამოყოფილი მათი შემაკავშირებელი ხის ტარისაგან (სურ. 47). შუა ხის ნაწილი ზოგჯერ თხელი (შესაძლოა, ძვირფასი) ლითონის ფირფიტით იფარებოდა, როგორც ამას ვხედავთ მაცხვარიშის ფრესკაზე წმ. გიორგის მახვილის ტარზე²⁶⁴ (სურ. 48).

ზოგიერთი გამონაკლისის გარდა, მთლიანი ან ნაწილობრივი ლითონის ტარი არ არის დამახასიათებელი შუა საუკუნეების ევროპული მახვილებისათვის. სამაგიეროდ, ის დამახასიათებელია აღმოსავლური და ისლამური იარაღისათვის, განსაკუთრებით კი ადრეული არაბული მახვილებისათვის (Nicolle 2002b: 174-178).²⁶⁵ მახვილის კომბინირებული ტარი ფართოდ ვრცელდება და განსაკუთრებულ პოპულარობას იძენს ბიზანტიის იმპერიაში. ქართული მახვილის კომბინირებული ტარი ისლამურ და ბიზანტიურ სივრცეში გავრცელებული ტექნოლოგიის შედეგად არის შექმნილი.

ბიზანტიურმა გრძელმა მახვილმა *სპათამ* რომაული მოკლე მახვილის *გლადიუსისგან* მემკვიდრეობით მიიღო უმნიშვნელო სიდიდის ვადა, რომელმაც თანდათანობით მოიმატა ზომაში. ადრეულ ბიზანტიურ გამოსახულებებზე მხოლოდ მცირე ზომის ვადა შეინიშნება, რომელიც IX-X საუკუნეში ოდნავ შესამჩნევად თუ სცდება მახვილის კიდებს. მხოლოდ X-XI საუკუნიდან მოყოლებული შეიმჩნევა შედარებით გამოკვეთილი ვადა (Kolias 1988: 143). დახრილი ვადა ხშირად გვხვდება ბიზანტიის ხელოვნებაში X-XII საუკუნეებში (Hoffmeyer 1966: 103). დახრილი ვადის სამშობლო ცენტრალური აზია უნდა იყოს, რომელმაც დასავლეთით გავრცელებისას ბიზანტიასაც მიაღწია (Hoffmeyer 1961: 64; Hoffmeyer 1966: 105).²⁶⁶ სფერულქუდიანი და დაშვებულვადიანი მახვილების წინამორბედად შეიძლება მივიჩნიოთ პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის IX ს. სპილოს ძვლის ჭადრაკის ფიგურაზე გამოსახული ცხენოსნის მახვილი ისლამური სინდიდან თუ აღმოსავლეთ ირანიდან, ბოსტონის

²⁶³ კომბინირებული ლითონის-და-ხის კონსტრუქციის ტარის შესახებ იხ. Aleksić 2010: 127.

²⁶⁴ ქუდსა და ვადას შორის მოჩუქურთმებული ვერცხლის ფირფიტით დაფარული ტარი ჩვენამდე მოღწეულ მახვილზე იხ. Mohamed 2008: 37, fig. 8.

²⁶⁵ IX-X სს. ისლამური მახვილის ლითონის ქუდები, ვადები და მათი დასამზადებელი მატრიცა იხ. Mohamed 2008: 106-109, fig. 68-70, 72-76.

²⁶⁶ ამ მოსაზრებას ტ. კოლიასი და დ. ნიკოლიც იზიარებს (Kolias 1988: 143, n70; Nicolle 1976: 122).

სახვითი ხელოვნების IX-X სს. ერაყულ მოჭიქულ თასზე მებრძოლის მახვილი და ლონდონში, ვიქტორიას და ალბერტის მუზეუმში დაცულ IX-X სს. ნიშაპურის (ხორასანი) თასზე გამოსახული მახვილი, რომელსაც უკვე ბოლოებშემსხვილებული, დახრილი ვადა და მასიური ქუდი აქვს (Nicolle 2002b: 168, figs. 53-5) (სურ. 49).

ასეთ მახვილებს ვხვდებით ბიზანტიურ და სომხურ ძეგლებზეც. პირისკენ დახრილი ვადა აქვს გოლიათის მახვილს X საუკუნის დასაწყისის რელიეფზე აღთამარის ეკლესიიდან. მსგავსი მახვილებია X საუკუნის ბორჯღაფის, XI საუკუნის არბაგილის და ვატიკანის მუზეუმის X-XI საუკუნეების ბიზანტიურ სპილოს ძვლის ტრიპტიქებზე (Grotowski 2010: 352, figs. 20-22). აქ გამოსახულ მახვილებს აქვთ დიდი ზომის სფერული ფორმის ქუდი და მოხრილი ვადა, ზოგან – ლანგეტიც.

ძირს დაშვებული ვადები მოხრილ ხმლებზეც იყო გავრცელებული. ა. კირპიჩნიკოვის განმარტებით, ჩეხის დროს ასეთი ვადა ხელისათვის უფრო კომფორტული იყო. მისივე კლასიფიკაციით, ასეთია მოხრილი ხმლის ვადა ტიპი Ia – ნახევარმთვარისებური, ლანგეტის გარეშე, ბოლოში ბურთულებით, რომელიც აღმოსავლეთ ევროპის სტეპებში X-XI საუკუნეებში იყო გავრცელებული (Кирпичников 1966b: 63, 68).²⁶⁷

ზემოთ ჩამოთვლილი გამოსახულებები ნათლად მეტყველებს იმ დიდ გეოგრაფიულ არეზე, სადაც დაშვებულვადიანი იარაღი იყო გავრცელებული.

ირანულ-ხორასნული ტიპის მახვილები თავის განვითარებას ჰპოვებენ საქართველოშიც. მათ უჩნდებათ ლანგეტი, მახვილის ქუდი კი პატარავადა და მხოლოდ სიმბოლურ ფორმას ინარჩუნებს. იგი არ აწონასწორებს მახვილის პირს, მხოლოდ ხელის მტევნის მომზღუდველია და საშუალებას არ აძლევს ხელს ტარიდან ჩამოსრიალდეს. ევოლუციის ამ პროცესზე სწორი წარმოდგენა რომ გვქონდეს, იმდროინდელი მახვილის ფუნქცია უნდა განვიხილოთ. იგი ორლესული მძიმე იარაღი იყო, რომელსაც ძირითადად საჩეხად ხმარობდნენ. ბრძოლაში მისი გამოყენება განსხვავდებოდა გვიანდელი ეპოქის ფარიკაობისგან უფრო მსუბუქი ცალპირა ხმლებით. მძიმე მახვილით ჩეხისას მნიშვნელობა ენიჭებოდა მოქნევის ძალას და არა სისწრაფეს და მოქნევის სიხშირეს. ასეთ დროს ერთი, ზუსტად მოზომილი მოქნევაც კი საკმარისი იყო მოწინააღმდეგის მოსაკლავად ან მწყობრიდან გამოსაყვანად. სწორედ დარტყმის ძალის გაზრდას ემსახურება ქუდის ზომის შემცირება. რაც უფრო პატარა და მსუბუქია მახვილის ქუდი, მით უფრო წინ არის მისი სიმძიმის ცენტრი.

²⁶⁷ მოხრილი ხმლები დაშვებული ვადით და ბურთულოვანი ბოლოებით ნაპოვნია ბულგარეთშიც (Иотов 2004: снр. 31, таб. XXXIX).

ასეთი მახვილი ნაკლებად მანევრულია, მაგრამ ძლიერ დარტყმას განაპირობებს (Basista 2007: 50).

ამ ტიპის, ჩეხაზე გათვლილი ქართული მახვილის განვითარების გზაზე სამი ეტაპი შეიძლება გამოვყოთ: 1) X საუკუნის ხატებზე მახვილს სწორი ვადა აქვს; 2) XI საუკუნეში ვადა უკვე დახრილია; 3) XI-XII საუკუნეების მიჯნაზე კი ყალიბდება ბოლოებშიმხსვილებული და დახრილვადიანი მახვილი სფერული ქურდით, რომლის ერთმა ეგზემპლარმაც ჩვენამდე მოაღწია²⁶⁸ (სურ. 50). რა თქმა უნდა, ეს ეტაპები ერთმანეთისაგან იზოლირებულად არ მიმდინარეობდა და მათი დამახასიათებელი ნიშნები ერთმანეთს ერწყმოდა, მაგრამ ზოგადი სურათისათვის ეს სქემა გამოსადეგია.

მახვილი ლანგეტი, სწორი ვადით და მომრგვალებული ბოლოებით მრავლად მოიძებნება X საუკუნის გამოსახულებებზე. ასეთია წმ. გიორგის და წმ. თევდორეს მახვილები X საუკუნის მეორე ნახევრის მრავალძალის ხატზე (Чубинашвили 1959: 406-409, Таб. 36, 37), X საუკუნის დასასრულის ფარახეთის ხატზე წმ. გიორგის მახვილი (Чубинашвили 1959: 342-343, Таб. 43), ჩუკულის ეკლესიაში დაცულ X საუკუნის ღვთისმშობლის ტრიპტიქზე გამოსახული წმ. გიორგის და წმ. თევდორეს მახვილები (Чубинашвили 1959: 409-410, Таб. 46).

XI საუკუნის დასაწყისში (1010-14) ნიკორწმინდის დასავლეთის პორტალის ტიმპანის რელიეფზე გამოსახული წმ. გიორგის მახვილი გვიჩვენებს განვითარების შემდგომ ეტაპს, როდესაც ვადა უკვე დახრილია, მისი ბოლოები ძირსაა დაშვებული, ჩანს პატარა ლანგეტიც, თუმცა მახვილის ქუდი ისევ დიდი ზომისაა (აღადაშვილი 1957: ტაბ. 19). ატენის სიონის სამხრეთის მკლავის XI საუკუნის ფრესკაზე წმ. ევსტათეს მახვილის ვადა, რომელსაც პატარა ლანგეტი აქვს, ოდნავ არის დახრილი, რაც II ეტაპის ნიშანია (ატენის სიონის 1984: 157, ტაბ. 94). ძირსდაშვებული ვადა და დიდი ქუდი აქვს XI საუკუნის ლაღამის წმ. გიორგის მახვილსაც (Чубинашвили 1959: 355, Таб. 241).

XI საუკუნის დასასრულისთვის მახვილის ფორმა უკვე ჩამოყალიბებულია და ის ხშირად გვხვდება XII საუკუნის გამოსახულებებზე. იფრარის მთავარანგელოზთა („თარინგზელ“) ეკლესიაში, ჩრდილოეთის კედელზე ვხედავთ 1096 წელს მეფის მხატვარ თევდორეს მიერ შესრულებულ მიქაელ მთავარანგელოზს. მის მახვილს უკვე

²⁶⁸ ადრეული გამოსახულებების მიუხედავად, XII საუკუნიდან მოხრილვადიანი მახვილი სულ უფრო იშვიათია ბიზანტიურ იკონოგრაფიაში და იგი სწორი ვადაჯვრით იცვლება (Grotowski 2010: 353). სწორედ ამ დროს მოხრილვადიანი მახვილი განვითარების პიკს აღწევს საქართველოში, რაც ქართული „გზის“ გარკვეულ დამოუკიდებლობაზე მიუთითებს.

ჩამოყალიბებული ვადა აქვს, პირი ოდნავ წაწვეტებულია, ცენტრალური ღარით თუ ძვირით (ზემო სვანეთი 2010: 61). ასეთივე მახვილი გვხვდება წმ. ივლიტას თავისკვეთის სცენაში ლაგურკას წმ. კვირიკესა და წმ. ივლიტას ეკლესიის სამხრეთის კედელზე, რომელიც 1111 წელსაა შესრულებული (ზემო სვანეთი 2010: 72). დასრულებული ევოლუციის მახვილებითაა წარმოდგენილი წმ. თევდორე ნაკიფარის წმ. გიორგის ეკლესიის ჩრდილოეთის კედელზე (მეფის მხატვარი თევდორე, 1130 წ.) (ზემო სვანეთი 2010: 93) და წმ. გიორგი მაცხვარიშის დასავლეთ კედელზე (მხატვარი მიქელ მაღლაკელი, 1140 წ.) (ზემო სვანეთი 2010: 112).

როგორც ვხედავთ, საქართველოსა და მის მომიჯნავე ტერიტორიებზე არსებული მასალის განხილვამ საშუალება მოგვცა დაგვედგინა ჩვენს ხელთ არსებული მახვილის მიერ გავლილი ევოლუციის ეტაპები. ეჭვგარეშეა, რომ ის XI საუკუნის მიწურულს ჩამოყალიბებული და XII საუკუნის პირველ ნახევარში გავრცელებული ქართული მახვილის ტიპურ ნიმუშს წარმოადგენს.

XIII საუკუნეში მონღოლთა ბატონობის დამყარებამ და მათმა გავლენამ ქართულ სამხედრო საქმეზე განაპირობა მახვილის თანდათანობითი ჩანაცვლება მოხრილი ხმლით. ეს პროცესი საბოლოოდ დასრულებული ჩანს XIV საუკუნეში.

ცალპირა სწორი ხმალი (პალაში)

სწორ ცალპირლესულ მახვილს *პალაში* ეწოდება.²⁶⁹ პალაში მხეხავ-მხხველეტავი იარაღია ცალპირა სწორი პირით და სწორი ან დახრილი ტარით (Худяков 1980: 33; Худяков 1981: 116; Соловьев 1987: 65; Худяков, Плотников 1995: 94).²⁷⁰ პალაში მახვილზე მსუბუქი იყო, რადგანაც არ გააჩნდა მეორე პირი და უფრო ვიწრო იყო (Овчинникова 1981: 139). როგორც ჩანს, შუასაუკუნეების დასაწყისში პალაში მომთაბარეებმა გადმოიღეს ჩინეთიდან და კორეიდან, რომელთაც ეს იარაღი უკვე ანტიკური პერიოდის ბოლოს გააჩნდათ (Swietoslowski 1999: 44). ცალპირა იარაღი, რომლის პირიც ჯერ კიდევ სწორია, მახვილიდან ხმალზე გარდამავალ ფორმადაა მიჩნეული (Мерперт

²⁶⁹ სიტყვა *პალაში* უნგრული ენიდან მომდინარეობს, რომელშიც XVI საუკუნეში *pallos* მახვილს ნიშნავდა. აქედანაა წარმოშობილი პოლონური *palasz* და გერმანული *pallasch*. თავისთავად, უნგრული სიტყვაც ნასესხებია თურქულისაგან, სადაც *pala* ხმალს ნიშნავდა (Квасневич 2005: 49). სხვა საკითხია, თუ რამდენად მართებულია ასეთ იარაღს ვუწოდოთ *პალაში*, ტერმინი, რომელიც მხოლოდ XVI საუკუნეში ჩნდება (Евглевский, Потемкина 2000: 118).

²⁷⁰ მახვილის ტარი ყოველთვის პირდაპირია, პალაშის ვადა კი იარაღის პირისკენაც შეიძლება იყოს დახრილი. ე. ასტვატურთანის მიხედვით, პალაში ორლესულიც შეიძლება იყოს (Аствацатурян 2002: 83).

1955: 160). სწორ, ცალპირა ხმაღს, რომელიც მოხრილი ხმლის წინამორბედად ითვლება, დ. ნიკოლი „პროტო-სეიბრს“ უწოდებს (Nicolle 1995: 303). მიუხედავად იმისა, რომ ასეთი ხმალი წარმოადგენს საწყის ეტაპს მოხრილი ხმლის ევოლუციაში, ის დიდხანს განაგრძობდა მოხრილის გვერდზე არსებობას (Фёдоров-Давыдов 1966: 24). IV-V სს.-ში პალაში ნაპოვნი ვოლგისპირეთში, V-VI სს.-ში კი სწრაფად ვრცელდება რუსეთის სტეპებში (Мерперт 1955: 160). VII საუკუნეში პალაში ჩნდება ჩრდილოეთ კავკასიაში (უადრესი ნიმუშები VII ს. მეორე ნახევრით თარიღდება), სადაც ის ფართოდ არ გავრცელებულა (Каминский, Каминская-Цокур 1997: 61). მომთაბარეებში პალაში ხშირად გვხვდება IX-XIII საუკუნეებში, შემდგომში კი უფრო იშვიათად, რადგანაც ის მოხრილმა ხმაღმა ჩაანაცვლა (Swietoslowski 1999: 47).

ქართული პალაშის შესახებ ცნობები უფრო გვიანი პერიოდისათვის მოგვეპოვება. შარდენი XVII საუკუნის მეგრელთა იარაღის ჩამოთვლისას ამბობს, რომ მათ აქვთ „მოუხრელი სწორი ხმალი“, რომელიც პალაშის ტიპის უნდა იყოს ანუ სწორი და ცალპირა (შარდენი 1975: 119).

ცალპირა სწორი ხმლები უნდა იყოს გამოსახული XVII საუკუნის ფრესკებზე ანანურის ღმრთისმშობლის ეკლესიის სამხრეთი ბურჯის წმ. მეომრების შეიარაღებაში (ანანური 2012: 105, 107). ფრესკაზე ვხედავთ ქარქაშში ჩაგებულ სწორ ხმლებს გვიანი საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი ტარის ფორმით, რომელიც მცირედ დახრილია. გამართული ქარქაში სწორ პირზე მიუთითებს, დახრილი ტარი კი მის ცალღესულობაზე, რაც ნიშნავს, რომ გამოსახულება ასახავს მთაში გავრცელებულ ხევესურულ პალაშს.²⁷¹

ცალპირა სწორი ხმალი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიან რეგიონებში ფართოდ იყო გავრცელებული. ხევესურები პალაშს ეთნოგრაფიულ თანამედროვეობამდე ატარებდნენ. სულხან-საბა ორბელიანი მოიხსენიებს ხმლის ტიპს, რომელსაც *კაღღიმი* ეწოდება (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 349). როგორც ჩანს, *კაღღიმი* პალაშის ტიპის მახვილია, რომელიც ხევესურებმა ჩეჩნეთშიც კი გაავრცელეს. ჩეჩნური იარაღის მკვლევარი ი. ასხაბოვი ფიქრობს, რომ პალაში *ნისა-ტური* (*სწორი ხმალი*) არის კაღღამი. ჩეჩნეთში ის უმთავრესად გვხვდება მაღალმთიან თემებში, რომლებიც ხევესურების მეზობლები იყვნენ. ამ სწორი, ცალპირა იარაღის პირზე, გურდას დამდასთან ერთად, თავიდანვე ჯვარი იყო გამოსახული (Асхабов 2001: 76-77).

²⁷¹ ხევესურულ სწორ ხმაღს ფრანგულს უწოდებენ (მაკალათია 1984: 145).

ქართული პალაშის ერთი სახეობაა *კაბიანი ხმალი*, რომელიც დასავლეთ საქართველოში და, განსაკუთრებით, იმერეთში იყო გავრცელებული. ამ იარაღს აქვს სწორი, ცალღესული პირი დამახასიათებელი წვერით და უვადო, შაშკის ტიპის ტარი, რომელიც პირისაკენაა დახრილი და ნისკარტისებური თავი აქვს.²⁷² უკ ფრანსუა გამბას, რომელმაც XIX საუკუნის 20-იან წლებში იმოგზაურა საქართველოში, თავის ჩანახატებში მოცემული აქვს კაბიანი ხმალი, რომელსაც იმერულს უწოდებს (*sabre immiretien*) (Gamba 1826: pl. 29). იარაღს სახელი ეწოდა განსაკუთრებული, კაბის ფორმის, ქვემოთკენ გაფართოებული ქარქაშის გამო. ე. ლენცი ფიქრობს, რომ კაბა იცავდა ქარქაშს გაცვეთისაგან, უნაგირთან და უზანგთან ხახუნის დროს. ე. დენისოვია აზრით კი, რომელსაც ე. ასტვაცატურიანიც ეთანხმება, დაცვას საჭიროებდა მხოლოდ მდიდრული, სააღლუმო იარაღი, ჩვეულებრივი ტყავის ქარქაშის დაცვას კი აზრი არ ჰქონდა (Аствациатурян 2004: 336). კაბიანი ქარქაში იარაღის დასამშვენებლად და თავის გამოსაჩენად უნდა იყოს შემოდებული. ცნობილია უმაღლესი არისტოკრატის (დადიანის, ციციშვილის) კაბიანი ხმლები (Ривкин 2012: 40).

მოხრილი ხმალი

მოხრილი ხმალი ხელჩართული ბრძოლის იარაღია ცალღესული მოხრილი პირით და, როგორც წესი, ფხისკენ დახრილი ტარით, რომელსაც შეუძლია ჩეხა, ჭრა და ჩხვლეტაც (Худяков 1980: 39; Худяков 1981: 118; Худяков, Плотников 1995: 95). მოხრილი ხმლის პირის განიგვეთი, ჩვეულებრივ, ხუთკუთხა ან სამკუთხაა (Чики 2010: 208).

მოხრილ ხმაღს შეიძლება ჰქონდეს *შაშარი (საშარი)* – ორღესული წვერი.²⁷³ ქართული წყაროებიდან ჩანს, რომ შაშარი იგივე ნესტარია („ნაშტარ“), რომელიც ცხოველებსაც აქვთ და „სისხლის გამოსაშვებ მახვილსაც“ წარმოადგენს (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 281, 579) ეს კი შაშარის ორღესულობაზე და სიმახვილეზე მიუთითებს, რაც „შაჰ-ნამეს“ თარგმანითაც დასტურდება: „თეიმურთაშმა მოქნეულსა ხმაღს ფარი მიაგება, ხმალი ფარსა ეკვეთა და ხმლისა შაშარი თემურთაშსა წარბსა ეკვეთა და არა მცირედ დაკოდა“ (შაჰ-ნამე 1974: 393). ცხადია, რომ შაშარი ხმლის ორღესული წვერია და შეესაბამება ელმანს. თურქულად *ელმანი (ყალმან)* ხმლის (და, საერთოდ, იარაღის) წვერს ნიშნავს (Furat 1998: 319). თუმცა, ხშირად და

²⁷² კაბიანი ხმალი გვხვდება მოხრილი პირითაც.

²⁷³ ი. ჯავახიშვილი ცდებოდა, როდესაც შაშარს ხმლის ღარად მიიჩნევს: „ხმლებს შაშარიანი ან უშაშრო ეწოდებოდათ, რადგან ღარს შაშარი ერქვა“ (ჯავახიშვილი 1962: 252).

არასწორად, ელმანს ხმლის პირის გაფართოებულ ბოლოს უწოდებენ. ეტყობა, ხმლის წვერის გაფართოებას სპეციალური ტერმინით არც აღნიშნავდნენ, ხოლო შაშარი (ელმანი) მიუთითებს წვერის ორლესულობას, მის ყველაზე მნიშვნელოვან ნიშანს, რომელიც შეიძლება გაფართოებულიც ყოფილიყო.

მოხრილ ხმალს გააჩნია რომბისებური ვადაჯვარი, რომელიც ორივე მხრიდან მჭიდროდ ემაგრება ტარს და იარაღს დიდ სიმტკიცეს ანიჭებს. მისი ლანგეტი ხელს იცავს ხმლის პირზე დაცურებული დარტყმისაგან, განივი გრძელი ბოლოები კი – შემხვედრი დარტყმისაგან. ასეთი ჯვარედი ხელს ოთხივე მხრიდან იცავს,²⁷⁴ არის მცირე ზომის და მსუბუქი, არ არღვევს იარაღის სიმეტრიას და საიმედოდ აფიქსირებს ხმალს ქარქაშში (Кирпичников 1966b: 69-70; Аствацатурян 2002: 84; Гасимов 2003: 23).²⁷⁵

დღემდე მოღწეულ უადრეს მოხრილ ხმლებად ითვლება ორი ნიმუში ჩინეთიდან (VII ს.) და ერთიც – იაპონიიდან (VIII ს.). მსგავსი ეგზემპლარები მოიპოვება მომთაბარეთა სამარხებში უნგრეთიდან აღტაიმდე. ისლამურ სამყაროში მოხრილი ხმალი ცენტრალური აზიის თურქმა მომთაბარეებმა შეიტანეს IX საუკუნეში (Alexander 2001: 205-217). ირანის ტერიტორიაზე უადრესი მოხრილი ხმალი ნაპოვნია ნიშაპურში IX საუკუნის შრეებში (Kindi 2006: 60, fig. 13). აღმოსავლეთ ევროპის სტეპებში VII საუკუნეში პალაშია გავრცელებული, მოხრილი ხმლები კი VIII საუკუნეში ჩნდება (Чики 2010: 211). VIII საუკუნეში მოხრილი ხმალი ჩრდილოეთ კავკასიაშიც ჩნდება, სადაც ფართოდ ვრცელდება X საუკუნეში. მისი უადრესი ნიმუში აღმოჩენილია VIII ს. დასაწყისის გალიათის სამარხში (Мерперт 1955: 160-161; Каминский, Каминская-Цокур 1997: 61-62).

მოხრილი ხმალი განვითარდა სწორი ცალპირა მახვილიდან, რომლის ტარიც მჭრელი პირისაკენ იყო დახრილი, შემდგომში კი მისი პირიც მოიხარა (Gorelik 2002: 129). მიუხედავად ამისა, მოხრილი ხმალი პრინციპულად განსხვავდება მახვილისაგან დარტყმის ხასიათით. მახვილის დარტყმა მძიმეა და ზემოდან ქვემოთ მიმართული. მოხრილი ხმლის დარტყმა მცურავი და მჭრელია და გაცილებით მეტ ფართობს მოიცავს (Мерперт 1955: 152-154; Кирпичников 1966b: 62; Евглевский, Потемкина 2000: 118). მახვილისაგან განსხვავებით, მისი დარტყმის ორივე ფაზა – დაზიანება და გამოდრობა – ერთდროულად ხორციელდება (Евглевский, Потемкина 2000: 118).

²⁷⁴ თუმცა, ხელის სრულ დაცვაზე საუბარი გადაჭარბებულად მეჩვენება.

²⁷⁵ ამავე დროს, კონსტრუქციული თავისებურებების გამო, მახვილთან შედარებით, მოხრილი ხმლის ჯვარედი და კოტა უფრო სუსტი და ნაკლებ გამძლეა (Кирпичников 1966b: 66).

მოხრილი ხმალი ცხენოსანთა მანევრული ბრძოლის იარაღია (Кирпичников 1966b: 61). მახვილთან შედარებით ხმალი შემსუბუქებულია პირის დავიწროებით და მეორე ფხის გაქრობით (Мерперт 1955: 154). უფრო მსუბუქი ხმლით ხელი უფრო სწრაფად მოძრაობს და წონაში განსხვავების მიუხედავად, სწორად დაბალანსებული მოხრილი ხმალი დიდად არ ჩამოუვარდება დარტყმის ძალაში მახვილს (Ленц 1908: 42). ამასთან, ერთნაირი ძალის დარტყმისას იარაღის მოხრილი პირი უფრო ღრმად აღწევს სხეულში, ვიდრე სწორი (Аствацатурян 2002: 84). მოხრილი ხმლის ტარი ისეა დახრილი პირისაკენ, რომ დარტყმისას ხმლის პირი არ ქმნის ბლაგვ კუთხეს ხელის მიმართ, არამედ ერთ ჰორიზონტალურ სიბრტყეშია მასთან (Ленц 1908: 42). ვ. არენდტის თანახმად, ეს გარემოება ხელს აქცევს იარაღის პირის ბუნებრივ გაგრძელებად (ანუ აგრძელებს ბერკეტის მხარს) და დარტყმა აღარ ხდება ბლაგვი კუთხით, რაც მახვილისათვის დამახასიათებელი ნაკლი იყო (Кирпичников 1966b: 62).

მოხრილი ხმლის განვითარებასთან ერთად იზრდება მისი პირის სიგრძე, სიმძიმე და მოხრილობა, ჩნდება ღარი, იზრდება და აუცილებელი ხდება ტარის დახრილობა (Кирпичников 1966b: 67; Деревянко 1987: 43; Евглевский, Потемкина 2000: 120, 150). არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, აღმოსავლეთ ევროპის ველებზე მცირედ და საშუალოდ განხრილი ხმალი გავრცელების პიკს აღწევს XII-XIII საუკუნის პირველ ნახევარში. ძლიერ მოხრილი ხმალი XII საუკუნეში ჩნდება და ყველაზე უფრო გავრცელებულია XIV საუკუნეში (Евглевский, Потемкина 2000: 146).

საქართველოში აღმოჩენილი უადრესი ხმალი ვანის სამარხიდან არის (Хоштариа 1979: 133) (სურ. 51).²⁷⁶ როდის შეიძლება გაჩენილიყო ასეთი იარაღი საქართველოში და რა პერიოდს მიეკუთვნება ვანის ცალპირა ხმალი? მსუბუქი, ცალპირა ხმლების პოპულარობა მომთაბარეების მიერ გავრცელებულმა სწრაფმა და მანევრულმა ბრძოლის სტილმა განაპირობა. ამ სტილის საქართველოში გავრცელების ვადები ჯერ კიდევ დასაზუსტებელია.

ვანის სამარხში ნაპოვნი ხმლის სრული სიგრძე 110 სმ-ია, ტარის სიგრძე – 14.1 სმ, პირის უდიდესი სიგანე კი – 4 სმ.²⁷⁷ პირი მთელ სიგრძეზე უმნიშვნელოდ ვიწროვდება, რაც შესამჩნევი მხოლოდ წვერთან ხდება. ხმალი მცირედ მოხრილია და ყუასთან ახლოს ორმხრივ გასდევს ღარი. ყუის სისქე ვადასთან 0.9 სმ-ია, გადატეხილში – 0.8 სმ, შემდგომ კი – 0.7 სმ. ყუა პირის სიგრძის თითქმის 3/4-ს შეადგენს, რომელიც მთავრდება წვერიდან 26 სმ-ში და გადადის მჭრელ ნაწილში,

²⁷⁶ ზოგიერთ ნაშრომში იგი შეცდომითაა მოხსენიებული ორპირა მახვილად. იხ. Артилаква 1976: 125-126; მარგიშვილი 2006: 188, ტაბ. III.1-2.

²⁷⁷ შდრ. Хоштариа 1979: 133.

რომელიც პირის ორღესულ ბოლოს ქმნის.²⁷⁸ ხმაღს აქვს რიკასო²⁷⁹ – პირის მჭრელი მხარე ვადიდან მხოლოდ 7.5 სმ-ის შემდეგ იწყება. პირი გადატეხილში სოლისებური ფორმისაა. ამჟამინდელ (ძლიერ დაქანგულ) მდგომარეობაში ხმალი 1123 გრამს იწონის. შემორჩენილი ვადის სიგანე 7.1 სმ-ია; ის ნახევარმთვარისებურია, პირისკენ დახრილი და ბოლოები ორივე მხარეს ჩამომტვრეული აქვს. სავარაუდოა, რომ ისინიც მრგვალი შემსხვილებით ბოლოვდებოდა. ასევე, ორმხრივ დაზიანებულია და უცნობია, ჰქონდა თუ არა ვადას ლანგეტი. ტარი ბოლოვდება 3 სმ დიამეტრის სფერული ფორმის ქუდით. ლითონის ტარი სამი სამაგრიტ არის ყუნწზე დამაგრებული. ხეტარი, რომელიც აკავშირებდა ტარის ზედა და ქვედა ლითონის ნაწილებს, მეტწილად შემორჩენილია და მკაფიო წარმოდგენას იძლევა ტარის კონსტრუქციაზე.

ვანის გათხრები არ არის ზუსტად დათარიღებული. თავად ნ. ხოშტარია მას X საუკუნით ათარიღებდა (Хоштариа 1979: 133). ვ. ართილაყვა ვანის ხმაღს X-XI საუკუნეების ნაკეთობად მიიჩნევს (Артилакვა 1976: 126, 170). ლ. ჭრელაშვილი ვანურ ხმაღს XI ან XI-XII საუკუნეებს აკუთვნებს (ჭრელაშვილი 1998: 129-130). ი. ბაქრაძე ძირითადად იზიარებს ზემოხსენებულ მეკლევართა პოზიციებს და საკუთარი არგუმენტების მოხმობითაც ცდილობს განამტკიცოს ხმაღის X-XI საუკუნეების მიჯნით დათარიღება (ბაქრაძე 2011: 66-68, 70). ყველა ეს ნაშრომი ვანის სამარხს ქართული შეიარაღების ჭრილში განიხილავს და იარაღის დათარიღებას ფართო არქეოლოგიური კონტექსტის გათვალისწინების გარეშე ცდილობს, რაც ბუნებრივია, შესაბამის შეცდომებს იწვევს. დღეისათვის, ვანის სამარხის კომპლექსური შესწავლის შედეგად დადგინდა, რომ ის საქართველოში ჩამოსახლებულ ყივჩაღ მომთაბარეს ეკუთვნის (წურწუშია 2013ა: 160-196). ამ, ახლებურად გააზრებული არქეოლოგიური მონაცემებიდან გამომდინარე, ადვილი დასადგენია ვანის ხმაღის დამზადების სავარაუდო თარიღიც. ჩვენს წინაშეა მომთაბარეთა ტიპური იარაღი – ხმალი, რომელიც ყივჩაღი ატარებდა და რომელსაც, ამავე დროს, ქართული მახვილისათვის დამახასიათებელი ტარი აქვს.²⁸⁰ ამას გარდა, ვანის ხმაღს კიდევ ერთი უცნაურობა ახასიათებს. ცნობილია, რომ რაც უფრო ადრეულია მოხრილი ხმალი, მით ნაკლები

²⁷⁸ მოხრილი ხმაღის ორღესული ბოლო ჩხვლეტის გასაადვილებლად იყო გამიზნული, რადგანაც სამკუთხა განიკვეთის მქონე ხმალით ჩხვლეტა უფრო ძნელი იყო, ვიდრე ლინზისებურით (Чики 2010: 209).

²⁷⁹ რიკასო ხმაღის პირის გაუღესავი ნაწილია, რომელიც ვადიდან იწყება. რიკასო აძლიერებს ხმაღის პირის ტარში გადასვლის ადგილს და ქარქაშში პირის საიმედოდ ჩამაგრებას ემსახურება. რიკასოს გამოყენებით ფარიკაობის საგანგებო სტილის შესახებ იხ. Rabovyanov 2011: 77.

²⁸⁰ ეს მეტად საყურადღებო გარემოება ი. ბაქრაძემაც შეამჩნია, თუმცა ამის ახსნა ადგილობრივი, ქართული ხმაღის ევოლუციის პროცესით სცადა (ბაქრაძე 2011: 69-70).

მოხრილობა,²⁸¹ პირის სიგრძე და სიფართო აქვს მას. VIII-IX საუკუნეების ხმლები ხასიათდება 1 მ სიგრძით, 2,9-3,3 სმ სიგანით და 3 სმ მოხრილობით. XII-XIII საუკუნეებში ხმლის პირი გრძელდება 10-17 სმ-ით, სიგანე ზოგჯერ 4,4 სმ-საც კი აღწევს და კიდევ უფრო იხრება (Кирпичников 1966b: 67).²⁸² ასე რომ, ვანის ხმალი სიგრძით და სიგანით XII-XIII საუკუნეების ნიმუშს შეესაბამება, მოხრილობით კი – VIII-IX სს. ამ, ერთი შეხედვით, ანომალიების ამოხსნა ადვილად არის შესაძლებელი. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებიდან ვიცით, რომ მეფემ ყივჩაღები „განასრულნა ცხენებითა და საჭურველითა“ (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 1955: 337). ეს არც არის გასაკვირი, თუკი ყივჩაღთა მარშრუტს მივადევნებთ თვალს. თავდაპირველი განსახლების ადგილიდან (სევერსკი დონეციდან) კავკასიის მთისწინეთამდე მისაღწევად ათრაქას ურდომ გრძელი გზა – 750 კმ გაიარა (Мургулия, Шушарин 1998: 72). ამას მოჰყვა კონფლიქტი ოსებთან და ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრებ ბინადარ მოსახლეობასთან, შემდეგ კი – რთული გადასვლა კავკასიონზე და საქართველოში დაბინავება, რომლის დროსაც მომთაბარეთა მფლობელობაში მყოფი, მათი მეურნეობისათვის დამახასიათებელი მრავალრიცხოვანი საქონლის გადმოყვანა სრულად ვერ მოხერხდებოდა. ასე რომ, საჭურველისა და ცხენების დანაკლისს ყივჩაღე ბი უდავოდ განიცდიდნენ. მემატთანე შენიშნავს, რომ იმ დროისათვის ყივჩაღნი გამოირჩეოდნენ „უპოვარებითა“ (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 1955: 336).²⁸³ ესეც რომ არა, ბუნებრივია, რომ საქართველოში, სადაც არმიის ბირთვის ფეოდალური მძიმედ შეჭურვილი ცხენოსნები წარმოადგენდნენ, მომთაბარე ყივჩაღთა შეიარაღება არასაკმარისად „მძიმე“ მოჩვენებოდათ და შესაბამისი ზომები მიეღოთ. ყივჩაღთა ძირითადი მასა მსუბუქ ცხენოსან მოისრად დარჩებოდა და მათ შესაიარაღებლად ხმალი და მშვილდი სრულიად საკმარისი იქნებოდა. რაც შეეხება მონასპის შემადგენლობაში შემავალ ყივჩაღებს, მათ შეტევითი და თავდაცვითი აღჭურვილობაც დასჭირდებოდათ.

ვანის ხმალი უნდა განვიხილოთ, როგორც ქართველი მჭედლის ნაკეთობა, სახელმწიფო არსენალის პროდუქტი, რომელიც მომთაბარე ყივჩაღის შეკვეთით შესრულდა და მის მოთხოვნათა (სწრაფი და მანევრული ბრძოლის) დასაკმაყოფილებლად იყო გამიზნული. რეალურად, ის მოხრილი ხმლისა და

²⁸¹ VIII-XIV საუკუნეებში მოხრილი ხმლის განვითარება მიმდინარეობს პირის სიმრუდის გადიდების გზით (Плетнёва 1973: 18).

²⁸² კირპიჩნიკოვი აღნიშნავს, რომ XIII საუკუნეში მახვილის გავლენით ხმალი უფრო მასიური გახდა (Кирпичников 1966b: 67).

²⁸³ ამ ვითარებაზე უთითებენ პ. გოლდენიც და გ. ანჩაბაძე (Golden 1984: 71; Анчабадзе 1990: 108-109).

მახვილის ჰიბრიდია, ადრეული ხმლისათვის დამახასიათებელი მცირედ მოხრილი პირით და მახვილისათვის დამახასიათებელი ტარით. ხმლის პირის მცირე მოხრილობაც ადვილი ასახსნელია: შედარებით მცირედ მოხრილი პირის გამოჭედვა გაცილებით ადვილი იქნებოდა ქართველი მჭედლისათვის, რომელიც მანამდე მხოლოდ სწორი პირების კეთებაში იქნებოდა გაწაფული.

როგორც აღინიშნა, ვანის ხმაღს სწორი, პირდაპირი ტარი აქვს და იგი ხევესურეთის მახვილის ტარის ზუსტ ანალოგს წარმოადგენს. მათი სიგრძეც ერთნაირია და 14 სმ-ის ფარგლებშია. შეინიშნება ტექნოლოგიური პროცესის იგივეობაც: ორივე იარაღს ტარი ერთნაირად აქვს დაზიანებული და იგი გატეხილია სამაგრების ნახერეცების გასწვრივ, რომელიც ტარის შედარებით სუსტ წერტილს წარმოადგენს. ვანის ხმაღი ისეთივე ტარით, როგორც ადრეულ მახვილს აქვს, ნათლად გვიჩვენებს იმ გარდამავალ ეტაპს, როდესაც საქართველოში მოხრილი ხმაღი იწყებს დამკვიდრებას. ამ პროცესის შემადგენელი ნაწილია ორპირა მახვილის შემსუბუქების ტენდენცია და მისი ჩანაცვლება ცალპირა იარაღით.²⁸⁴ პროცესი შედარებით ახალი დაწყებულია, რაზეც მიუთითებს ტრადიციული, სწორი და მახვილისათვის დამახასიათებელი ტარის გამოყენება იარაღის კონსტრუქციაში.²⁸⁵

მოხრილი ხმლის დამკვიდრების გარდამავალ ეტაპზე მეტყველებს კიდევ ერთი არტეფაქტი, რომელსაც ჩვეულებრივ, და, ჩემი აზრით, შეცდომით, X-XI საუკუნეებით ათარიღებენ (ჭრელაშვილი 1998: 130; ბაქრაძე 2011: 72-73). გოხნარის წმ. გიორგის ეკლესიის სამაროვნიდან წამოდებულ საფლავის ქვაზე გამოსახულია მშვილდი, კაპარჭი და ხმაღი (კეკელიძე 1974: 30-31) (სურ. 52).²⁸⁶ გოხნარის საფლავის ქვის X-XI საუკუნეებით დათარიღება გამორიცხებულია, რადგანაც მათზე აღბეჭდილია ცილინდრული მილძაბრა კაპარჭი, რომელიც საქართველოში მონღოლებმა შემოიტანეს.²⁸⁷ ვერ გავიზიარებთ ი. ბაქრაძის ლოგიკას, რომელიც იმის საფუძველზე, რომ XV საუკუნის წმ. გიორგის ხატებზე (ჟიბიანის, გულეკარის და სხვ.) გვხვდება ახალი ტიპის (ბრტყელი) კაპარჭი, ცილიდრული კაპარჭის საქართველოში არსებობას XIV საუკუნეზე უფრო ადრე და X-XI საუკუნეებშიც კი ფიქრობს (ბაქრაძე 2011: 73-

²⁸⁴ პირის დავიწროების (4 სმ მახვილის 4,8 სმ-თან შედარებით) ხარჯზე ვანის ხმაღი უფრო დაგრძელებულია (110 სმ მახვილის 102 სმ-თან შედარებით).

²⁸⁵ მახვილის ტარი ყოველთვის პირდაპირია, მოხრილი ხმლისთვის კი დამახასიათებელია ტარის იარაღის პირისკენ დახრილობა.

²⁸⁶ რ. კეკელიძე ქვის მხოლოდ ზედა ქრონოლოგიურ ზღვარს ადგენს და მას XV საუკუნეზე ადრინდელად მიიჩნევს (კეკელიძე 1974: 32).

²⁸⁷ ამ ფორმის კაპარჭის საქართველოში გავრცელებისა და მისი მონღოლებისაგან ნასესხობის შესახებ, იხ. წურწუშია 2013ბ: 338-343.

74).²⁸⁸ საფლავის ქვაზე გამოსახული ხმალი მცირედ განხრილია და მისი ვადის ბოლოები ძირსდაშვებულია, აქვს ბურთულისმაგვარი ქუდი. თავისი ტარით იგი ვანში ნაპოვნი ხმლის ანალოგიურია. საფლავის ქვის მშვილდი მონღოლური ტიპისაა და ბოლოში გაფართოებული ცილინდრული კაპარჭიც მონღოლთა გავლენითაა დამკვიდრებული ქართველთა შეიარაღებაში, რომლებიც ასეთ კაპარჭს XIV საუკუნეშიც ატარებდნენ, როგორც ეს ჩანს H1665 დავითნის მინიატურებზე (წურწუშია 2013b: 340-341, სურ. 12, 15, 18, 20). საყურადღებოა, რომ ამავე მინიატურებზე ხმლებს უკვე სხვანაირი, მოხრილისათვის დამახასიათებელი ვადები გააჩნიათ. ასე რომ, გოხნარის საფლავის ქვაზე გამოსახული აღჭურვილობა H1665 დავითნის მინიატურებზე ადრინდელია, XIII საუკუნის მეორე ნახევარს მიეკუთვნება და მასზე გარდამავალი ეტაპის ხმალია გამოსახული, მახვილისათვის დამახასიათებელი ტარით.

XIII საუკუნე გარდამავალ ეტაპს წარმოადგენს საქართველოში ხმლის ევოლუციის პროცესში, რასაც ქვეყნის დასავლეთის ვითარებაც მოწმობს. 1300 წელს მოხატულ მოქვის სახარებაში არსად არ გვხვდება მოხრილი ხმალი: მინიატურებზე მხოლოდ სწორი, ორპირი მახვილია გამოსახული.²⁸⁹ იარაღის არათანაბარი გავრცელება მხოლოდ მონღოლთა ბატონობის ხანაში გაყოფილ ქვეყანაში შეიძლება მომხდარიყო. დასავლეთ საქართველოში მონღოლებს პრაქტიკულად არ შეუღწევიათ და აღმოსავლეთისაგან განსხვავებით, შეიარაღებაზე მათი გავლენა უფრო სუსტი იქნებოდა. რა თქმა უნდა, ეს არ ნიშნავს, რომ XIII საუკუნის ბოლოსთვის დასავლეთ საქართველოში მოხრილ ხმალს არ იყენებდნენ. თუმცა, როგორც ჩანს, ამ

²⁸⁸ მართებული არ არის ი. ბაქრაძის მიერ იმის მტკიცებაც, რომ თითქოს, გ. ჩუბინაშვილი XIV-XV საუკუნეებით ათარიღებს წმ. გიორგის ხატების ერთ ჯგუფს (უბიანის, გულეკარის და სხვ.) ახალი ფორმის კაპარჭით, რითაც ხატები ერთი საუკუნით ხელოვნურად „ძველდება“ (ბაქრაძე 2011: 74). სინამდვილეში, გ. ჩუბინაშვილი გარკვევით აკუთვნებს ამ ხატებს XV საუკუნეს, რასაც ადვილად ამოვიკითხავთ მისი ნაშრომის ბოლო თავში, სადაც ქართული ოქრომჭედლობის განვითარება საუკუნეების მიხედვითაა მიმოხილული, განსაკუთრებით კი იმ მონაკვეთში, რომელიც XV საუკუნეს ეძღვნება (Чубинашвили 1959: 626-630).

²⁸⁹ ასეთია მინიატურები 17r (ერმათა მოწვევტა ბეთლემს), 51v (იოანე ნათლისმცემლის თავის კვეთა) და 98r (გზა გოლგოთისაკენ) (მოქვის სახარება 2012: 80, 116, 150). ი. ბაქრაძე მართალია, როდესაც თვლის, რომ „შესაძლოა, სწორი ხმალი უფრო დიდხანს არსებობდა დასავლეთ საქართველოში (რომელსაც მონღოლთა დაპყრობა ნაკლებად შეეხო)“ (ბაქრაძე 2011: 77). თუმცა, ეს აზრი მისივე ქრონოლოგიას ეწინააღმდეგება: მისი მტკიცებით, მოხრილი ხმალი X-XI საუკუნეებიდან იყო საქართველოში გავრცელებული (ბაქრაძე 2011: 74). მოხრილი ხმალი რომ მართლაც X-XI საუკუნეებში იყოს საქართველოში გავრცელებული, უფრო გვიანი ხანისათვის (XIII-XIV სს.) ის მის მთელ ტერიტორიაზე თანაბრად იქნებოდა წარმოდგენილი.

დროისათვის მახვილი ისევ ინარჩუნებდა თავის ადგილს დასავლეთ სამეფოს შეიარაღებაში და მხატვარმაც მინიატურებზე უფრო ნაცნობი იარაღი გამოსახა.

საქართველოში მოხრილი ხმალი საბოლოოდ დამკვიდრებული ჩანს XIV საუკუნეში. H1665 დავითნის მინიატურებზე უკვე მხოლოდ მოხრილი ხმლებია გამოსახული. ხმლების უმეტესობას რომბისებური ფორმის ვადა აქვს. მათი ქარქაში მთელ სიგრძეზე თითქმის ერთი სიგანისაა, თითქოსდა ვერტიკალურად ჩამოკვეთილი ბოლოთი. ხმალთან შედარებით ქარქაშის ნაკლები სიმრუდე სწორედ ასეთი ფორმით აიხსნება (Шервашидзе 1964: 64).

სულხან-საბა ორბელიანის მიხედვით ქართველები უპირატესობას ანიჭებდნენ გრძელ, მცირედ მოხრილ, მძიმე ხმალს, რომელსაც სქელი ყუა და მოკლე შაშარი აქვს (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 443-444). ასეთი ხმლებია გამოსახული ქართულ იკონოგრაფიაში და ასეთია დღემდე მოღწეული გვიანი შუასაუკუნეების ხმლებიც. ქართული ხმალი არასოდეს არ გამხდარა ისე მოხრილი, როგორც იყო ირანული და ოსმალური ხმლები. ჩანს, ჩვენი წინაპრების ბრძოლის სტილი ძლიერად მოხრილ ხმალს ვერ ეგუებოდა, რასაც განაპირობებდა ქართველთა აღჭურვილობის შედარებითი „სიმძიმე“: რაც უფრო მოხრილია ხმალი, მით მეტი აქვს მას მჭრელი და ნაკლებად – მჩეხავი თვისება. ქართველებს ისეთი იარაღი უნდა ჰქონოდათ, რომელიც ეფექტური იქნებოდა მსუბუქად აღჭურვილი მომთაბარის ან ქვეითის წინააღმდეგ და ქართულ შინაომებში, კარგად შეაბჯრული თანამემამულის წინააღმდეგაც გამოდგებოდა. ამ პირობებმა შვა გარკვეულწილად უნივერსალური იარაღი: მცირედ განხრილი, მძიმე ქართული ხმალი, რომელიც მხვლეტავ თვისებასაც ინარჩუნებდა.

რიეკინისა და პინჩოს დაკვირვებითაც, ქართული მოხრილი ხმალი XVI-XVII საუკუნეებშიც ისეთივე იყო, როგორც XIX საუკუნეში: შედარებით ფართო და მცირედგანხრილი. იგი იყო საკმაოდ მძიმე და კარგად დაცულ მოწინააღმდეგესთან საბრძოლველად იყო განკუთვნილი (Ривкин, Пинчо 2011: 94, 112).

მოხრილი ხმლის ერთ-ერთ ყველაზე გავრცელებულ და პოპულარულ სახეობას წარმოადგენდა შაშკა, 60-90 სმ სიგრძის უვადო ხმალი, რომლის ტარი თითქმის ბოლომდე არის ქარქაშში „ჩაპირული“. რუსული ტერმინი „შაშკა“ ყაბარდოული „საშხუე“-ს (გრძელი დანა) კალკს წარმოადგენს (Ривкин, Пинчо 2011: 71). ფიქრობენ, რომ შაშკა ჩერქეზეთში იშვა (Ривкин 2012: 40).²⁹⁰ უვადო ხმალი განსაკუთრებით

²⁹⁰ ი. ლეხენინსკის აზრით, V-VI საუკუნის უვადო სასანური მახვილები კავკასიური შაშკის წინამორბედია (Khorasani 2006: 91). მათ შორის გარკვეული მსგავსება არსებობს, მაგრამ დროში დიდი დაშორება, შაშკის სასანურ წარმოშობას გამორიცხავს.

პოპულარული გახდა XVIII საუკუნიდან მოყოლებული, როდესაც ცეცხლსასროლი იარაღის გავრცელებამ აბჯარი პრაქტიკულად უსარგებლო გახადა და აბჯრის საწინააღმდეგოდ განკუთვნილი მძიმე მოხრილი ხმლების ნაცვლად უფრო მსუბუქი, სწრაფი და იაფი შაშკა დამკვიდრდა (Ривкин, Пинчо 2011: 68).

შაშკის ტიპის უვადო ხმაღს საქართველოში *ლეკური* ეწოდებოდა. სულხან-საბა ასე განმარტავს ამ ტერმინს: „*ლეკური* – უვადო ჳრმალი, გინა ლეკეთისა; უვადო ჳრმალია საკიდარი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 411). რივკინისა და პინჩოს აზრით, შაშკას საქართველოში XVIII საუკუნის შუახანებიდან უნდა იყენებდნენ (Ривкин, Пинчо 2011: 73). ამ თარიღმა XVII საუკუნეში მაინც უნდა გადმოიწიოს. სულხან-საბას *ლეკური* ხმალი შეტანილი აქვს თავის ლექსიკონში, რომელიც 1685-1716 წლებშია შედგენილი, რაც ნიშნავს, რომ ეს ხმალი საქართველოში XVII საუკუნეში უკვე გავრცელებული და პოპულარული იყო. უვადო ხმლებია გამოსახული „როსტომიანის“ XVII საუკუნის S1580 ხელნაწერის 140r და 155r მინიატურებზე, რომლებიც, უჭკველია, ლეკურ ხმაღს წარმოადგენენ. გამოსახულებებში ეჭვის შეტანა შეუძლებელია, მითუმეტეს, რომ ავტორი კარგად განარჩევს უვადო და ვადიან ხმაღს, რომელსაც სხვაგან გამოსახავს კიდევ.

სახელწოდებიდან გამომდინარე, ტერმინი *ლეკური* ეჭვის ქვეშ აყენებს ამ ხმლის ჩერქეზულ წარმოშობას. მართალია, მხოლოდ ლექსიკოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე საბოლოო დასკვნის გამოტანა ნაადრევია, მაგრამ ის კი მაინც შეგვიძლია ვთქვათ, რომ XVII საუკუნის საქართველოში უვადო ხმალი ლეკეთიდან ანუ დაღესტნიდან შესულად ითვლებოდა.

ცული

საბრძოლო ცული მჩხეხავი იარაღის ერთ-ერთი უძველესი სახეობაა. ის წარმოადგენს ტარზე დაგებულ ლითონის იარაღს, რომელიც შედგება პირის, ყუის და სატარე ხვრელისაგან (გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი 2005: 129). ცული იყო მეტად ეფექტური იარაღი, რადგანაც მისი მასიური და მძიმე პირი ზედაპირის პატარა ფართობზე ახდენდა დარტყმის ძალის კონცენტრირებას. დასამზადებლად იოლი იყო და, ამიტომაც, ფართოდ იყო გავრცელებული. ცულის ნაკლი დარტყმის ნაკლები სიზუსტეა, რადგანაც მისი პირი ხელის უშუალო „გაგრძელებას“ არ წარმოადგენს, დაშორებულია მტევანს და ხელის მიმართ ორ კუთხეს ქმნის: ხელსა და ტარს და ტარსა და პირს შორის (Горелик 2003: 37).

ანტიკური პერიოდისაგან განსხვავებით, შუა საუკუნეების საქართველოში საბრძოლო ცულს შედარებით იშვიათად იყენებდნენ (Артилаква 1976: 45). იგი,

ძირითადად, დაბალი ფენების (ქვეითთა) იარაღი იყო (Артилакვა 1976: 57).²⁹¹ ნაკლებად იყენებდა ცულის ცხენოსანი მებრძოლი, რომლის უპირველეს იარაღს შუბი და ხმალი წარმოადგენდა (Кирпичников 1966a: 45-46). სწორედ ამიტომ, სხვა იარაღთან შედარებით, ცული ქრისტიანულ იკონოგრაფიაში ნაკლებადაა წარმოდგენილი. ისინი არ გვხვდება წმინდა მეომართა შეიარაღებაში. ძირითადად მათ ვხედავთ ქრისტეს დალატის სცენაში, სადაც ცულებითა და ნაჯახებით შეიარაღებულ ქვეით ბრბოს გვიჩვენებენ (Parani 2003: 137).

ცული ვერ მოხვდა ხელმწიფის კარის გარიგების და ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ შედგენილ ქართველთა იარაღის ჩამონათვალში (გარიგება ჯელმწიფის კარისა 1965: 87; ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 18), რაც მოწმობს, რომ ცული ნაკლებად პოპულარული იყო და დამხმარე იარაღის როლს ასრულებდა. მიუხედავად ამისა, მაინც გაგვაჩნია მონაცემები ქართველთა მიერ ცულის გამოყენების შესახებ. 1049 წელს თურქებთან ბრძოლაში ლიპარიტს „აქუნდა ნაჯახნი...“ (სტეფანოს ორბელიანი 1978: 34; მელიქსეთ-ბეგი 1952: 56). საბას მიხედვით, ნაჯახი მცირე ცულია („ხელ-ცული“) (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 587). როგორც ჩანს, ლიპარიტს ცხენოსნისათვის შესაფერისი, შედარებით პატარა ზომის ცული ჰქონდა, რომელსაც ნაჯახს უწოდებდნენ.

ჯრუჭის II ოთხთავის 236r მინიატურაზე ქვეითი მეომარი შეიარაღებულია გრძელი ორხელა საბრძოლო ცულით, რომელსაც ფართო, ნახევარმთვარისებური პირი და ვიწრო, მოგრძო ყელი აქვს. ნახევარმთვარისებური პირი ისლამურ ნაჯახსაც (*najikh*) ჰქონდა (Nicolle 1992: 45), მაგრამ პირისა და ყელის ფორმა ერთად სკანდინავიურ ცულზე მიუთითებს, რაც ბიზანტიიდან უნდა შემოსულიყო ვარანგთა გვარდიის გავლენით. ასეთი ცულის ტარი 90-120 სმ სიგრძის იყო (Wise 1978: 19). დიდი, ფართოპირიანი ცული 1000 წლისათვის გამოჩნდა ევროპაში და ერთდროულად ორი პრობლემის გადასაჭრელად იყო მოწოდებული: ცხენოსანთა შემოტევის მოსაგერიებლად და ქვეითთა ფარების კედელში შესაღწევად (Stephenson 2007: 101). ორხელა ცულის დარტყმა ადვილად გლეჯდა ჯაჭვს, აპობდა ფარს და ფირფიტოვან აბჯარსაც. იგი ძირითადად ქვეითთა იარაღია, რადგან ცხენოსნისათვის უფრო მოსახერხებელი მოკლე ნაჯახია (Lindholm, Nicolle 2003: 17). ორხელა ცულის ნაკლი იყო დარტყმის დიდი ინერცია, რომელიც აცილების ან მოგერიების შემთხვევაში,

²⁹¹ სხვადასხვა სამეურნეო სამუშაოს მიჩვეული უბრალო მოსახლეობა გამოცდილი იყო ნაჯახის ხმარებაში (Lindholm, Nicolle 2003: 17).

სახიფათო მდგომარეობაში აგდებდა მფლობელს (Peirce 1987: 246; Измайлов 2008: 53). მისი მოქნევისას მებრძოლის სხეული დაუცველი რჩებოდა (Gravett 2000: 46).

სხვადასხვაგვარი ცულებია წარმოდგენილი ჯრუჭის II ოთხთავის დალატის სცენის ამსახველ მინიატურებზე (70v, 115v, 190v): ორხელა ცულებთან ერთად, ჩვეულებრივ ცულებსაც ვხვდავთ. 190v მინიატურაზე გამოსახული ცული ტემზაში ნაპოვნ X-XI სს. ფართოპირიან ცულის თავს ჰგავს (Stephenson 2007: fig. 66). ჩანს, რომ XI-XII სს. ქართული ცულის ფორმები ვიკინგურ-სკანდინავიურ გავლენას განიცდიდა. ამ ფორმას ქართული ცული ინარჩუნებს XIV საუკუნეშიც. H1665 დავითნში გვხვდება საბრძოლო ნაჯახი, რომელსაც ფართო, მორკალული პირი (Шервашидзе 1964: 67) და მოგრძო ყელი აქვს. ის მეფის მცველებს უპყრიათ ხელთ.

უფრო მოგვიანებით საქართველოში შემოდის ირანული ტიპის საბრძოლო ცულები: ტაბარი და ტაბარძენი. ორივე ტერმინი სპარსულად საომარ ცულს აღნიშნავს (al-Sarraf 2002: 162). სულხან-საბა ორბელიანი მათ ასე განმარტავს: „ტაბარი სპარსთა ენაა, ნაჯახს ჰქვია; ორპირი ნაჯახია, მოპტყე“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 129) და „ტაბარძენი სპარსულია, უნაგირზე დასაკრავს ნაჯახს ჰქვია“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 129).²⁹² მისი მიხედვით ტაბარი დიდი, ორმხრივი („ორპირი“) ნაჯახია, ტაბარძენი კი ცხენოსნისთვისაა განკუთვნილი. ეს შედარება სწორი ჩანს, რადგანაც, ცნობილია, რომ ტაბარი ტაბარძენზე უფრო დიდი ზომის ცულია (Melikian-Chirvani 1979: 113). XVII საუკუნეში იოსებ თბილელი, სხვა იარაღთან ერთად, ნაჯახსაც აღნიშნავს: „ხმალ, ლახტ, აფთ და ნაჯახები“ (იოსებ ტფილელი 1939: 25).

ე. თაყაიშვილის მიერ სვანეთის ეკლესიებში აღნუსხულ იარაღშიც ვხვდებით ცულებს: ვერცხლის ჭდეებით მორთული საომარი ცული ინახებოდა ეპიანის ღვთისმშობლის ეკლესიაში (თაყაიშვილი 1937: 148), ოქროთი შემკობილი ფოლადის ცული, ცხოველის ორმხრივი გამოსახულებით – იელის წმ. გიორგის ეკლესიაში (თაყაიშვილი 1937: 227), ორპირა ცული კი – სეტის წმ. გიორგის ეკლესიაში (თაყაიშვილი 1937: 279). იელში დაცული ცხოველისგამოსახულებიანი ცული ირანული წარმოშობის ტაბარძენი უნდა იყოს, სეტის ორპირა ცული კი – ტაბარი.

²⁹² ალ-სარაფს ეჭვი შეაქვს ასეთი განმარტების სისწორეში და განმარტავს, რომ ტაბარძენი მხოლოდ საბრძოლო ნაჯახს ნიშნავს და არა უნაგირზე დასაკრავს. ეს საყოველთაოდ გავრცელებული შეცდომა სათავეს იღებს ბაღდადელი ლინგვისტის და ფილოლოგის, აბუ მანსურ ალ-ჯავალიკის 1145 წელს დაწერილი ცნობილი „არაბიზებული უცხოური ტერმინების ლექსიკონიდან“, სადაც ტაბარძენი პირველად იქნა მცდარად განმარტებული და შემდგომ ასე გავრცელდა დასავლურ თუ აღმოსავლურ ლექსიკონებში (al-Sarraf 2002: 162-165). ეს ისტორიულ-ლექსიკოგრაფიული წიაღსვლა საინტერესოა, აგრეთვე, სულხან-საბა ორბელიანის სამუშაო პროცესის და მისი წყაროების გასაანალიზებლად.

გვიან შუასაუკუნეებში, აბჯრის გაძლიერებასთან ერთად, პოპულარული ხდება *ჩუგლუგი*. საბას მიხედვით, *ჩუგლუგი* მცირე წერაქვია, „ხელთ საპყრობი საომრად“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 323, 371). ჩუგლუგი წარმოადგენდა ტარზე დაგებულ ნაჯახისმაგვარ იარაღს, რომლის საბრძოლო ნაწილი წვეტიანი, წერაქვის ფორმის იყო. პატარა ზომის ამ იარაღს დიდი გამტანი ძალა ჰქონდა და მძიმედ შეჭურვილი მოწინააღმდეგის აბჯრის გასახვრეტად გამოიყენებოდა. ჩუგლუგს ცხენოსანი მოხერხებულად იყენებდა და ის გვხვდება ვახუშტი ბატონიშვილის იარაღის ჩამონათვალში (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 18). ჩუგლუგი გამოსახულია 1824 წელს გადაწერილი „ამირანდარეჯანიანის“ H384 მანუსკრიპტს დართულ საჭურვლის ნუსხაზე (2r მინიატურა).

დასარტყმელი (საცემი) იარაღი

დასარტყმელი (საცემი) იარაღი ერთ-ერთი ყველაზე მარტივი და უძველესია (Hoffmeyer 1966: 113; Kobylinski 2000: 66; Рабoвянoв 2009-2010: 187). ლახტის წინამორბედი იყო მსხვილთავიანი კეტი (კომბალი) და მისი ისტორია რამდენიმე ათასწლეულს მოითვლის (Кирпичников 1966a: 47). თავად ლახტი წარმოადგენს კეტს, რომლის ერთ ბოლოზე ლითონის (ან სხვა მასალის) მასიური თავი მაგრდება, მეორე ბოლო კი სახელურად გამოიყენება (Медведев 1959: 132). ლახტი ობიექტზე ზემოქმედებს ადამიანის ხელით განხორციელებული დარტყმის ძალით, რომელიც გაძლიერებულია იარაღის სიმძიმით და ტარის სიგრძით (Устинов, Портнов, Нацваладзе 1994: 8). ის მარტივი იარაღია, რომლის გამოყენება მინიმალურ წვრთნას საჭიროებს (D'Amato 2011: 7).

ბრძოლაში ლახტი, უპირველესად, მუხარადისა და აბჯრის დასაღეწად გამოიყენებოდა (Nicolle 1983: 67; Kobylinski 2000: 66; Paul 2004: 91). მძიმე, 1.5-2 კგ-იან ლახტს მუხარადის და თავის ქალის შემუსვრაც შეეძლო (Wise 1978: 18). ლახტს აბჯარში შეუღწევლადაც შეეძლო მეტოქის მწყობრიდან გამოყვანა (დარეტიანება).²⁹³ ლახტის დარტყმა იწვევდა კონტუზიას, შინაგან სისხლჩაქცევებს და მოტეხილობებს. მას იყენებდნენ მოწინააღმდეგის შუბისა და ხმლის დასამტკვრევადაც (Al-Sarraf 2002: 155).

ლახტს აღმოსავლეთში უძველესი დროიდან იყენებდნენ, მაშინ როდესაც, საბერძნეთი და რომი მას არც იცნობდა (Hoffmeyer 1966: 113). ლახტს არ იყენებდა

²⁹³ ამის მოწმობას შუა საუკუნეების ლიტერატურაში ვპოულობთ: „დაჰკრა ... თავსა ლახტი და ცხენისაგან დაბნედილი ჩამოაგდო“ (რუსუდანიანი 1957: 285).

არც გერმანული და არც კელტური ტომები. უადრესი ევროპული ლახტი ბაიოს გობელენზეა გამოსახული (DeVries 1992: 25).²⁹⁴ აღმოსავლეთ და დასავლეთ ევროპაშიც ლახტი აღმოსავლეთიდან არის შესული (Hoffmeyer 1966: 113).²⁹⁵ შუა საუკუნეების დასაწყისში ლახტი ფართოდ იყო გავრცელებული აღმოსავლეთ ირანსა და ცენტრალურ აზიაში, ბიზანტიასა და ევროპაში კი ისლამის კვალდაკვალ შეაღწია (Nicolle 1997: 21). ლახტის პოპულარობა IX ს. მიწურულისა და X საუკუნის ბიზანტიაში დაკავშირებულია მძიმედ შეჭურვილი კავალერიის აღორძინებასთან (Haldon 1975: 39; Kolias 1988: 183; D'Amato 2011: 8-9).

სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, ლახტი უმკვეთელო საცემი იარაღია.²⁹⁶ ი. ჯავახიშვილი ლახტს დასარტყმელ იარაღს აკუთვნებს (ჯავახიშვილი 1962: 246). ჩანს, საქართველოში ორი ტიპის ლახტს განარჩევდნენ: საკუთრივ ლახტს და გურზს. საბას მიხედვით, გურზი დიდი უფროსო ლახტია (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 179). ცხადია, ქართული გურზი სპარსული გორზიდან მომდინარეობს. ლახტების საბასეული დაყოფა სწორი ჩანს. მართალია, არაბულ-სპარსული გურზი (არაბული *jurz*, სპარსული *gorz*) ყველა ტიპის ლახტს აღნიშნავდა, მაგრამ უფრო მეტად მას სფერული ან ოვოიდურთავიანი ლახტის აღსანიშნავად იყენებდნენ (Kobylnski 2000: 66).²⁹⁷

კავკასიასა და საქართველოს ტერიტორიაზე ლახტი საკმაოდ პოპულარული იყო და უძველესი ხანიდან, ძვ.წ. IV-III ათასწლეულების მიჯნიდან მოიპოვება (Горелик 2003: 114, таб. XXX.100, XXXI.34-42,46-9,104-6,119). ამისდა მიუხედავად, დიდი ხნის განმავლობაში, შუა საუკუნეებში ქართველი მებრძოლის უპირველეს იარაღად შუბი და გრძელი მახვილი გვევლინება, რომლის პარალელურად ლახტს იშვიათად თუ ვხედავთ. ამაში „დამნაშავე“ ქართველთა რაინდული ბრძოლის სტილი უნდა ყოფილიყო, სადაც შუბით ბრძოლას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. „ვეფხისტყაოსანში“ ლახტი მხოლოდ ორგან არის ნახსენები,²⁹⁸ რაც დ. ნიკოლმაც

²⁹⁴ ლახტი ევროპაში მნიშვნელობას მხოლოდ XII-XIII საუკუნეებში იძენს (Nicolle 1983: 67).

²⁹⁵ აღმოსავლეთიდან ხვდება ლახტი რუსეთშიც, სადაც ის ჩნდება XI საუკუნეში (Кирпичников 1966a: 48).

²⁹⁶ „ლახტი – უმკვეთელო საცემი საომარი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 409).

²⁹⁷ XVI საუკუნის მიწურულს დაწერილი *აინ-ი-აკბარის* მიხედვით, გურზს სფერული თავი ჰქონდა, ზედ დამაგრებული რამდენიმე წვეტით (Paul 2004: 91).

²⁹⁸ „ადგა და ლახტი აიღო...“ (შოთა რუსთაველი 2009: სტრ. 1110). მეორე სტროფი კი ზოგიერთ გამოცემაში შოთასეულად არც არის მიჩნეული. ასე მაგალითად, 2009 წლის აკადემიურ გამოცემაში არ არის შეტანილი 655-ე სტროფი: „დევთა ყვირილი, ზახილი ზეცამდის აიწოდა; მათისა ლახტის ცემითა ქვეყანა შეირყოდა“.

შეამჩნია და თამარის ხანაში მის ნაკლებ მნიშვნელობაზე მიუთითა (Nicolle 1986: 23). იშვიათად გვხვდება ლახტი „ამირანდარეჯანიანშიც“, რომელიც იმავე ეპოქის ნაწარმოებია. თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მის გვიანდელ დამატებებსა და ჩასწორებებს ლახტის ხსენებით (მოსე ხონელი 1967: 687, 774), ეს იარაღი ორიოდჯერ თუ გვხვდება ნაწარმოებში და მის ვარიანტებში (მოსე ხონელი 1967: 144-145, 356). თუმცა, ისიც უნდა ითქვას, რომ ლახტი უკვე საფალავნო ბრძოლის იარაღია: „გამოეგზავნა ლახტი მისი და ეგრე შემოეთუალა, ვითა: „დღეს ამით შევიბნეთ“ (მოსე ხონელი 1967: 144-145). ეს ადგილი უკვე XIII საუკუნის ვითარებას უნდა ასახავდეს, როდესაც მონღოლთა გავლენით ლახტის მნიშვნელობა იზრდება.²⁹⁹ იშვიათად ჩანს ლახტი ამ პერიოდის მინიატურებშიც. ჯრუჭის II ოთხთავში (XII ს.), ერთი გამონაკლისის გარდა, ლახტი მხოლოდ იესოს გაცემის სცენებში (მინიატურები 70v, 243v) გვხვდება, სადაც ლახტებით (კეტებით) აღჭურვილი მებრძოლების გამოსახვა თავად სახარებისეული ტრადიციიდან მომდინარეობს: „აჰა, მოვიდა იუდა, ერთი თორმეტთავანი, და მასთან ერთად დიდძალი ხალხი მახვილებით და კეტებით“ (მათე 26:47; მარკოზი 14:43).³⁰⁰

მოგვიანებით, მონღოლთა ბატონობის შედეგად, მდგომარეობა იცვლება და ლახტის პოპულარობა სულ უფრო იზრდება. XIV საუკუნის მეორე ნახევრის დავითნის მინიატურებში ლახტი უკვე ხშირად ჩანს. H1665 დავითნის მინიატურებში გამოსახული ლახტები ფრთიანია, თავზე ბურთულით, ხის ტარს კი ლითონის ბოლო აქვს, რაც მას გახლეჩისაგან იცავდა (Шервашидзе 1964: 67). საქართველოში გავრცელებული ლახტის ეს ტიპი ლეგენდარული ოსი ბაყათარის იარაღს მოგვაგონებს.³⁰¹ მისი აღჭურვილობა რეკომში, ცნობილ ოსურ სალოცავში ინახებოდა. ზოგიერთი ცნობით, მათ რიცხვში შედიოდა ლახტიც, რომელიც აღწერილობის თანახმად, წარმოადგენდა ტარზე დაგებულ რკინის მასიურ ცილინდრს ექვსი სიმეტრიული ფრთით და თავზე ბურთულით (Нарожный 2003: 116), რაც ძალიან ჰგავს საქართველოში გავრცელებულ ლახტის ტიპს, რომლის მრავალი გამოსახულებაც მოგვეპოვება H1665 დავითნში. ჩანს, მონღოლურ-ირანული ლახტები საქართველოს

²⁹⁹ მარკო პოლო მონღოლთა შეიარაღების ჩამონათვალში ასახელებს რკინისთავიან ლახტს და მიუთითებს, რომ მათ ბრძოლაში ხმლით და ლახტით და მშვილდით (60 ისრით) გამოსვლა ევალებოდათ. მონღოლთა ბრძოლების აღწერისას, ის ყოველთვის მიუთითებს ლახტის გამოყენებაზე (Marco Polo 1878: 171, 198, 207, 290, 448, 450-1, 456, 463, 481, 487). მრავლად გვხვდება ლახტის გამოსახულება მონღოლური ეპოქის ირანულ მინიატურებზეც.

³⁰⁰ იესოს გაცემის სცენის იკონოგრაფიული ასახვის ტრადიციისა და მნიშვნელობის შესახებ ვრცლად იხ. (D'Amato 2013: 69-95).

³⁰¹ ბაყათარის და მისი აღჭურვილობის შესახებ იხ. Tsurtsumia 2011b: 88-89.

გავლით და მეშვეობით ჩრდილო კავკასიაშიც აღწევენ. ამ რეგიონში აღმოჩენილი ექვსფრთიანი ლახტებიდან ზოგიერთის ანალოგი საქართველოში ეგულებათ ე. ნაროუნის და დ. ჩახკიევს (Нарожный, Чакхиев 2003: 129).

XVI საუკუნის დასაწყისში, ირანელი მემატრიანის გადმოცემით, ყიზილბაშებთან ბრძოლის წინ კახეთის მეფე ლევანი (1518-1574) თავისი ვერცხლის ლახტით ტრაბახობს. „ლევან-ხანმა გაგულისებით წამოიძახა: „დივ-სულტანს ბრძოლის ველზე მე გამოვიწვევ და ამ ოც მანიან³⁰² კვერთხს, რომელიც ვერცხლისაგან დავამზადებინე, კეფაში ისე ჩავცხებ, რომ მას თავის ცხენიანად მიწას დავანარცხებ“ (შაჰ ისმაილ I-ის ანონიმი 1990: 21). თავის ლახტს მეფე ბრძოლაში საკმაოდ ეფექტურად იყენებს: „მას ხელში ისეთი კვერთხი ეკავა, რომ ვისაც კი დაარტყამდა, თავს უხეთქავდა“ (შაჰ ისმაილ I-ის ანონიმი 1990: 22). სავსებით მართებულად, სპარსულ ლიტერატურაში ხშირად მოხსენიებულ 20, 40, 70 და 80 მანის სიმძიმის ლახტებს მ. ხორასანი ზღაპრულად მიიჩნევს (Khorasani 2006: 252). ჩვენ შემთხვევაშიც ასეთ გაზვიადებასთან გვაქვს საქმე, როდესაც ირანელი ავტორი მისთვის ჩვეული ჰიპერბოლით აღწერს მეფის ლახტს.³⁰³ ამავე დროს, ინფორმაცია კახეთის მეფის მძიმე ლახტის შესახებ მნიშვნელოვანია და მოწმობს ამ იარაღის გაზრდილ როლზე XVI საუკუნის საქართველოში. ამავე საუკუნის მეორე ნახევარში სვიმონ მეფის ირანელებთან ბრძოლის აღწერისას, შუბისა და ხმლის გვერდით, ლახტიც მოიხსენიება: „ქართველნიც მოეტივნეს და შეიქნა შუბთა ძვერება, ლახტისა და ჳმლის ტკაცვა-ტკუცი“ (ფარსადან გორგიჯანიძე 1925: 219).

XVI-XVII სს. დაწერილ „რუსუდანიანიში“ ლახტი უკვე ერთ-ერთი ძირითადი იარაღია. ამ ეპოქაში ლახტი, შუბთან და ხმალთან ერთად, მძიმედ შეჭურვილი ქართველი მეომრის შეიარაღების განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენს. ბრძოლის აღწერისას იარაღის ამ სახეობებს ერთად ჩამოთვლიან ხოლმე: „**შუბითა, ხლმითა, ლახტითა** უწყალოდ იცემებოდენ...“ (რუსუდანიანი 1957: 176). ბრძოლის პროცესიც თანმიმდევრობითაა აღწერილი, სადაც შუბის შემდეგ, ერთმანეთს ცვლის ხმალი და ლახტი: „**შეიბნეს. პირველ შუბით** შეუტიეს და შეაღეწეს ერთმანერთსა. **მერმე ხრმლები** დაიწოდეს და გულმესისხლედ დაღეწეს... **მერმე გურზებს** მიჰყვეს ხელი და მედგრად იცემებოდეს“ (რუსუდანიანი 1957: 284); „**შეუტიეს** ერთმანერთსა, **შუბები** შეაღეწეს, **მერმე ხლმითა** დაუშინეს ერთმანერთსა და ისიც დააღეწეს. **მერმე ლახტები** გამოიღეს“ (რუსუდანიანი 1957: 291); „**პირველსავე მისგლასა შუბები**

³⁰² 20 მანი დაახლ. 16 კგ-ს უდრიდა.

³⁰³ ასეთი გაზვიადება არც ქართული ლიტერატურისთვისაა უცხო: „მისი ოცი ათასის ლიტრის ლახტი ხელთ ეჭირა“ (რუსუდანიანი 1957: 127).

ერთმანერთს შეაღწევს და მერმე... ლახტები დაიწოდეს და დაუწევს ერთმანერთსა ცემა“ (რუსუდანიანი 1957: 378); „შეაღწევს შუბები ერთმანერთსა, დაღწევს ლახტები და დაიწოდეს ხლმები...“ (რუსუდანიანი 1957: 379).

ლახტს დიდი მნიშვნელობა ენიჭება XVII საუკუნის დასაწყისის „ომანიანშიც“, სადაც ის ხშირად ჩანს ორთაბრძოლებში: „მერმე მიიმე ლახტები დაიწოდეს და მითაცა დიდხანს ერთმანერთი გამოსცადეს“ (ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი 1979: 52); „მერმე ლახტები დაიწვადეს და ასრე მედგრად ერთმანერთსა ეცემებოდეს“ (ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი 1979: 104). საერთოდ, XVII საუკუნის ნაწარმოებებში ლახტის ხსენება საკმაოდ ხშირია. არჩილის მიერ არაგვის პირას ირანელებთან თეიმურაზ მეფის ბრძოლის აღწერისას იარაღის თანმიმდევრობა კვლავ დაცულია – შუბი, ხმალი, ლახტი:

„პირველ შუბი მოვიქნივე, მერმე მიგჰყავ ხმალსა ხელი,

ხმალმოწვდილი გავერივე, ვაქნევინე ომ-სახელი;

კვლაცა ლახტი დავამსხვრიე, ვინ ახლოს მყვა მონახელი“ (არჩილი 1937: 64).

იოსებ ტფილელის XVII საუკუნის „დიდმოურავიანში“ შუბის და ხმლის გატეხვის შემდეგ ბრძოლას ლახტით აგრძელებენ: „შუბის და ხმლისა გატეხა, ლახტის ტარ ხელთა ქონება“ (იოსებ ტფილელი 1939: 31). ტაშისკართან ბრძოლაში (1609) გიორგი სააკაძეს სამი შუბი შემოატყდა, რის შემდეგაც ლახტს და ხმალს იყენებს:

„ფიცით შეგკადრო, მეფეო, სამი გავსტეხე შუბია;

მასუკან ლახტით ვიბრძოდი, სისხლით ავაგსი უბია,

ლახტიც რომ გატყდა, ხმალს ხელი მიგჰყავ, ვაყენე გუბია!“ (იოსებ ტფილელი 1939: 14).

ლახტით იბრძვის მეფე ლუარსაბიც: „სითაც მეფემ ცხენი იგდის, დააშვენის ის არია;

ვისაც თავსა ლახტი დაჰკრის, არ ეგონის ი სარია“ (იოსებ ტფილელი 1939: 14).

უან შარდენი, რომელმაც XVII საუკუნის 70-იან წლებში იმოგზაურა საქართველოში, ქართველთა შეიარაღებაში ლახტსაც აღნიშნავს: „მეგრელების იარაღია: შუბი, მწვილდ-ისარი, მოუხრელი სწორი ხმალი, კომბალი,³⁰⁴ ფარი“ (შარდენი 1975: 119).

როგორც ვხედავთ, შუა საუკუნეების მანძილზე საქართველოში ლახტის მნიშვნელობა განუხრევლად იზრდება და თავდაპირველი რიგითი, არცთუ

³⁰⁴ აქ ლახტი უნდა ეწეროს მთარგმნელს.

გავრცელებული საბრძოლო საშუალებებიდან ის მებრძოლის ერთ-ერთ უპირველეს იარაღად იქცა.

დისტანციური ბრძოლის იარაღი

მშვილდი

მშვილდი დისტანციური ბრძოლის სასროლი იარაღის კატეგორიას მიეკუთვნება. ის შედგება ხის და საბელისაგან. ხე მშვილდის მუშა ნაწილია, რომელზეც საბელი ებმება; საბელი (ლარი) კი მშვილდის მიზანი ნაწილია, რომელიც ისარს აჩქარებას ანიჭებს. ზურგი ეწოდება მშვილდის მიზნისაკენ მიქცეული მხარეს, მუცელი კი მშვილდის ლარისაკენ მიქცეული მხარეა. სახელური არის მშვილდის შუა ნაწილში ხელის მოსაკიდებელი ადგილი; მხარი (გოზა)³⁰⁵ მშვილდის დრეკადი ნაწილია, რომელიც მოზიდვისას ზამბარის როლს ასრულებს. მშვილდის ბოლო ეწოდება ნაწილს, რომელსაც საბელი ემაგრება; მშვილდის კილო – თაღოვანი ან სამკუთხა ჭრილია ბოლოზე, სადაც საბელის მარყუჟი მაგრდება (Худяков 1980: 66; Медведев 1966: 10).

მშვილდი სამ ძირითად ჯგუფად იყოფა: *მარტივი*, მხოლოდ ხისაგან გაკეთებული მშვილდი,³⁰⁶ *გაძლიერებული* – ზურგზე დაწებებული მყესებით და *კომპოზიტური (შედგენილი)*, რომელიც რქის, ხის და მყესებისაგან იყო შედგენილი. უმთავრესად, გავრცელებული იყო მარტივი და კომპოზიტური მშვილდები (Miller, McEwen, Bergman 1986: 179-180).

თავისი არსით, მშვილდი დრეკადი რკალია, რომლის ორი ბოლო საბელითაა მოჭიმული. მოზიდვისას მშვილდი მხრებში აგროვებს პოტენციურ ენერგიას, რომელიც გადაეცემა ისარს და გატყორცნის მას (McEwen, Miller, Bergman 1991: 76). კომპოზიტური მშვილდის ხის სხეულზე გარედან (ზურგზე) მყესებს აწებებდნენ, შიდა, მშვილდოსნისკენ მიქცეულ მხარეზე (მუცელზე) კი რქოვანი ფირფიტები მაგრდებოდა (Медведев 1966: 13; McEwen, Miller, Bergman 1991: 80).³⁰⁷ კომპოზიტური მშვილდის ბოლოები გარეთ, მიზნისაკენაა მოხრილი, რაც მშვილდის ზურგზე დაკრული მყესების ზემოქმედებითაა გამოწვეული. გადაცემული საბელის მოხსნის

³⁰⁵ „გოზა – მშვილდის (მწვერვალი; მშვილდის რქა“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 165). გოზა წარმოდგება სპარსული სიტყვიდან *ghuse* (Khorasani 2006: 302).

³⁰⁶ მარტივი ტიპის იყო სახელგანთქმული ინგლისური მშვილდიც.

³⁰⁷ ფირფიტის ქვედა ზედაპირი დადარული იყო, რომ უფრო მკვიდრად მიწებებოდა მშვილდის ხის სხეულს (Гаврилова 1965: 87).

შემდეგ კომპოზიტური მშვილდი ისევ საწინააღმდეგო მხარეს იხრებოდა (Медведев 1959: 143; Горелик 2002: 18). ამიტომ, საბელგადაცმული მშვილდის მხრები ძლიერ დაჭიმულია და მოზიდვამდეც დიდ ენერგიას ინახავს (McEwen, Miller, Bergman 1991: 80). კომპოზიტურ მშვილდს მრავალი უპირატესობა გააჩნია მარტივთან შედარებით: მისი ტარება შეიძლება გადაცმული საბელით, საბრძოლო თვისებების დაკარგვის გარეშე; მას აქვს დიდი შეფარდება მოზიდვის სიგრძისა მშვილდის სიგრძესთან, რაც ძალიან მნიშვნელოვანია. კომპოზიტური მშვილდის ზურგის მყესებზე, რომლებიც ოთხჯერ უფრო გამძლეა ხესთან შედარებით, გაჭიმვის ძალა მოქმედებს, მუცლის რქოვან ფირფიტებზე კი, რომელთა გამძლეობა ორჯერ მეტია ხისაზე, – კუმშვის. რქის ფირფიტები დრეკადია და ადვილად იბრუნებს საწყის ფორმას. ამ მასალათა მოქნილობის ხარჯზე მშვილდის შედარებით მოკლე მხრები დიდ ენერგიას აგროვებს მოზიდვისას. მშვილდის წინგადახრილი ბოლო ქმნიდა ე.წ. „გორგოლაჭის“ ეფექტს, როდესაც მოზიდვისას საბელი გადმოიხვევა „დატრიალებული გორგოლაჭიდან“ და მისი სიგრძე იზრდება. საბელის გაშვებისას მშვილდის ბოლოები წინ გადაადგილდება, ამოკლებს საბელს და ისარს დიდ აჩქარებას ანიჭებს (McEwen, Miller, Bergman 1991: 79-82).

კომპოზიტური მშვილდი გამოჩნდა ძვ.წ. III ათასწლეულში ერთდროულად და ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად მესოპოტამიაში, ანატოლიასა და აზიის ჩრდილოეთ სტეპებში (McEwen, Miller, Bergman 1991: 80; Westermeyer 2010: 4). აღმოსავლეთ ევროპის ტერიტორიაზე და ჩრდილოეთ კავკასიაში კომპოზიტური მშვილდი სკვითთებთან ერთად გამოჩნდა ძვ.წ. I ათასწლეულში (Медведев 1966: 7). სკვითური (პართული) მშვილდის სამშობლო ევრაზიის სტეპებია, სადაც მას ბრინჯაოს ხანაშიც ვხვდებით. სკვითური მშვილდის გაუმჯობესებული ფორმაა ჰუნური მშვილდი (Деревянко 1987: 14).

მრავალი და გრძელი რქოვანი ფირფიტებით აწყობილი მშვილდი შედარებით მოუხერხებელი იყო და ხშირად იმტვრეოდა. კომპოზიტური მშვილდის განვითარება მისი გამარტივების გზით წარიმართა, რაც გულისხმობდა რქოვანი ფირფიტების სიგრძისა და რიცხვის შემცირებას (Круглов 2005: 314-315). საუკუნეების მანძილზე, ჰუნური მშვილდიდან მოყოლებული, მცირდებოდა ფირფიტოვანი ზესადებების ზომა და რაოდენობა (Гаврилова 1965: 87; Савинов 1981: 155-162). ეს პროცესი პრაქტიკულად დასრულდა მონღოლთა ხანაში, როდესაც ინტენსიური ბრძოლის მოთხოვნების შესაბამისად კომპოზიტური მშვილდის გამარტივებამ თავის ბოლო სტადიას

მიადწია.³⁰⁸ ა. გავრილოვამ დაადგინა, რომ მონღოლურ პერიოდში გავრცელებული იყო მშვილდები შუა რქოვანი ფირფიტით და ბოლოების მასიური ჩანართით (Гаврилова 1965: 88). ხუდიაკოვი აღნიშნავს, რომ „მონღოლური მშვილდისთვის“, რომელიც ფართოდ ვრცელდება მეორე ათასწლეულის პირველ ნახევარში, დამახასიათებელია ერთი, ფართო, ფრონტალური, ნიხბის ფორმის ბოლოებგაფართოებული რქოვანი (ან ძეგლის) ფირფიტა შუა ნაწილში; ასევე, მას ახასიათებს მშვილდის ბოლოების მასიური რქის ან ხის ჩანართი (საბელისათვის რკალისებური ჭრილით), რომელიც სოლისებურად წაკვეთილია და ჩაწებებულია გოზაში (მშვილდის მწვერვალში) (Худяков 1997: 28-29, 60-62; Савинов 1981: 162).

XVII საუკუნისათვის ოსმალებმა და ირანის თურქულმა ტომებმა სრულყოფამდე მიიყვანეს კომპოზიციური მშვილდი. მათ უარი თქვეს „ჩაძირულ“ სახელურზე და შექმნეს გრაციოზული მოყვანილობის მშვილდი გაზრდილი საბელის მოზიდვის მანძილით და სიმძლავრით. მოზიდვის ძალა 36-45 კგ-ს შეადგენდა, რაც ორჯერ უფრო გრძელი ინგლისური მშვილდის ძალის შესაბამისი იყო (McEwen, Miller, Bergman 1991: 82).

კომპოზიციური მშვილდი მძლავრი იარაღი იყო, რომლის წყალობით მომთაბარებებმა არაერთი იმპერია შექმნეს და რომელიც დიდხანს უწევდა კონკურენციას ცეცხლსასროლ იარაღს.³⁰⁹ XV საუკუნის არაბული ტრაქტატის მიხედვით, კომპოზიციური მშვილდით სროლის ოპტიმალური დისტანცია 60 მ-ია, დაახლ. 160 მ-ზე შორს კი ზუსტი სროლა შეუძლებელია (Arab Archery 1945: 77). სხვადასხვა მონაცემების შეჯერებით ირკვევა, რომ კომპოზიციური მშვილდი საკმაოდ ზუსტია 50-60 მ-ზე, მიზანში სროლა შეუძლია 160-190 მეტრზე, არასაბრძოლო, ე.წ. „მფრინავი ისრით“ კი – 500 მ-ზე მეტზე, ზოგჯერ 800-900 მ-მდე (McLeod 1965: 8-9, 13).

აბჯარზე ასე თუ ისე ეფექტური ზემოქმედებისათვის მშვილდს ახლო დისტანცია სჭირდებოდა, დაახლოებით 30 მეტრი. აბჯრის გატანისათვის, სხვა ფაქტორებთან ერთად, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მშვილდისა და თავად მოისარის სიძლიერეს, მანძილს, სროლის კუთხეს და აბჯრის ტიპს (Koliass 1988: 220). მშვილდის

³⁰⁸ მონღოლური მშვილდის გამარტივება გამოიწვია მისწრაფებამ გაეზარდათ მშვილდის გამძლეობა და საიმედოობა (Гаврилова 1965: 88). ცხენოსანთა ინტენსიური ბრძოლის დროს ისრის სროლის დისტანციის შემცირებისას დიდი მნიშვნელობა მიენიჭა სწრაფსროლას, ამიტომაც მშვილდს დიდი გამძლეობა უნდა ჰქონოდა, რომ ინტენსიური სროლისათვის გაეძლო (Худяков 1997: 122).

³⁰⁹ საუკუნეების მანძილზე ვერცერთი ცეცხლსასროლი იარაღი ვერ ჯობდა კომპოზიციურ მშვილდს სწრაფსროლაში, სიზუსტეში, სიშორესა და საიმედოობაში; მშვილდი იყო ჩუმი და შეეძლო კიდული სროლა სიმაგრეს თავშეფარებულთა დასახიანებლად. ყველა მახასიათებლის მიხედვით, თოფმა, საბოლოოდ, მხოლოდ XIX საუკუნეში აჯობა მშვილდს (Hurley 1975: 13-15).

სიძლიერის იშვიათი დასტური მოგვეპოვება XIV საუკუნეში. მთაში ერთ-ერთი შინაომისას ზემოდან ნასროლმა ისარმა გახვრიტა ფარი და ჯაჭვის ორი ფენაც: „შეიქმნა სიმრავლე ისრისაჲ, ვითარცა სეტყუაჲ ჳშირი და ფუცვიდეს ღმერთსა, რომელ ქუემოდთ ნასროლმან ისარმან ფარი და ჯაჭვანი კაცი გაიაროს და მიწასა ნახევრად დაესუს“ (ძეგლი ერისთავთა 1965: 108). თავისთავად, მაღლიდან ნასროლი ისარი ორჯერ უფრო შორს მიფრინავდა, ვიდრე ქვემოდან ზემოთ ნასროლი (Медведев 1966: 30).

კომპოზიტიური მშვილდის დამზადება დიდ ცოდნასა და გამოცდილებას მოითხოვდა და სხვადასხვა მასალას საჭიროებდა (ხე, რქა, ძვალი, მყესები, წებო) (Медведев 1966: 13). ხარისხიანი კომპოზიტიური მშვილდის დამზადებას 1-3 წელი სჭირდებოდა (Литвинский 1966: 59-60; Nicolle 1994: 46). დიდი ყურადღება ექცეოდა მშვილდის საბელსაც. ის არ უნდა ყოფილიყო ძალიან წელვადი, რადგან ძალას დაკარგავდა და არც ზედმეტად კუმშვადი – ასეთ შემთხვევაში ელასტიურობას კარგავდა. მდიდრული შუააზიური, თურქული, ირანული, რუსული მშვილდების საბელს აბრეშუმის ძაფებისა და მოქნილი ტყავის ღვედისაგან ამზადებდნენ. აბრეშუმისაგან საბელის ძირითადი ნაწილი მზადდებოდა, ტყავისაგან კი – საბელის მარყუქი, რომელიც მშვილდის კილოზე იყო ჩამოცმული, ადვილად რომ არ გადასხებილიყო (Медведев 1966: 16). ტყავისაგან და აბრეშუმისაგან ამზადებდნენ საბელს საქართველოშიც. სულხან-საბას მიხედვით, „მშვილდის საბელი რომელიმე ღვედთაგანი იქმნების, რომელიმე აბრეშუმთა და მისთანათაგან“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 20).

არსებობს ისრის ჭერისა და საბელის მოზიდვის სხვადასხვა ხერხი, რომლის დროსაც მშვილდოსნის თითები სხვადასხვაგვარად არის განლაგებული.³¹⁰ ხმელთაშუაზღვისპირული წესით მოზიდვისას ისარი შუა და საჩვენებელ თითს შორის არის მოთავსებული და საბელსაც ამ თითებით ეზიდებიან (ზოგჯერ, არათითის დახმარებითაც). ამ დროს ისარი მშვილდის მარცხნივაა. მონღოლური წესით მოზიდვისას ისარი საჩვენებელსა და ცერს შორისაა და საბელს მოხრილი ცერი ეზიდება. ამ დროს ისარი მშვილდის მარჯვნივაა (ელაშვილი 1959: 11-12; Webb 1991: 41). რომაელები მკერდის შუამდე ეზიდებოდნენ მშვილდს, მომთაბარეები და აღმოსავლელი მშვილდოსნები – სახისკენ, მონღოლები კი – ყურისკენ. რაც უფრო გრძელია მოზიდვა, მით უფრო ძლიერია გასროლა (Karasulas 2004: 25). ყურის ბიბილომდე მოზიდვა ზუსტი და ყველაზე ძლიერი იყო; სახისკენ (ყბისკენ) მოზიდვა,

³¹⁰ უფრო დაწვრილებით იხ. ელაშვილი 1959: 9-14.

როდესაც ისარი ტუჩის (უღვაშის) გასწვრივ მოძრაობს, ხორასნული მეთოდი იყო და ყველაზე ზუსტად ითვლებოდა (Arab Archery 1945: 51-52).

სხვა მეთოდებთან შედარებით, ცერით მოზიდვა უფრო სწრაფია (Webb 1991: 41; Karasulas 2004: 24). მშვილდის საბელიც უფრო გრძლად იჭიმებოდა (Lundström, Hedenstierna-Jonson, Olausson 2009: 111). ამავე დროს, ცერით მოზიდვა უფრო რთული იყო, ვიდრე სხვა ნებისმიერი მეთოდი და მის ათვისებას ხანგრძლივი პრაქტიკა ესაჭიროებოდა (Webb 1991: 41). სროლის გასაადვილებლად შემოიღეს სპეციალური რქის (ძვლის, ქვის, ხის, ლითონის) რგოლი, რომელსაც მარჯვენა ხელის ცერა თითზე იკეთებდნენ.³¹¹ რგოლის გლუვ ზედაპირზე მშვილდის საბელი კარგად სრიალებდა და კანს აღარ აზიანებდა (Гаврилова 1965: 31; Wilcox 1986: 13).

შუა საუკუნეებში მშვილდით სროლის დროს ხელისა და თითების დასაცავად იყენებდნენ ხელთათმანებს, მაჯის დასაცავ საგანგებო მოწყობილობებს, რგოლებს და სათითებს. ამავე დროს, ითვლებოდა, რომ მგრძნობელობის დამაქვეითებელი და მოძრაობის შემაფერხებელი მოწყობილობების გარეშე სროლა უკეთესი და უფრო ზუსტი იყო (Медведев 1966: 25-26). ვიცით, რომ ხევესურეთში, სროლის დროს მარცხენა ხელის დასაცავად ტყავს იხვევდნენ, რათა მას მშვილდის საბელის დარტყმა შეენელებინა (გასიტაშვილი 1957: 85).

ადრე შუასაუკუნეებში ქართული მშვილდის ფორმაზე სასანურ მშვილდს უნდა მოეხდინა დიდი გავლენა, რადგანაც ამის კვალი მოგვიანებითაც შეიმჩნევა. ნაკიფარის წმ. გიორგის (ჯგრაგის) ეკლესიაში X საუკუნის გამოსახულებაზე ვხედავთ მშვილდს სწორი, რიგიდული ბოლოებით (Аладашвили, Алибегашвили, Вольская 1983: таб. 12), რაც სასანური მშვილდისთვის დამახასიათებელი ნიშანია. სწორბოლოებიანი მშვილდითაა შეიარაღებული მონადირე ოშკის სამხრეთი მკლავის X საუკუნის რელიეფზე (ჯობაძე 2006: 142, ტაბ. 159). საერთოდ, სასანური მშვილდისათვის დამახასიათებელია ხუთწევრიანი ფორმა: სწორი სახელური, მკვეთრად მომრგვალებული მხრები და სწორი, რიგიდული ბოლოები (Литвинский 1966: 66).³¹² ნაკიფარის და ოშკის გამოსახულებებს რიგიდული ბოლოები აქვთ, მაგრამ არა

³¹¹ უადრესი საცერე რგოლი, მშვილდოსნისათვის განკუთვნილი და ნეფრიტისაგან დამზადებული, ნაპოვნია ჩინეთში, დედოფალ ფუ პაოს ჩგ. წ-მდე XIII-XII საუკუნის სამარხში (Волков 2003: 155). ეყრდნობა რა ამ ფაქტს, მ. გორელიკი მიიჩნევს რომ ცერით მშვილდის მოზიდვის მეთოდი თავდაპირველად ჩინეთში არსებობდა და რომ, მას არა „მონღოლური“, არამედ „ჩინური“ უნდა ერქვას (Горелик 2003: 130).

³¹² თავის მხრივ, მშვილდის ეს ტიპი შუა აზიაში ჩამოყალიბდა ჯერ კიდევ სასანიანთა გამოჩენამდე, ძველი და ახალი ათასწლეულების მიჯნაზე (Литвинский 1966: 68-69).

აქვთ ჩაძირული, სწორი სახელური, რითაც განსხვავდებიან სასანური მშვილდისაგან. როგორც ჩანს, საქართველოს ტერიტორიაზე შემდგომი განვითარებისას კომპოზიტური მშვილდი დაშორდა მის თავდაპირველ, სასანურ ვარიანტს, თუმცა, ხანგრძლივი დროის მანძილზე ინარჩუნებდა საერთო ნიშნებს (რიგიდული ბოლოები).

ამავე დროს, საქართველოში პარალელურად არსებობდა მოკლე, თურქულ-ხაზარული ტიპის მშვილდებიც, რომლებიც ნათლისმცემლის სვეტზე, წებელდის კანკელზე და ატენის სიონზე არის გამოსახული. სწორი, რიგიდულ ბოლოებიანი სასანური ტიპის მშვილდის ჩანაცვლება იწყება IX საუკუნის პირველ ნახევარში, როდესაც აბასიანთა არმიაში თურქმა მონა მეომრებმა წამყვანი ადგილი დაიკავეს. მათ თან მოიტანეს ახალი ტიპის მშვილდი (Latham, Paterson 1979: 79). სასანურ მშვილდს XI საუკუნეში საბოლოოდ ანაცვლებს თანაბრად ბოლოებმოხრილი თურქული მშვილდი, რომელიც უფრო მსხვილი, მოკლე და ძლიერი იყო (Nicolle 1998a: 17-18). XII საუკუნის ჯრუჭის II ოთხთავის მინიატურებზე მხოლოდ თურქული ტიპის მშვილდი ჩანს.

მონღოლთა ბატონობის პერიოდში საქართველოში მონღოლური ტიპის მშვილდი მკვიდრდება. XIII საუკუნის შუახანებში ქართველები უკვე მონღოლურ მშვილდს იყენებდნენ. ჟამთააღმწერელის დახასიათებით, დავით VII, რომელიც XIII საუკუნის 50-იან წლებში ალამუთისა და ბაღდადის კამპანიებში ახლდა მონღოლებს, იყო „მოისარი მაგრითა მშუღლითა“ (ჟამთააღმწერელი 1987: 109.) *მაგარ მშვილდს* კი ჟამთააღმწერელი მონღოლურ მშვილდს უწოდებს. მისი თქმით, მონღოლები „მოისარნი იყენეს რჩეულნი, მაგრითა მშუღლითა უცდომრად მსროლელნი“ (ჟამთააღმწერელი 1987: 44).

H1665 დავითნის მინიატურებზე გარკვევით ჩანს მონღოლური ტიპის მშვილდი შუა ფირფიტოვანი ზესადებით და ბოლოების მასიური ჩანართით. როგორც ითქვა, აზიელ მშვილდოსანს სროლისას მშვილდი ვერტიკალურად ეჭირა, ოდნავ მარცხნივ გადახრილი, ისარი კი გადიოდა მარცხენა ხელის ცერა თითზე მშვილდისაგან მარჯვნივ, განსხვავებით ევროპელისაგან, რომელიც ისარს მშვილდის მარცხნივ ათავსებდა (Медведев 1966: 28). მინიატურებზე ქართველებს ისარი მშვილდის მარჯვნივ აქვთ მოთავსებული და მას ცერით ეზიდებიან.

თუმცა, ცერით მოზიდვის მეთოდი საქართველოში მონღოლთა შემოსვლამდე ჩანს დამკვიდრებული, რაშიც „ვეფხისტყაოსანი“ გვარწმუნებს: „პურად და საჭმლად მივენდვე ჩემსა მშვილდსა და ცერასა“ (შოთა რუსთაველი 2009: სტრ. 169). აქ იგულისხმება მშვილდის მოზიდვის და ისრის სროლის მეთოდი, როდესაც საბელს

ცერა თითზე წამოცმული რგოლის საშუალებით ეზიდებოდნენ.³¹³ ცერით ისრის მოზიდვის წესს საქართველოში კიბი ეწოდებოდა.³¹⁴

ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცულ A65 მანუსკრიპტზე, რომელიც 1188-1210 წლების ასტროლოგიურ ტრაქტატს წარმოადგენს, 189r მინიატურაზე მშვილდოსანი გამოსახულია ცერით მოზიდული კომპოზიტური მშვილდით, ხოლო ისარი ყურამდგა მიტანილია. ჯრუჭის II ოთხთავის 186v მინიატურაზე გამოსახულ მშვილდოსნებს მოზიდული ისარი ყურთან აქვთ მიტანილი; სამწუხაროდ მინიატურა დაზიანებულია და არ ჩანს თუ რამდენი თითით ეზიდებიან მშვილდის ღარს.

ცერის მნიშვნელობა სროლისას ხაზგასმულია XVII საუკუნის „შაჰნავაზიანშიც“: „მარჯუედ უჭირავს ისარი, ვის იმედი აქუს ცერისა“; „ნადირი, მოკლული ამა ცერითა“ (ფეშანგი 1935: 43-44). საცერე ძვლის რგოლი ნაპოვნია დმანისის ნაქალაქარზე, XI-XIII საუკუნეების ფენაში. საცერე რგოლი უნდა იყოს გამოსახული H1665 დავითნის 212v მინიატურაზეც.

ვახუშტი ბატონიშვილი აღნიშნავს რქის მშვილდს, რომელსაც გუდამაყრელები ამზადებდნენ: „კელოსანნი, მშუღდთ-მოქმედნი, აკეთებენ რქისაგან მჯიხვისა, თხისაგან და კართაგან“ (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 354). რა თქმა უნდა, გუდამაყრული მშვილდი მარტო რქისგან არ არის კონსტრუირებული.³¹⁵ ვახუშტი საუბრობს კომპოზიტურ მშვილდზე, რომელიც რქის ფირფიტებით არის გაწყობილი.³¹⁶ გუდამაყრელებს, როგორც მთიელებს, ადვილად მიუწვდებოდათ ხელი გრძელრქიანი ჯიშის პირუტყვზე, რომლის რქაც აუცილებელი იყო კომპოზიტური მშვილდისათვის.

კომპოზიტურთან ერთად, საქართველოში მარტივი ტიპის მშვილდიც იყო გავრცელებული. ასეთი მშვილდი უფრო იოლი და სწრაფი დასამზადებელი იყო, თუმცა, ზოგჯერ მის გაკეთებას 2-3 თვეს ანდომებდნენ (ელაშვილი 1959: 28-29). გვიანი საუკუნეების ლაშქარვალდებულთა სიებში გლესთა შეიარაღების ჩამონათვალში მხოლოდ მშვილდის არსებობა იმის მაჩვენებელია, რომ ისინი მარტივ მშვილდს ფლობენ, უფრო ძვირფას კომპოზიტურ მშვილდს ვერ შეწვდებოდნენ. როდესაც 1747 წელს ქართლ-კახეთის მეფეებმა მშვილდით ნადირობა მოინდომეს და ეს იარაღი არავის აღმოაჩნდა, მეფე იძულებული გახდა მარტივი (ხის) მშვილდით

³¹³ კ. ჩოლოყაშვილი შეცდომით მიიჩნევს, რომ აქ საუბარია ისრის ტიპზე (ჩოლოყაშვილი 1968: 121).

³¹⁴ „კიბი – ისრის კილოს დაზიდვით ჭერა; ცერითა, სალოკის თითით ისრის კილოს ჭერა“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 375).

³¹⁵ ამ ცნობის კომენტარისას, ვ. ელაშვილი სავსებით მართებულად შენიშნავს, რომ მხოლოდ რქის მშვილდი არ არსებობს და აქ შედგენილი მშვილდი იგულისხმება (ელაშვილი 1959: 25).

³¹⁶ კომპოზიტურ მშვილდადაა მიხნეული „ბეოველფში“ მოხსენიებული რქის მშვილდიც (Lundström, Hedenstierna-Jonson, Olausson 2009: 105).

დაკმაყოფილებულიყო: „ვისაც მშვილდი არა ჰქონდეს, ხის მშვილდები დაიკეთონ, იმით დადგნენო“ (პაპუნა ორბელიანი 1981: 119). ცხადია, რომ ხის მშვილდი მარტივი მშვილდია, რადგან ასე სასწრაფოდ კომპოზიტური მშვილდის დამზადება ვერ მოხერხდებოდა.

საქართველოში, როგორც ჩანს, რკინის მშვილდსაც იყენებდნენ. ასეთი მშვილდი „რუსუდანიანი“ მოხსენიებული: „რკინის მშვილდი და ბოძალი ხელთ მივეც“; „რკინის მშვილდი მხარს უკუიცვა“ (რუსუდანიანი 1957: 174, 178). ლეჩხუმ-სვანეთში ექვთიმე თაყაიშვილის ექსპედიციამ იხილა რკინის დიდი მშვილდი ოყურემის წმ. გიორგის ეკლესიაში და რკინის მშვილდ-ისარი ფაყის ღვთისმშობლის ეკლესიაში (თაყაიშვილი 1937: 70, 89). რკინის (ფოლადის) მშვილდი მარტივი მშვილდების კატეგორიას მიეკუთვნება. XV-XVII საუკუნეებში ის, ძირითადად, ინდოეთში იყო გავრცელებული (Шокарев 2001: 21). მიუხედავად იმისა, რომ რკინის მშვილდი სიმძლავრითა და სიმორთ ჩამორჩებოდა კომპოზიტურ მშვილდს, ის მაინც პოპულარული იყო, რადგან ადვილად არ ზიანდებოდა (Pant 1997: 125). მასზე ნაკლებად მოქმედებდა ცუდი ატმოსფერული პირობები, მაშინ როდესაც ტენიანობა დამღუპველად მოქმედებს კომპოზიტურ მშვილდზე.

ისარი

ისრის შემადგენელი ნაწილებია ისრისპირი, ზრო, ფრთა და კილო. *ისრისპირი* ისრის ის ნაწილია, რომელიც მიზანს აზიანებს; *ზრო* ისრის ტანია (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 286), მისი მზიდი ნაწილი; ფრთა ფრენის ისრის მიმართველი; *კილო* ისრის საბელზე დასამაგრებელი, საბელის ჩასაგდება ადგილია.³¹⁷ ისრისპირი შედგება თავისაგან, რომელიც მიზანში აღწევს, ყუნწისა (ისრისპირის ღერო, რომლითაც ის ტარშია ჩამაგრებული) და გვირგვინისაგან (ისრისპირის შემზღუდავი ტარში დამაგრებისას) (Худяков 1980: 75-77).

ისრის ზრო წარმოადგენს 50-100 სმ სიგრძის (ძირითადად, 75-90 სმ) (Kolias 1988: 218).³¹⁸ მრგვალი განივკვეთის ხის ღეროს.³¹⁹ ისრისპირი ორი მეთოდით მაგრდებოდა ზროზე: მასრით და ყუნწით. მასრიან ისრისპირს აგებდნენ წებოწასმული ღეროს

³¹⁷ „*კილო* – ისართა მშვილდის საბელთა ჩასაგდება(ელ)ი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 373).

³¹⁸ ისრის სიგრძე მის დანიშნულებაზეც იყო დამოკიდებული. მოკლე, მსხვილი ისარი ჯავშანგამტანი პირით ახლო მანძილზე სასროლად იყო გამოიხნული, გრძელი და წვრილი ისარი კი – შორ მანძილზე სასროლად (Деревянко 1987: 61).

³¹⁹ ისრის ზროს ჰქონდა სივარისმაგვარი ფორმა, შუაში შესქელებით, რომ სროლისას არ გაღუნულიყო (Шокарев 2001: 27).

ბოლოზე. ყუნწიან ისრისპირს არჭობდნენ ღეროში ან მის წებოწასმულ ნაპობში და ზედ ახვევდნენ მყესებს ან სხვა ძაფს. ნახვევს არყის თხელ ქერქსაც ახვევდნენ (Медведев 1966: 49-50). მასრიანი ისრისპირები, რომელსაც დასავლეთ ევროპაში შუა საუკუნეების ბოლომდე იყენებდნენ, არ არის დამახასიათებელი აღმოსავლეთ ევროპისა და აზიისათვის (Медведев 1966: 160-161).³²⁰ აღმოსავლეთში მიაჩნდათ, რომ მასრიანი ისრისპირი მიდრეკილი იყო ზროს მსხვერვისაკენ და მხოლოდ უაბჯრო სამიზნის წინააღმდეგ თუ გამოდგებოდა (Arab Archery 1945: 109-110).

ისარზე უმთავრესად 3 ან 4 ფრთას ამაგრებდნენ. XV საუკუნის არაბული ტრაქტატის მიხედვით, ბევრი ფრთა ანელებს ისარს, ოთხფრთიანი ისარი უფრო ზუსტია, სამფრთიანი კი უფრო სწრაფი და შორსაც მიფრინავს. ამასთან, რაც მეტია ისრის კილოდან ფრთის დაცილება, მით სწრაფად მიფრინავს ისარი, რაც უფრო ახლოა – მით უფრო ზუსტია ის (Arab Archery 1945: 111-112). ქართველები, როგორც ეს გამომსახველობითი წყაროებიდან (H1665 და H75 დავითნი, კასტელის ჩანახატები და თავაქარაშვილის მინიატურები) ჩანს, უპირატესობას სიზუსტეს ანიჭებდნენ და ფრთას კილოსთან ახლოს ამაგრებდნენ.

ისრისათვის სხვადასხვა ფრინველის (არწივის, ზარნაშოს, ძერა, შევარდენის) ფრთას იყენებდნენ. ფრთა უნდა ყოფილიყო სწორი, თანაბარი, დრეკადი (Деревянко 1987: 61). იყენებდნენ მხოლოდ ფრინველის საქნევ ფრთას. ისრის ფრთები ერთნაირი და ფრინველის ერთი ფრთიდან უნდა ყოფილიყო (Соловьев 1987: 30). საუკეთესოდ არწივის ფრთები მიიჩნეოდა, შემდეგ ორბის და შემდგომ შევარდენის (Arab Archery 1945: 110). არჩილის მოწმობით, ქართველები ორბის ფრთით გაწყობილ ისარს იყენებდნენ: „ისარს ორბის ფრთით შვენობა“ (არჩილი 1937: 40). საქართველოში არწივის ფრთასაც იყენებდნენ. არქანჯელო ლამბერტი მოგვითხრობს, რომ მეგრელები არწივს მახით იჭერენ „იმისათვის, რომ არწივის ფრთა მიაბან ისარს. მეგრელების მშვილდ-ისარი ბევრად დიდია თურქთა მშვილდ-ისარზე და ასე დიდი ისრები რომ ჰაერში პირდაპირ წავიდეს, საჭიროა, რომ არწივის ფრთა მიაბან“ (ლამბერტი 1991: 172).

ისარს სხვადასხვაფრად ღებავდნენ, რომ ფერის მიხედვით გაერჩიათ სხვადასხვა პირისა და დანიშნულების ისრები და სწრაფად ამოეღოთ ისინი ბრტყელი კაპარჭიდან, რომელშიც ისრისპირი დამალული იყო (Медведев 1966: 52). შეღებილი ისრის არსებობის დამადასტურებელი ქართული მოწმობაც მოგვეპოვება.

³²⁰ ეს განსხვავება შესაძლოა აიხსნას, აღმოსავლეთში ზროს მასალად ბამბუკის (ღერწმის) ფართო გაერცვლებით, სადაც ყუნწის ჩამაგრება იოლი იყო (Watson 1972: 145).

ხალხური ლექსი მოგვითხრობს: „კახეთს მოჭრილო ისარო, ქალაქს ნაღებო ინითა“ (ჯავახიშვილი 1962: 244).

ისრები იყოფა ჯგუფებად (პირის განიკვეთის მიხედვით) და ტიპებად (პირის ფორმის მიხედვით) (Худяков 1980: 79). განიკვეთის მიხედვით ყველა ისრისპირი სამ ძირითად ჯგუფად იყოფა: სამფრთიანი, ბრტყელი და წახნაგოვანი. სამფრთიანი ისრისპირები ადრე შუასაუკუნეებისთვისაა დამახასიათებელი; X საუკუნის შემდეგ ისინი ერთეული ეგზემპლარები თუ გვხვდება (Медведев 1966: 54, 58). ბრტყელ ისრისპირებს განიკვეთში თხელი ლინზის ან ძლიერ გაბრტყელებული რომბის ფორმა აქვს. ისინი საყოველთაოდაა გავრცელებული აღმოსავლეთ ევროპაში შუა საუკუნეების ბოლომდე. წახნაგოვანი (დაკუთხული) ისრისპირები (სამკუთხა, ოთკუთხა და სხვ.) მახვილი წვერით ჩვენი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე გამოჩნდა და ჯავშანგამტანი დანიშნულებისაა (Медведев 1966: 54-55).

ცნობილია, რომ XI საუკუნის დასაწყისიდან ბრტყელპირიანი ისრები წამყვან როლს თამაშობდა მონღოლთა შეიარაღებაში (Худяков 1985: 112). სამფრთიანი ისარი, რომელიც მაღალი აეროდინამიკური თვისებებით ხასიათდება და საუკეთესოა შორ მანძილზე ზუსტი სროლისათვის, დასამზადებლად საკმაოდ შრომატევადია და კაპარტშიც დიდი ადგილი უკავია. ინტენსიური ბრძოლის პირობებში, ახლო მანძილზე და სროლის მეტი სიხშირის დროს, ბრტყელი ისარი უფრო ეფექტური გამოდგა. ბრტყელი ისარი უფრო ადვილი დასამზადებელია, მეტი ეტევა კაპარტში და მართალია, ჩამორჩება სამფრთიანს სიზუსტეში, სამაგიეროდ, მეტი სიჩქარე აქვს და უფრო სწრაფად აღწევს მიზანს. ამას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მასირებული სროლის დროს. მართალია, ბრტყელ ისრებს მომთაბარეები ჯერ კიდევ ჰუნთა დროიდან იყენებდნენ, მაგრამ მათი საყოველთაო გავრცელება მონღოლებთანაა დაკავშირებული. მონღოლთა მიერ ბრტყელი ისრების წარმატებულმა გამოყენებამ განაპირობა მათი გავრცელება მონღოლთა იმპერიაში შემავალ სახელმწიფოებშიც (Худяков 1997: 124-125). მონღოლთა კაპარტში თავისი ადგილი ეკავა ფართოპირიან ბრტყელ ისრებს, რომლებიც დიდ, სისხლმდენ ჭრილობებს აყენებდა და ეფექტური იყო ცხენებისა და აბჯრით დაუცველი მოწინააღმდეგის დასაზიანებლად (Соловьев 1987: 48; Худяков 1997: 37).

წახნაგოვანი ისრისპირები ჯავშანგამტანია და მათი დანიშნულება აბჯრის გახვრეტაა. ამისთვის მათ ხშირად ფოლადისაგან ამზადებდნენ და საგანგებოდ აწრობდნენ (Медведев 1959: 168). წახნაგოვანი ისრისპირი აღწევდა ჯაჭვის რგოლებს შორისაც (Соловьев 1987: 46). არაბული ტრაქტატი კუთხოვანი ისრისპირების ფორმის მიხედვით განარჩევს მათ თვისებებს. მისი მიხედვით, მოკლე სამკუთხა ისრისპირი

კარგია ფარისა და ლითონის აბჯრის (მუზარადის გარდა) გასახვრეტად. გრძელი სამკუთხა ისრისპირი კარგია მუზარადის და, საერთოდ, სფერული ზედაპირისთვის სასროლად, აგრეთვე, ხეში შესაღწევად. მოკლე და კომპაქტური ოთკუთხა ისრისპირი კი კარგია ფარისა და აბჯრის საწინააღმდეგოდ (Arab Archery 1945: 107-108).

სულხან-საბა ორბელიანს მოცემული აქვს საქართველოში გავრცელებული სხვადასხვა ტიპის ისრის დასახელება და დახასიათება: „ფრთე-დაბალი და პირ-წვრილი, რომელსა ყიფნაყნი და თურქნი იქონებენ, არს *საყალნო*... ზომიერ(ი) ისარი, ფრთე-მობრტყე, და პირ-მობრტყე არს *სარჩა*; მისგან უგრძესი პირ-დიდი და ფრთე-მაღალი არს *ქეიბური* [ვიეთნი სანადიროს უკმობენ]; ისარი სარჩის მსგავსი და პირ-განპებული, მომცრო არს *ქიბორჯი*; ისარი ქეიბურის მსგავსი პირ-დიდი და განპებული არს *ბოძალი*; ისარი სარჩის ტოლი სამ-ფრთოსანი, უპირო, წვერ-მგრგვალა არს *ყოდალი*; ყოდალის(ა) უგრძესი, წვერ-მწვეტი, ჯვარედან ჩხირ-დასსმული არს *ღრჯა*; ფრთე-მაღალი, გრძელი და გრკალ-შემობმული არს *სეფქა*; უფრთო, უპირო ისარი არს *გეზი*“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 335-336). ვახუშტი ბატონიშვილს ჩამოთვლილი აქვს ყველაზე უფრო გავრცელებული ისრის ტიპები, რომელთა დასახელებები ემთხვევა საბას სიას: „ისარი ბოძალი დიდთა ნადირთათუს, ქეიბური მკვეცთათუს, სარჩა და ქიბორჯი წვრილთა ნადირთათუს... ხოლო კაპარჭის ისარი, რომელ არს საყალნო ომსა-ბრძოლასა შინა“ (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 18).

აღწერილობებიდან ცხადია, რომ *საყალნო* პირწვრილი ჯავშანგამტანი ისარია, რომელსაც დაბალი ფრთები ჰქონდა. საშუალო ზომის ბრტყელ ისარს *სარჩა* ერქვა, დიდი ზომის ბრტყელ ისარს კი – *ქეიბური*. თავისი ზომიდან გამომდინარე, ქეიბურს მაღალი ფრთები სჭირდებოდა. სარჩას და ქეიბურს ძირითადად რომბისებური ფორმა ჰქონდათ და მრავალმხრივი დანიშნულების ისრები იყვნენ. მომცრო და ზომიერ ორკაპა ისარს *ქიბორჯი* ერქვა, დიდი ზომისას კი – *ბოძალი*, რომელიც გრძელი იყო და მაღალი ფრთები ჰქონდა. სამფრთიან, წვრილ წვერმრგვალ ანუ სადგისისებურ ისარს *ყოდალი* ეწოდებოდა. ყოდალი ჯავშანგამტანი ისრების კატეგორიას მიეკუთვნება (Артилаквa 1976: 111). მოკლე მრგვალი ისრისპირი განსაკუთრებით კარგი იყო ფარში შესაღწევად, გრძელი კი აბჯრისა და ხის საწინააღმდეგოდ (Arab Archery 1945: 108). *ღრჯა* სანადიროდ (აღბათ, ფრინველზე) გამოიყენებოდა და წვერზე დამაგრებული ჰქონდა ხის ჯვარედი, რომ მიზანს ერთი ღრჯა მაინც მოხვედროდა (ელაშვილი 1959: 33).

ორკაპა ისარი საბრძოლოც იყო და სანადიროდაც გამოიყენებოდა. ორი წვერის წყალობით, ის მეტ ფართობს აზიანებდა (Арциховский 1944: 21). ვახუშტი წერს, რომ დიდი ორკაპა ისარი (ბოძალი) დიდი ნადირისათვის იყო განკუთვნილი, მომცრო

ორკაპა (ქიბორჯი) კი – წვრილი ნადირისათვის (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 18). ამავე დროს ცხადია, რომ ქიბორჯის ტიპის ორკაპა ისრები საბრძოლოდაც გამოიყენებოდა. საქართველოს სინამდვილეში ამას ვანის სამარხში ნაპოვნი საისრე კომპლექტიც ადასტურებს, სადაც ორკაპა ისრები დიდი წილითაა (50%) წარმოდგენილი.³²¹ ჩრდილო კავკასიასთან შედარებით, საქართველოში ორკაპა ისარი უფრო ადრე არის გავრცელებული. VIII-IX საუკუნეების წებელდის კანკელზე უკვე ჩანს ასეთი ისრით შეიარაღებული წმ. ევსტათე პლაკიდა. ორკაპა ისრის ნამტვრევი ნაპოვნი ურბნისის ნაქალაქარის გათხრებისას (ჭილაშვილი 1964: 125, სურ. 55.11). სავარაუდოდ, ის აქ უნდა მოხვედრილიყო VIII საუკუნის 30-იან წლებში მურვან ერუს მიერ ურბნისის დანგრევის დროს, რის შემდეგაც ურბნისმა, როგორც ქალაქმა, შეწყვიტა არსებობა (ჭილაშვილი 1970: 65-66). ვ. კუზნეცოვის მოწმობით, ჩრდილოეთ კავკასიაში ორკაპა ისრები მხოლოდ X საუკუნეში ჩნდება (Кузнецов 1961: 126). ამ აზრს სხვა მკვლევრებიც იზიარებენ, რომლებიც თვლიან, რომ ჩრდილო კავკასიაში ორკაპა ისრები X საუკუნემდე არ გვხვდება (Каминский, Каминская-Цокур 1997: 66).³²²

ქართული ისრის კიდევ ერთი ტიპი უცხოურმა წყაროებმა შემოგვინახა. XI საუკუნის ირანელი ავტორი ასადი ტუსი თავის ლექსიკონში მოგვითხრობს ერთი ტიპის ისარზე, რომელსაც *თამუქი* ეწოდება და საქართველოდან (აფხაზეთიდან) გავრცელდა სხვა ქვეყნებში. მასზე ისრის პირს საგანგებოდ სუსტად ამაგრებდნენ, რომ სხეულში შეღწევის შემდეგ ამოძრობა გაძნელებულიყო. ასეთი ისარი X ს. სპარსულენოვან სამყაროში უკვე ისეა გავრცელებული, რომ ლექსებშიც გვხვდება. ირანელი მკვლევრის აბუ ალ-კასიმ ჯანათი ატაის განმარტებით, *თამუქი* სამფხიანი ფართო პირიანი ისარი იყო, რომლის პირიც, ტარის ამოძრობისას, ჭრილობაში რჩებოდა და ამიტომ, მომაკვდინებლად ითვლებოდა (ბერაძე 1973: 76-79).³²³ ირანელი მკვლევარი უთუოდ მართალია, როდესაც თვლის, რომ ისარს ფხები ჰქონდა, რაც ამოძრობას ართულებდა. შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ისრის პირს ზროზე მხოლოდ ყუნწით ამაგრებდნენ და ზედ არ ახვევდნენ მყესებს სიმაგრისათვის; ეს კი ლითონის პირის და ხის ტარის ადვილად განცალკევებას განაპირობებდა. ასევე, შევნიშნავთ, რომ ამ ტიპის ისარი სპეციალიზებული იქნებოდა მტრის შეუჭრავშნავი სამიზნეების საწინააღმდეგოდ, რადგანაც აბჯარზე მოხვედრისას თამუქს სიმტკიცე არ ეყოფოდა

³²¹ ვანის სამარხში აღმოჩენილი ორკაპა ისრების ტიპოლოგიის შესახებ იხ. წურწუშია 2013ა: 170-172.

³²² ორკაპა ისრები X საუკუნეში ჩნდება რუსეთშიც, თუმცა აქ ისე არ მოუკიდებია ფეხი, როგორც ციმბირსა ან კავკასიაში. რუსულისაგან განსხვავებით, ციმბირული და კავკასიური ორკაპა ისრების ყუნწები ისრის თავზე უფრო გრძელია (Медведев 1959: 167).

³²³ სამი ფხა ნიშნავს, რომ ისარი სამფრთიანი იყო.

მის გასატანად. შუა საუკუნეების ეპოქაში ასეთი სამიზნეების სიმცირე ნამდვილად არ იყო, ნებისმიერი არმიის მხოლოდ მცირე ნაწილი იყო სრულად შეჯავშნული.

საქართველოში ისარს შინდის, ტყემლის, ფიჭვის, ვერხვის, ცაცხვის, თხილის და სხვ. ხის ტოტებისაგან ამზადებდნენ, რომელთაც შემდეგ საგანგებოდ თლიდნენ და ამუშავებდნენ (ელაშვილი 1959: 31-34; გასიტაშვილი 1957: 84). ისრის გამკეთებელს, მის მთელს *ჯოღობორდი* ერქვა (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 460). ამავე დროს, „ისრის თლა, სწორად გამართვა, გაქლიბვა, სეფქის გაწყობა“ ყველა კარგ მოყმეს უნდა სცოდნოდა (არჩილი 1936: 6), რადგან ისარი ინდივიდუალურად უნდა ყოფილიყო მორგებული. შაჰნავაზის, ვახტანგ V-ის შვილი „არჩილ იყო უხუცესი. ესე იყო კისკას, შუენიერ, მობურთალი, მოისარი. ყოველის კაცის ისარზედ ერთი ჳელის დადება ისარი უგრძე ჰქონდა. და არა იყო მსგავსი მისი“ (ბერი ეგნატაშვილი 1959: 435). ცხადია, ასეთ შემთხვევებში მეტროქს შესაფერი სიგრძის ისარი სჭირდებოდა.

საქართველოში ისრის სროლას ადრეული ასაკიდანვე სწავლობდნენ. სავარჯიშო ისარს თავის სახელი ჰქონდა – „ერმათა ისარცუდასა *წინწკიტელა*“ ეწოდებოდა (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 335). ამ გარემოებას კასტელიც ადასტურებს: „აქ ჩვილი ასაკიდანვე ეჩვევიან სროლას. ძალიან ხშირად გავუკვირებოვარ ბავშვებს, როცა მინახავს მათ მიერ მშვილდისრით მოკლული მელა“ (კასტელი 1976: 57).

მშვილდის ბუდე (ხილიფა)

მშვილდის ბუდეს *ხილიფა* ეწოდებოდა.³²⁴ ის იცავდა მშვილდს გარემოს არახელსაყრელი ზემოქმედებისაგან.

ძველად სკვითები და მათი მეზობლები იყენებდნენ გორიტს – ხის ბუდეს, სადაც საბელგადაცმული მშვილდი და ისრები იყო მოთავსებული. შუა საუკუნეების დასაწყისში ევრაზიის მომთაბარეები უკვე საბელდაშვებულ მშვილდს ინახავდნენ გრძელ და წვრილ ბუდეში. IX-X საუკუნეებში მომთაბარეები ისევ საბელგადაცმულ მშვილდს ატარებენ შესაბამისი ფორმის ბუდეში (Крыганов 1996: 344).

მშვილდის გაძლიერებამ გაართულა საბელის სწრაფად გადაცმა და აუცილებელი გახდა ახალი ფორმის შალითის შემოღება (Nicolle 1997: 59). ახალ ბუდეს ჰქონდა დაჭიმული მშვილდის ნახევრის ფორმა, რომელიც საშუალებას იძლეოდა ეტარებინათ საბრძოლო მდგომარეობაში მყოფი, საბელგადაცმული მშვილდი (Худяков 1997: 129). როგორც წესი, ხილიფა წარმოადგენდა ხის კარკასზე გადაკრულ ტყავს, რომელსაც ბრტყელი ფორმა ჰქონდა (Медведев 1966: 23).

³²⁴ „*ხილიფა* – მშვილდის ჩასადებელი“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 423).

ნახევარი მშვილდის ფორმის შალითები განსაკუთრებით ფართოდ ვრცელდება მონღოლთა ბატონობის პერიოდში. ამ პერიოდიდან მოყოლებული, ქართველებიც ამ ტიპის მშვილდის ბუდეს იყენებდნენ, რაც კარგად ჩანს H1665 დავითნის მინიატურებზე. მინიატურებიდან ირკვევა, რომ მშვილდის ბუდეს ყოველთვის მარცხნივ იკიდებდნენ სარტყელზე.

ხილიფას ხშირად რთავდნენ ძვლის ორნამენტული ფირფიტებით (Малиновская 1974: 135). ძვლის ფირფიტებით მორთული კაპარჭი საქართველოშიც იყო გავრცელებული. ამის შესახებ XIII საუკუნის სპარსული გეოგრაფიული ტრაქტატის „აჯაიბ ად-დუნიას“ („სამყაროს საკვირველებანი“) ცნობა მეტყველებს, რომლის მიხედვითაც საქართველოს დედაქალაქ თბილისიდან სპილოს ძვლით ინკუსტრირებული მშვილდის შალითები და კაპარჭები გაჰქონდათ: „[თბილისური] საქონელია: სპილოს ძვლით გაწყობილი ... კაპარჭები და ხილიფები“ (აჯაიბ ად-დუნია 1978: 29).

კაპარჭი

ისრების ჩასაწყო ბუდეს *კაპარჭი* ეწოდება.³²⁵ აღმოსავლური წყაროების მოწმობით, კაპარჭში 25-30 ისარი ეტეოდა (Arab Archery 1945: 154), თუმცა მეტი ან ნაკლები მოცულობის კაპარჭიც არსებობდა (Никонов 2004: 201). საბას მიხედვით, დიდი ზომის კაპარჭს *ნიჯგორი* ეწოდებოდა (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 596).

ძირითადად ორი ტიპის კაპარჭი არსებობდა: გრძელი ცილინდრული და უფრო მოკლე, ბრტყელი, გახსნილი აბგის მსგავსი (Nicolle 1990b: 13). ცილინდრულ კაპარჭში ისრები წვერით ზემოთ და ფრთებით ქვემოთ იდებოდა. ასეთი კაპარჭი ქვემოთ ფართოვდებოდა, რომ ისრის ფრთები თავისუფლად და დაუზიანებლად მოთავსებულიყო (Малиновская 1974: 134). დახურული ფორმის ცილინდრული კაპარჭი კარგად იცავს ისრებს გარემო პირობების ზემოქმედებისა და ფიზიკური დაზიანებისაგან. ასეთ კაპარჭში ისრები ქსოვილის აბგაში მოთავსებული იდებოდა. ისრის ამოღებისას მას წვერს ქვემოთ კიდებდნენ ხელს და კაპარჭიდან ამოადრობდნენ. შემდეგ ისრიანი ხელი მიჰქონდათ მარცხენა, მშვილდიანთან და ისარს გადასცემდნენ, მარჯვენა ხელს კი ჩამოაყოლებდნენ ისრის ზროს კილომდე და მოარგებდნენ საბელს. ეს ძალიან სწრაფად ხდებოდა. გაუფრთხილებლობის შემთხვევაში შეიძლებოდა ისრის ამოღებისას სინქარეში მის პირზე გაეჭრათ ხელი (Dwyer 1998).

³²⁵ „კაპარჭი – ისრის ქარქაში“ (სულხან-საბა ორბელიანი 1991: 352).

ყუთისებური, ისრებით ზემოთ მიმართული კაპარჭი მომთაბარეებისათვისაა დამახასიათებელი და VI-VIII საუკუნეებში მკვიდრდება ევრაზიის სტეპებში (Худяков 1980: 112-116, таб. XXXVI; Худяков 1986: 151-152, рис. 66; Худяков 1997: 69-70, рис. 44; 84-5, рис. 53, 112-4, рис. 74; Худяков, Мякинников 1991: 60-63, рис. 1). თავიანთი დაპყრობების კვალდაკვალ, XIII-XIV საუკუნეებში მონღოლებმა ეს კაპარჭი უზარმაზარ ტერიტორიებზე გაავრცელეს (Малиновская 1974: 158-168; Худяков 1991: 126-127).³²⁶

მონღოლური შეიარაღების გავლენის ქვეშ მყოფი ქართველები ცილინდრულ კაპარჭს იყენებდნენ XIII-XIV საუკუნეებში.³²⁷ კითხვა-პასუხის სახით დაწერილი არაბული სამხედრო ნაშრომი „სრული რჩევები სამხედრო საქმეში გასაწვრთნელად“³²⁸ საინტერესო ცნობას გვაწვდის კაპარჭის შესახებ, რომელსაც ქართველები ატარებდნენ:

„კითხვა: როგორ შევიტყოთ საშიშროების შესახებ სიბნელეში ან ნისლში, ცუდი მხედველობის დროს?

პასუხი: აიღე კაპარჭი ზემოთ მიმართული ისრის პირებით, ისეთი, როგორსაც იყენებენ ქართველები, და დაცალე. დადე მიწაზე, დაადე თავი და გაიგონებ ფეხის ან ჩლიქების ხმას“.³²⁹

შუა საუკუნეების ისლამური აღმოსავლეთის ერთ-ერთ საუკეთესო სამხედრო ტრაქტატში ყუთისებური, მიღძაბრა, ისრის პირებით ზემოთ მიმართული ქართული კაპარჭის მოხსენიება ნიშანდობლივია და გვიჩვენებს, რომ ცილინდრული კაპარჭი ამ პერიოდის ქართული შეიარაღებისათვის მეტად დამახასიათებელი იყო.

II ათასწლეულის შუა ხანებში ვრცელდება ბრტყელი კაპარჭები, სადაც ისრები ფრთებით მალდა და ისრისპირებით ქვემოთ იყო ჩალაგებული. ისრის სიგრძის 1/3

³²⁶ რაშიდ ად-დინის „ჯამი ათ-თავარიხის“ („ისტორიათა კრებული“) XIV საუკუნის ხელნაწერში მოგვეპოვება ბაღდადის აღების მინიატურა, სადაც მონღოლები მსგავსი კაპარჭებით არიან გამოსახულნი (Blair 1995: 98-99). ნიუ-იორკის მეტროპოლიტენის მუზეუმის ტიბეტურ კოლექციაში ინახება მონღოლური ტიპის ასეთი უნიკალური კაპარჭი, რომელიც რადიონახშირბადული მეთოდით 1290-1410 წლებით არის დათარიღებული (LaRocca 2006: 188, fig. 91).

³²⁷ ასეთ კაპარჭს XIII საუკუნის საქართველოში სავაჭრო ოპერაციების დროს საწყაოდაც კი იყენებდნენ, როგორც ამას ფავნელის საბუთის გვიანდელი მინაწერი მოწმობს: „თეთრსა რა ანგარიში უნდა: კაპარჭითა გარდაუწყე“ (ქართული ისტორიული საბუთები 1984: 18).

³²⁸ შედგენილია მამლუქთა კავალერიისათვის 1250-1500 წლებში, მოყვანილი ნაწყევტი დაწერილია XIII ს. მიწურულს ან XIV ს. დასაწყისში; ტრადიციულად მიეწერება მუჰამედ იბნ ისა ალ-ჰანაფი ალ-აქსარაის, რომელიც 1348 წელს გარდაიცვალა დამასკოში (Nicolle 2005).

³²⁹ დ. ნიკოლი შენიშნავს, რომ კაპარჭის მიღძაბრა ფორმის გამო ის მეგაფონს წააგავდა და მიწაზე მის ფართო ბოლოს დებდნენ (Nicolle 2005).

კაპარტის ზემოთ იყო დარჩენილი (Соловьев 1987: 33-34). XVI-XVII სს. ბრტყელი კაპარტები ტყავისაგან მზადდებოდა. მათი სიგრძე 40-50 სმ, ხოლო სიგანე (ზედა) 17-20 სმ იყო, წონა ისრების გარეშე 600 გრამს არ აღემატებოდა (Медведев 1966: 23). ასეთ კაპარტში, არჩილის მიხედვით, საჭირო იყო ისრების „არც შორი-შორ და არც სულა ახლო ერთმანერთს მიწყობა“ (არჩილი 1936: 6). ცხადია, რომ ისრები კაპარტში (ქარქაშში) განსაზღვრული შუალედებით უნდა მოეთავსებინათ. ვ. ელაშვილის მიხედვით, ამ მიზნით ქარქაშის ძირში ვერტიკალურად იყო ჩამაგრებული ფრინველის ფრთის ღეროები (ელაშვილი 1959: 21, 34).

ორივე ტიპის კაპარტს იკიდებდნენ სარტყელზე ან ყაწიმით მხარზე ძვლის ანჯამებისა და რკინის კაუჭების საშუალებით (Arab Archery 1945: 154-155; Дервянко 1987: 62; Худяков, Мякинников 1991: 60). H1665 დავითნის მინიატურებზე ქართველებს ცილინდრული კაპარტი მარჯვენა მხარეს ქამარზე აქვთ დაკიდებული. კაპარტი სარტყელზე ორ ადგილზე მაგრდებოდა. ეს მეთოდი მონღოლებისგანაა გადმოღებული, რომლებიც კაპარტს ქამარზე ძვლის ფირფიტაში გაყრილი ღვედებით იკიდებდნენ (Горелик 2002: 19). წელზე კაპარტის დაკიდების მეთოდი შენარჩუნებულია XV საუკუნეში ახალი ტიპის, ბრტყელი კაპარტის შემოღების შემდეგაც: ამ ეპოქის გულეკარის, უიბიანის, თბილისის სიონის და გურჯაანის ხატებზე და ბოდორნის საწინამძღვრო ჯვარზე კაპარტი მარჯვენა მხარესაა ქამარზე დაკიდებული (Чубинашвили 1959: таб. 519-523). იმავე მეთოდს ვხედავთ XVII საუკუნეშიც: თავაქარაშვილის მინიატურებზე (138, 255, 319) კაპარტი კვლავ წელზეა დამაგრებული; კაპარტი წელზე კიდია ვახტანგ გურიელსაც კასტელის ჩანახატში.

შურდული

საბას მიხედვით, *შურდული* ქვის გასატყორცია (სულხან-საბა ორბელიანი 1993: 310). შურდული დისტანციური ბრძოლის უძველესი იარაღია, რომელიც ადამიანის კუნთის ძალით ტყორცნის ქვას. ის მარტივი კონსტრუქციის და მსუბუქი იარაღი იყო, თუმცა მისი ეფექტურად გამოყენება მრავალწლიან წვრთნას მოითხოვდა.

სხვა სასროლ იარაღთან შედარებით, შურდულის უპირატესობა მისი სიმარტივე იყო. მისი შეკეთება უმოკლეს დროში ადგილზევე შეიძლებოდა მშვილდს (Hurley 1975: 34). შურდული წარმოადგენდა ორად მოკეცილ ღვედს (ან დაწნულ თასმებს) შუაში ბრტყელი ნაწილით ქვის ჩასადებად (გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი 2005: 141). ამ ბრტყელ ნაწილს *საქვე*, 50 სმ სიგრძის დაწნულ თასმებს კი –

მანა ეწოდება (ჩოლოყაშვილი 1958: 37-38).³³⁰ თასმის ერთ ბოლო მჭიდროდ იყო დამაგრებული ცერზე, მეორე, თავისუფალი ბოლო ხელში ეჭირათ, რამდენიმეჯის დატრიალების შემდეგ კი უშვებდნენ და ჭურვს მოწინააღმდეგისაკენ მიმართავდნენ (გასიტაშვილი 1957: 83; ჩოლოყაშვილი 1958: 38).

ვეგეტციუსის აზრით, შეჭურვილი მებრძოლისათვის შურდული უფრო საშიში იყო, ვიდრე მშვილდი, რადგანაც მის ჭურვს აბჯარში შეუღწევლადაც შეეძლო მოწინააღმდეგის მწეობრიდან გამოყვანა (Vegetius 1996: I.16). ძველი გამოსახულებები გვიჩვენებს, რომ სროლისას შურდულს თავს ზემოთ ან სხეულის გვერდზე ატრიალებდნენ. თანამედროვე ექსპერიმენტები მოწმობს, რომ შურდულის ქვა 150-400 მეტრზე მიფრინავს (DeVries, Smith: 2007: 22). გამოცდილ ხელში შურდული კომპოზიტურ მშვილდზე შორსაც კი ისროდა (Echols 1950: 228; McLeod 1965: 14), თუმცა მიზანში მოხვედრა მშვილდით უფრო ადვილი იყო.

შურდულით სასროლად იყენებდნენ ტყვიის, გამომწვარი თიხის და ქვის ჭურვებს (Coulston 2002: 13). შურდულის ჭურვის დიამეტრი 3-დან 6-8 სმ იყო (Горелик 2003: 56). ქვის მინიმალური წონა პრაქტიკულად თავად შურდულის წონას უდრიდა (Richardson 1998: 46). ჭურვის ფორმაზე იყო დამოკიდებული მისი ბალისტიკური თვისებები. ჩვეულებრივთან შედარებით, ბევრად უკეთესი იყო წყლისაგან მომრგვალებული ქვები (Echols 1950: 227).³³¹ ტყვისაგან ჩამოსხმული ჭურვი თითქმის ნახევარჯერ უფრო შორს მიფრინავს, ვიდრე უბრალო ქვა (Richardson 1998: 47). ისრისაგან განსხვავებით, შურდულის ქვა ძნელი შესამჩნევი და რთული მოსაგერიებელი იყო (Wilcox 1986: 46). მრგვალ, საშურდულე ქვებს ქართველები საგანგებო აბგით, ე.წ. ტავარჯუხით ატარებდნენ, რომელიც H1665 დავითნის მინიატურაზე დავითს აქვს ჩამოკიდებული (ჩოლოყაშვილი 1958: 38).

შუა საუკუნეების მანძილზე შურდული ნელ-ნელა კარგავს მნიშვნელობას. საველე ბრძოლაში ის პრაქტიკულად აღარ ფიგურირებს და ძირითადად გამაგრებული ადგილების დაცვისას გამოიყენება. ამის ძირითადი მიზეზი შურდულის პროფესიულად მომხმარებელთა სიმცირე იყო, რადგანაც მისი გამოყენება

³³⁰ H1665 დავითნის მინიატურაზე გამოსახულ შურდულს ორი გრეხილი თასმა აქვს. ასეთივე გრეხილთასმიანი შურდული საქართველოს ეროვნულ მუზეუმშია (Шервашидзе 1964: 70).

³³¹ ქართული ეთნოგრაფიული მასალაც მოწმობს, რომ საშურდულედ რიყის ქვებს არჩევდნენ (ჩოლოყაშვილი 1958: 38).

ბავშვობიდანვე გაწაფვას მოითხოვდა. შურდული უფრო ადვილად ასათვისებელმა დისტანციურმა იარაღმა (მშვილდი, არბალეტი) ჩაანაცვლა.³³²

შუა საუკუნეების წყაროებში პრაქტიკულად არ მოიხსენიება ქართველთა მიერ შურდულის გამოყენება.³³³ იშვიათად ვხვდებით მეშურდულის გამოსახულებას ქართულ სინამდვილეშიც.³³⁴ აღსანიშნავია, რომ H1665 დავითნში მეშურდულე გამოსახულია მხოლოდ სავალდებულო ბიბლიურ სიუჟეტში (დავითისა და გოლიათის ბრძოლისას). ეს ყოველივე მეტყველებს შურდულის გავრცელებისა და გამოყენების შეზღუდულ არეალზე შუა საუკუნეების საქართველოში.³³⁵

ამავე დროს, ეჭვგარეშეა, რომ შურდული იყო გავრცელებული საქართველოს ზოგიერთ (მთიან) რეგიონში და მოსახლეობის ჯგუფში. ამას მოწმობს XVII საუკუნეში კასტელის მიერ იშვიათი ექსპრესიულობით შესრულებული სვანი მეშურდულის ნახატი (კასტელი 1976: სურ. 229). სვანეთის მოსახლეობამ საუკუნეთა მანძილზე შეინარჩუნა შურდულის გამოყენების უნარი. სვანების მიერ ქვების მარჯვედ სროლას იმპროვიზებული შურდულით XIX საუკუნის შუახანებში კ. ბოროზდინიც ადასტურებს (ბოროზდინი 1934: 186). ეთნოგრაფიულ თანამედროვეობამდე იყენებდნენ შურდულს ხევსურეთშიც.³³⁶

ქართული შეიარაღების კომპლექსი შუა საუკუნეებში

შუა საუკუნეების ქართული შეიარაღების სისტემატიზაცია და კლასიფიკაცია საშუალებას გვაძლევს გავაერთიანოთ იარაღის ცალკეული სახეობები შეიარაღების ერთიან კომპლექსში, რომელიც ერთმანეთთან დაკავშირებულ და მოცემული

³³² ევროპულ საბრძოლო მოქმედებებში შურდულის ბოლო გამოყენება 1572 წელს სანსერის ალყის დროს დასტურდება (Dohrenwend 2002: 31-32).

³³³ ანონიმი ავტორი მხოლოდ ერთგან, ისიც ქართველთა მიერ არზრუმის გარემოცვისას ახსენებს მუსლიმური გარნიზონის მიერ შურდულის გამოყენებას: „წარმოდგეს ბანსა ზედა და შუკთა შინა ისრის მსროლელნი და ქვის მსროლელნი“ (ისტორიანი და აზმანი 1959: 59).

³³⁴ მეშურდულე გამოსახულია კაბენზე, X ს. ძეგლზე ქსნის ხეობაში (ჩოლოყაშვილი 1958: 37).

³³⁵ წყაროთა და იკონოგრაფიულ მონაცემებს სხვაგვარად აფასებს კ. ჩოლოყაშვილი, რომელიც თვლის, რომ ისინი უხვი და საკმარისია (ჩოლოყაშვილი 1958: 37). ამ მოსაზრებას ვერ გავიზიარებ, მითუმეტეს, თუ გავითვალისწინებთ, რომ „ისტორიანი და აზმანის“ ზემოხსნებულ ცნობაში ავტორი ქართველებს ხედავს არზრუმელ მეშურდულეებში.

³³⁶ ეთნოგრაფიული მასალის საფუძველზე, გ. გასიტაშვილს აღწერილი აქვს ხევსურთა მიერ შურდულის დამზადებისა და სროლის ტექნიკა (გასიტაშვილი 1957: 82-83).

პერიოდისათვის დამახასიათებელ აღჭურვილობას წარმოადგენს. შეიარაღების კომპლექსის სათანადო რეკონსტრუქცია აუცილებელი წინაპირობაა სამხედრო ხელოვნების სრულფასოვანი შესწავლისათვის.

შეიარაღებასა და ტაქტიკაში მომხდარი ცვლილებების ანალიზი საშუალებას გვაძლევს გამოვეყოთ ოთხი პერიოდი ქართული შეიარაღების კომპლექსის განვითარებაში. ცხადია, პერიოდების მიხედვით ყოველთვის ვერ ხერხდება იარაღის ყველა ტიპის გამოიყვანა, მაგრამ ყოველთვისაა შესაძლებელი პერიოდისათვის დამახასიათებელი შეიარაღების კომპლექსის გამოყოფა.

ამასთანავე, ვერ გავიზიარებთ შეხედულებას, თითქოსდა შუა საუკუნეების მანძილზე ქართული აღჭურვილობა პრაქტიკულად უცვლელი რჩებოდა.³³⁷ ის მუდმივად ვითარდებოდა, განიცდიდა სხვადასხვა გავლენებს და ეპოქებისდა მიხედვით იცვლებოდა; განსაკუთრებით თვალშისაცემია ცვლილებები თავდაცვით აღჭურვილობაში. არ იცვლებოდა მხოლოდ ბრძოლის სტილი – მძიმედ აღჭურვილ ცხენოსანთა ტარანული დარტყმა, ე.წ. „შოკი“. შეიარაღების კომპლექსზე დაკვირვებაც სწორედ ამ განვითარებისა და ცვლილებების თანმიმდევრული ჩვენების საშუალებას გვაძლევს.

ქართული შეიარაღების კომპლექსის განვითარებაში შემდეგი პერიოდები გამოიყოფა: I პერიოდი, რომელიც მოიცავს X ს. – XIII ს. I მესამედს და რომელსაც თამამად შეიძლება ვუწოდოთ რაინდული ეპოქა; II პერიოდი შეადგენს XIII ს. II მესამედს – XIV ს. I ნახევარს და აღბეჭდილია მონღოლური გავლენით; III პერიოდი მოიცავს XIV ს. II ნახევარს და XVI საუკუნის I ნახევარს და ხასიათდება შეიარაღების დამძიმებით; IV პერიოდი გრძელდება XVI საუკუნის II ნახევრიდან XVII საუკუნის ჩათვლით, რომლის დროსაც შუა საუკუნეების ქართული შეიარაღების კომპლექსი საბოლოო სახით ყალიბდება.

I პერიოდი (X ს. – XIII ს-ის პირველი მესამედი)

განსახილველ პერიოდს წინ უძღოდა დიდი ტექნოლოგიური ცვლილებები შეიარაღებასა და სამხედრო საქმეში, რომლებიც V-IX საუკუნეებში მიმდინარეობდა. განსაკუთრებით დიდი ცვლილება განიცადა ცხენის აღკაზმულობამ, აზიური

³³⁷ მაგალითისთვის, იხ. გ. ანაბაძის მოსაზრება, რომელიც თვლის, რომ XVII საუკუნის პირველი ნახევრის ქართველი შუბოსანი მხედრის აღჭურვილობა პრაქტიკულად იგივე იყო, რაც კლასიკურ შუა საუკუნეებში (Анчабадзе 1990: 165). იხ. აგრეთვე, შუა საუკუნეების ქართული შეიარაღების აღწერის ცდა ს. მარგიშვილის მიერ (მარგიშვილი 2006: 186-189).

ზეგავლენის შედეგად გაუმჯობესდა უნაგირი, აღვირი, ნალები და რაც მთავარია, გაგრძელდა უზანგი (Nicolle 1992: 4).

ტექნოლოგიურ ცვლილებებს თან სდევს საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცვლილებები. XI-XII საუკუნეების საქართველოში რაინდული საზოგადოება იწყებს ჩამოყალიბებას. XI საუკუნიდან მოყოლებული განუხრელად იზრდება და სულ უფრო შესამჩნევი ხდება ჭაბუკთა როლი. ერთის მხრივ, ეს განპირობებული იყო ქართულ სამეფოებში ომებისა და საბრძოლო მოქმედებების გაზრდილი მასშტაბით, როდესაც მეფე-დიდებულებს მეტი მებრძოლი სჭირდებოდათ საგარეო თუ შიდა ომებისათვის; მეორეს მხრივ, კიდევ უფრო გაიზარდა ბრძოლაში ცხენოსანთა როლი. ქვეითებთან შედარებით, ცხენოსანი მებრძოლის აღჭურვილობა კიდევ უფრო უკეთესი ხდება და მისი უპირატესობა და მნიშვნელობაც იზრდება. ცხენოსანი მებრძოლის სამსახური უფრო პროფესიული ხდება და შეიარაღების ფასის ზრდასთან ერთად მისი პრესტიჟიც იზრდება. XII საუკუნეში საქართველოში პროფესიონალი მეომარი – *მოემე* გამოდის ასპარეზზე.

მიჩნეულია, რომ ქრისტიანული აღმოსავლეთის მონუმენტურ ფერწერაში წმინდა მეომართა გამოსახულებების რიცხვისა და მნიშვნელობის ზრდა, ასევე ფრონტალურად მდგომი შეიარაღებული წმინდა მეომრის სახის დამკვიდრება XI საუკუნიდან იწყება. ზ. სხირტლაძის აზრით, ასეთი ტენდენციები საქართველოში კიდევ უფრო ადრე, IX-X საუკუნეებში შეინიშნება (სხირტლაძე 2008: 179-182). ეს იკონოგრაფიული მოვლენა, რომელიც თანადროულ რეალობას ასახავს, საყოველთაოა ქრისტიანული აღმოსავლეთისა და, მოგვიანებით, დასავლეთ ევროპისთვისაც და დაკავშირებულია შუა საუკუნეებში პროფესიონალ მეომართა – რაინდთა დაწინაურებასთან. კარგად აღჭურვილი წმინდანების წინაშე მდგომი რაინდები თითქოსდა თავიანთ გამოსახულებას ხელავდნენ სარკეში (Immerzeel 2003: 277). ამ პროცესების ადრეული მიმდინარეობა საქართველოში მეომართა ფენის დაწინაურებაზე მიანიშნებს.

ჩვენ ხელთ არსებული ყველა მასალა, წერილობითი, იკონოგრაფიული თუ არქეოლოგიური წყაროები საშუალებას გვაძლევს დავახასიათოთ ამ ეპოქის ქართველი მებრძოლის აღჭურვილობა, როგორც მძიმედ შეჭურვილი ცხენოსნის შეიარაღების კომპლექსი, რომელიც თავდაცვითი და შეტევითი იარაღის მრავალგვარი ნომენკლატურისაგან შედგებოდა.

რაინდული ეპოქის ქართველ მოემეს ეხურა სფეროკონუსური მუზარადი, ეცვა გრძელი ჯაჭვი და ჯაჭვის საბარკული, ლამელარული და ქერცლოვანი აბჯარი, ეკეთა ქაფი და ტყავის ხალკოტუბა, ფეხზე ეცვა ცხენოსნის სქელი ჩექმები – მოგვი,

ხმარობდა როგორც ნუშისებურ, ისე მრგვალ ფარს, იყენებდა გრძელ შუბს და გრძელ ორღესულ მახვილს, ხანდახან – ლახტსაც; ჰყავდა ჯაჭვით ან ლამელარით შეჯავშნული ცხენი.

ქართველი მებრძოლი ყოველთვის, ყველა ეპოქაში გამოირჩეოდა კარგი დაცვითი აღჭურვილობით. შექმნილი მეომრები ბრძოლისას ორმაგ აბჯარსაც იყენებდნენ და აბჯარზე აბჯარს იცვამდნენ. „ვეფხისტყაოსანში“ აღწერილია ორმაგი აბჯრის (ჯაჭვზე ლამელარის) გამოყენება: „დავეკაზმენით საომრად ჯაჭვითა, ჯავშან-ქაფითა“ (შოთა რუსთაველი 2009: სტრ. 442), როდესაც მეომრებს ჯაჭვის პერანგზე ლამელარული ჯავშანი აცვიათ, მხრებს კი ქაფი უფარავთ.³³⁸

ქართველი მოყმის უპირველესი იარაღი გრძელი შუბი და მახვილია.³³⁹ გრძელი შუბი აუცილებელი იყო პირველი და, ზოგჯერ, გადამწყვეტი შეტევისათვის; შუბის დამსხვრევის შემდეგ ბრძოლას მახვილით აგრძელებდნენ, რომელიც უმთავრესად ჩხისთვის იყო განკუთვნილი. ეს კარგად ჩანს ერთ ეპიზოდში, როდესაც ბევრი ჩხისა და ცემის შედეგად აღმაშენებლის ხმალს პირი ისე დაეღრიცა, რომ ქარქაშში ვეღარ ჩააგეს: „ფრიადისა ცემისაგან კრმალმანცა დაღულარჭნილმან უარ ყო ქარქაში თვისი“ (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 1955: 350).

ამ ეპოქის მხედართა შეიარაღებაში არსად ჩანს მშვილდი. XIII საუკუნის დოკუმენტში, რომელიც საუკუნის პირველი ნახევრის ვითარებას ასახავს და რომელშიც დეტალურადაა აღწერილი „წესი და განგებაჲ მეფეთ კურთხევისაჲ“ (ქართული სამართლის ძეგლები 1965: 50-54), იარაღის ჩამოთვლისას გვხვდება მხოლოდ ხმალი, შუბი, ფარი, ლახტი და არ მოიხსენიება მშვილდი. აქვე, მეფედ კურთხევის ცერემონიის დროს პროცესიის მსვლელობისას იარაღის ერთგვარი რანგირებაც ჩანს: მეფეს წინ შუბი მიუძღვის, სამეფო ხმალი გვერდზე მოყვება, უკან კი სამეფო ფარი და ლახტი მოსდევს. ეს თანმიდევრობა შუბის დიდ მნიშვნელობას უსვამს ხაზს.

თუმცა, ეს არ ნიშნავს, რომ საქართველოში მშვილდ-ისარს უგულვებელყოფდნენ და არ იყენებდნენ. მშვილდი დიდ როლს თამაშობდა ქვეითი ჯარის შეიარაღებასა და ტაქტიკაში; მშვილდის სროლა იცოდნენ ქართველმა

³³⁸ ქაფის და ლამელარის ერთად გამოყენებაზე სხვაგანაც ვკითხულობთ: „აბჯარსა ფრეწდის, გაცუდდის სიმაგრე ჯავშან-ქაფისა“ (შოთა რუსთაველი 2009: სტრ. 1417).

³³⁹ ამას დ. ნიკოლიც აღნიშნავს (Nicolle 1986: 23).

მხედრებმაც,³⁴⁰ ხოლო ქრონიკები ხშირად აღნიშნავენ ქართველ მეფეთა კარგ მოისრობას (მატიანე ქართლისა 1955: 315; ლაშა გიორგის-დროინდელი მემატიანე 1955: 370; ისტორიანი და აზმანი 1959: 6).³⁴¹ ქართველ მეფეთა და მთავართა სინაუქე და აუცდენელი სროლა ნადირობისას ხდებოდა და არა ბრძოლაში, რასაც, ზოგჯერ, ხაზგასმით აღნიშნავენ. მაგალითად, უამთააღმწერელი ასე ახასიათებს ბექა ჯაყელს: „ძალითა ძლიერ, ომსა შინა მკნედ მბრძოლი, ცხენსა ზედა მკნე და მოისარი ნადირთა კვლოვანი“ (უამთააღმწერელი 1987: 162). როგორც ვხედავთ, მოისრობა გარკვევითაა დაკავშირებული ნადირობასთან. დ. ნიკოლიც აღნიშნავს, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ მშვილდოსნობა ნადირობასთანაა კავშირში და არა ბრძოლასთან (Nicolle 1986: 23; Nicolle 1999b: 79).

ქართველი მშვილდოსნების ოსტატობის დასტურს სხვადასხვა წყაროებშიც ვპოულობთ. 998 წელს, ხლათის ალყის დროს ქალაქის გამოსახსნელად მოსული არაბთა რაზმის შემოტევა მხოლოდ ტაოელმა მშვილდოსნებმა მოიგერიეს ისრის სროლით და საკმაო ზარალიც მიაყენეს მათ (Асохик 1864: 193). ქვეითი მშვილდოსნების მიერ არაბთა შემოტევის მოგერიება მეტად ნიშანდობლივია და ცხადყოფს, რომ ტაოელ მშვილდოსნებს უნდა შეძლებოდათ „ხალპური სროლა“, რაც მათ დისციპლინასა და გაწვრთნილობაზე მიუთითებს.

XI საუკუნის შუახანებში დაწერილი პოემის „ვის ო რამინის“ ავტორი ფახრ ად-დინ გორგანი ერთ-ერთი პერსონაჟი ქალის (გულის) აღწერისას მის თვალ-წამწამს ქართველი მშვილდოსნის მიერ ნასროლ ისარს აღარებს (ბერაძე 1973: 79-80). პოეტის მიერ გამოყენებული ეს მეტაფორა ერთმნიშვნელოვნად მიანიშნებს იმ ავტორიტეტზე, რაც ქართველ მშვილდოსნებს ჰქონდათ მოპოვებული მახლობელ აღმოსავლეთში.

ქართველი მშვილდოსნები ფლობდნენ ისრის სროლის სხვადასხვა მეთოდს. ჯრუჭის II ოთხთავის 111r მინიატურაზე გამოსახულია ქვეითი მშვილდოსნები, რომლებიც ციხეს ისარს ესვრიან და ამავე დროს თავს ფართო იცავენ. ამ ხერხს „ფარს ქვემოდან სროლა“ ეწოდება და მრავალგზის არის მოხსენიებული არაბულ სამხედრო სახელმძღვანელოებში (Nicolle 1997: 20; Nicolle 2002a: 187).³⁴² აღსანიშნავია,

³⁴⁰ მიუხედავად იმისა, რომ ევროპელი რაინდები ზემოდან უყურებდნენ მშვილდს, როგორც „გლეხების იარაღს“, რომელსაც შორიდან იყენებდნენ, ყველა მათგანი სწავლობდა მის გამოყენებას (Nicholson 2004a: 100).

³⁴¹ ასეთ ფაქტებს მრავლად ვხვდებით დასავლეთ ევროპაშიც. მაგალითად, კარგი მშვილდოსანი იყო ინგლისის მეფე უილიამ დამპყრობელი და მისი სამი შვილიც (Bradbury 1985: 5-6).

³⁴² ასეთი ხერხით ისრის სროლის ერთ-ერთი უადრესი გამოსახულება გვაქვს VIII საუკუნის შუახანების კედლის მოხატულობის ფრაგმენტზე ხირბათ აღ-მაფჯარიდან (პალესტინა) (Nicolle 1998b: 28; Nicolle 1993a: 36).

რომ ფარქვეშიდან სროლას აზრი აქვს საბელის ცერით მოზიდვისას, როდესაც ისარი მშვილდის მარჯვნივაა მოთავსებული. სააღყო ბრძოლების დროს, ეს მეთოდი საშუალებას აძლევდა მსროლელს შედარებით უშიშრად მიახლოებოდა ციხის კედელს (Nicolle 1998b: 158). აღსანიშნავია, ამავე ოთხთავის 186v მინიატურაზე რეალისტურად გამოსახული ქვეითი მშვილდოსნები: დამცველობითი საჭურვლიდან მათ მხოლოდ ლითონის მუზარადი და დალიანდაგებული ქსოვილის სამოსი აცვიათ და შეიარაღებული არიან ქვეითთათვის დამახასიათებელი, შედარებით დიდი ზომის კომპოზიტური მშვილდით. მოზიდული ისარი ყურთან არის მიტანილი.

XII საუკუნემდე ქართულ სამხედრო საქმეზე დიდ გავლენას ახდენდა ბიზანტიური სამხედრო ხელოვნება. ქართულ-ბიზანტიური კავშირები განსაკუთრებით ინტენსიური იყო X-XI საუკუნეებში, ხასიათდებოდა არაბებთან ერთობლივი ბრძოლებით, ქართველების მონაწილეობით ბიზანტიურ სამოქალაქო ომებში და, ბოლოს, XI საუკუნეში მიმდინარე მძაფრი ურთიერთდაპირისპირებით. ბიზანტიურ-ქართული სიახლოვე ამ პერიოდს ის შეიარაღების მრავალ ასპექტში ჩანს.

ბიზანტიური ტრაქტატების *Peri strategias* და *Praecepta militaria* თანახმად, ბანაკად ყოფნისას ჯარიკაცებს, ფეხებთან ახლოს, ფარი შუბზე უნდა მიეყუდებინათ და ისე დაესვენათ, რომ განგაშის შემთხვევაში ორივე იარაღი ხელთ ჰქონოდათ. სათანადო მაგალითების მოხმობით, პ. გროტოვსკი ამტკიცებს, რომ ამ პრაქტიკამ ბიზანტიურ იკონოგრაფიაშიც ჰპოვა ასახვა (Grotowski 2010: 224). ასეთივე, შუბს მიეყუდებულ ფარს ვხედავთ XI საუკუნის ბოჭორმის წმ. გიორგის ხატზე, რაც შეიძლება იმას ნიშნავდეს, რომ ქართველებიც იცნობდნენ და იცავდნენ ბანაკად ყოფნის ამ წესს.

სხვა მაგალითებიც გვინვენებს, რომ ქართველები იცნობდნენ ბიზანტიურ სამხედრო-თეორიულ ნაშრომებს. ბიზანტიური ტრაქტატების მიხედვით, არმიაში ყოველ დანაყოფს შესაბამისი ფერის და მოხატულობის ფარი უნდა ჰქონოდა, რომელზეც დანაყოფის ემბლემა უნდა ყოფილიყო გამოსახული (Vegetius 1996: II.18; Maurices's Strategikon 1984: 139; Taktika 2010: 6.21; Koliass 1988: 125; Grotowski 2010: 236-237, n421). ქართული მინიატურების მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მსგავს პრაქტიკას, ყოველ შემთხვევაში XI-XII საუკუნეებში, საქართველოშიც ჰქონდა ადგილი. ჯრუჭის II ოთხთავის 186v მინიატურაზე გამოსახულია ქვეითთა ჯგუფი, რომელთაც ერთნაირი ემბლემა (ნახევარმთვარეთი) შემკული ფარი უჭირავთ; აქვე, 243v მინიატურაზე, ქრისტეს შესაპრობად გაგზავნილ ჯარისკაცთა ჯგუფს კვლავ იდენტური, ლურჯ-წითელი რგოლებით მოხატული, ფარები აქვთ.

ბიზანტიურ სამყაროში ფართოდ იყო გავრცელებული ქსოვილისაგან დამზადებული, დალიანდაგებული და რბილი შუასადებიითი შევსებული აბჯრის

ქვედატანი (კრემასმატა), რომელსაც კირასაზე იმაგრებდნენ ფეხების დასაცავად. XI-XII საუკუნეებში ბიზანტიაში კრემასმატა ლითონის ფირფიტებით ძლიერდება (Dawson 1998: 39, 46). გაძლიერებული კრემასმატა კიდევ უფრო ადრე ჩანს საქართველოში: X საუკუნის მრავალძლის ხატებზე გამოსახულ ცხენოსან და ფეხოსან წმ. გიორგის ლამელარული ფირფიტებით გაძლიერებული კრემასმატა აცვიათ.

X საუკუნეში ბიზანტიაში ადგილი აქვს მძიმედ აღჭურვილი კავალერისტის როლის ზრდას და შესაბამისად ტაქტიკის ცვლილებასაც, როდესაც ცხენოსანთა დარტყმას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება. ა. ჰოფმაიერი მიუთითებს, რომ ლეონ ბრძენი X საუკუნის *ტაქტიკაში* მეტ მნიშვნელობას ანიჭებს მახვილს და სხეულის დაცვას, ვიდრე მავრიკოსი *სტრატეგიკონში*, რაც კავალერიის ტაქტიკის ცვლილებაზე და მძიმედ შეჭურვილი ცხენოსნის მნიშვნელობის ზრდაზე მიუთითებს (Hoffmeyer 1966: 44). ამავე დროს, ნიშანდობლივია, რომ X საუკუნის ბიზანტიური კავალერიის შეიარაღების „დამძიმებისა“ და გრძელი აბჯრის შემოღების საილუსტრაციოდ ევროპელ მეცნიერებს მოჰყავთ ნიკორწმინდის ეკლესიაზე გამოსახული წმინდა მემორების მძიმე შეიარაღება ანუ მაგალითი მისი მეზობლის – საქართველოს შეიარაღებიდან (Nicolle 1980: 11).³⁴³

X-XI საუკუნეებში ქართველთა მძიმე შეიარაღებას მრავალი უცხოელი ავტორი აღნიშნავს. იოანე დრასხანაკერტელი ასე აღწერს დასავლეთ საქართველოს (აფხაზთა სამეფოს) მხედრობას X საუკუნეში: „დიდძალი ჯარი, შეჭურვილი ჰაერში მონავარდე რაშებით, რკინა ნაჭელი აბჯრით, შიშის მომგერელი ჩაფხუტებით, მკერდის საფარი რკინის ლურსმნებიანი ფირფიტებითა და მაგარი ფარებით, სამკაულებით, შუბებითა და ლახვრებით“ (იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 257). „მკერდის საფარ რკინის ლურსმნებიანი ფირფიტებში“ უშეცდომოდ შეგვიძლია ამოვიცნოთ მოქლონიანი ლამელარული კირასა, სადაც „ლურსმანი“ მოქლონს აღნიშნავს. XI საუკუნის ბიზანტიელი ავტორი მიხეილ ატალიატე ბიზანტიელებთან ომშიც კი ხაზს უსვამს ქართველთა მძიმე შეიარაღებას და ამბობს, რომ ქართველთა „სიმამაცეს არა მხოლოდ სიმრავლე განაპირობებდა, არამედ ისიც რომ უმძლავრესი აბჯრით იყვნენ დაცული და არა მხოლოდ საკუთარ თავს, არამედ შეჯავშნულ და მოუწყვლად ცხენებსაც ყველა მხრიდან [აბჯრით] ფარავდნენ“ (მიხეილ ატალიატე 1966: 27). ასევე, XI საუკუნეში არისტაკეს ლასტივერტეცი საგანგებოდ აღნიშნავს ქართული შეიარაღების სიმძიმეს და მას ბიზანტიელებზე ერთი წარუმატებელი შეტევის მიზეზადაც კი ასახელებს (არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 51).

³⁴³ რამდენად კორექტულია ეს მაგალითი და ასახავს თუ არა რეალურად ბიზანტიურ შეიარაღებას, სხვა საკითხია, რომლის განხილვის ადგილიც აქ არ არის.

რამ განაპირობა ქართული აღჭურვილობის ასეთი მრავალფეროვნება და მოწინავე ტექნოლოგიები? უმნიშვნელოვანესი ფაქტორი იქნებოდა საქართველოს გეოგრაფიული მდებარეობა და მუდმივი კონტაქტები ნომადურ ჩრდილოეთთან³⁴⁴ და სამხრეთით ირანულ-არაბულ-ბიზანტიურ სამყაროსთან და სხვადასხვა იარაღის სისტემებთან; IX-X საუკუნეებში შეიარაღების განვითარებას ძლიერ იმპულსს მისცემდა ქართულ მიწებზე ახალი სამეფოების წარმოქმნა, რომლებიც მეზობლებთან მუდმივ ომებში იმყოფებოდნენ; ასევე, ხელს შეუწყობდა ფეოდალური წყობა საქართველოში, მდიდარი და მრავალრიცხოვანი ფეოდალური კლასი, რომლის მუდმივი მოთხოვნილება იქნებოდა მაღალი ხარისხის იარაღი.

X საუკუნიდან საქართველოში დამკვიდრებას იწყებს *წავრძელებული შუბით* ბრძოლის წესი. ქართული აღჭურვილობის მიმოხილვა გვარწმუნებს, რომ ეს წესი უკვე გავრცელებულია XI საუკუნეში. ამ საუკუნის პირველი ნახევრიდან მაინც, საქართველოში გვხვდება ნუშისებური ფარი. ამ ფარის მრავალრიცხოვანი გამოსახულებები მოგვეპოვება ფრესკებზე, ჭედურ ხატებსა და მინიატურებზე. ნუშისებური ფარი წარმოადგენს ბრძოლის სტილის ცხად ადაპტაციას (France 1994: 295)³⁴⁵ და მისი ფართო გავრცელება სწორედ *წავრძელებული შუბის* დამკვიდრებაზე მიუთითებს.

წავრძელებული შუბის გამოყენებასთან დაკავშირებულია ცხენზე ჯდომის რაინდული წესის ჩამოყალიბება, როდესაც მხედრის ფეხი გრძელ უზანგშია გაყრილი და წინაა გაშვერილი. XI საუკუნიდან დაწყებული, ჩვენ გვაქვს წმინდა მხედართა არაერთი გამოსახულება, სადაც ცხენზე ჯდომის ეს „ლათინური წესია“ დადასტურებული: ასეთია ლაბეჭინის, ლაფსყაღდის, მურკმერის, ლემსიას და ბეზოს ხატები, ფარის, ლაშთხვერის, წალენჯიხის და დირბის ფრესკები, ნიკორწმინდის ტაძრის ბარელიეფები და სხვ. (წურწუშია 2013ბ: 336). გაშვერილი ფეხის მაგალითები გვხვდება აგრეთვე, სამშენებლო კერამიკაზე (ჯღამაია 1974: 239, ტაბ. II), გულსაკიდ მედალიონზე არეშიდან წმ. გიორგის რელიეფური გამოსახულებით (ჭილაშვილი 1990: 28, სურ. 23) და დავით ნარინის ვერცხლის მონეტაზე (დუნდუა, ჯალაღანია 2009: 45).

³⁴⁴ ნომადური გავლენის მაჩვენებელია ნიკორწმინდის ტაძრის (1010-14) დასავლეთის პორტალზე წმ. თევდორეს რელიეფი გრძელი ქერცლოვანი აბჯრით, რომლის თარგი მომთაბარეების ფირფიტოვან აბჯარს მოგვაგონებს (ალადაშვილი 1957: ტაბ. 19). ამ ტიპის გრძელი აბჯარი დამახასიათებელი იყო ცენტრალური აზიისათვის, საიდანაც გავრცელდა კიდევ მთელ მსოფლიოში (Gorelik 1979: 40).

³⁴⁵ ლ. უაიტი ნუშისებურ ფარს ცხენოსანთა დარტყმითი ტაქტიკის „საფორმო ნიშანს“ უწოდებს (White 1975: 99).

XI საუკუნის ბოლოდან და XII საუკუნეში ქართულ ბრძოლის წესზე გავლენას ახდენს დასავლეთევროპული სამხედრო ხელოვნება, რომელიც ჯერ ფრანკმა მოქირავნეებმა და შემდეგ, ჯვაროსნებმა მოიტანეს აღმოსავლეთში. წაგრძელებული შუბით ბრძოლის წესთან ერთად, საქართველოში ფეხს იკიდებს ცხენოსანთა დარტყმითი ტაქტიკა, რომელმაც მრავალი წარმატება მოუტანა ქართულ ლაშქარს.

II პერიოდი (XIII ს-ის მეორე მესამედი – XIV საუკუნის I ნახევარი)

XIII საუკუნის შუახანებში საქართველოში მონღოლები ბატონდებიან. მათ დიდი კვალი დაატყვეს ქართულ სამხედრო საქმეს, ისევე როგორც საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვა სფეროებს. მიუხედავად იმისა, რომ ცხენოსანთა შოკური შეტევა კვლავ რჩება ქართველთა უმთავრეს ტაქტიკურ იარაღად, შეიარაღებაში ჩნდება მშვილდი, რომელიც თავის მნიშვნელობას XVIII საუკუნემდე ინარჩუნებს. ამავე პერიოდში მკვიდრდება ჯაჭვის აბჯრის გამაძლიერებელი სამკერდე ფირფიტები – პოლოტიკები; ბატონდება მოხრილი ხმალი და ფარიკაობის სწრაფი მანერა, შემოდის ცხენზე ჯდომის აზიური მანერა მოკლე უზანგით და მოხრილი ფეხით (*la jineta*), რაც პირველ რიგში, მოხრილი ხმლის გამოყენების აუცილებლობით იყო ნაკარნახები: გრძელი უზანგის დროს შეუძლებელია უზანგზე დამდგარმა ცხენიდან მაღლა წამოიწიო და ეფექტურად იფარიკაო (Prestwich 1995: 205-206). თუმცა, გრძელი უზანგისა და გაშვერილი ფეხის მაგალითები ბოლომდე გვხვდება ქართულ სინამდვილეში. საერთო ჯამში, ეს იყო შუა საუკუნეებში ქართული სამხედრო საქმის მიერ განცდილი ყველაზე რადიკალური ცვლილება, როდესაც რაინდულ-ევროპული ბრძოლის წესი და ტაქტიკა მომთაბარეთა გავლენით ტრანსფორმირდა და მრავალი აზიური ნიშანი შეიძინა.

ამ ხანის ქართველ მებრძოლს ესურა ჯალალედინის ტიპის მუზარადი, ეცვა გრძელი ჯაჭვი და ლამელარი, ეკეთა პოლოტიკი, ქაფი, ეცვა საბარკული, მოგვი და ჰქონდა მრგვალი ფარი; უპირველეს იარაღად ისევ შუბი რჩებოდა, რომლის გარდა ფლობდა მოხრილ ხმალს, ლახტს, მონღოლურ მშვილდს და ცილინდრულ კაპარტს; იჯდა შეჯავშნულ ცხენზე.

XIV საუკუნის პირველი ნახევრის ხელმწიფის კარის გარიგებაში ჩამოთვლილია სახელმწიფო არსენალში (ზარადხანაში) დაცული საჭურველი, საიდანაც ნათელია, რომ მშვილდი უკვე დამატებულია სავალდებულო იარაღის ჩამონათვალს: „ჯაჭვი, მუზარადი, კმალი, ქაფა, საბარკული, მშუღდ-კაპარტი, ლახტი, შუბი...“ (გარიგება კელმწიფის კარისა 1965: 87). დ. ნიკოლიც შენიშნავს მომთაბარულ-

მონღოლური ზეგავლენით ქართული მხედრობის ბრძოლის წესის თანდათანობით ტრანსფორმაციას ხელჩართულიდან მშვილდოსნობამდე (Nicolle 1999b: 79).

უამთააღმწერელი მოგვითხრობს 1260-იან წლებში მონღოლებთან ლაშქრად მყოფი სარგის ჯაყელის ჩუბინობის შესახებ: „ხოლო იქმნა ესეცა, რომელ რაზმსა შინა გახლტა შუელი, სადა-იგი სარგის ჯაყელმან, **აბჯარცმულმან**, მოკლა. და მცირედ წარვლეს და მელი მოკლა, იგიცა სარგის, ისრითა. და წაიარეს და ყურდგელი მოკლა. და ამას სამსავე ხედვიდა ულო ყაენი, და დიდად აქო სარგის, და კეთილად უთქმიდა მრავალსა“ (უამთააღმწერელი 1987: 133). აბჯარასხმული სარგისის მიერ ცხენიდან ისრის უცდომელად სროლა ქართველი მემკვიდრის განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს, რაც იმის მანიშნებელია, რომ ბრძოლის ეს ხერხი შედარებით ახალი დამკვიდრებულია ქართულ სინამდვილეში.

ამავე ლაშქრობაში, მონღოლთა შინაომისას ვხვდებით მატიანეში აღწერილ იშვიათ შემთხვევას, როდესაც ქართველი (დავით VII) ბრძოლაში მშვილდს იყენებს, ისიც მონღოლების გვერდზე და ბრძოლის დასაწყისში, სანამ ქართველები შეტევაზე გადავიდოდნენ: „მაშინ დაეახლნეს სპანი ორნივე ურთიერთას, და გამოჩნდა კაცი ერთი სახელოვანი მათ შორის, რომელი წარმოეგლინა დიდსა ყაენსა ბერქას, რამეთუ ყაენი არა წარმოსრულ იყო. ესე მოეახლა მეფესა დავითს, რომლისათვის დიდად შეწუხნეს სპანი მეფისანი, რამეთუ იყო კაცი ესე დიდი და მაგრიად და უცთომლად მოისარი. **ხოლო მეფემან აღმოიღო მშუკლდი ქარქაშით, და ჰკრა ცხენსა მისსა მკერდსა, და დაასო და გულსა განვლო.** ხოლო ქართველთა განმხიარულებულთა აღიზახნეს და მიეტევნეს“ (უამთააღმწერელი 1987: 134).

XIV საუკუნის ქართველთა ბრძოლის სტილი ასახული ოღუზურ ეპოსში, სადაც აღწერილია ამ საუკუნეში საქართველოს სამხრეთ საზღვრებთან ქართველთა და მომთაბარე თურქ ტომებთან შეტაკებები (ჩლაიძე 2004: 155). „ქორქუთის წიგნის“ მიხედვით ქართველთა შეიარაღებაა მუზარადი, გრძელი შუბი (მათ შორის ბამბუკის), ხმალი, კაპარჭი (ანუ მშვილდ-ისარი), ექვსფრთიანი ლახტი (დედე ქორქუთი 1987: 47-48, 149); ბრძოლის დროს ქართველები ისრებსაც იყენებენ (დედე ქორქუთი 1987: 48, 93).

მიუხედავად შეიარაღებაში მშვილდის დანერგვისა, ეს არ ნიშნავს, რომ ქართველები ისრით სროლის და ბრძოლის იმ ტაქტიკას აითვისებდნენ, რომელსაც მონღოლები (და ზოგადად, მომთაბარეები) ფლობდნენ და რაც გულისხმობდა მოწინააღმდეგის მოქანცვას მუდმივი საცეცხლე ზემოქმედებით, მასთან მიახლოებას, ისრებით დაცხრილვას, უკან შემოქცევას და ისევ თავიდან შეტევას. საფიქრებელია, რომ ქართველები იყენებდნენ ისრის სროლის იმ მეთოდს, რომელსაც „ისრის წვიმა“

ეწოდება და რომელსაც, თავის დროზე, იყენებდნენ სასანელები, შემდეგ კი აბასიანი, სელჩუკი და ეგვიპტელი მამლუქები (Smith 1997: 256, n32). „ისრის წვიმის“ დროს ადგილზე იდგნენ და კონკრეტულ სამიზნეს კი არ უმიზნებდნენ, არამედ მოწინააღმდეგის მასისაკენ მიმართული სწრაფი სროლით³⁴⁶ „მკვდარ ზონებს“ ქმნიდნენ ბრძოლის ველზე. ასეთი სროლა ნაკლებ მსხვერპლს იწვევდა, მაგრამ დიდ გავლენას ახდენდა მოწინააღმდეგის მორალზე, ცხენებზე (Nicolle 1999a: 187), მომქანცველ მომთაბარულ ტაქტიკასთან შედარებით ცხენების ნაკლებ რიცხვს საჭიროებდა, ნაკლებად ღლიდა მსროლელს და იძლეოდა მძიმე აბჯრის გამოყენების საშუალებას (Nicolle, 2007a: 35).³⁴⁷ ასეთი ვარაუდის უფლებას გვაძლევს ქართველთა ცილიდრული კაპარტები, რომლებიც სწრაფად სროლისათვის არის გამიზნული³⁴⁸ და ისიც, რომ ქართველი ცხენოსნის ზოგიერთი ვარჯიში მამლუქთა მზადებას ჰგავდა და, ალბათ, მათგან იყო გადმოღებული: ასეთია ყაბახი, რომელიც საგანგებოდ შერჩეულ მოედანზე იმართებოდა და ისრის სროლაში ვარჯიშს წარმოადგენდა. ამ დროს მაღალ ძელზე დამაგრებულ სამიზნეს ჭენებით უახლოვდებოდნენ და ისარს ესროდნენ. სამიზნეს *qabaq* ეწოდებოდა, რაც სიტყვასიტყვით გოგრას ნიშნავს (Rabie 1975: 160). ეს სახელწოდება ქართულშიცაა შემოსული: სამხედრო თამაშობას, რომლის დროსაც მაღალ სამიზნეს ესვრიან, ქართულადაც ყაბახი ქვია. მართალია, ყაბახი მოძრაობისას სროლის უნარს ავითარებს, მაგრამ ეს ახლო მანძილზე ხდებოდა და არაფერი აქვს საერთო მომთაბარეთა მომქანცველ ტაქტიკასთან (Nicolle 1986: 39).

III პერიოდი (XIV საუკუნის II ნახევარი – XVI საუკუნის I ნახევარი)

XIV საუკუნის II ნახევრიდან იწყება დიდი ცვლილებები შეიარაღებაში, რომელიც მიმდინარეობს თავდაცვითი აღჭურვილობის გაძლიერების ნიშნით. ამ დროს ჩნდება სხეულის ცალკეული ნაწილების ფირფიტოვანი დაცვა, როგორიცაა

³⁴⁶ სრულად გაწვრთნილ მამლუქს პირველი ხუთი ისარი 2,5 წამში უნდა ესროლა (Nicolle 1999a: 187). ასეთ სისწრაფეს ქვეითი მამლუქისაგან ითხოვდნენ, თუმცა ცხენზე უძრავად მჯდომსაც არ ექნებოდა ბევრად უარესი შედეგი (Smith 1997: 257). თითქოს ასეთ ტექნიკასთან გვაქვს საქმე, როდესაც ზემოთ აღწერილ ეპიზოდში დავით VII დგას და მოახლოებულ მტერს ესვრის; სამწუხაროდ, ეს ერთი იზოლირებული მაგალითი განზოგადების საშუალებას არ იძლევა.

³⁴⁷ ეს იყო მძლავრი იარაღი, რომელმაც დიდი წვლილი შეიტანა მამლუქების მიერ მოგებულ ბრძოლებში ღახასთან (1244), აინ ჯალუთთან (1260), ჰომსთან (1281) და შაქაბთან (1303) (Nicolle 1986: 39; Nicolle 1993b: 14).

³⁴⁸ სწრაფად სროლაზე ვრცლად იხ. Smith 1997: 256-258.

სამუხლე, საწვივე, სამკლავე; XV საუკუნეში იცვლება საისრე კაპარტის ფორმა: ცილინდრულის ნაცვლად ტყავის ბრტყელი აბგა მკვიდრდება.

ამ პერიოდის ქართველი მეომარი აღჭურვილია სფეროკონუსური ვაგელის ტიპის მუზარადით, ტანზე აცვია ჯაჭვ-ფირფიტოვანი აბჯარი და ლამინარი, სხეულის სხვადასხვა ნაწილზე მორგებული აქვს საბარკული საყირმუხით, ლითონის ფირფიტოვანი წვივსაფარი, ქაფი და სამკლავე, ფეხზე მოგვი აცვია და მრგვალ ფარს ხმარობს. შეტევითი იარაღი წარმოდგენილია შუბით, მოხრილი ხმლით, მშვილდ-კაპარტით და ლახტით; იჯდა ჯაჭვ-ფირფიტოვანი აბჯრით შეჯავშნულ ცხენზე.

XIV საუკუნის მეორე ნახევრის შეიარაღების შესახებ უმდიდრეს ინფორმაციას გვაწვდის H1665 დავითნი. რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, ის გვიჩვენებს მონღოლურ-ნომადური გავლენით ტრანსფორმირებულ ქართულ მხედრობას, რომელიც ინარჩუნებს რა ცხენოსანთა შოკური შეტევის და წაგრძელებული შუბით ბრძოლის სტილს, ამავე დროს, სხვა მეთოდითაც იყენებს შუბს. აღსანიშნავია, რომ დავითნის მინიატურებში მხედრებს შუბთან ერთად მშვილდ-კაპარტიც ჰკიდიათ, მაგრამ მინიატურებში ერთხელაც (!) კი არ არის ბრძოლისას მშვილდის გამოყენება ნახვენები. რაინდული პერიოდის გრძელი უზანგისაგან განსხვავებით, დავითნის მინიატურებში ჩანს დამოკლებული უზანგი. მინიატურებზე გამოსახული დიდი და მძიმე ხმლები ყოველთვის მცირედ განხრილი, ღარიანი და წვერწამახულია.

H1665 დავითნის მინიატურებზე ერთი უცნაურობა შეინიშნება: მხედრები ყოველთვის უფაროდაა გამოსახული, მაშინ როდესაც ქვეითები ფარებით არიან აღჭურვილნი. ლ. შერვაშიძემ შენიშნა, რომ ფეხოსანთაგან განსხვავებით ცხენოსნები ფარს არ ფლობენ, სამაგიეროდ მათ დამატებით გააჩნიათ სამკლავე, წვივსაფარი, სამუხლე. ეს კანონზომიერება H1665 და H75 დავითნის ყველა მინიატურაში შეიმჩნევა.³⁴⁹ ამ მოვლენის ახსნაში უცხოური პარალელები დაგვეხმარება. XIV საუკუნიდან დაწყებული, ფირფიტოვანი აბჯრის გავრცელებამ დასავლეთ და ცენტრალურ ევროპაში ფარი დრომოჭმული გახადა. XV საუკუნეში რაინდი ბრძოლაში უკვე აღარ ატარებდა ფარს (Clements 2005: 464-465; Nickel 1988: 220). როგორც ჩანს, საქართველოშიც შეიარაღების დამძიმებამ და დაცვის ახალი ელემენტების გამოჩენამ – აბჯარს, მუზარადს, საბარკულს დაემატა სამკლავე.

³⁴⁹ ლ. შერვაშიძე აღნიშნავს, რომ ცხენოსანთა უფარობა ეწინააღმდეგება შემდგომი ხანის მხატვრულ და წერილობით მონაცემებს ქართული შეიარაღების შესახებ, თუმცა ამ შეუსაბამობის ახსნას ვერ პოულობს (Шервашидзе 1964: 63).

სამუხლე და საწვივე – პირველ ხანებში ფარის უგულვებელყოფაც კი გამოიწვია.³⁵⁰ ყოველ შემთხვევაში, დროის გარკვეულ მონაკვეთში (XIV საუკუნეში) საქართველოში ეს ტენდენცია შეინიშნება. ამავე დროს, პოლონელ, რუს და ლიტველ ცხენოსანთა ისრის სეტყვაში მოხვედრილი ტვეტონი რაინდები იძულებულნი არიან ფარებს დაუბრუნდნენ (Nickel 2002: 116). როგორც შემდგომი პერიოდის მასალა გვაჩვენებს, აბჯრის გაძლიერებით გათამამებული ქართველებიც ცოტა ხანში ისევ ფარს უბრუნდებიან, მით უმეტეს, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ჩვენი მოწინააღმდეგეები მშვენივრად ფლობდნენ მშვილდ-ისარს.

მიუხედავად საქართველოს ძნელბედობისა XV-XVI საუკუნეებში, მისი მებრძოლები შეიარაღების ნაკლებობას არ განიცდიდნენ. XV I საუკუნის დასაწყისში ერთ კონკრეტულ შემთხვევაში ერთი კუთხის (სვანეთის) წარმომადგენლები 300 (!) კარგი ხარისხის ჯაჭვის აბჯარს იხდიან ჯაფარიძეთა სისხლის სანაცვლოდ და ეს მაშინ, როდესაც 100 ცალი ჯაჭვი უკვე გადახდილი ჰქონდათ ტყვეთა გასათავისუფლებლად. ეს ფაქტი ქვეყანაში არსებულ საჭურვლის სიუხვეზე მეტყველებს.³⁵¹

ეპოქის თავდაცვითი აღჭურვილობის სიკეთე კარგად ჩანს XV საუკუნის ერთი საბუთიდან, სადაც ზედგინიძე ბრძოლაში მეფე გიორგი VIII-ის გადარჩენის ამბავს მოგვითხრობს: „ოცდაოთხი შუბი და ისარი და ჳრმალი მესო, ისეთმან წამოვიყვანე“ გიორგი მეფე ომიდანო (ბერძენიშვილი 1965: 121). ზედმეტია იმ აბჯრის ხარისხზე ვილაპარაკოთ, რომელმაც 24 დარტყმას გაუძლო.

IV პერიოდი (XVI საუკუნის II ნახევარი – XVII საუკუნე)

XVII საუკუნეში ფეოდალური ეპოქის ქართული მოლაშქრის შეიარაღების კომპლექსი საბოლოო სახით ყალიბდება. ამ პერიოდის ქართულ შეიარაღებაზე დიდ გავლენას ახდენს მისი მეზობლების, ირანისა და თურქეთის სამხედრო საქმე. მებრძოლის აღჭურვილობას ემატება ლითონის ფირფიტოვანი კირასა – ჩარ-აინა, ჩნდება ლითონის ფარი და კალკანი და ლეკური ხმალი. XVI საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველოში ფეხს იკიდებს ცეცხლსასროლი იარაღი: რუსი ელჩების ზვენიგოროდსკის და ანტონოვის მოხსენების თანახმად, 1590 წელს კახეთის მეფე ალექსანდრე II-ს (1574-1605) 500 კაციანი თოფოსანთა რაზმი ჰყავდა (Сношения России

³⁵⁰ შუა საუკუნეების ყირგიზი მეომრის აღჭურვილობის შესწავლისას ასეთივე დასკვნამდე მივიდა ი. ხუდიაკოვი (Худяков 1980: 133-134).

³⁵¹ იხ. 1503 წლის საბუთი „წიგნი ალექსანდრე მეფისა სვანთა მიერ ჯაფარიძეთა სასისხლოს გადახდაზე“ (სვანეთის წერილობითი ძეგლები 1986: 113-115).

c Кавказом 1889: 171). თუმცა, XVII საუკუნის ბოლომდე საქართველოში ნაკლებფუნქციური პატრუქიანი თოფია გავრცელებული, რის გამოც საბრძოლო მოქმედებებში ცეცხლსასროლი იარაღის როლი მცირეა და ის არც შედის ქართველ მხედართა შეიარაღებაში.

XVII საუკუნეში ყველაზე კარგად აღჭურვილ ქართველ მეომარს ესურა კასტელის და თავაქარაშვილისეული მუზარადი, ეცვა გრძელი ჯაჭვი, რომელსაც ჩარ-აინა აძლიერებდა, ეკეთა ჯაჭვის ან ჯაჭვ-ფირფიტოვანი საბარკული და სამკლავე, ეცვა მოგვი და იყენებდა კალკანს ან ლითონის მრგვალ ფარს; ის იბრძოდა შუბით, ქართული, ირანული ან ინდური მოხრილი ხმლით, ლახტით, თურქულ-ირანული მშვილდით და ბრტყელი კაპარტით. ცეცხლსასროლი იარაღის გავრცელებასთან ერთად ცხენის აბჯარი სულ უფრო კარგავს აზრს და ქსოვილის ქეჯივით ან გავაზე გადაფარებული ცხოველის ტყავით იცვლება.

რა თქმა უნდა, ეს მხოლოდ ძირითადი და ყველაზე მძიმე შეიარაღების ჩამონათვალია, რომლის მრავალგვარი და უფრო მსუბუქი ვარიანტებიც არსებობდა. „რუსუდანიანი“ ჩამოთვლილია ძირითადი „საომარი იარაღი – ჯაჭვი, ჯავშანი, ხმალი, ლახტი, ზუჩი, ხელნავი და ყოველი საჭურველი“ (რუსუდანიანი 1957: 323); ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ აღწერილი ქართული შეიარაღება კი უფრო ვრცელი და მრავალფეროვანია: „საომარნი საჭურველნი აქუნდათ: ჯავშანი, ხვაფთანი, პოლოტიკნი, საბარკულნი, მუზარადნი, ჩაბალახნი, კმალნი, ხანჯალნი, ლახტნი, ჩუგლუგნი, გურზნი, ოროლნი, შუბნი, ხიშტნი და მშუღლისარნი“ (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 18). „შაჰნავაზიანი“ იარაღის ასხმის პროცესში მოცემული სახეობები ძირითადად ემთხვევა ორივე ჩამონათვალს:

„მოირთო ჯაჭვი, ჯავშანი, ვითა ლომგულთა წესია;

მუზარადი და ხუფთანი, კლდისაგანც უმაგრესია;

საბარკული და ზარადი, ერთმანეთს უკეთესია;

საკუეთრად კმალნი და ხიშტი, სამსალად მოუღესია“ (ფეშანგი 1935: 140-141).

საყურადღებოა, რომ „რუსუდანიანი“ და „შაჰნავაზიანი“ ერთმანეთის გვერდზე ასახელებს *ჯაჭვს* და *ჯავშანს*, რომლებიც აშკარად სხვადასხვა დაცვითი საშუალებებია. „შაჰნავაზიანი“ ასეთი ადგილები კიდევ გვხვდება: „ეცვა ჯაჭუი და ჯავშანი, ცხენსა ჯდა ომთა ჩუეული“; „ჯაჭუი აცუიათ, ჯავშანი, რკინაში გამოთლილია“ (ფეშანგი 1935: 141, 182). ცხადია, აქ ჯავშანი ჩარ-აინას შეესაბამება, რომელსაც ჯაჭვის პერანგზე იცმევდნენ, მით უმეტეს, რომ „რკინაში გამოთლილი ჯავშანი“ ცალსახად მიუთითებს ჩარ-აინას რკინის ფიფიტებზე.

უცნობი ავტორის მიერ 1696 წელს დახატული ბატონიშვილ ალექსანდრე არჩილის ძის პორტრეტი წარმოგვიდგენს აღჭურვილობას, რომელსაც XVII საუკუნის ბოლოს ქართველი დიდგვაროვანი ატარებდა (საგანძურადან 2012: 133): ალექსანდრეს აცვია საყელლიანი, გრძელმკლავებიანი ჯაჭვი, უკეთია სამკლავები მტევნის დასაცავი წითელი ხავერდის სარჩულიანი ჯაჭვის თათმანით, ჯაჭვზე აცვია მდიდრულად მოზარნიშებული ჩარ-აინა. ბატონიშვილს წელზე კიდია ინდური ხმალი *ტალგარი*, რომლის ცნობაც დამახასიათებელი ტარით არის შესაძლებელი, სარტყელში კი აღმოსავლური ხანჯალი აქვს გაყრილი.

როგორც ვხედავთ, ალექსანდრეს აღჭურვილობა ადგილობრივი და აღმოსავლური (ირანულ-ინდური) იარაღის ნაზავს წარმოადგენს, რაც იმის მახვენებელია, რომ ქართული შეიარაღების კომპლექსში უცხოური ელემენტებიც თვალსაჩინო როლს თამაშობდა. აღმოსავლურის გარდა, საქართველოში ევროპული იარაღიც შემოდინდა.³⁵² განსაკუთრებით დიდი მოთხოვნა იყო ევროპულ ხმლის პირებზე, რომლებსაც შემდეგ მთელ კავკასიაში ადგილობრივ ტარს არგებდნენ და მსგავსი პირის გამოჭედვისას, ევროპული დამღების იმიტაციასაც ეწეოდნენ. ხევსურეთში ევროპული წარმოშობის ხმლები („დავითფერული“, „ფრანგული“) მაღალი რეპუტაციით სარგებლობდა და მათ „ჯიშიან“ ხმალთა კატეგორიას აკუთვნებდნენ. ადგილობრივი, კავკასიური ხმლები („ლეკური“, „ჭარული“) კი „უჯიშო“ ხმლების რიგს მიეკუთვნებოდა და გაცილებით იაფი (3 ძროხა) ღირდა (გასიტაშვილი 1957: 88).³⁵³ ევროპული იარაღის ხსენებას, რომელსაც ზოგადად ფრანგულს უწოდებდნენ, ხშირად ვხვდებით ხალხური პოეზიაში: „ხმალმა თქვა ფრანგეთს ნაჭედმა, ფრანგმა ფრანგეთში გამჭედა“; „ფრანგში ოსტატმა დამჭედა“; „ხმალო ფრანგისა ნაჭედო“ (გასიტაშვილი 1957: 88). განსაკუთრებით ხშირია „ფრანგული“ ხმლის ხსენება XVII საუკუნეში, როდესაც ის, ინდური ხმლის მსგავსად, უკვე ლიტერატურულ ძეგლებში გვხვდება: „ფრანგულმა შექნა ბრიალი“, „მაღლა არტყია ფრანგული“ (ტლაშაძე 1962: 22, 33); „ხმალი თქვენი, ფრანგული“ (არჩილი 1937: 12).

³⁵² ლ. შერვაშიძეც აღნიშნავს XVI საუკუნეში საქართველოში, დიპლომატიური თუ სავაჭრო გზით, ევროპული იარაღის ინფილტრაციას (შერვაშიძე 1959: 379).

³⁵³ ს. მაკალათიას მოწმობით, აქაურ ხმლებში ყველაზე ძვირფასი დავითფერულია, რომელსაც 25 ძროხად აფასებენ, ფრანგული 10-12 ძროხა ღირს, გორდა – 4-5 ძროხა (მაკალათია 1984: 147).

მეტად დამახასიათებელია XVII საუკუნეში რუსეთის ხელმწიფისათვის როსტომ მეფის მიერ გაგზავნილი საჩუქრების ჩამონათვალი,³⁵⁴ სადაც ვხვდებით ძვირფას, ოქროთი მორთულ ნივთებს, როგორცაა ინდური მშვილდი და მისი ბუდე, ლახტი, ესპანური სატევარი და საბრძოლო ნაჯახი, თავრიზული თოფი, კონსტანტინოპოლური თოქალთო და ცხენის გადასაფარებლები, ასევე, ოთხი ბედაური (ცინცაძე 1965: 34). როგორც ამ სიიდან ჩანს, საქართველოში მრავალ ქვეყანაში წარმოებული იარაღი და ალტურვილობა ხვდებოდა.

უკლებლივ ყველა წერილობითი წყარო, რომელიც XVI-XVII საუკუნეების ქართველი მებრძოლის შეიარაღებას აღწერს, ადასტურებს რომ ისინი კარგად იყვნენ აღჭურვილნი. ქართული წყაროებისათვის ჩვეული იყო სრულად შეჭურვილი მეომრის მოხსენიება: „ესრე შეჭედილი არის, რომე არცა თუნდა ფრხილი უჩანს“; „კაცი და ცხენი შავი რკინითა ესე შეჭედილი იყვნეს, რომ ბეწვი კაცს არ უჩნდა“ (ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი 1979: 163, 166-167). კასტელი ქართველებზე წერს, რომ „თითქმის მთელი ხალხი განწყობილია იარაღისადმი“ (კასტელი 1976: 88). XVI საუკუნის ბოლოს ქართლსა და კახეთში კარგად შეიარაღებული, შეჯავშნული („ჯავშნოსანი“) ჯარის ყოფნას ჰასან რუმლუც ადასტურებს: „ღუარსაბის შვილი დავით-ბეგი ... ჯავშნოსანი მეომრების რაზმით თავისი ძმის წინააღმდეგ ქალაქიდან გამოვიდა“; „აღექსანდრე ჯავშნოსანი ჯარით დაიდრა“ (ჰასან რუმლუს 1966: 38, 40).

XVII საუკუნეში შარდენი აღწერს დასავლეთ საქართველოს და აღნიშნავს ადგილობრივთა დახელოვნებას შუბით ბრძოლაში: „მეგრელების იარაღია: შუბი, მშვილდ-ისარი, მოუხრელი სწორი ხმალი, კომბალი,³⁵⁵ ფარი; ცეცხლსასროლ იარაღს ცოტანი თუ ხმარობენ. ისინი კარგი მეომრები და კარგი მხედრები არიან. ძალიან დახელოვნებული არიან შუბის ხმარებაში“ (შარდენი 1975: 119). მას კვერს უკრავს ლამბერტიც: მეგრელებს „ყოველი იარაღი ისე გამოწყობილი აქვთ, რომ მთავრის პირველსავე ბრძანებისამებრ შეეძლოთ ლაშქრად გასვლა. გარდა ამისა ლოგინში რომ ისვენებენ, მშვილდ-ისარი, ფარ-ხმალი, აბჯარი და სამაჯეები³⁵⁶ სასთუმალთან უდევთ ხოლმე, რათა საჭიროებისამებრ საბრძოლველად მზად იყვნენ“ (ლამბერტი 1991: 83).

1647 წელს ქართულმა ჯარმა და ალტურვილობამ ძლიერი შთაბეჭდილება მოახდინა თურქ მოგზაურ ევლია ჩელებიზე: „სამეგრელოს ჯარებს შევხვდით. მოვიდა

³⁵⁴ რუსეთში აღმოსავლური, კერძოდ ირანული, ძვირფასად მორთული იარაღი ძვირად ფასობდა და ფუფუნების საგნად ითვლებოდა (კუცია 1966: 50).

³⁵⁵ უნდა იყოს ლახტი.

³⁵⁶ უნდა იყოს სამკლავე.

სამი ათასამდე ჩაცმულ-დახურული, შეიარაღებული, თავითფეხებამდე ცისფერ რკინაში ჩამჯდარი, ხელშუბიანი,³⁵⁷ ქეჭვილანის ცხენიანი, გველშაპივით ვაჟკაცი მეგრელი აზნაური, ათასამდე ქვეითი მეთოფე და ქართველი წარჩინებული“ (ეგლია ჩელები 1971: 323). ასევე კარგად შეიარაღებულია აღმოსავლეთ საქართველოს ლაშქარიც: „თეიმურაზ-ხანის შვილი სამი ათასი შეიარაღებული, სრულყოფილი, თავით ფეხებამდე რკინაში ჩამჯდარი ქართველი ვაჟკაცებით, ორი ათასი ქვეითი ჯარით და მეთოფე ჯარით მოვიდა“ (ეგლია ჩელები 1971: 332).

როგორც ვხედავთ, შუა საუკუნეების მთელ სივრცეზე მძიმედ შეიარაღებული მხედარი წარმოადგენს წამყვან ფიგურას ქართულ სამხედრო საქმეში, ახლო მანძილზე ხელჩართული ბრძოლა კი ბოლომდე ინარჩუნებს პრიორიტეტს. მძიმედ შეჭურვილი მხედარი კავალერიის არათუ ძირითად, არამედ ერთადერთ სახეობას წარმოადგენდა.³⁵⁸ რაც შეეხება ქვეით ჯარს, მასში ტრადიციულად გამოიყოფებოდა უფრო მძიმე – შუბოსან-მახვილოსანთა და მსუბუქი – მშვილდოსანთა რაზმები.

შეიარაღების კომპლექსისა და მისი ცალკეული კომპონენტების შესწავლამ, იარაღის შედარებითი ანალიზმა და ისტორიულ კონტექსტში განხილვამ მისი სისტემატიზაციისა და ძირითადი კანონზომიერებების გამოვლენის საშუალება მოგვცა. განხილული მასალის საფუძველზე შესაძლებელია შესაბამისი დასკვნების გაკეთება და ქვეყანაში სამხედრო საქმის განვითარების დონის შეფასება. X-XII საუკუნეებში ქართული სამხედრო ხელოვნება სრულად პასუხობდა მის წინაშე მდგარ ამოცანებს და ხშირად მოწინავეც იყო რეგიონში. XIII-XV საუკუნეებში, მიუხედავად საქართველოს პოლიტიკური დაცემისა და რღვევისა, ქართველი მებრძოლის აღჭურვილობა და ტაქტიკა ეპოქის მოთხოვნებს შეესაბამებოდა და ქვეყნის მმართველთა შეუთანხმებლობისა და შეცდომების მიუხედავად, არსებობას უნარჩუნებდა მას. XVI-XVIII საუკუნეებში საზოგადოებრივი სისტემის დაცემას და ქვეყნის დაქუცმაცებულობას თან დაერთო ტექნოლოგიური ჩამორჩენა ცეცხლსასროლი იარაღის დარგში. ქართული სამხედრო ორგანიზაცია უკვე ვეღარ პასუხობდა დროის მოთხოვნებს. ასეთი მძიმე მოცემულობის მიუხედავად, ქართულ სახელმწიფოთა მესვეურებს მუდამ შეეძლოთ დაყრდნობოდნენ ლაშქრის ელიტას, მძიმედ შეჭურვილ ცხენოსნებს, რომლებიც მეზობელ იმპერიათა საუკეთესო ნაწილებსაც არ უდებდნენ ტოლს.

³⁵⁷ იგულისხმება, რომ ხელთ შუბი ეკურათ.

³⁵⁸ მცდარია მოსაზრება შუა საუკუნეებში ქართული მსუბუქი ცხენოსანი დანაყოფების არსებობის შესახებ (მარგიშვილი 2006: 190).

ყველა ეპოქაში ქართულ სამხედრო საქმეს ახასიათებდა მეზობელი ქვეყნებისა და კულტურების გამოცდილების გათვალისწინება, მოწინავე ტექნოლოგიებისა და უცხო ნოვაციების ათვისება, რამაც, არსებული საზოგადოებრივი წყობის პირობებში და XVI-XVII საუკუნეებში მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის ჩამორჩენის დროსაც, საშუალება მისცა ქართულ სახელმწიფოებს უმძიმეს ვითარებაშიც კი ინდუსტრიული ეპოქის დადგომამდე შეენარჩუნებინათ არსებობა.

შემოკლებანი

თსუშ – თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები

თსუსიშ – თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები

იეიშ – ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები

იჯიშ – ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები

მაცნე – საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

მიაეხის – მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია

მსე – მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის

მსკი – მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის

სიამ – საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები

სინ – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები

სის – საქართველოს ისტორიის საკითხები

სმამ – საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე

სემმ – საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე

სსმმ – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე

სპიშ – საქართველოს სსრ პედაგოგიური ინსტიტუტების შრომები

სრს – საქართველო რუსთაველის ხანაში

სფხის – საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები

ფსად – ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები

ქსე – ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია

ქსძ – ქართული სამართლის ძეგლები

ქწ – ქართული წყაროთმცოდნეობა

ხიმ – ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე

JMMH – The Journal of Medieval Military History

ВДИ – Вестник древней истории

КСИА – Краткие сообщения Института археологии

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

МИАСК – Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа

ბიბლიოგრაფია

წყაროები

არისტაკეს ლასტივერტეცი 1975; არისტაკეს ლასტივერტეცი. ისტორია. ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა. თბილისი, მეცნიერება, 1974

არჩილი 1936; არჩილი. საქართველოს ზნეობანი. *არჩილიანი*. აღ. ბარამიძისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით. ტ. I. თბილისი, საქართველოს მუზეუმი, 1936

არჩილი 1937; არჩილი. გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთველისა. *არჩილიანი*. აღ. ბარამიძისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით. ტ. II. თბილისი, საქართველოს მუზეუმი, 1937

აჯაიბ აღ-დუნია 1978; . „სამყაროს საკვირველებათა“ ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლითა და შენიშვნებით გამოსცა რევაზ კიკნაძემ. თბილისი, მეცნიერება, 1978

ბასილი ეზოსმოდღუარი 1959; ბასილი ეზოსმოდღუარი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი. *ქართლის ცხოვრება*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. II. თბილისი, საბჭოთა საქართველო, 1959

ბერი ეგნატაშვილი 1959; ბერი ეგნატაშვილი. ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი. *ქართლის ცხოვრება*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. II. თბილისი, საბჭოთა საქართველო, 1959

ბოროზდინი 1934; ბოროზდინი კ. სამეგრელო და სვანეთი, 1854-1861: მოგონებანი. თარგმნილი თ. სახოკიას მიერ. ტფილისი, სახელგამი, 1934

გარიგება ჴელმწიფის კარისა 1965; გარიგება ჴელმწიფის კარისა. ქსძ, ტ. II. თბილისი, მეცნიერება, 1965

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 1955: დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. *ქართლის ცხოვრება*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბილისი, სახელგამი, 1955

დედე ქორქუთი 1987; დედე ქორქუთის წიგნი. ოღუზურიდან თარგმნეს, წინასიტყვაობა და კომენტარები დაურთეს ელიზბარ ჯაველიძემ და გიორგი შაყულაშვილმა. თბილისი, საბჭოთა საქართველო, 1987

ევლია ჩელები 2004; ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ. ნაკვ. 1. თბილისი, მეცნიერება, 1971

ვახუშტი ბატონიშვილი 1973; ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. *ქართლის ცხოვრება*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV. თბილისი, საბჭოთა საქართველო, 1973

თეიმურაზ II 1939; თეიმურაზ II. სარკე თქმულთა ანუ დღისა და ღამის გაბაასება. *თხზულებათა სრული კრებული*. გიორგი ჯაკობიას წინასიტყვაობით, რედაქციით, ლექსიკონით და შენიშვნებით. თბილისი, ფედერაცია, 1939

თეიმურაზ ბაგრატიონი 1979; თეიმურაზ ბაგრატიონი. წიგნი ლექსიკონი. მასალები შეკრიბა, ანბანზე გააწყო, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო გურამ შარაძემ. თბილისი, საბჭოთა საქართველო, 1979

იოანე დრასხანაკერტელი 1965; იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია (786-925 წწ.). სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა. თბილისი, მეცნიერება, 1965

იოვანე საბანისძე 1982; იოვანე საბანისძე. ჰაბოს წამება. ქართული პროზა. წ. I. თბილისი, საბჭოთა საქართველო, 1982

იოსებ ტფილელი 1939; იოსებ ტფილელი. დიდმოურავიანი. გიორგი ლეონიძის რედაქციით. თბილისი, სახელგამი, 1939

ისტორიანი და აზმანი 1959; ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. *ქართლის ცხოვრება*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. II. თბილისი, საბჭოთა საქართველო, 1959

კასტელი 1976; დონ კრისტოფორო დე კასტელი. ცნობები და აღბოძი საქართველოს შესახებ. ტექსტი გაშიფრა, თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ბეჟან გიორგაძემ. თბილისი, მეცნიერება, 1976

ლამბერტი 1991; დონ არქანჯელო ლამბერტი. სამეგრელოს აღწერა. გამოსაცემად მოამზადა და წინასიტყვაობა დაურთო ილია ანთელავამ. თბილისი, 1991

ლაშა გიორგის-დროინდელი მემატთანე 1955; ლაშა გიორგის-დროინდელი მემატთანე. *ქართლის ცხოვრება*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბილისი, სახელგამი, 1955

მამათა სწავლანი 1955; მამათა სწავლანი: X და XI ს.-თა ხელნაწერების მიხედვით. გამოსცა ილია აბულაძემ, ა. შანიძის რედაქციით. თბილისი, მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1955

ლეონტი მროველი 1955; ლეონტი მროველი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. *ქართლის ცხოვრება*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბილისი, სახელგამი, 1955

მატიანე ქართლისა 1955; მატიანე ქართლისა. *ქართლის ცხოვრება*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბილისი, სახელგამი, 1955

მიხეილ ატალიაძე 1966; მიხეილ ატალიაძე. ისტორია. *გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*. ტ. VI. ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბილისი, მეცნიერება, 1966

მოსე ხონელი 1967; მოსე ხონელი. ამირანდარეჯანიანი. გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ლილი ათანელიშვილმა. თბილისი, ხელნაწერთა ინსტიტუტი, 1967

პაპუნა ორბელიანი. ამბავნი ქართლისანი. ტექსტი დაადგინა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებელები დაურთო ელენე ცაგარეიშვილმა. თბილისი, მეცნიერება, 1981

ჟამთააღმწერელი 1987; ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატიანე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და ლექსიკონი დაურთო რევაზ კიკნაძემ. თბილისი, მეცნიერება, 1987

რუსუდანიანი 1957; რუსუდანიანი. ილია აბულაძისა და ივანე გიგინეიშვილის რედაქციით. თბილისი, საბჭოთა მწერალი, 1957

სვანეთის წერილობითი ძეგლები 1986; სვანეთის წერილობითი ძეგლები (X-XVIII სს.): ისტორიული საბუთები და სულთა მატიანეები. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები და სამეცნიერო-საცნობარო აპარატი დაურთო ვალერი სილოგავამ. ტ. I. თბილისი, მეცნიერება, 1986

სტეფანოს ორბელიანი 1978; სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთა“-ს ძველი ქართული თარგმანები. ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებელები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა. თბილისი, მეცნიერება, 1978

სულხან-საბა ორბელიანი 1991-93; სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ. ტ. I-II. თბილისი, მერანი, 1991-93

სუმბატ დავითის ძე 1990; სუმბატ დავითის ძე. ცხორება და უწყება ბაგრატიონიანთა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გონელი არახამიამ. თბილისი, მეცნიერება, 1990

ტლაშაძე 1962; ტლაშაძე ი. ბაქარიანი. გამოსაცემად მოამზადა სოლომონ ყუბანიევილიძე. თბილისი, აკადემიის გამომცემლობა, 1962

ფარსადან გორგიჯანიძე 1925; ფარსადან გორგიჯანიძე. ისტორია. საისტორიო მოამბე, II, 1925

ფეშანგი 1935; ფეშანგი. შაჰნავაზიანი. გიორგი ლეონიძის და სოლომონ იორდანიევილის რედაქციით. თბილისი, სახელგამი, 1935

ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი 1979; ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი. ომანიანი. გამოსაცემად მოამზადა ლიანა კეკელიძე. თბილისი, მეცნიერება, 1979

ქართული ისტორიული საბუთები 1984; ქართული ისტორიული საბუთები, IX-XIII სს. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა. თბილისი, მეცნიერება, 1984

ქართული ისტორიული საბუთები 2013; ქართული ისტორიული საბუთები: XIV-XV საუკუნეები. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ნ. თარხნიშვილმა, ბ. ლომინაძემ. ტ. II. თბილისი, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, 2013

ქართლის ცხოვრება 1959; ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. II. თბილისი, საბჭოთა საქართველო, 1959

ქართული სამართლის ძეგლები 1963-85; ქართული სამართლის ძეგლები. ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. ტ. I-VIII. თბილისი, მეცნიერება, 1963-85

ქრონიკები 1892-97; ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა. შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი, ახსნილი და გამოცემული თ. ჟორდანიას მიერ. ტ. I-II. ტფილისი, მ. შარაძის სტამბა, 1892-97

შარდენი 1975; ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ). ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა. თბილისი, მეცნიერება, 1975

შაჰ ისმაილ I-ის ანონიმი 1990; შაჰ ისმაილ I-ის ანონიმის ცნობები საქართველოს შესახებ. სამი სპარსული წყარო XVI საუკუნის საქართველოს შესახებ. სპარსულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ნანა გელაშვილმა. თბილისი, მეცნიერება, 1990

შაჰ-ნამე 1916; შაჰ-ნამეს ანუ მეფეთა წიგნის ქართული ვერსიები. ტ. I. ტექსტი გამოსცა და წინასიტყვაობა და ლექსიკონი დაურთო ი. აბულაძემ. თბილისი, მ. ციციშვილის სტამბა, 1916

შაჰ-ნამე 1974; შაჰ-ნამეს ანუ მეფეთა წიგნის ქართული ვერსიები. ტ. III. ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო დ. კობიძემ. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1974

შოთა რუსთაველი 2009; შოთა რუსთაველი. ვეფხისტყაოსანი. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის „ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიური ტექსტის დამდგენმა კომისიამ. თბილისი, სეზანი, 2009

ძეგლი ერისთავთა 1965; ძეგლი ერისთავთა. ქსმ, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. ტ. II. თბილისი, მეცნიერება, 1965

ჯუანშერი 1955; ჯუანშერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა. *ქართლის ცხოვრება*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბილისი, სახელგამი, 1955

ჯუვეინი 1974; ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ. სპარსულ ტექსტს შესავალი წაუმიღვარა, ქართული თარგმანი და შენიშვნები დაურთო რევაზ კიკნაძემ. თბილისი, მეცნიერება, 1974

ჰასან რუმლუ 1966; ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ვლადიმერ ფუთურიძემ, შენიშვნები დაურთო რევაზ კიკნაძემ. თბილისი, მეცნიერება, 1966

Anna Komnene 2009; Anna Komnene. The Alexiad. Translated by E.R.A. Sewter, Revised with Introduction and Notes by Peter Frankopan. London, Penguin Classics, 2009

Arab Archery 1945; Arab Archery. Translated and Edited by Nabih Amin Faris and Robert Potter Elmer. Princeton, Princeton University Press, 1945

Caterino Zeno 2009; Caterino Zeno. Travels in Persia. In *Travels to Tana and Persia*. Translated from the Italian by William Thomas and S. A. Roy, ed. by Lord Stanley of Alderley. London, Hakluyt Society, 1873; repr. New York, 2009

Constantine Porphyrogenitus 1967; Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio. Ed. by Gy. Moravcsik. Trans. by R. J. H. Jenkins. Revised edition. Washington, Dumbarton Oaks, 1967

Fulcher of Chartres 1973; Fulcher of Chartres. A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127. Trans. Frances Rita Ryan, ed. Harold S. Fink. New York, W.W. Norton, 1973

Gamba 1826; Jean François Gamba. Voyage dans la Russie méridionale, par le chevalier Gamba. Paris, Chez C.J. Trouvé, imprimeur-libraire, 1826

Josafa Barbaro 2009; *Travels of Josafa Barbaro*. In *Travels to Tana and Persia*. Translated from the Italian by William Thomas and S. A. Roy, ed. by Lord Stanley of Alderley. London, Hakluyt Society, 1873; repr. New York, 2009

Kindi 2006; *Medieval Islamic Swords and Swordmaking: Kindi's Treatise "On Swords and Their Kinds."* Edition, Translation, and Commentary by Robert G. Hoyland and Brian Gilmour, Introduction by James Allan. Oxford, Gibb Memorial Trust, 2006

Marco Polo 1878; *Marco Polo. The Description of the World*. Trans. by A. C. Moule and Paul Pelliot. Vol. 1. London, George Routledge & Sons, 1878

Matthew of Edessa 1993; *The Chronicle of Matthew of Edessa*. Translated from the Original Armenian with a Commentary and Introduction by Ara Edmond Dostourian. Lanham, University Press of America, 1993

Maurices's *Strategikon* 1984; *Maurices's Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy*. Translated by George T. Dennis. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1984

Taktika 2010; *The Taktika Of Leo VI*. Text, Translation, and Commentary by George T. Dennis. Washington, Dumbarton Oaks, 2010

Usamah Ibn-Munqidh 2000; *An Arab-Syrian Gentleman and Warrior in the Period of the Crusades. Memoirs of Usamah Ibn-Munqidh (Kitab al-I'Tibar)*. Translated from the Original Manuscript by Philip K. Hitti. With a New Foreword by Richard W. Bulliet. New York, Columbia University Press, 2000

Vegetius 1996; *Vegetius: Epitome of Military Science*. Translated with Notes and Introduction by N. P. Milner. 2nd ed. Liverpool, Liverpool University Press, 1996

Walter the Chancellor 1999; *Walter the Chancellor. The Antiochene Wars. A Translation and Commentary* by Thomas S. Asbridge and Susan B. Edgington. Aldershot, Ashgate, 1999

Асохик. *Всеобщая История Степаноса Таронского, Асохика по прозванию, писателя XI столетия*. Переведена с армянского и объяснена Н. Эминим. Москва, Типография Лазаревского института Восточных языков, 1864

Джувейни 2004; *Ала-ад-Дин Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан: История Завоевателя Мира*. Москва, Магистр-Пресс, 2004

Никифор Фока 2005; *Никифор II Фока. Стратегика*. Перевод со среднегреческого и комментарии А.К. Нефёдкина. Санкт-Петербург, Алетейя, 2005

Смбат Спарпет 1974; *Смбат Спарпет. Летопись*. Перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А.Г. Галстяна. Ереван, Айастан, 1974

Тамерлан 2005; *Тамерлан. Автобиография. Уложение*. Перевод с джагатайского и тюркского В.А. Панова. Москва, Эксмо, 2005

ал-Хусайни 1980; Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас-сельджукийа. Сообщения о Сельджукском государстве. Сливки летописей, сообщающих о сельджукских эмирах и государях. Издание текста, перевод, введение, примечания и приложения З. М. Буниятова. Москва, Наука, 1980

ლიტერატურა

- აბულაძე 1959; აბულაძე ი. ძველი ქართულის ლექსიკონი. სიმ, I, 1959
- აკოფაშვილი 1968; აკოფაშვილი გ. აზნაურთა ფენა XV-XVIII სს. კახეთში. მაცნე, 3, 1968
- აკოფაშვილი 1976; აკოფაშვილი გ. სასარდლოების შესახებ ქართლის სამეფოში. ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული. თბილისი, განათლება, 1976
- აკოფაშვილი 1981; აკოფაშვილი გ. ყმა, მსახური, ტაძრეული (ისტორიულ-ტერმინოლოგიური ძიებანი). მიაქის, 2, 1981
- აკოფაშვილი 1984; აკოფაშვილი გ. ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან XI-XII სს. საქართველოში. თბილისი, მეცნიერება, 1984
- აკოფაშვილი 1986; აკოფაშვილი გ. სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში. სფხის, V, 1986
- აკოფაშვილი 1990; აკოფაშვილი გ. ქართული ფეოდალიზმის გენეზისისა და ტიპოლოგიის საკითხები. სფხის, VI, 1990
- აკოფაშვილი 1992; აკოფაშვილი გ. რაინდობა შუა საუკუნეების საქართველოში. თბილისი, მეცნიერება, 1992
- ალადაშვილი 1957; ალადაშვილი ნ. ნიკორწმინდის რელიეფები. თბილისი, მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1957
- ალასანია 2001; ალასანია გ. რელიგიური „შეუწყნარებლობა“ და ეთნიკური ტოლერანტობა შუა საუკუნეებში (საქართველოს მაგალითზე). ქართველური მემკვიდრეობა, V, 2001
- ანანური 2012; ანანური. წიგნი გამოსაცემად მოამზადა ეკატერინე კვაჭატაძემ. თბილისი, სეზანი, 2012
- ანდრონიკაშვილი 1966; ანდრონიკაშვილი მ. ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობებიდან. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1966
- ანთელავა 1976; ანთელავა ი. „დარბაზი“ XI-XIII საუკუნეთა საქართველოში. მიაქის, 4, 1976

ანთელავა 1978; ანთელავა ი. ერთიანი მონარქიის დაშლა და შუა საუკუნეთა საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციის პრობლემა. მიახის, 2, 1978

ანთელავა 1983; ანთელავა ი. საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI-XIII საუკუნეებში. თბილისი, მეცნიერება, 1983

ანჩაბაძე 1984; ანჩაბაძე გ. ქართული ლაშქრის საბრძოლო წყობა და ბრძოლის წარმოების ხერხები თეიმურაზ II-ის „სარკე თქმულთა ანუ დღის და ღამის გაბაასების“ მიხედვით. მიახის, 2, 1984

ანჩაბაძე 1985; ანჩაბაძე გ. იოსებ თბილელის „დიდმოურავიანი“ როგორც სამხედრო-ისტორიული წყარო. ქვ, VI, 1985

ანჩაბაძე 2010; ანჩაბაძე გ. კახეთის სადროშოების საკითხი ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულებაში. *საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები (1921 წლამდე)*. თბილისი, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2010

ატენის სიონი 1984; ატენის სიონის მოხატულობა. ტექსტი თინათინ ვირსალაძის. თბილისი, ხელოვნება, 1984

ახალაია 1987; ახალაია ტ. „შერაცხილის“ სოციალური ისტორია. მიახის, 4, 1987

ახალაია 1992; ახალაია ტ. მოლაშქრე XI-XIV საუკუნეების საქართველოში. მიახის, 4, 1992

ახალაშვილი 1987; ახალაშვილი მ. X-XV სს. წარწერები სვანეთის ჭედური ხელოვნების ძეგლებზე. თბილისი, მეცნიერება, 1987

ბაქრაძე 2011; ბაქრაძე ი. X-XI საუკუნეების ქართველი მეომრის შეიარაღებისათვის (არქეოლოგიური მონაცემებისა და წერილობითი წყაროების მიხედვით). თსუსიიშ, 4, 2011

ბახტაძე 2003; ბახტაძე მ. ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში. თბილისი, არტანუჯი, 2003

ბერაძე 1973; ბერაძე გ. თამუქი („ლუდათ-ი ფურსის“ ერთი ცნობის შესახებ). აღმოსავლური ფილოლოგია, III, 1973

ბერძენიშვილი 1964; ბერძენიშვილი ნ. ერთი უძველესი საბაჟოს ადგილმდებარეობისათვის საქართველოში. სის, წ. I. თბილისი, მეცნიერება, 1964

ბერძენიშვილი 1965; ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორია XIII-XIV სს. სის, წ. II. თბილისი, მეცნიერება, 1965

ბერძენიშვილი 1973; ბერძენიშვილი ნ. საქართველო XI-XVIII საუკუნეებში. სის, წ. VI. თბილისი, მეცნიერება, 1973

ბერძენიშვილი 1974; ბერძენიშვილი ნ. XI-XIII საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან. სის, წ. VII. თბილისი, მეცნიერება, 1974

ბერძენიშვილი 1979; ბერძენიშვილი ნ. მასალები ავტორის არქივიდან. სის, წ. IX. თბილისი, მეცნიერება, 1979

ბერძენიშვილი 1960; ბერძენიშვილი მ. გლეხთა კატეგორიები XI-XII ს-ში. იჯიიშ, ტ. V, ნაკვ. I, 1960

ბერძენიშვილი 1970; ბერძენიშვილი მ. საქართველო XI-XII საუკუნეებში (სოციალურ-ეკონომიური ნარკვევი). თბილისი, მეცნიერება, 1970

ბერძენიშვილი 1977; ბერძენიშვილი მ. ქართულ-ბიზანტიური სოციალური ტერმინოლოგიიდან. მიაქის, 1, 1977

ბოგვერაძე 1961; ბოგვერაძე ა. ქართლის ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ისტორიიდან. თბილისი, მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1961

ბოგვერაძე 1979; ბოგვერაძე ა. ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში. თბილისი, მეცნიერება, 1979

გაგოშიძე 2005; გაგოშიძე ი. პირველი საუკუნის იბერიელი მხედარი. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ძიებანი, 13-14, 2005

გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი 2005; გამყრელიძე გ., ფირცხალავა მ., ყიფიანი გ. ძველი საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები (ანტიკური პერიოდი). თბილისი, არტანუჯი, 2005

გარსიაშვილი 1937; გარსიაშვილი ლ. ვეფხისტყაოსანი: სამხედრო ხელოვნების ისტორიის მასალები. ტფილისი, სახელგამი, 1937

გასიტაშვილი 1957; გასიტაშვილი გ. ხეცსურული აბჯარი. მსე, ტ. IX, 1957

გედევანიშვილი 1939; გედევანიშვილი ი. სამხედრო ხელოვნება „ვეფხისტყაოსანში“. მსკი, ნაკვ. 1, 1939

გვრიტიშვილი 1950; გვრიტიშვილი დ. ზემო ქართლის სადროშო. თსუშ, ტ. 41, 1950

გოგოლაძე 1981; გოგოლაძე დ. სამხედრო საქმის სოციალური მხარის საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში. მიაქის, 3, 1981

გოგოლაძე 1985; გოგოლაძე დ. „ქოთლოსნის“ საკითხისათვის. მიაქის, 3, 1985

გოგოლაძე 1988; გოგოლაძე დ. ქართული ფეოდალური სათავადოების არსისა და ისტორიული ადგილის საკითხისათვის. მიაქის, 3, 1988

გოგოლაძე 1990; გოგოლაძე დ. მსახურთა სოციალური ვინაობის საკითხისათვის. სფხის, VI, 1990

გოგოლაძე 1992; გოგოლაძე დ. ქართული სოფელი ფეოდალიზმის ხანაში (VI-XV III სს.): სტრუქტურა და შინაგანი ორგანიზაცია. თბილისი, მეცნიერება, 1992

გოგოჭური 1977; გოგოჭური დ. ხევსურული საგმირო პოეზია და გმირები. თბილისი, განათლება, 1977

დავით გარეჯის მონასტრები 2008; დავით გარეჯის მონასტრები: ლავრა, უდაბნო. წიგნი გამოსაცემად მოამზადეს მარინე ბულიამ და დიმიტრი თუმანიშვილმა. თბილისი, სეზანი, 2008

დუმბაძე 1980; დუმბაძე მ. ვასალიტეტი XI-XII საუკუნეების საქართველოში (შედარებითი შესწავლის ცდა). მიაეხის, 4, 1980

დუნდუა, ჯალაღანია 2009; დუნდუა გ., ჯალაღანია ი. ქართული ნუმიზმატიკური ლექსიკონი. თბილისი, ნეკერი, 2009

ელაშვილი 1959; ელაშვილი ვ. მშვილდოსნობა. თბილისი, სსსრ ცოდნის გამავრცელებელი საზოგადოება, 1959

ზაქარაია 2002; ზაქარაია პ. ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია უძველესი დროიდან XVIII ს. ბოლომდე. თბილისი, არქიტექტურა და დიზაინი, 2002

ზემო სვანეთი 2010; ზემო სვანეთი: შუასაუკუნოვანი კედლის მხატვრობა. ალბომის შედგენა, ტექსტი და თარგმანი მ. ყენიასი. თბილისი, გ. ჩუბინაშვილის სახ. ცენტრი, 2010

თაყაიშვილი 1937; თაყაიშვილი ე. არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს. პარიზი, 1937

თოფურია 1985; თოფურია პ. ამიერკავკასიის ქალაქები: X-XIII ს. პირველი მეოთხედი (გარეგანი სახე, ხელოსნური წარმოება). თბილისი, მეცნიერება, 1985

კაკაბაძე 1924; კაკაბაძე ს. სასისხლო სიგელების შესახებ. საისტორიო მოამბე, 2, 1924

კაკაბაძე 1928ა; კაკაბაძე ს. მასალები დასავლეთ საქართველოს სოციალურ და ეკონომიურ ისტორიისათვის. საისტორიო კრებული, I, 1928

კაკაბაძე 1928ბ; კაკაბაძე ს. მასალები დასავლეთ საქართველოს სოციალურ და ეკონომიურ ისტორიისათვის“, საისტორიო კრებული, III, 1928

კაციტაძე 1975; კაციტაძე დ. საქართველო XIV-XV საუკუნეთა მიჯნაზე (სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების მიხედვით). თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1975

კახაძე 1976; კახაძე კ. სამხედრო მოხელეთა საკითხისათვის დასავლეთ საქართველოში XIII-XVIII სს. საისტორიო კრებული, VI, 1976

კახაძე 2004; კახაძე კ. მსახურთა ფენა ქართულ ფეოდალურ ლაშქარში. კლიო, 21, 2004

კეკელიძე 1974; კეკელიძე რ. საფლავის ქვები ალგეთის ხეობიდან. ძეგლის მეგობარი, 34, 1974

კიკნაძე 1983; კიკნაძე რ. საქართველოში მონღოლთა მფლობელობის ისტორიიდან. *ახლო აღმოსავლური კრებული*. თბილისი, 1983

კლიმიაშვილი 1964; კლიმიაშვილი ა. მასალები XV-XVIII სს. ქართლისა და კახეთის სადროშოების ისტორიისათვის. *XIV-XVIII სს. რამდენიმე ქართული ისტორიული დოკუმენტი*. თბილისი, 1964

კობალიანი 1969; კობალიანი ვ. საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970-1070 წლებში. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1969

კუცია 1966; კუცია კ. სეფიანთა ირანის ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება (ვაჭრობა, საქალაქო გადასახადები). თბილისი, მეცნიერება, 1966

ლომინაძე 1979; ლომინაძე ბ. ცვლილებები საზოგადოებრივი კლასების მდგომარეობაში XIII-XIV სს. სინ, ტ. III. თბილისი, 1979

ლორთქიფანიძე 1964; ლორთქიფანიძე მ. რამდენიმე შენიშვნა პ. ინგოროყვას „რუსთველიანა“-ს და „რუსთველიანას ეპილოგის“ გამო. მაცნე, 6, 1964

მაკალათია 1984; მაკალათია ს. ხევსურეთი. თბილისი, ნაკადული, 1984

მამულია 1987; მამულია გ. პატრონჟობა. თბილისი, მეცნიერება, 1987

მარგიშვილი 2006; მარგიშვილი ს. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ: ომი სელჯუკთა სამყაროს წინააღმდეგ. თბილისი, სიესტა, 2006

მარგიშვილი 2008; მარგიშვილი ს. შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნება და საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ისტორია IX-XV საუკუნეებში. ნაწ. I. თბილისი, სიესტა, 2008

მელიქიშვილი 1973; მელიქიშვილი გ. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. თბილისი, ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი, 1973

მელიქიშვილი 1976; მელიქიშვილი გ. მახლობელი აღმოსავლეთისა და კავკასიის უძველესი კლასობრივი საზოგადოებების ბუნების საკითხისათვის. *ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული*. თბილისი, განათლება, 1976

მელიქსეთ-ბეგი 1952; მელიქსეთ-ბეგი ლ. სტეფანე სივნიელის „ორბელთა ისტორიის“ ქართული ვერსია. საისტორიო მოამბე, 6, 1952

მესხია 1972; მესხია შ. ძლევაძე საკვირველი. თბილისი, მეცნიერება, 1972

მესხია 1979; მესხია შ. საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1979

მესხია 1982; მესხია შ. საისტორიო ძიებანი. ტ. I. თბილისი, მეცნიერება, 1982

მოქვის სახარება 2012; მოქვის სახარება. ტექსტი ნინო ქავთარიასი. თბილისი, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, 2012

მოხატული დოკუმენტები 2011; მოხატული ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს სიძველეთსაცავებიდან. დარეჯან კლდიაშვილის რედაქციით. თბილისი, ფავორიტი პრინტი, 2011

მოხატული წიგნები 2011; საეკლესიო მოხატული ხელნაწერი წიგნები: ქართულ ხელნაწერთა კოლექცია (IX-XIX საუკუნეები). რედაქტორ-შემდგენელი მ. ჭუმბურიძე. თბილისი, უნივერსალი, 2011

მუსხელიშვილი 1980; მუსხელიშვილი დ. ფეოდალიზმის ხანის საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციისათვის (IV-X საუკუნეები). მიაქის, 2, 1980

მუსხელიშვილი 1986; მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის პრობლემატიკა და მისი კვლევის მდგომარეობა. მიაქის, 1, 1986

ნაფიშვილი 1987; ნაფიშვილი გ. საქართველოში დუმნების რაოდენობის საკითხისათვის. ცისკარი, 12, 1987

პაპუაშვილი 1989; პაპუაშვილი თ. დავით აღმაშენებლის ეპოქაში საქართველოს ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების საკითხები. მიაქის, 3, 1989

პაპუაშვილი 1969; პაპუაშვილი უ. თავდაცვის ორგანიზაცია XVIII საუკუნის ქართლის სამეფოში. მნათობი, 8, 1969

რატინი 1974; რატინი ზ. მსახურთა კლასობრივი ვინაობის გაგებისათვის. მიაქის, 3, 1974

რაჭა 2008; რაჭა: 1991 მიწისძვრით დაზიანებული ძეგლები. თბილისი, გ. ჩუბინაშვილის სახ. ცენტრი, 2008

რეხვიაშვილი 1978; რეხვიაშვილი მ. დასავლეთი საქართველო XVII საუკუნეში (ნარკვევები). თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1978

საგანძურიდან 2012; საქართველოს ეროვნული მუზეუმის საგანძურიდან. თბილისი, ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2012

სანაძე 1979; სანაძე მ. გლეხობა დასავლეთ საქართველოში XV-XVIII საუკუნეებში. თბილისი, მეცნიერება, 1979

სართანია 2004; სართანია დ. ივანე ჯავახიშვილის თვალსაზრისი სიტყვაკაზმული მწერლობის საისტორიო წყაროდ გამოყენების თაობაზე. საისტორიო შტუდიები, V, 2004

სარჯველაძე 1998; სარჯველაძე ა. მფარველობა-ბატონობისა და დაქვემდებარების აღმნიშვნელი ადრეფეოდალური ხანის სოციალური ტერმინები. მიაქის, 1, 1998

საყვარელიძე, ალიბეგაშვილი 1980; საყვარელიძე თ., ალიბეგაშვილი გ. ქართული ჭედური და ფერწერული ხატები. თბილისი, ხელოვნება, 1980

სილოგავა სილოგავა ვ. ბაღვაშთა ფეოდალური სახლის მემორიალური წიგნები და მათი ანდერძ-მოსახსენებლები. *Dedicatio: ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი*. თბილისი, 2001

სტეფნაძე 1985; სტეფნაძე ჯ. საქართველო XII და XIII საუკუნის პირველ მეოთხედში. თბილისი, მეცნიერება, 1985

სხირტლაძე 2008; სხირტლაძე ზ. ადრეული შუა საუკუნეების ქართული კედლის მხატვრობა: თელოვანის ჯვარპატიოსანი. თბილისი, საპატრიარქოს საეკლესიო ხელოვნების კვლევის ცენტრი, 2008

ტაბატაძე 1974; ტაბატაძე კ. ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XIV-XV საუკუნეების მიჯნაზე. თბილისი, მეცნიერება, 1974

ფურცელაძე 1979; ფურცელაძე დ. „უხმარ გასრულისა“ და „სისხლმცირე კაცის“ საზოგადოებრივი სტატუსისათვის აღბუღას სამართალში. ქართული სამართლის ისტორიის საკითხები, III, 1979

ქართული ეთნოლოგიური ლექსიკონი 2009; ქართული ეთნოლოგიური ლექსიკონი. რედ. ს. ჭანტურიშვილი. თბილისი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, 2009

ქართული ლექსიკონი 1986; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. ა. ჩიქობავას რედაქციით. თბილისი, ქართული ენციკლოპედიის რედაქცია, 1986

ქართული ლექსიკონი 2008; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. ახალი რედაქცია, ტ. I. თბილისი, მერიდიანი, 2008

ქიმერიძე 1983; ქიმერიძე კ. ლერწამი. ქსე. ტ. VI. თბილისი, 1983

შაიშმელაშვილი 1981; შაიშმელაშვილი ი. შამქორი, ბასიანი. თბილისი, საბჭოთა საქართველო, 1981

შარაშენიძე 2008; შარაშენიძე ჯ. ქართული სამხედრო ხელოვნება. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2008

შერვაშიძე 1959; შერვაშიძე ლ. XVI საუკუნის ერთი ქართული ხელნაწერის მინიატურების თავისებურებათა შესახებ. სმამ, ტ. 22, №3, 1959

ჩიქობავა 1942; ჩიქობავა ა. სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში. თბილისი, მეცნიერებათა აკადემიის ენის ინსტიტუტი, 1942

ჩლაიძე 2004; ჩლაიძე ლ. ვინ შეიძლება იყოს „ქორქუთის წიგნის“ შუქლი მეფე. მნათობი, 5-6, 2004

ჩოლოყაშვილი 1954; ჩოლოყაშვილი კ. ქართული საბრძოლო იარაღები: ფარი. სსმმ, ტ. XVIII-B, 1954

ჩოლოყაშვილი 1956; ჩოლოყაშვილი კ. ქართული საჭურველი: ჯაჭვი. სსმმ, ტ. XIX-B, 1956

ჩოლოყაშვილი 1957; ჩოლოყაშვილი კ. ქართული საჭურველი. ჩაჩქანი. სსმმ, ტ. XIX-A/XXI-B, 1957

ჩოლოყაშვილი 1958; ჩოლოყაშვილი კ. შურდული. მეცნიერება და ტექნიკა, 1, 1958

ჩოლოყაშვილი 1968; ჩოლოყაშვილი კ. ტერმინ „ცერა“-ს შესახებ. კრ. „შოთა რუსთაველი“. თბილისი, 1968

ჩოლოყაშვილი 1991; ჩოლოყაშვილი კ. ქართული გვარდიის ეროვნული ფორმისათვის. მხედარი, 2, 1991

ჩოფიკაშვილი 1964; ჩოფიკაშვილი ნ. ქართული კოსტიუმი (VI-XIV სს.). თბილისი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი, 1964

ჩუბინაშვილი 1957; ჩუბინაშვილი გ. ქართული ოქრომჭედლობა VIII-XVIII საუკუნეებისა: ალბომი, ისტორიული მიმოხილვა და ანოტაციები. თბილისი, სახელგამი, 1957

ჩხატარაიშვილი 1966; ჩხატარაიშვილი ქ. უცხოელები XII საუკუნის საქართველოს ღაშქარში. სრხ. თბილისი, მეცნიერება, 1966

ჩხატარაიშვილი 1979; ჩხატარაიშვილი ქ. ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში („ღაშქარ-ნადირობა“ და მისი სოციალური არსი). თბილისი, მეცნიერება, 1979

ჩხატარაიშვილი 1991; ჩხატარაიშვილი ქ. თავისუფალნი ფეოდალურ საქართველოში (ისტორიოგრაფიული ნარკვევი). თბილისი, მეცნიერება, 1991

ცინცაძე 1965; ცინცაძე ი. ვასილ გაგარასა და არსენ სუხანოვის ცნობები საქართველოს შესახებ (XVII საუკუნის რუსული მასალები საქართველოს ისტორიისათვის). თბილისი, მეცნიერება, 1965

ცინცაძე 1973; ცინცაძე ზ. აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანი შუასაუკუნეების ფეოდალურ-ტერიტორიული ერთეულები. მიაეხის, 2, 1973

ცინცაძე 1988; ცინცაძე ზ. იმერეთის გვიანი შუა საუკუნეებისა და XIX საუკუნის 10-იანი წლების ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული დაყოფა. მიაეხის, 3, 1988

ძიძიგური 1983; ძიძიგური გ. ბეგრის მნიშვნელობისათვის „ფაენელთა დაწერილში“. მიაეხის, 2, 1983

წურწუშია 2010ა; წურწუშია მ. ფირფიტოვანი აბჯრის ევოლუცია საქართველოსა და ბიზანტიაში: ლამელარული და ქერცლოვანი აბჯარი X-XII საუკუნეებში. ქართველოლოგია, 1, 2010

წურწუშია 2010ბ; წურწუშია მ. მუხარადი ვაველის მუზეუმიდან და მისი ადგილი აღმოსავლური ზეხების ევოლუციის პროცესში. ქართველოლოგია, 5, 2010

წურწუშია 2011ა; წურწუშია მ. საქართველოში ცეცხლსასროლი იარაღის გამომჩენის საკითხისათვის. ქართველოლოგია, 2, 2011

წურწუშია 2011ბ; წურწუშია მ. წაგრძელებული შუბით ბრძოლის წესი და ცხენოსანთა დარტყმითი ტაქტიკა: ქართული გამოცდილება. საისტორიო კრებული, 1, 2011

წურწუშია 2011გ; წურწუშია მ. „ძელი ცხოველი, მცველი და მფარველი მეფეთა სკიპტრისა“: ქრისტეს ჯვარი ჯვაროსნულ და ქართულ არმიებში. კრ. ვალერი სილოგავა: მოგონებები, სამეცნიერო სტატიები. თბილისი, 2011

წურწუშია 2011დ; წურწუშია მ. *ρῆτορ*: ბიზანტიური „ნაღმი“. სემმ, 2, 2011

წურწუშია 2012ა; წურწუშია მ. შუა საუკუნეების ქართული პოლიორკეტიკა. საისტორიო კრებული, 2, 2012

წურწუშია 2012ბ; წურწუშია მ. ცხენის აბჯარი შუა საუკუნეების საქართველოში. თსუსიიშ, 5, 2012

წურწუშია 2013ა; წურწუშია მ. ვანისა და ზურტაკეტის სამარხები როგორც წყარო შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიისათვის. საისტორიო კრებული, 3, 2013

წურწუშია 2013ბ; წურწუშია მ. სინას მთის წმინდა მხედრები. საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები. ტ. I. თბილისი, მხედარი, 2013

წურწუშია 2013გ; წურწუშია მ. რეცენზია: Piotr L. Grotowski. Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261). Translated by Richard

Brzezinski. Leiden, Boston: Brill, 2010. pp. XXV, 483. ISBN 9789004185487. აღმოსავლეთ-მცოდნეობა, 2, 2013

წურწუშია 2013დ; წურწუშია მ. შუა საუკუნეების ქართული ლაშქრის სოციალური შემადგენლობა და კომპლექტაცია. თსუსიშ, 7, 2013

წურწუშია 2013ე; წურწუშია მ. საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები. ტ. I. თბილისი, მხედარი, 2013

წურწუშია 2012-2013; ლითონით გამაგრებული ფარების ევოლუცია შუა საუკუნეებში. იეიშ, XII-XIII, 2012-2013

წურწუშია 2013-2014; წურწუშია მ. XI საუკუნის საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური სურათისათვის (ფასები ნიკორწმიდელის დაწერილის მიხედვით). თსუსიშ, 8, 2013-2014

ჭილაშვილი 1964; ჭილაშვილი ლ. ნაქალაქარი ურბნისი. თბილისი, მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1964

ჭილაშვილი 1970; ჭილაშვილი ლ. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში. ტ. II. თბილისი, მეცნიერება, 1970

ჭილაშვილი 1975; ჭილაშვილი ლ. ძველი გავაზი (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა). თბილისი, მეცნიერება, 1975

ჭილაშვილი 1990; ჭილაშვილი ლ. საქართველოს IV-XVIII მატერიალური კულტურა (გამოფენის ვზამკვლევი). თბილისი, მეცნიერება, 1990

ჭრელაშვილი 1998; ჭრელაშვილი ლ. ქართული იარაღის ისტორიიდან: ხმალი. მნათობი, 5-6, 1998

ხიდურელი 1977; ხიდურელი ზ. სამეფო დომენის საკითხისათვის XI-XV სს-ის საქართველოში. საისტორიო კრებული, VII, 1977

ხიდურელი 1989; ხიდურელი ზ. ფეოდალური მიწათმფლობელობა XV-XVIII საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოში (სამეფო დომენი). თბილისი, მეცნიერება, 1989

ხოშტარია-ბროსე 1981; ხოშტარია-ბროსე ე. ფეოდალურ საქართველოში სამხედრო საქმის ისტორიის შესწავლისათვის (ფეოდალური ლაშქრის სოციალური შედგენილობის შესახებ). მიაეხის, 4, 1981

ხოშტარია-ბროსე 1984; ხოშტარია-ბროსე ე. ფეოდალური ხანის საქართველოს მთისა და ბარის ურთიერთობის საკითხები. თბილისი, მეცნიერება, 1984

ხოშტარია-ბროსე 1985; ხოშტარია-ბროსე ე. ძველი ქართული საისტორიო წყაროების ტერმინთა „ერის“ და „წურილი ერის“ მნიშვნელობისა და შესაბამისი

სოციალური ფენების ადგილის შესახებ ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებაში. სმამ, ტ. 120, №2, 1985

ხოშტარია-ბროსე 1988; ხოშტარია-ბროსე ე. თანამედროვე ქართული მედიევისტიკის ზოგიერთი პრობლემის მეთოდოლოგიური ასპექტები. მიაეხის, 3, 1988

ხოშტარია-ბროსე 1990; ხოშტარია-ბროსე ე. ძველი ქართული მწერლობის ძეგლებში გამოყენებული ტემინების „ერის“ და მისგან ნაწარმოები „ერისაგანის“, „ერისკაცის“ და „საეროს“ სოციალურ-სამართლებრივი ასპექტები. მიაეხის, 2, 1990

ხოშტარია-ბროსე 1991; ხოშტარია-ბროსე ე. კვლავ შუა საუკუნეების საქართველოს სამხედრო ორგანიზაციების ისტორიის შესწავლისათვის („მოლაშქრობის“ გამო). მიაეხის, 4, 1991

ხოშტარია-ბროსე 2006; ხოშტარია-ბროსე ე. ქართული „პატრონჟიმობა“-„ბატონჟიმობა“ (ისტორიოგრაფიულ-წყაროთმცოდნეობითი ნარკვევი). კრ. შოთა მესხია 90. თბილისი, ნეკერი, 2006

ხუსკივაძე 1976; ხუსკივაძე ი. ქართული საერო მინიატურა, XVI-XVIII საუკუნეები. თბილისი, მეცნიერება, 1976

ჯავახიშვილი 1983; ჯავახიშვილი ი. თხზულებანი თორმეტ ტომად. ტ. II. თბილისი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, 1983

ჯავახიშვილი 1962; ჯავახიშვილი ი. მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. ტ. III-IV. თბილისი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1962

ჯავახიშვილი 1982; ჯავახიშვილი ი. ქართული სამართლის ისტორია. წიგნი მეორე, ნაკვეთი პირველი. თხზულებანი, ტ. VI. თბილისი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, 1982

ჯავახიშვილი 1996; ჯავახიშვილი ი. ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის. თხზულებანი, ტ. IX. თბილისი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, 1996

ჯამბურია 2007; ჯამბურია გ. ქართული ფეოდალიზმის საკითხები. თბილისი, არტანუჯი, 2007

ჯანაშია 1952; ჯანაშია ს. შრომები. ტ. II. თბილისი, ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი, 1952

ჯანაშია 1987; ჯანაშია ს. შრომები. ტ. V. თბილისი, ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი, 1987

ჯაფარიძე 1980; ჯაფარიძე გ. ახალი არაბული წყარო XIII საუკუნის საქართველოს ისტორიისათვის. ცისკარი, 1, 1980

ჯაფარიძე 2012; ჯაფარიძე გ. ძიებანი საქართველოსა და ახლო აღმოსავლეთის ისტორიაში. თბილისი, მხედარი, 2012

ჯობაძე 2006; ჯობაძე ვ. ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2006

ჯღამაია 1974; ჯღამაია ჯ. სამშენებლო კერამიკის ეპიგრაფიკა შუასაუკუნეების საქართველოში. ფსად, II, 1974

Aleksić 2010; Aleksić M. Some Typological Features of Byzantine Spatha. *Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines*, XLVII, 2010

Alexander 1984; Alexander D. G. Two Aspects of Islamic Arms and Armor. *Metropolitan Museum Journal*, 18, 1984

Alexander 2001; Alexander D. Swords and Sabers During the Early Islamic Period. *Gladius*, XXI, 2001

Alexander 2002; Alexander D. Jihad and Islamic Arms and Armour. *Gladius*, XXII, 2002

Allan, Gilmour 2000; Allan J., Gilmour B. *Persian Steel: The Tanavoli Collection*. Oxford, Oxford University Press, 2000

Arnold 1985; Arnold B. *German Knighthood, 1050-1300*. Oxford, Arnold B. German Knighthood, 1050-1300. Oxford, 1985

Ascherl 1988; Ascherl R. The Technology of Chivalry in Reality and Romance. In *The Study of Chivalry: Resources and Approaches*. Ed. by Howell Chickering and Thomas H. Seiler. Kalamazoo, Medieval Institute Publications, 1988

Ashtor 1976; Ashtor E. *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*. Berkeley, University of California Press, 1976

Ayton 1999; Ayton A. Arms, Armour, and Horses. In *Medieval Warfare: A History*. Ed. by Maurice Keen. Oxford, Oxford University Press, 1999

Babuín 2002; Babuín A. Later Byzantine Arms and Armour. In *A Companion to Medieval Arms and Armour*. Ed. by D. Nicolle. Woodbridge, Boydell Press, 2002

Bachrach 1985; Bachrach B. S. Animals and Warfare in Early Medieval Europe. *Settimane di Studio del Centro Italiano di sull'alto Medioevo*, 31, 1985

Bachrach 1988; Bachrach B. S. Caballus et Caballarius in Medieval Warfare. In *The Study of Chivalry: Resources and Approaches*. Eds. H. Chickering and T. H. Seiler. Kalamazoo, Medieval Institute Publications, 1988

Barber 1995a; Barber R. When is a Knight not a Knight? In *Medieval Knighthood V: Papers from the Sixth Strawberry Hill Conference 1994*. Ed. by S. Church and R. Harvey. Woodbridge, Boydell Press, 1995

Barber 1995b; Barber R. *The Knight and Chivalry*. Revised edition. Woodbridge, Boydell Press, 1995

Basista 2007; Basista M. *Hybrid or Counterpoise? A Study of Transitional Trebuchets*. JMMH, V, 2007

Bennett 1992; Bennett M. *La Regle du Temple* as a Military Manual or How to Deliver a Cavalry Charge. In *The Rule of the Templars: The French Text of the Rule of the Order of the Knights Templar*. Translated and Introduced by J.M. Upton-Ward. Woodbridge, Boydell Press, 1992

Bennett 1995; Bennett M. *The Medieval Warhorse Reconsidered*. In *Medieval Knighthood V: Papers from the Sixth Strawberry Hill Conference 1994*. Ed. by S. Church and R. Harvey. Woodbridge, Boydell Press, 1995

Bennett 2003; Bennett M. *Why Chivalry? Military 'Professionalism' in the Twelfth Century: The Origins and Expressions of a Socio-Military Ethos*. In *The Chivalric Ethos and the Development of the Military Professionalism*. Ed. by David J. B. Trim. Leiden, Brill, 2003

Bishop, Coulston 2006; Bishop M. C., Coulston J. C. N. *Roman Military Equipment: from the Punic Wars to the Fall of Rome*. 2nd ed. Oxford, Oxbow Books, 2006

Bivar 1972; Bivar A. D. H. *Cavalry Equipment and Tactics on the Euphrates Frontier*. *Dumbarton Oaks Papers*, 26, 1972

Blair 1958; Blair C. *European Armour, circa 1066 to circa 1700*. London, Batsford, 1958

Blair 1995; Blair S. S. *A Compendium of Chronicles: Rashid al-Din's Illustrated History of the World*. Oxford, Oxford University Press, 1995

Bloch 1961; Bloch M. *Feudal Society*. Chicago, University of Chicago Press, 1961

Bradbury Bradbury J. *The Medieval Archer*. Woodbridge, Boydell Press, 1985

Brown 1984; Brown A. R. *The Status of the Norman Knight*. In *War and Government in the Middle Ages. Essays in Honour of J.O. Prestwich*. Ed. by J. Gillingham and J.C. Holt. Woodbridge, Boydell Press, 1984

Brown 1989; Brown S. D. B. *Military Service and Monetary Reward in the Eleventh and Twelfth Centuries*. *History*, 74, 1989

Brzezinski 2006; Brzezinski R. *Polish Winged Hussar 1576-1775*. Oxford, Osprey Publishing, 2006

Bugarski 2005; Bugarski, I. *A Contribution to the Study of Lamellar Armours*. *Starinar*, 55, 2005

Cernenko 1983; Cernenko E. V. *The Scythians 700-300 BC*. Oxford, Osprey Publishing, 1983

Chodynski 2000; Chodynski A. R. *The Sun and the Lion – Sketches on Persian Militaria*. In *Persian and Indo-Persian Arms and Armour of 16th-19th Century from Polish Collection*. Catalogue exhibition ed. by Antoni Romuald Chodynski. Malbork, 2000

Clements 2005; Clements J. *Wielding the Weapons of War: Arms, Armor and Training Manuals During the Later Middle Ages*. In *The Hundred Years War: A Wider Focus*. Ed. by L. J. Andrew Villalon and Donald J. Kagay. Leiden, Brill, 2005

Connolly 1981; Connolly P. *Greece and Rome at War*. London, Macdonald Phoebus Ltd, 1981

Coulston 2002; Coulston J. *Arms and Armour of the Late Roman Army*. In *A Companion to Medieval Arms and Armour*. Ed. by D. Nicolle. Woodbridge, Boydell Press, 2002

D'Amato 2006; D'Amato R. *The Military Equipment of Johannes Tzimiskes in the Cavusin Paintings, Goreme, Dovecote Church: the skaplion-zaba*. *Varangian Voice*, 70, 2006

D'Amato 2009; D'Amato R. *Arms and Armour of the Imperial Roman Soldier: From Marius to Commodus, 112 BC – AD 192*. London, Frontline Books, 2009

D'Amato 2011; D'Amato R. *Σιδηροράβδιον, βαρδούκιον, ματζούκιον, κορούνη: The War-Mace of Byzantium, 9th -15th c. AD*. *Acta Militaria Mediaevalia*, 7, 2011

D'Amato 2012; D'Amato R. *Byzantine Imperial Guardsmen 925-1025*. Oxford, Osprey Publishing, 2012

D'Amato 2013; D'Amato R. *The Betrayal: Military Iconography and Archaeology in the Byzantine Paintings of the 11th-15th C. AD Representing the Arrest of Our Lord*. *Wratistavia Antiqua*, 18, 2013

Davis 1989; Davis R. H. C. *The Medieval Warhorse: Origin, Development and Redevelopment*. London, Thames & Hudson, 1989

Dawson 1992; Dawson T. *Banded Lamellar – a Solution*. *Varangian Voice*, 23, 1992

Dawson 1998; Dawson T. *Kremasmata, Kabadion, Klibanion: Some Aspects of Middle Byzantine Military Equipment Reconsidered*. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 22, 1998

Dawson 2002; Dawson T. *Suntagma Hoplon: The Equipment of Regular Byzantine Troops, c.950 to c.1204*. In *A Companion to Medieval Arms and Armour*. Ed. by D. Nicolle. Woodbridge, Boydell Press, 2002

Dawson 2009; Dawson T. *Byzantine Cavalryman c.900-1204*. Oxford, Osprey Publishing, 2009

Dawson 2013; Dawson T. *Armor Never Wearies: Scale and Lamellar Armour in the West, from the Bronze Age to the 19th Century*. Stroud, The History Press, 2013

DeVries 1992; DeVries, K. *Medieval Military Technology*. Peterborough, Broadview Press, 1992

DeVries, Smith 2007; DeVries K., Smith R. D. *Medieval Weapons: An Illustrated History of their Impact*. Santa Barbara, ABC-CLIO, 2007

Dohrenwend 2002; Dohrenwend R. E. *The Sling: Forgotten Firepower of Antiquity*. *Journal of Asian Martial Arts*, 11, 2002

- Duby 2009; Duby G. *The Three Orders*. New York, University of Chicago Press, 2009
- Dwyer 1998; Dwyer B. The Closed Quiver. *Journal of the Society of Archer-Antiquaries*, Volume 41. [<http://www.atarn.org/islamic/bede/CLOSED%20QUIVER2001.htm>]. 1998
- Echols 1950; Echols E. C. The Ancient Slinger. *The Classical Weekly*, Vol. 43, No. 15, 1950
- Evans, Holcomb, Hallman 2001; Evans H. C., Holcomb, M., Hallman R. The Arts of Byzantium. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, v. 58, no. 4, 2001
- Farrokh 2005; Farrokh K. *Sassanian Elite Cavalry AD 224-642*. Oxford, Osprey Publishing, 2005
- France 1994; France J. *Victory in the East: A Military History of the First Crusade*. Cambridge, Cambridge University Press, 1994
- France 1997; France J. Technology and Success of the First Crusade. In *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*. Ed. by Yacoov Lev. Leiden, Brill, 1997
- France 2000; France J. Crusading Warfare and its Adaptation to Eastern Conditions in the Twelfth Century. *Mediterranean Historical Review*, 15, 2000
- France 2003; France J. *Western Warfare in the Age of the Crusades, 1000-1300*. London, Routledge, 2003
- Furat 1998; Furat M. F. A Brief Study on Swords. *Şarkiyat Mecmuası*, 8, 1998
- Ganshof 1996; Ganshof F. L. *Feudalism*. Toronto, University of Toronto Press, 1996
- Gillmor 1983; Gillmor C. European Cavalry. In *Dictionary of the Middle Ages*. Vol. 3. New York, 1983
- Gilmour 1997; Gilmour, B. Iron Age mail in Britain. *Royal Armouries Yearbook*, 2, 1997
- Glover 1996; Glover R. English Warfare in 1066. In *The Battle of Hastings: Sources and Interpretations*. Edited and Introduced by Stephen Morillo. Woodbridge, Boydell Press, 1996
- Godfrey 1979; Godfrey J. The Defeated Anglo-Saxons Take Service with the Eastern Emperor. In *Proceedings of the Battle Conference on Anglo-Norman Studies I: 1978*. Ed. by R. Allen Brown. Woodbridge, Boydell Press, 1979
- Golden 1984; Golden P. B. Cumanica I: The Qipčaq in Georgia. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, IV. Wiesbaden, 1984
- Gorelik 1979; Gorelik M. Oriental Armour of the Near and Middle East from the Eight to the Fifteenth Centuries as Shown in Works of Art. In *Islamic Arms and Armour*. Ed. by Robert Elgood. London, Scolar Press, 1979
- Gorelik 2002; Gorelik M. Arms and Armour in South-Eastern Europe in the Second Half of the First Millennium AD. In *A Companion to Medieval Arms and Armour*. Ed. by D. Nicolle. Woodbridge, Boydell Press, 2002

Grancsay 1958; Grancsay S. V. The New Galleries of Oriental Arms and Armor. The Metropolitan Museum of Art Bulletin, Vol. 16, No. 9, 1958

Gravett 1997; Gravett C. German Medieval Armies 1000-1300. Oxford, Osprey Publishing, 1997

Gravett 2000; Gravett C. Hastings 1066: The fall of Saxon England. Oxford, Osprey Publishing, 2000

Gravett 2002; Gravett C. English Medieval Knight 1200-1300. Oxford, Osprey Publishing, 2002

Grotowski 2006; Grotowski P. Military Attire of Warrior Saints – Between Iconography and Written sources. Paper presented at the 21st International Congress of Byzantine Studies. London, 2006

Grotowski 2010; Grotowski P. L. Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261). Leiden, Brill, 2010

Haldon 1975; Haldon J. Some Aspects of Byzantine Military Technology from the Sixth to the Tenth Centuries. Byzantine and Modern Greek Studies, 1, 1975

Haldon 1999; Haldon J. Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204. London, UCL Press, 1999

Haldon 2002; Haldon J. Some Aspects of Early Byzantine Arms and Armour. In *A Companion to Medieval Arms and Armour*. Ed. by D. Nicolle. Woodbridge, Boydell Press, 2002

Hatto 1940; Hatto A. T. Archery and Chivalry: A Noble Prejudice. The Modern Language Review, vol. 35, no. 1, 1940

Heath 1979; Heath I. Byzantine Armies 886-1118. Oxford, Osprey Publishing, 1979

Hellman 1995; Hellman T. Ringbrynjehuvor Fren Massgravarna Vid Korsbetningen. <http://hospitaller.13c.ru/articles/coif/index.html>. 1995

Hoffmeyer 1961; Hoffmeyer A. B. Introduction to the History of the European Sword. Gladius, I, 1961

Hoffmeyer 1966; Hoffmeyer A. B. Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes. Gladius, V, 1966

Hollister 1962; Hollister C. W. Anglo-Saxon Military Institutions on the Eve of the Conquest. Oxford, Clarendon Press, 1962

Housley 1999; Housley N. European Warfare, c.1200-1320. In *Medieval Warfare: A History*. Ed. by Maurice Keen. Oxford, Oxford University Press, 1999

Hurley 1975; Hurley V. Arrows Against Steel: The History of the Bow. New York, Maison/Charter, 1975

Hyland 1994; Hyland A. *The Medieval Warhorse: From Byzantium to the Crusades*. London, Grange Books, 1994

Immerzeel 2003; Immerzeel M. *Divine Cavalry, Mounted Saints in Middle Eastern Christian Art*. In *East and West in the Crusader States: Context – Contacts – Confrontations*. Vol. 3, Leuven – Dudley, MA, 2003

Irwin 2004; Irwin R. *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Sultanate Reconsidered*. In *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*. Ed. by M. Winter and A. Levanoni. Leiden, Brill, 2004

Karasulas 2004; Karasulas A. *Mounted Archers of the Steppe 600 BC-AD 1300*. Oxford, Osprey Publishing, 2004

Kazhdan 2001; Kazhdan A. *Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century*. In *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*. Ed. by Angeliki E. Laiou and Roy Parviz Mottahedeh. Washington, Dumbarton Oaks, 2001

Kedar 1992; Kedar B. Z. *The Battle of Hattin Revisited*. In *The Horns of Hattin*. Ed. By B. Z. Kedar. Jerusalem, 1992

Keen 1984; Keen M. *Chivalry*. New Haven, Yale University Press, 1984

Khorasani 2006; Khorasani M. *Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period*. Tübingen, Legat-Verlag, 2006

Kobylynski 2000; Kobylynski L. *Persian and Indo-Persian Arms*. In *Persian and Indo-Persian Arms and Armour of 16th-19th Century from Polish Collection*. Catalogue exhibition ed. by Antoni Romuald Chodynski. Malbork, 2000

Kolias 1988; Kolias T. G. *Byzantinische Waffen*. Wien, 1988

Lachaud 1998; Lachaud F. *Armour and Military Dress in Thirteenth- and Early-Fourteenth-Century England*. In *Armies, Chivalry and Warfare in Medieval Britain and France: Proceedings of the 1995 Harlaxton Symposium*. Ed. by M. Strickland. Stamford, Watkins, 1998

LaRocca 2006; LaRocca D. J. *Warriors of the Himalayas: Rediscovering the Arms and Armor of Tibet*. New York, Metropolitan Museum of Art, 2006

Latham, Paterson 1979; Latham J. D., Paterson W. F. *Archery in the Lands of Eastern Islam*. In *Islamic Arms and Armour*. Ed. by Robert Elgood. London, Scholar Press, 1979

Lindholm, Nicolle 2003; Lindholm D., Nicolle D. *Medieval Scandinavian Armies 1100-1300*. Oxford, Osprey Publishing, 2003

Lourie 1966; Lourie E. *A Society Organized for War: Medieval Spain. Past and Present*, 35, 1966

Lundström, Hedenstierna-Jonson, Olausson 2009; Lundström F., Hedenstierna-Jonson C., Olausson L. H. *Eastern archery in Birka's Garrison*. In *The Martial Society: Aspects of warriors*,

fortifications and social change in Scandinavia. Ed. by Lena Holmquist Olausson and Michael Olausson. Stockholm, 2009

Marshall 1992a; Marshall C. The Use of the Charge in Battles in the Latin East, 1192-1291. *Historical Research*, 65, 1992

Marshall 1992b; Marshall C. *Warfare in the Latin East, 1192-1291*. Cambridge, Cambridge University Press, 1992

McEwen, Miller, Bergman 1991; McEwen E., Miller R. L., Bergman C. A. Early Bow Design and Construction. *Scientific American*, 6, 1991

McGeer 1995; McGeer E. *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*. Washington, Dumbarton Oaks, 1995

McLeod 1965; McLeod W. The Range of the Ancient Bow. *Phoenix*, vol. 19, no. 1, 1965

Melikian-Chirvani 1979; Melikian-Chirvani A. S. The Tabar of a Turkish Dervish. In *Islamic Arms and Armour*. Ed. by Robert Elgood. London, Scolar Press, 1979

Miller, McEwen, Bergman 1986; Miller R., McEwen E., Bergman C. Experimental Approaches to Ancient near Eastern Archery. *World Archaeology*, vol. 18, no. 2, 1986

Miller 2000; Miller Y. A. *Caucasian Arms from the State Hermitage Museum, St. Petersburg. The Art of Weaponry in Caucasus and Transcaucasia in the 18th and 19th Centuries*. Næstved, 2000

Minorsky 1953; Minorsky V. *Studies in Caucasian History*. London, Taylor's Foreign Press, 1953

Mohamed 2008; Mohamed, Bashir. *The Arts of the Muslim Knight*. Milano, Skira, 2008

Morillo 1994; Morillo S. *Warfare under the Anglo-Norman Kings 1066-1135*. Woodbridge, Boydell Press, 1994

Nickel 1988; Nickel H. The Tournament: An Historical Sketch. In *The Study of Chivalry: Resources and Approaches*. Ed. by Howell Chickering and Thomas H. Seiler. Kalamazoo, Medieval Institute Publications, 1988

Nickel 2002; Nickel H. The Mutual Influence of Europe and Asia in the Field of Arms and Armour. In *A Companion to Medieval Arms and Armour*. Ed. by D. Nicolle. Woodbridge, Boydell Press, 2002

Nicholson 2004a; Nicholson H. *Medieval Warfare: Theory and Practice of War in Europe 300-1500*. New York, Palgrave Macmillan, 2004

Nicholson 2004b; Nicholson, Helen. *Knight Templar 1120-1312*. Oxford, Osprey Publishing, 2004

Nicolle 1976; Nicolle D. *Early Medieval Islamic Arms and Armour*. Caceres, Instituto de Estudios Sobre Armas Antiguas, 1976

Nicolle 1980; Nicolle D. The Impact of the European Couched Lance on Muslim Military Tradition. *The Journal of the Arms and Armour Society*, 1980

Nicolle 1982; Nicolle, David. *The Military Technology of Classical Islam*. PhD Thesis, University of Edinburgh, 1982

Nicolle 1983; Nicolle D. The Cappella Palatina Ceiling and the Muslim Military Inheritance of Norman Sicily. *Gladius*, XVI, 1983

Nicolle 1984; Nicolle D. *The Age of Charlemagne*. Oxford, Osprey Publishing, 1984

Nicolle 1986; Nicolle D. *Saladin and the Saracens*. Oxford, Osprey Publishing, 1986

Nicolle 1990a; Nicolle D. *The Age of Tamerlane*. Oxford, Osprey Publishing, 1990

Nicolle 1990b; Nicolle D. *Attila and the Nomad Hordes*. Oxford, Osprey Publishing, 1990

Nicolle 1992; Nicolle D. *Romano-Byzantine Armies 4th-9th Centuries*. Oxford, Osprey Publishing, 1992

Nicolle 1993a; Nicolle D. *Armies of the Muslim Conquest*. Oxford, Osprey Publishing, 1993

Nicolle 1993b; Nicolle D. *The Mamluks 1250-1517*. Oxford, Osprey Publishing, 1993

Nicolle 1994; Nicolle D. *Saracen Faris 1050-1250 AD*. Oxford, Osprey Publishing, 1994

Nicolle 1995; Nicolle D. *Byzantine and Islamic Arms and Armour: Evidence for Mutual Influence*. *Graeco-Arabic*, VI, 1995

Nicolle 1996; Nicolle D. *Knight of Outremer AD 1187-1344*. Oxford, Osprey Publishing, 1996

Nicolle 1997; Nicolle D. *Arms of the Umayyad Era: Military Technology in a Time of Change*. In *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*. Ed. by Yacoov Lev. Leiden, Brill, 1997

Nicolle 1998a; Nicolle D. *Armies of the Caliphates 862-1098*. Oxford, Osprey Publishing, 1998

Nicolle 1998b; Nicolle D. *Medieval Warfare Source Book: Christian Europe and Its Neighbours*. London, Arms and Armour Press, 1998

Nicolle 1999a; Nicolle D. *Medieval Warfare Source Book: Warfare in Western Christendom*. London, Arms and Armour Press, 1999

Nicolle 1999b; Nicolle D. *Arms and Armour of the Crusading Era, 1050-1350: Islam, Eastern Europe and Asia*. London, Greenhill Books, 1999

Nicolle 2002a; Nicolle D. *Jawshan, Cuirie and Coats-of-Plates: An Alternative Line of Development for Hardened Leather Armour*. In *A Companion to Medieval Arms and Armour*. Ed. by D. Nicolle. Woodbridge, Boydell Press, 2002

Nicolle 2002b; Nicolle D. *Two Swords from the Foundation of Gibraltar*. *Gladius*, XXII, 2002

Nicolle 2005; Nicolle D. *Know your weapons, know your enemy: a mamluk training manual*. [<http://www.ospreypublishing.com/content2.php/cid=274>]. 2005

Nicolle 2007a; Nicolle D. *Fighting for the Faith: The Many Fronts of Medieval Crusade and Jihad 1000-1500 AD*. Barnsley, Pen & Sword, 2007

Nicolle 2007b; Nicolle D. *Crusader Warfare: Byzantium, Europe and the Struggle for the Holy Land 1050-1300 AD*. Vol. I, London, Hambledon Continuum, 2007

Nicolle 2007c; Nicolle D. *Crusader Warfare: Muslims, Mongols and the Struggle against the Crusades 1050-1300 AD*. Vol. II, London, Hambledon Continuum, 2007

Nioradze 1923; Nioradze G. K. *Die Berg-Ossen und ihr Land. Eine anthropologisch-ethnographische Untersuchung eines kaukasischen Volkes*. Berlin, 1923

North 1993; North A. *Swords of Islam*. In *Swords and Hilt Weapons*. London, 1993

Pant 1997; Pant G. N. *Horse and Elephant Armour*. Delhi, 1997

Parani 2003; Parani M. G. *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)*. Leiden, Brill, 2003

Paul 2004; Paul E. J. *Arms and Armour: Traditional Weapons of India*. New Delhi, 2004

Peirce 1986; Peirce I. *The Knight, his Arms and Armour in the Eleventh and Twelfth Centuries*. In *The Ideals and Practice of Medieval Knighthood I: Papers from the First and Second Strawberry Hill Conferences*. Ed. by Christopher Harper-Bill and Ruth Harvey. Woodbridge, Boydell Press, 1986

Peirce 1987; Peirce I. *Arms, Armour and Warfare in the Eleventh Century*. *Anglo-Norman Studies*, 10, 1987

Poly, Bournazel 1991; Poly J.-P., Bournazel E. *The Feudal Transformation, 900-1200*. Translated by Caroline Higgitt. New York, Holmes & Meier, 1991

Porter 2000; Porter P. *Medieval Warfare in Manuscripts*. London, British Library, 2000

Prestwich 1995; Prestwich M. *Miles in Armis Strenuus: The Knight at War*. *Transactions of the Royal Historical Society*, 6, 1995

Rabie 1975; Rabie H. *The Training of the Mamluk Faries*. In *War, Technology and Society in the Middle East*. Ed. by V. J. Parry and M. E. Yapp. Oxford, Oxford University Press, 1975

Rabovyanov 2011; Rabovyanov D. *Early Medieval Sword Guards from Bulgaria*. *Archaeologia Bulgarica*, XV.2, 2011

Reuter 1997; Reuter T. *The Recruitment of Armies in the Early Middle Ages: What Can We Know?* In *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective, AD 1-1300*. Eds. A. N. Jorgensen and B. L. Clausen. Copenhagen, 1997

Reynolds 1994; Reynolds S. *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*. Oxford, Oxford University Press, 1994

Richard 1952; Richard J. *An Account of the Battle of Hattin Referring to the Frankish Mercenaries in Oriental Moslem States*. *Speculum*, 27, 1952

Richardson 1998; Richardson T. The Ballistics of the Sling. *Royal Armouries Yearbook*, 3, 1998

Robinson 1967; Robinson H. R. *Oriental Armour*. New York, Herbert Jenkins, 1967

Ross 1963; Ross D. J. A. L'originalité de "Tuoldus": le maniement de la lance. *Cahiers de civilisation médiévale*, 6, 1963

Sarnecki, Nicolle 2008; Sarnecki W., Nicolle D. *Medieval Polish Armies 966-1500*. Oxford, Osprey Publishing, 2008

Al-Sarraf 2002; Al-Sarraf S. Close Combat Weapons in the Early Abbasid Period: Maces, Axes and Swords. In *A Companion to Medieval Arms and Armour*. Ed. by D. Nicolle. Woodbridge, Boydell Press, 2002

Shepard 1993; Shepard J. The Uses of the Franks in Eleventh-Century Byzantium. *Anglo-Norman Studies*, 15, 1993

Short 2009; Short W. R. *Viking Weapons and Combat Techniques*. Yardley, Westholme Publishing, 2009

Sidnell 2006; Sidnell P. *Warhorse: Cavalry in Ancient Warfare*. London, Hambledon Continuum, 2006

Smail 1995; Smail R.C. *Crusading Warfare, 1097-1193*. 2nd ed. Cambridge, Cambridge University Press, 1995

Smith 1997; Smith J. M, Jr. Mongol Society and Military in the Middle East: Antecedents and Adaptations. In *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*. Ed. by Yacoov Lev. Leiden, Brill, 1997

Stephenson 2006; Stephenson I. P. *Romano-Byzantine Infantry Equipment*. Stroud, Tempus, 2006

Stephenson 2007; Stephenson I. P. *The Late Anglo-Saxon Army*. Stroud, Tempus, 2007

Strickland 1996a; Strickland M. *Military Technology and Conquest: The Anomaly of Anglo-Saxon England*. *Anglo-Norman Studies*, 19, 1996

Strickland 1996b; Strickland M. *War and Chivalry: The Conduct and Perception of War in England and Normandy, 1066-1217*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996

Swietoslowski 1999; Swietoslowski W. *Arms and Armour of the Nomads of the Great Steppe in the Times of the Mongol Expansion (12th-14th Centuries)*. Lodz, 1999

Szymczak 2006; Szymczak J. Introduction. *Quaestiones Medii Aevi Novae*. Vol. II. *Arms and Armour*. Warszawa, 2006

Tantum 1979; Tantum G. *Muslim Warfare: A Study of a Medieval Muslim Treatise on the Art of War*. In *Islamic Arms and Armour*. Ed. by Robert Elgood. London, Scholar Press, 1979

Thordeman 1939; Thordeman B. *Armour from the Battle of Wisby*. Uppsala, 1939

Tsurtsunia 2011a; Tsurtsunia M. The Evolution of Splint Armour in Georgia and Byzantium: Lamellar and Scale Armour in the 10th-12th Centuries. *Byzantina Symmeikta*, 21, 2011

Tsurtsunia 2011b; Tsurtsunia M. The Helmet from the Wawel Royal Castle Museum and its Place in the Evolution of Oriental Helmet. *Acta Militaria Mediaevalia*, 7, 2011

Tsurtsunia 2012a; Tsurtsunia M. Book review: Piotr L. Grotowski. *Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261)*. Translated by Richard Brzezinski. Leiden, Boston: Brill, 2010. pp. XXV, 483. ISBN 9789004185487. *Byzantina Symmeikta*, 22, 2012

Tsurtsunia 2012b; Tsurtsunia M. Τριβόλος: A Byzantine Landmine. *Byzantion*, 82, 2012

Tsurtsunia 2013; Tsurtsunia M. The True Cross in the Armies of Georgia and the Frankish East. *Crusades*, 12, 2013

Tsurtsunia 2014; Couched Lance and Mounted Shock Combat in the East: The Georgian Experience. *JMMH*, XII, 2014

Vale 1981; Vale M. *War and Chivalry: Warfare and Aristocratic Culture in England, France and Burgundy at the End of the Middle Ages*. London, Duckworth, 1981

Vardzia 1975; *Ancient Monuments of Georgia: Vardzia*. Ed. by G. Gaprindashvili. Leningrad, Aurora Art Publishers, 1975

Verbruggen 1997; Verbruggen J. F. *The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages: From the Eighth Century to 1340*. 2nd ed. Woodbridge, Boydell Press, 1997

Watson 1972; Watson W. The Chinese Contribution to Eastern Nomad Culture in the Pre-Han and Early Han Periods. *World Archaeology*, vol. 4, no. 2, 1972

Webb 1991; Webb A. *Archaeology of Archery*. Surbiton, The Glade, 1991

Westermeyer 2010; Westermeyer P. W. *The Development and Decline of Romano-Byzantine Archery from the Fourth to the Eleventh Centuries*. MA Thesis, Ohio State University, 2010

Whetham 2008; Whetham D. The English Longbow: A Revolution in Technology? In *The Hundred Years War: Different Vistas*. Ed. by L. J. Andrew Villalon and Donald J. Kagay. Leiden, Brill, 2008

White 1962; Lynn White Jr., "Stirrup, Mounted Shock Combat, Feudalism, and Chivalry," in *Medieval Technology and Social Change*. London, Clarendon Press, 1962

White 1975; White L., Jr. The Crusades and the Technological Thrust of the West. In *War, Technology and Society in the Middle East*. Ed. by V. J. Parry and M. E. Yapp. Oxford, Oxford University Press, 1975

Wilcox 1986; Wilcox P. *Romes Enemies (3): Parthians and Sassanid Persians*. Oxford, Osprey Publishing, 1986

Williams 1980; Williams A. R. The Manufacture of Mail in Medieval Europe: A Technical Note. *Gladius*, XV, 1980

Williams 2002; Williams A. The Metallurgy of Medieval Arms and Armour. In *A Companion to Medieval Arms and Armour*. Ed. by D. Nicolle. Woodbridge, Boydell Press, 2002

Wise 1978; Wise T. *Armies of the Crusades*. Oxford, Osprey Publishing, 1978

Yotov 2011; Yotov V. A New Byzantine Type of Swords (7th-11th Centuries). *Niš and Byzantium*, IX, 2011

Zaky 1963; Zaky A. R. Islamic Armour: An Introduction. *Gladius*, II, 1963

Zygulski 1982; Zygulski Z. *Stara Bron w Polskich Zbiorach*. Warszawa, 1982

Zygulski 1986; Zygulski Z. *Bron Wschodnia*. Warszawa, 1986

Аладашвили 1977; Аладашвили Н.А. Монументальная скульптура Грузии. Москва, Искусство, 1977

Аладашвили, Алибегашвили, Вольская 1983; Аладашвили Н.А., Алибегашвили Г.В., Вольская А.И. Живописная Школа Сванети. Тбилиси, Мецниереба, 1983

Алексинский, Жуков, Бутягин Коровкин 2005; Алексинский Д.П., Жуков К.А., Бутягин А.М., Коровкин Д.С. *Всадники Войны: Кавалерия Европы*. Москва, АСТ, 2005

Анчабадзе 1985; Анчабадзе Г.З. Вопросы источниковедения военной истории феодальной Грузии. *Источниковедческие разыскания 1982*. Тбилиси, 1985

Анчабадзе 1990; Анчабадзе Г.З. Источниковедческие проблемы военной истории Грузии (исследование грузинских исторических сочинений). Тбилиси, Мецниереба, 1990

Артилаква 1976; Артилаква В.Е. Железообрабатывающее ремесло древней Грузии. Тбилиси, Мецниереба, 1976

Арциховский 1944; Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. Москва, 1944

Арциховский 1946; Арциховский А.В. Русское оружие X-XIII вв. Доклады и сообщения исторического факультета МГУ. Вып. 4. Москва, 1946

Асадов 1993; Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннем средневековье. Баку, Элм, 1993

Аствацатурян 2002; Аствацатурян Э.Г. Турецкое оружие. Санкт-Петербург, Атлант, 2002

Аствацатурян 2004; Аствацатурян Э.Г. Оружие народов Кавказа. 2-е изд. Санкт-Петербург, Атлант, 2004

Асхабов 2001; Асхабов И.А. Чеченское оружие. Москва, Клуб Кавказ, 2001

Бехайм 1995; Бехайм В. Энциклопедия Оружия. Санкт-Петербург, 1995

Бобров, Худяков 2002; Бобров Л.А., Худяков Ю.С. Защитное Вооружение Среднеазиатского Воина Эпохи Позднего Средневековья. *Военное дело nomаdов Северной и Центральной Азии*. Новосибирск, Новосибирский Государственный университет, 2002

Бобров, Худяков 2008; Бобров Л.А., Худяков Ю.С. Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего Средневековья и раннего Нового времени (XV - первая половина XVIII в.). Санкт-Петербург, Филологический факультет СПбГУ, 2008

Буниятов 1982; Буниятов З.М. Еще одна неизвестная страничка из истории средневековой Грузии. *ფოთბოლ*, 4, 1982

Волков 2003; Волков И.В. О происхождении “монгольского” способа стрельбы из лука. МИАСК. Вып. 2. Армавир, 2003

Гаврилова 1965; Гаврилова А.А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. Москва, Наука, 1965

Гасимов 2003; Гасимов О.Р. Оружие в собрании национального музея республики Татарстан. Казань, Заман, 2003

Гордеев 1954; Гордеев Н.В. Русский оборонительный доспех. Сборник научных трудов по материалам Государственной оружейной палаты. Москва, 1954

Горелик 1983; Горелик М.В. Монголо-татарское оборонительное вооружение второй половины XIV – начала XV в. *Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины*. Москва, Издательство Московского университета, 1983

Горелик 1987; Горелик М.В. Ранний монгольский доспех (IX – первая половина XIV в.). *Археология, этнография и антропология Монголии*. Новосибирск, Новосибирский Государственный университет, 1987

Горелик 1993; Горелик М.В. Защитное вооружение степной зоны Евразии и примыкающих к ней территорий в I тыс. н.э. *Военное дело населения юга Сибири и Дальнего Востока*. Новосибирск, Новосибирский Государственный университет, 1993

Горелик 2002; Горелик М.В. Армии монголо-татар X-XIV веков. Воинское искусство, оружие, снаряжение. Москва, Восточный горизонт, 2002

Горелик 2003; Горелик М.В. Оружие Древнего Востока (IV тысячелетие – IV в. до н. э.). Санкт-Петербург, Атлант, 2003

Горончаровский, Никоноров 1987; Горончаровский В.А., Никоноров В.П. Илуратский Катафрактарий. ВДИ, 1, 1987

Гуревич 2006; Гуревич А.Я. “Феодальное Средневековье”: что это такое? Избранные труды. Санкт-Петербург, Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006

Дарчиев 2012; Дарчиев А.В. О некоторых реликвиях святилища Реком. Вестник Владикавказского научного центра. Том 12, №1, 2012

Дельбрюк 1994; Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. Т. 1. Санкт-Петербург, Наука, 1994

Дельбрюк 2001; Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. Т. 3. Санкт-Петербург, Наука, 2001

Деревянко 1987; Деревянко Е.И. Очерки военного дела племен Приамурья. Новосибирск, Новосибирский Государственный университет, 1987

Евглевский, Потемкина 2000; Евглевский А.В., Потемкина Т.М. Восточноевропейские позднекочевнические сабли. Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 1. Донецк, 2000

Жордания 1902; Жордания Ф.Д. Описание рукописей Тифлисского церковного музея. Кн. II. Тифлис, Изд. Церковного музея, 1902

Жуков 2005; Жуков К.А. Русские сфероконические шлемы развитого средневековья. Воин, 18, 2005

Зайцев 2010; Зайцев И.В. “Бектерь сыдавной.” Батыр, 1, 2010

Зеленский 2008; Зеленский Ю.В. Поножи из половецкого погребения в степном Прикубанье. Военная Археология, 1, 2008

Измайлов 2000; Измайлов И.Л. Вооружение и военное дело Волжской Болгарии: история изучения и становление концепции исследования. *Научное наследие А.П. Смирнова и современные проблемы археологии Волго-Камья*. Москва, Государственный исторический музей, 2000

Измайлов 2008; Измайлов И.Л. Защитники “Стены Искандера”: вооружение, военное искусство и военная история Волжской Булгарии X-XIII вв. Казань, 2008

Йотов 2004; Йотов В. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII-XI век). Варна, 2004

Каминский, Каминская-Цокур 1997; Каминский В.Н., Каминская-Цокур И.В. Вооружение племен Северного Кавказа в раннем средневековье. Историко-археологический альманах. Вып. 3. Армавир, 1997

Кардини 2000; Кардини Ф. Истоки Средневекового Рыцарства. Сретенск, МЦИФИ, 2000

Квасневич 2005; Квасневич В. Польские сабли. Санкт-Петербург, Атлант, 2005

Кирпичников 1966а; Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Выпуск 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв. Археология СССР. Ленинград, 1966

Кирпичников 1966б; Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Выпуск 1. Мечи и сабли IX-XIII вв. Археология СССР. Ленинград, 1966

Кирпичников 1971; Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Выпуск 3. Доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв. Археология СССР. Ленинград, 1971

Кирпичников 1976; Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII-XV вв. Ленинград, Наука, 1976

Кирпичников 2006; Кирпичников А.Н. Вооружение и военное дело средневековой Руси как исторический источник и культурный феномен. *Quaestiones Mediae Aevi Novae*. Vol. II. Arms and Armour. Warszawa, 2006

Кочкаров 2008; Кочкаров У.Ю. Вооружение воинов Северо-Западного Предкавказья VIII-XIV вв. (оружие ближнего боя). Москва, Институт археологии РАН, 2008

Круглов 2005; Круглов В.Е. Сложносоставные луки Восточной Европы хазарского времени. II-е Городцовские чтения. Материалы научной конференции, посвященной 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ. Апрель 2003. Труды ГИМ. Вып. 145. Москва, 2005

Крыганов 1996; Крыганов А.В. Налучья и их ношение раннесредневековыми кочевниками Евразии. *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э.* Самара, 1996

Кузнецов 1961; Кузнецов В.А. Змейский катакомбный могильник (по раскопкам 1957). Материалы по археологии и древней истории Северной Осетии. Т. 1. Орджоникидзе, 1961

Кузнецов 1990; Кузнецов В.А. Реком, Нузал и Царазонта. Владикавказ, Ир, 1990

Кулешов 2008; Кулешов Ю.А. О позднем защитном вооружении народов Северного Кавказа. *Военная Археология*, 1, 2008

Ленц 1908; Ленц Э.Э. Императорский Эрмитаж. Указатель отделения средних веков и эпохи Возрождения. Ч. I. Собрание оружия. Санкт-Петербург, 1908

Литвинский 1966; Литвинский Б.А. Сложносоставной лук в древней Средней Азии. *Советская археология*, 4, 1966

Лупиненко 2006; Лупиненко Ю.М. Пластинчатый доспех восточных славян в VII-X вв. Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX-XI ст. Матеріали міжнародного польового археологічного семінару. Чернігов, 2006

Макушников, Лупиненко 2003; Макушников О.Л., Лупиненко Ю.М., Ламеллярный доспех восточнославянского ратника начала XIII в. (по материалам раскопок в Гомеле). *Сборник: Гістарычна-археалагічны зборнік*, 18. Минск, 2003

Макушников, Лупиненко 2006; Макушников О.Л., Лупиненко Ю.М. Кольчатый доспех восточнославянского ратника конца XII - начала XIII вв. (по материалам раскопок в Гомеле). *Сборник: Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 12, Минск, 2006

Малиновская 1974; Малиновская Н.В. Колчаны XIII-XIV вв. с костяными орнаментированными обкладками на территории евразийских степей. *Города Поволжья в средние века*. Москва, Наука, 1974

Медведев 1959; Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого. МИА, 65, 1959

Медведев 1966; Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие: лук и стрелы, самострел, VIII-XIV вв. Археология СССР. Москва, 1966

Медведев 1987; Медведев В.Е. Общее и особенное в некоторых видах вооружения чжурчжэньской эпохи Приамурья и Приморья. Военное дело древнего населения Северной Азии. Новосибирск, Новосибирский Государственный университет, 1987

Меликишвили 1959; Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии. Тбилиси, Издательство АН ГССР, 1959

Мерперт 1955; Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье. Советская археология, 23, 1955

Мургулия, Шушарин 1998; Мургулия М.П., Шушарин В.П. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII-XIII веках. Москва, Институт славяноведения и балканистики РАН, 1998

Нарожный 2003; Нарожный Е.И. О шлемах из сел. Ярыш-Марды и святилища Реком (Чечня и Северная Осетия). МИАСК. Вып. 2. Армавир, 2003

Нарожный, Чакхиев 2003; Нарожный Е.И., Чакхиев Д.Ю. О находках образцов ударного и защитного вооружения на Северном Кавказе (XIII-XV вв.). МИАСК. Вып. 2. Армавир, 2003

Нестеров, Слюсаренко 1993; Нестеров С.П., Слюсаренко И.Ю. Панцирь и шлем из могильника Шапка. Военное дело населения юга Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск, Новосибирский Государственный университет, 1993

Никоноров 2004; Никоноров В.П. "Марсов Меч" Аттилы: Военное Дело Европейских Гуннов. Санкт-Петербург, Петербургское востоковедение, 2004

Овчинникова 1981; Овчинникова Б.Б. К вопросу о вооружении кочевников средневековой Туве. Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, Новосибирский Государственный университет, 1981

Опись Оружейной палаты 1884; Опись Московской Оружейной палаты. Часть 3, Книга 2. Москва, 1884

Пастушенко 2010; Пастушенко И.Ю. Доспех-бехтерец из Бартымского I селища. Вестник Удмуртского университета, 3, 2010

Плетнёва 1973; Плетнёва С.А. Древности чёрных клобуков. Москва, Наука, 1973

Привалова 1977; Привалова Е.Л. Павниси. Тбилиси, Мецниереба, 1977

Привалова 1980; Привалова Е.Л. Роспись Тимотесубани: исследование по истории грузинской средневековой монументальной живописи. Тбилиси, Мецниереба, 1980

Рабинович 1947; Рабинович М.Г. Из истории русского оружия IX-XV вв. Труды института этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая. Т. I. Москва, 1947

Рабовянов 2009-2010; Рабовянов Д. Средновековни боздугани от фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново. Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIV-XXV, 2009-2010

Ривкин, Пинчо 2011; Ривкин К., Пинчо О. Оружие и военная история Кавказа. Запорожье, 2011

Ривкин 2012; Ривкин 2012; Ривкин К. Холодное Оружие Кавказа. Запорожье, 2012

Савинов 1981; Савинов Д.Г. Новые материалы по истории сложного лука и некоторые вопросы его эволюции в Южной Сибири. *Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии*. Новосибирск, Новосибирский Государственный университет, 1981

Сальников 2008; Сальников А.С. Эволюция вооружения северокавказского воина XIII-XV веков под влиянием центральноазиатского и европейского военного дела. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ставрополь, 2008

Симоненко 2010; Симоненко А.В. Сарматские всадники Северного Причерноморья. Санкт-Петербург, Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2010

Сношения России с Кавказом 1889; Сношения России с Кавказом. Материалы, извлеченные из Московского главного архива Министерства иностранных дел С.А. Белокуровым. Вып. 1. 1578-1613 гг. Москва, 1889

Соловьев 1987; Соловьев А.И. Военное дело коренного населения Западной Сибири. Эпоха средневековья. Новосибирск, Новосибирский Государственный университет, 1987

Устинов, Портнов, Нацваладзе 1994; Устинов А.И., Портнов М.Э., Нацваладзе Ю.А. Холодное оружие. Москва, Арсенал-Пресс, 1994

Федоров 1905; Федоров В.Г. Холодное оружие. Санкт-Петербург, 1905

Фёдоров-Давыдов 1966; Фёдоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва, Издательство МГУ, 1966

Хазанов 2008; Хазанов А.М. Очерки Военного Дела Сарматов. Санкт-Петербург, Издательство Филологический факультет СПбГУ, 2008

Хоштариа 1979; Из архива Н. В. Хоштариа. ვანი IV: არქეოლოგიური გათხრები. რედ. ოთარ ლორთქიფანიძე. თბილისი, მეცნიერება, 1979

Худяков 1980; Худяков Ю.С. Вооружение Енисейских Кыргызов VI-XII вв. Новосибирск, Новосибирский Государственный университет, 1980

Худяков 1981; Худяков Ю.С. Вооружение кочевников приалтайских степей в IX-X вв. Военное дело кочевников Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, Новосибирский Государственный университет, 1981

Худяков 1985; Худяков Ю.С. Железные наконечники стрел из Монголии. Древние культуры Монголии. Новосибирск, Новосибирский Государственный университет, 1985

Худяков 1986; Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, Новосибирский Государственный университет, 1986

Худяков 1991; Худяков Ю.С. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. Новосибирск, Новосибирский Государственный университет, 1991

Худяков 1995; Худяков Ю.С. Дискуссионные вопросы сибирского оружиеведения. *Военное дело и средневековая археология Центральной Азии*. Кемерово, Кузбассвуиздат, 1995

Худяков 1997; Худяков Ю.С. Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья. Новосибирск, Новосибирский Государственный университет, 1997

Худяков, Мякинников 1991; Худяков Ю.С., Мякинников В.В. Колчаны древних тюрок Среднего Енисея. Проблемы средневековой археологии Южной Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск, Новосибирский Государственный университет, 1991

Худяков, Плотников 1995; Худяков Ю.С., Плотников Ю.А. Рубяще-колющее оружие кимаков. *Военное дело и средневековая археология Центральной Азии*. Кемерово, Кузбассвуиздат, 1995

Худяков, Табалдиев, Солтобаев 2004; Худяков Ю.С., Табалдиев К.Ш., Солтобаев О.А. Железный шлем кыргызского воина эпохи позднего средневековья из Ак-Келя. Коомдук Илимдержурналы, 9, 2004

Черненко 1968; Черненко Е.В. Скифский доспех. Киев, Наукова думка, 1968

Чики 2010; Чики Г. Сабли аварского периода в Карпатской котловине: вопросы типохронологии. *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э.* Самара, 2010

Чубинашвили 1959; Чубинашвили Г.Н. Грузинское чеканное искусство. Тбилиси, Сабчота Сакартвело, 1959

Шевякова 1983; Шевякова Т.С. Монументальная Живопись Раннего Средневековья Грузии. Тбилиси, Хеловнеба, 1983

Шервашидзе 1964; Шервашидзе Л. К. вопросу о Средневековой Грузинской Светской Миниатюре (Миниатюры Батальной Тематики в Джручской Псалтыри). Тбилиси, Мецниереба, 1964

Шокарев 2001; Шокарев Ю.В. Луки и арбалеты. Москва, АСТ, 2001